



**GAEKWAD'S  
ORIENTAL SERIES**

---

**No. CXVII**

Gaekwad's Oriental Series  
Published under the Author-  
ity of the Maharaja Sayajirao  
University of Baroda.

General Editor :  
G. H. Bhatt, M.A.

---

No. CXVII

श्रीविश्वेश्वरभट्टविरचित-  
मदनमहाणवः





# MADANAMAHARNAVA

of

Śrī Visveśvara Bhatta

EDITED BY

LATE PANDIT EMBAR KRISHNAMACHARYA

and

M. R. NAMBIYAR

Sāhityaśiromaṇi, Nyāyabhūṣaṇa ; Gold Medallist

Superintendent G. O. S. Section, Oriental Institute, Baroda

ORIENTAL INSTITUTE,

BARODA

1953

Pages 1-468 (Sanskrit-Text) and Appendix (i-viii),  
printed by Shri G. C. Nagamoni, Manager, Government  
Press and Stationery Department, Baroda and  
Title pages, Foreword, Preface, Introduction etc.  
printed by Shri R. J. Patel, Manager, M. S. University  
of Baroda Press (Sadhana Press), Raopura, Baroda, and  
Published on behalf of the Maharaja Sayajirao University  
of Baroda by G. H. Bhatt, Director, Oriental Institute,  
Baroda.

---

**Price Rs. 24/-**

## CONTENTS

Foreword	..	..	..	..	7
Preface	..	..	..	..	9
Introduction	..	..	..	..	II
Viṣayasūcikā	..	..	..	..	27
Text	..	..	..	..	I - 468
Appendix :					
( i )	Index of Authors and Works			..	i - iii
(ii)	Corrigenda	..	..	..	v - viii



## FOREWORD

The Madanamahārṇava, ascribed to Māndhātā, the second son of Madanapāla, but really speaking the composition of Viśveśvara Bhaṭṭa ( 14th Century A.D. ), the son of Pedi Bhaṭṭa, is the most important work on Karmavipāka ( fruition of deeds ), an important topic of the Dharmaśāstra, and is now presented to the world of scholars as No. CXVII in the Gaekwad's Oriental Series.

The work was entrusted to Shri Embar Krishnamacharya, the learned Pandit of the Swaminarayana Temple at Vadtal ( near Baroda ), in 1939, when he was busy with the preparation of a critical edition of Mokṣākara Gupta's Tarkabhāṣā, a work on Buddhist Logic, for the Gaekwad's Oriental Series ( now published as No. XCIV in 1942 ). Pandit Krishnamacharya after his retirement from Vadtal went to his native place, Srirangam, in South India, prepared the press copy with the help of the four Mss. of the Oriental Institute and submitted it in a complete form in June 1943.

It was, indeed, a tragedy that Pandit Krishnamacharya, who was associated with the GOS. since 1917 as an editor of several important works on a variety of subjects, passed away on 18-5-1944 when only six formes of the text were printed. The work of reading the proofs was later on done most willingly by Shri Kuṇḍalam Vidvan Rangacharya, the worthy pupil of the late editor. The text was printed upto page 232 in 1949 when Vidvan Rangacharya had to stop the work for reasons of health. The work, then, devolved on Pandit M. R. Nambiyar, Sāhityaśiromaṇi, Nyāyabhūṣaṇa, the Catalogue Assistant ( now Superintendent, GOS. Section ) in the Oriental Institute, who edited the remaining portion of the text ( pp. 233-468 ) with the help of two more Mss. We are most grateful to Shri D. M. Khambholja, B. A., for a gift of his excellent Ms. of the work to the Oriental Institute, which was later on utilised by Shri Nambiyar. These circumstances will account for the inordinate delay in the publication of the work for which we crave the indulgence of scholars.

Ever since the creation of the world man is known for his imperfection and has been always advised by all the Religions of the world to strive for perfection. The Scriptures of the world are wonderfully unanimous in teaching the doctrine that there is none good but God and that all men who are sinners should repent, confess their sins and seek forgiveness of God who is always ready to forgive those who are truly repentent. Relig-

ions are thus saviours of mankind by offering opportunities for correction and spiritual progress.

The Concept of crime, penance and punishment, is as old as the world, and it is very interesting to find that the spiritual and the worldly punishment—in other words moral and legal—are welded together in India from very early times. The Dharmaśāstra literature, therefore, naturally deals with the three topics of conduct (Ācāra), Law (Vyavahāra) and Religious Expiation (Prāyaścitta). The Law of Action (Karma) thus plays an important role in the History of Indian Philosophy.

Man is the architect of his own fortune. He suffers from various ailments on account of his own deeds in the previous life. The subject of fruition of deeds (Karmavipāka) has naturally drawn the attention of many thinking minds in our country and a rich literature in Sanskrit has been produced on the subject. The question has been discussed not only in the Smṛtis, Purāṇas and other general works on Dharmaśāstra but in special treatises which form a regular literature on Karmavipāka. About thirty works of this type have been already mentioned by Mm. Dr. P. V. Kane (History of Dharmaśāstra, Vol. I, pp. 526-527).

The Madanamahārṇava of Viśveśvara Bhaṭṭa is an encyclopedic work on Karmavipāka. It is rich in quotations from about seventy works. The author has most liberally drawn upon the works like Karma-vipākasaṅgraha, Karmavipākasaṁuccaya, Karmavipākasaṁsāra, Vāyupurāṇa and Matsyapurāṇa and the authorities such as Śāntatapa, Bodhāyana, Yājñavalkya and Parāśara. The work, it is hoped, will make a very interesting reading not only to the students of Dharmaśāstra but to all others who are interested in Ancient Indian Culture. It is desired that the problem of Karmavipāka as presented in the text published here may be most critically examined by competent authorities in the light of the modern researches in Philosophy, Psychology and Medicine.

Baroda,  
5th July 1953.

GENERAL EDITOR

## PREFACE

On the sad death of the first editor I was asked by the Director. Oriental Institute to continue the work of editing the text of Madana-mahārṇava. When I undertook the work I found that nearly half the portion was already finished. In addition to some typographical mistakes like two lines at the end of a sentence instead of one, some serious confusion due to the incorporation of various readings into the body of the text instead of in the footnotes and some other mistakes like spacing etc. were also found. It was therefore absolutely necessary to revise the remaining press copy and fill up some lacunae. For this purpose the Ms. No. 14034; in the Oriental Institute which almost agrees in readings with ग was very helpful. This Ms. contains three folios of Anukramanikā and 222 of the text and is not free from errors. It was obtained from His Holiness Swam iTrivikrama Tirtha.

It seems from the foot-notes that the Palghat edition of the work has been referred to in some places. For the preparation of the text the following four Mss. of the Oriental Institute have been utilised.

क. No. 10525. Paper manuscript in good condition. First folio missing. Size 9" × 5½". Folios 362. Lines 13. Letters 32. Samvat 1734. Post colophon

संवत् १६३४ वर्षे आषाढ शुदि बीज शोमवासरे आद्यहे श्रीसूर्यपुरवास्तव्य त्रैवेद्यमोढज्ञातीय  
दैवज्ञ माहावजी सुत श्रीरामात्मज दैवज्ञमाधवजीकस्येय-मिदं पुस्तकम् । आत्मज्ञानार्थं वा परो-  
पकारार्थं लेखकपाठकयो ( : ) शुभं भवतु ।

ख. No. 301. Paper. Looks older than क. Size 11" × 5". Folios 309 + 5 of Anukramanikā. Samvat 1660? Line 10. Letters 32. Samvat 15—?

ग. No. 12938. Paper: Moth-eaten. The last folio is damaged. Size. 13½" × 5". Folios 225. Lines 11. Letters 48. Śaka 1553. Post-Colophon.  
श्री महादेवपरिडितार्थे लिखितम्.....श्रीशाके १५५३ मास ४ दि १२ । तेश्री कृष्णदेव ॥

घ. No. 5751. Brittle paper. Size 9" × 4". Folios 318. Lines 11. Letters 32. Śaka 1604. Post-Colophon. शाके १६०४ दुन्दुभिनामसंवत्सरे ज्येष्ठवदि त्रयोदश्यां  
निःपापग्रामे लक्ष्मीनृसिंहसन्निधौ पुण्यस्तंभनिवासिना मिठोपनाम्ना आपाजी भट्टेन अयं ग्रन्थो  
लिखितः स्वार्थं परार्थं च ॥ ॥ श्रीकांतो जयति ॥ श्रुभंभवतु ॥ लक्ष्मीनृसिंहो जयतुतराम् ॥



I am most grateful to Shri D. M. Khambholja B.A., for a gift of a Ms. of Madanamahārṇava to the Oriental Institute which now bears the No. 14043. This is almost free from errors and in a good condition. It contains four folios of Anukramanikā and 200 folios of the text. It was received too late to be utilised for the purpose of editing the text. It however, enabled me to confirm the readings of some of the Mss. used in preparing the text and to solve some literary problems.

Oriental Institute, }  
Baroda, 1-7-1952. }

M. R. NAMBIYAR

## INTRODUCTION

The social and individual duties of the Hindus are an integral part of religion and ethics and the books on Dharmaśāstra offer overwhelming data about the social and individual life, goods and bads with their after-effects and duration and their relation with the diseases that humanity suffers from, with suitable expiations (Prāyścittas). In addition to laws almost all the works on Dharmaśāstra deal with bad deeds that cause suffering either in this birth or in future and recommend proper Prāyścittas. The two Epics and the Purāṇas such as Vāyu, Padma, Brahmāṇḍa etc. are also the sources of Karmavipāka theory. The interest in social reform greatly influenced the writers of Dharmaśāstra who consequently laid stress on the necessity of strictly observing Satya, Dāna, Dayā etc. without any exception. This emphasis on moral conduct was naturally expected to bring complete harmony and happiness in society.

The Karmavipāka is a subject allied to Āyurveda, since it exhaustively treats the causes of diseases and the various ways of their cure where the medicines of Āyurveda fail. But, at the same time the treatment that is recommended by Karmavipāka texts is Kṛcchra, Atikṛcchra Sāntapana etc. which can be performed only through the knowledge of Dharmaśāstra; and so its inclusion in Dharmaśāstra is fully justified. It thus helps hundred of suffering and disappointed people.

Although the Purāṇas, Smṛtis etc. deal with the subject, independent works on Karmavipāka are very rare even in ms. form. It seems that Śātātapa is the first independent writer on the subject. Even in his work which is profusely quoted in Madana Mahārṇava, some subjects like Grahas etc. are left untouched, since the author who is very fond of quoting Śātātapa as an authority in all other Taraṅgas does not mention him in Grahaprakaraṇa, the fortieth Taraṅga. From the quotations cited in the present work we come to know the earlier works like Karmavipāka-saṅgraha, Karmavipākasamuccaya and Karmavipākasāra. The present work which describes almost all the diseases with their various causes and remedies and sufferings and miseries that are seen very common among people from authoritative sources, is a compendium of Karmavipāka holding out a promise of peace and happiness to those who repent of their unclean past.

The present work is said to have been written by Māndhātā through the help of a Pandit.<sup>1</sup> Māndhātā was the second son of Madanapāla by the first wife. Madanapāla of Tānkā<sup>2</sup> dynasty flourished during the latter half of the 14th<sup>3</sup> Century A.D. and was the ruler of Kāṣṭhā. According to the fifth introductory verse in Madanapārijāta (Asiatic Society of Bengal edition) this Kāṣṭhā is situated to the north of Delhi on the banks of the Jamna. The ruler of Kāṣṭhā, probably a small principality under the Sultans of Delhi, was gaining strength in the spiritual field and was encouraging Pandits to write books on different subjects. During the 14th Century the muslim power was waning in the north as well as in the south; and the Hindus did not lose the opportunity to organise themselves. Madanapāla might have been one of such Hindu chiefs. His father Sādhāraṇa who abolished taxes on pilgrims to Tīrthatrayī, Prayāg, Kāśī, and Gayā (तीर्थत्रयीकरविमुक्ति मचीकरयः) seems to have gained political freedom. Madanapāla might have taken more interest in the Hindu cause and ushered in the Renaissance movement by patronising Pandits to write work on Dharmaśāstra. He dug<sup>4</sup> wells, grew gardens and constructed Dharmasālās and thus gave much relief to people who had been much suppressed by muslims. He himself composed many good works on Jyotiṣa and Āyurveda and got Dharmaśāstra works done through the help of Viśveśvara Bhaṭṭa. Viśveśvara<sup>5</sup> Bhaṭṭa was the son of Peddibhaṭṭa and Ambikā and was of Kauśikavamśa. He was a profound scholar in Vedas, Smṛtis, Nyāya, Vyākaraṇa and Mīmāṃsā. The name of his father "Peddi Bhaṭṭa" indicates that he originally belonged to the south, possibly Talinga. At the invitation of Madanapāla who was in need of some eminent Pandits he might have gone to Madanapāla's court probably in his later days. Before going to Madanapāla's court Viśveśvara Bhaṭṭa wrote Subodhini, a commentary on Mitā-

<sup>1</sup> See the introductory verse 18 of M. M.

<sup>2</sup> आसीदसीमगुणं ताङ्क' कुलाम्बुराशौ. Intro. verse. 6

<sup>3</sup> Vide. Mm. Kane's History of Dharmaśāstra Vol. I, Section 93. for Madanapāla's and his protegee Viśvesvara Bhaṭṭa's life and work.

<sup>4</sup> यः कूपानाशमान्वमयितनानि सन्निवन्धांश्च ।

कृत्वा स्वकीर्तिमेकां अदीदृशन्मूर्तिभेदेन ॥ P. 3. vers. 12. M. M

<sup>5</sup> माता पुरयपवित्रकीर्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः

शाकल्या ऽ परमूर्तिरार्यचरितः श्रीपेद्भिदृःपिता ।

सोयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो

वेदे स्मार्तमते नये च सपदे वाक्ये कृती वर्द्धते ॥ P. 5 f.. not. ग.

kṣarā, and probably Aghabādava<sup>1</sup> because these two works are standing in his own name without ascribing them to his patron. There is reason to believe that Viśveśvara Bhaṭṭa was somewhere in Gajarat. While writing 'Subodhini' which is earlier than Madanapārijāta, as there is a reference to Subodhini in Madanapārijāta.<sup>2</sup> He says in the 'Subodhini'<sup>3</sup> 'हेडावुका इति गुर्जरे प्रसिद्धोयं शब्दः'. A man without spending a pretty long period in a country would not be able to be acquainted with the local language which was completely unknown to him.

Under the patronage of Madanapāla Viśveśvara Bhaṭṭa wrote Madanapārijāta, Madanamahārṇava, Smṛtikaumudī and Tithinirṇayasāra in the name of Madanapāla. We see almost in the same period the celebrated writers in South India Mādhava and Sāyaṇa, the two brothers writing many Dharma Śāstra works. While Parāśaramādhaviya, Kālanirṇaya, Smṛtisaṅgraha, Prāyaścittasudhānidhi are from the pens of Mādhava and Sāyaṇa in the South, Subodhini, Tithinirṇaya, Madanapārijāta, Madanamahārṇava are from the pen of Viśveśvara Bhaṭṭa in the north, under the guidance of Mādhava and Sāyaṇa the Vijaya Nagara rulers were giving a new life to Hinduism in the South and it is just possible that Madanapāla might have been doing the same thing in the north under Viśveśvara Bhaṭṭa's guidance. The only point of difference is that Viśveśvara Bhaṭṭa wrote his works in his patron's name while Mādhava and Sāyaṇa wrote in their own names.

The works standing in Madanapāla's name are as follows:—

- ( 1 ) Madanavinodanighaṇṭu
- ( 2 ) Madanapārijāta
- ( 3 ) Madanamahārṇava
- ( 4 ) Smṛtikaumudī
- ( 5 ) Tithinirṇayasāra
- ( 6 ) Sūryasiddhāntaviveka
- ( 7 ) Siddhāntagarbha
- ( 8 ) Yantraprakāśa

---

<sup>1</sup> An incomplete and moth-eaten palm leaf manuscript which is preserved in the Oriental Institute, Baroda.

<sup>2</sup> ' विवृतं चैतत् मिताक्षराटीकायां सुबोधिण्यां प्रायश्चित्ताध्याये.' 9th Stabaka P. 774. Published by the Asiatic Society of Bengal 1893.

<sup>3</sup> S. R. Gharpure's ed. Book ii, P. 20.

The first, an Ayurvedic work, and the last three jyotiṣa works seem to be from the pen of Madanapāla. Ānandasañjīvana, a work on music, dancing and musical instruments, is seen ascribed to Madanapāla in the catalogue of Bikaner ( p. 509 ) by Dr. Rajendralal Mitra. The catalogue does not give introductory verses, colophon etc. that can decide the question beyond doubt. As there are more than one Madanapāla, the question that naturally arises is whether the author of Ānandasañjīvana is identical with the ruler of Kāṣṭhā and the author of the above-mentioned works. It can be decided only after a critical examination of the Ms. of Ānandasañjīvana.

How Māndhātā's name is associated with the present work is very mysterious. In the 14th<sup>1</sup> introductory verse in 'Smṛtikaumudī' written after 'Madanamahārṇava' Madanapāla claims himself to be the author of Madanamahārṇava and Madanapārijāta; and Smṛtikaumudī<sup>2</sup> is also ascribed to him. It is, however, very strange that Madanamahārṇava should be associated with Māndhātā, the second son of Madanapāla. After Madanamahārṇava Viśveśvara Bhaṭṭa wrote many more works in the name of his patron, Madanapāla, and none in the name of Māndhātā. So far there is no evidence of Māndhātā's being the contemporary patron of Viśvesvara Bhaṭṭa. It is very clear from the colophone 'इति श्रीपेद्मिभट्टात्मज भट्टश्री विश्वेश्वरविरचिते महार्णवाभिधाने निबन्धे कर्मविपाके etc. etc. Seen in ग Ms. and the introductory verses मतिर्येषांशास्त्रे and माता पुण्यपवित्रक्रीर्तिविभवा etc. Seen in ख and ग MSS. and the references to Madanapārijāta in Madanamahārṇava<sup>3</sup> and to Madanamahārṇava in Smṛtikaumudī<sup>4</sup> that all these works are from the same pen.

<sup>1</sup> मन्त्रप्रकाश समहार्णव—पारिजात,  
सिद्धान्तगर्भ, तिथ्य(थि) निर्णयसार, मुख्याः ।  
ग्रन्थाश्च येन रचिता विजयं भजन्ते  
राज्ञां सभासु विदुषां वदनाम्बुजेषु. Cat. of Skt. MSS. Ox. Part. 1 by  
Aufrecht )

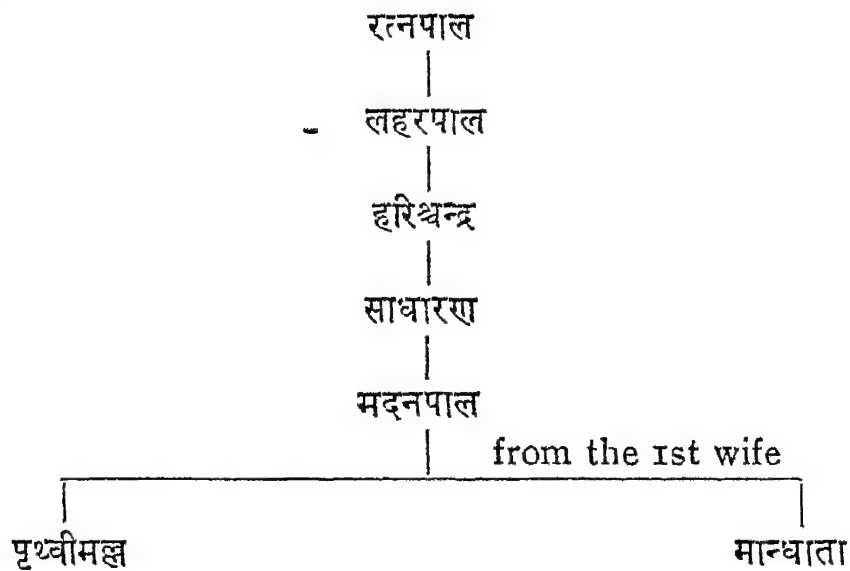
<sup>2</sup> संख्यावन्निवहचकोरचर्चितायां कौमुद्यां मदनमुखेन्दु निर्गतायाम् ।  
संपूर्णाः प्रकृतिमनोहरः कलानामुल्लासं ( : ) श्रवणसुखावहोयमाद्यः ॥  
इति श्रीराय मदन पालविरचितायां शूद्रधर्मोर्ज्वलद्योतिन्यां स्मृतिकौमुद्यां etc. Oriental  
Institute Ms. No. 9315.

<sup>3</sup> 'तानि च व्रतानि मदनपारिजातेऽस्माभिः सम्यक् प्रदर्शितानि'. Madanamahārṇava  
P. 232. L; 18.

<sup>4</sup> 'विनायकशान्तिप्रकारोऽस्माभिर्महार्णवे विस्तरतो निरूपितः'. In vivāhetikartavyatā-  
prakarṇa. 'From the MS. in the Oriental Institute, Baroda No. 9315.

In none of the MSS. utilised for this edition is seen 'Madana' fore-fixed in colophons. They have recorded 'सहार्णवाभिधाने निबन्धे कर्मविपाके' or 'कर्मविपाकसङ्ग्रहमहार्णवे.' But from the verse seen at the end of the 1st *Kalollāsa* of *Smṛtikaumudī* and from the other evidences we know that the work is claimed by Madanapāla himself and so the title 'मदनमहार्णव' is most appropriate as it can distinguish work from other similar works *Mahārṇavas*. Some MSS. already record on the margin 'Madanamahārṇava.' The MS. No. 14034 which was later on used for this edition, records on the folios giving the *Anukramaṇikā*, as follows—श्रीगणेशायनमः मदनमहार्णवस्यानुक्रमणिकेयं लिख्यते.' Further 'Sahasrabhojanavidhi', a portion of *Samskāra-prakāśa* in *Pratāpanārasimha* of Rudradeva of the 18th century A. D. knew the work as 'Madanamahārṇava', because at the end of the work in the MS. form in the Oriental Institute, Baroda No. 8797 is seen 'मदनमहार्णवोक्त सहस्रभोजनविधिः' All these pieces of evidence go to show that the correct title of the work is 'मदनमहार्णव' and that Viśveśvara wrote the work in the name of his patron, Madanapāla, and not under inspiration from his son Māndhātā: It is quite possible that the verses ascribing *Madanamahārṇava* to Māndhātā might have been added later on by some scribes.

The geneology of the Tānka dynaysty as found in the present work is as follows :—



In the *Dharmaśāstra* literature the *Karmavipāka* section mainly deals with the expiation which can wipe out the sins that are responsible for various diseases. The diseases that are caused by evil and antisocial deeds are incurable by medicines, unless the sin, the main root of the diseases, is removed. The potentiality of medicines can work only in the case of those diseases that are caused merely by the derangement of the three elements, *Vāta*, *Pitta* and *Kapha*. The diseases,



that are the results of the past evil deeds, in the normal course, and the diseases which are the products of the derangement of the three elements and the past deeds combined, can be cured only with the help of Prāyaścittas.

The history of an individual does not begin with his single birth, but has a series of births in the past. The current of 'Karma,' good or bad, affects the individual soul through unlimited ages and puts it in different forms according to the nature of Karma accumulated. If the past 'Karma' is good, the individual will have all the happiness, and in case of evil 'Karma' he will suffer from pain and sorrow. To avoid the pain and miseries of life—the fruit of evil and antisocial actions of the past, the ancient Ṛṣis whose all activities were in the interest of humanity analysed the various causes of miseries and found out the ways and means of removing them and thus tried to ameliorate the condition of people. The civil and criminal codes prevented people from committing actions illegal in the eyes of the government. But there are actions which are perfectly legal in the eyes of a Government, but morally greatly harmful to the public. These can be stopped only by showing convincingly that the bad actions will affect oneself, if not now some other day, and that if one desires to free oneself from the future miseries, one will have to undergo a great ordeal sometimes. When we grow a tree we have to throw only a small seed on the soil, but if the effect of the seed have to be removed it will be a herculean task indeed !

The word 'Karmavipāka' means fruition of deeds. The deed done at one time cannot remain for a long period, and being thus non-existent it cannot be the cause of any disease. The diseases are not direct and immediate results of malactions. As the result of bad actions an invisible and long standing force called 'Apūrvā' is created and this 'Apūrvā' affects the individual through the endless ages till it vanishes either after the results or the nullification by a suitable Prāyaścitta.

Births and rebirths are effected by 'Karma'. Out of the 'karmans' done in one birth some wither immediately and some influence the soul in the succeeding births and are destroyed after the effect. The inequality in this world is solved by ancient sages recognising 'Karma' as the differentiating element of the creation and 'Anādi Saṁsāra'. Buddhism also accepts that the wheel of life is moving by 'Karma'. Sorrow and pain, and happiness and comfort in the same birth are the results of 'Karma' that accompanies the soul and the 'Karma' which has already begun to operate, can be removed only by expiations.

Hinduism taught the doctrine of 'Pretya Bhāva' or Punarjanma and wonderfully solved the most delicate and intriguing points in the life of a man. The Cārvākas who do not accept any thing but 'Pratyakṣa Pramāṇa' challenged the idea of the other world and preached that there was nothing beyond the worldly enjoyment. They told that 'the Karmakāṇḍa' was a mere myth introduced by greedy Brāhmaṇas to exploit the ignorance of public. They advocated the identity of Ātman with body and as body never returns back after death, there does not arise the question of earning 'Puṇya' to enjoy in the other world. No one could withstand their arguments but the 'Naiyāyikas'. They silenced the cārvākas and established 'Pretya Bhāva'.

In the 1st Āhnika of the 3rd Adhyāya of Gautama's Nyāyasūtras this subject is treated at length and the most superficial arguments of the Cārvākas like "पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः" (3 Adhy. 1st Ahn. 20 S.) "अयसोयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम्" (3. I. 23) are refuted by Gautama. He says that the opening and closing of lotus at sunrise and sunset are natural but have 'Nimittas'. "नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पद्मात्मकविकाराणाम्" (3. I. 21) Vide the Bhāṣya of Vātsyāyana<sup>1</sup>

The second argument is also refuted in the Sūtra 'नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्' (3-I. 24). The magnet attracts only iron, not a stone. So the action seen in the iron is preceded by a cause. Without a Nimitta no Kārya is seen. And so a baby's first attempt to suck its mother is effected by its desire which is due to the continuity of old impressions. Vide Bhāṣya.<sup>2</sup>

In the R̥gveda there is a reference to Pūrvajanma. Vāma Deva says that he knew many births of Indra and gods and he had assumed many bodies in the past.

‘ गर्भे नु सन्नन्वेष्टामवेद महं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसी ररत्नं ब्रध श्येनो जवसा निरदीयम् ॥

( ऋग्वेद, 4th मं. 27th सू. 1st. मं. )

<sup>1</sup> भा. उष्णापिषु सत्सु भावात् असत्सु अभवात् तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तादीनां पद्मादीनां प्रबोधसंमीलनविकाराः निमित्तात् भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण."

<sup>2</sup> यदि निर्निमित्तं लोष्टादयोपि अयस्कान्तमुपसर्पेयुः । न जातु नियमे कारणमस्तीति । अथ निमित्तात् तत् केनोपलभ्यते इति ? क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः, क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः । तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रिया उपलभ्यते । नच स्तन्यामिलाषलिङ्गमन्य-दाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धत् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते नाचासति निमित्ते कस्यचिदुत्पत्तिः...



From this reference it is clear that the Aryans in the remotest period, when there were no many religions to contest with, believed in the Pūrva-janna, and when the Cārvākas later on questioned the authority of the Vedas it became necessary to advance arguments as has been done by the Naiyayikas.

The Karmavipāka literature is a great authoritative source of social and Cultural history of India. The antisocial actions are mentioned as the cause of different diseases and miseries in life. The improvement of society was the chief aim of the Karma Vipāka literature. The Purāṇas, Smṛtis, Śātātapiya, Karmavipākasaṅgraha and Karmavipākasaṁuccaya etc. warn that persons who do antisocial activities will severely suffer from various diseases and so instruct the people to abstain themselves from such actions.

सुरालये जले वापि सकृद्विष्टां करोति यः ।

गुदरोगो भवेत्तस्य.....( Śātātapa )

One who passes urine or stool in the premises of a temple or a public tank will suffer from the disease of anus.

अद्रौ मार्गे नदीतीरे च्छायायां पुलिने नरः ।

मूत्रं पुरीषं बल्मीके यः प्रमुञ्चेज्जलेऽपि वा ॥

श्वयथुव्याधिमाप्नोति एवमाह सदाशिवः ।

( Karmavipākasaṅgraha )

One who passes urine or stool on a hill, road, riverside, shade of the tree, meadow, anthill or water will have the disease inflammation ( श्वयथु ). So says Sadāśiva.

मार्गहा पादरोगी स्यात् ( Śātātapa )

One who destroys a public path will suffer from the disease of foot.

दावान्निदायकश्चैव रक्तातीसारवान् भवेत् ।

( Śātātapa. )

One who sets fire in a forest will suffer from dysentery ( रक्तातीसार ).

अन्नहर्ता आमयावीस्यात् ।

( Yājñyavalkya. )

A person who steals the food of others will suffer from colic ( शूलरोग ).

विश्वस्तविषदाता च स्त्रीहवान् जायते नरः ।

( Karmavipākasaṅgraha )

One who poisons a fast friend will suffer from the disease of spleen. ( स्त्रीहरोग )

पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् ।

( Śātātapa )

A backbiter will suffer from cough in the next birth.

The few extracts mentioned above tell us that the antisocial actions, whatever may be their nature, will make the doer a sufferer in the succeeding births. All actions have double results ; one is immediate and the other will influence the soul in different births. This is called 'Karma'. To wipe out 'Karma' there are two ways :...one is Jñāna' that will burn all Karma—that binds the Soul to Samsāra, and the other is Prāyaścitta.

In the Vedic period Prāyaścittas were performed to rectify sacrifices when they were performed wrongly. The idea of Prāyaścittas was slowly shifting from their primitive aim, and during the Puranic period were meant not only for rectifying the present actions but the actions done in the past births also. When certain diseases do not yield to the potentiality of medicines then in practice, the ancient sages, thought that there might have been some hidden causes in addition to the derangement of the three elements. The additional cause was sin, and 'Karmavipāka Prāyaścittas were recommended to wash it off.

The Purāṇas mention that certain diseases are not the results of derangement of Vātā Pitta or Kapha, but are the effects of the evil deeds done in the past birth. Smṛtis and Karmavipāka works supported the Puranic views and found remedies in कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र, पयोव्रत etc. This sort of remedies has a considerable influence on society, but howfar they help the public cause is questionable. These Prāyaścittas were a sort of punishment to the wrong doers and checked the corrupt elements in the society. In course of time, Prāyaścittas became in fact a source of income to Brahmanas and Kṛcchra, Atikṛcchra etc. became a matter of a few rupees.

In the 8th Taraṅga four causes of consumption ( क्षय ) are mentioned. Yājñyavalkya and Brahmāṇḍa Purāṇa say respectively that the murderer of a Brāhmaṇa and a Brāhmaṇa, who advises to perform Prayaścitta without the knowledge of Dharmaśāstra, will suffer from consumption in the future birth. These two causes are not at all connected with social life. The Padma Purāṇa and Śātātapa text mention the cause of consumption thus. According to the Padma Purāṇa one who does not supply water for agriculturists and thus allow the crops to wither will have consumption. Śātātapa says the murderer of a king will become a Kṣayī. The last mentioned two types are much harmful to the society. The agriculture is one of the essentials of life and a king is indispensable for a peaceful and disciplined existence in the world. And so disallowing water and murdering a ruler are two major social sins and one can easily understand that

there cannot be any other punishment more appropriate than consumption.

The present work is divided into forty Tاراڻas. In the 1st Tاراڻa the efficacy of Prāyaścittas in wiping off the ' Duritāpūrva,' produced by the evil deeds of the past births is discussed. One may argue that Duritāpūrva being a ' Nimittakāraṇa ' disappears as soon as the effect in the form of a disease is produced, and so no question of Prāyaścitta arises for removing the Duritāpūrva. To this the author replies that the ' Carama Phala ' the last effect alone being apt to remove the Duritāpūrva and the effect of ' Mahāpātaka ' being continued succeedingly in seven births, the ' Roga ' occurring in the seventh birth alone is last Phala, and so to remove the consequence of the ' Apūrva ' in the preceding births nothing but Prāyaścitta is effective. So to stop the operation of the ' Apūrva ' in the next births Prāyaścitta is absolutely necessary. The Prāyaścitta has no power to stop the operation of the Apūrva in the last birth because the Phala being ' Utpanna ' the Apūrva is no more in existence, and one has to suffer until his body crumbles down.

The Duritāpūrva is divided into three types: *i.e.* Mahāpātakaja, Upapātakaja and Pātakaja. Out of these three Mahāpātakaja will last for seven births, Upapātakaja for five and Pātakaja for three. So in all the three cases, one who wishes to be freed from the miseries earlier and be happy has only one way to do the Prāyaścittas recommended.

The main diseases caused by Mahāpātakas are :—

कुष्ठ	Leprosy
राजयक्ष्मा	Consumption
प्रमेह	Diabetes
ग्रहणी	Sprue
मूत्रकृच्छ्र	Dysuria
अश्मरी	Calculus ( Calculi urinary )
कास	Cough
अतिसार	Disentery
भगन्दर	Fistula
दुष्टव्रण	Chronic ulcer
गण्डमाला	Scrofula
पक्षधात	Hemi plegia. Paralysis
अक्षिनाशन	Blindness ( Loss of sight )

Upapātaka diseases are :—

जलोदर	Dropsy
यकृत	Disease in Liver
प्लीह	„ in Spleen
शूल	Colic ( Neuralgia )
शोफ	Inflammation
व्रण	Ulcer
श्वास	Asthma
अजीर्ण	Indigestion
ज्वर	Fever
च्छर्दि	Vomiting
भ्रम	Giddiness
मोह	Fainting
गलग्रह	Tonsilitis
रक्तार्बुद	Bloody tumour
विसर्प	Erysipelas etc.
Pātaka diseases	
वल्मीक	Elephantiasis
पुण्डरीक etc.	A kind of leprosy

The Pratimās ( प्रतिमास ) of the following diseases are described with their specific signs. These are :—

राजयक्ष्मा	Page 260
शूल	„ 267
ज्वर	„ 277
श्वास & कास	„ 282
शोफ	„ 286
आन्त्र	„ 293
भगन्दर & गरुडमाला	„ 308
वात	„ 314
जिह्वा & दन्तरोग	„ 337
कामिला & नेत्ररोग	„ 350
कर्णरोग	„ 352
कण्ठरोग	„ 354
गुल्म, यकृत & प्लीहरोग	„ 362
महोदर	„ 363
मूत्रकृच्छ्र	„ 375

प्रमेह	„	378
अर्शस्	„	385
श्लीपद्	„	392
कुष्ठ	„	417

Even nowadays the Rogapratimādāna is not very rare. The belief that the disease transferred into a Pratima of gold and given in Dāna will help the patient to get himself cured is still prevalent.

The Taraṅgas two to four are known as Paribhāṣāprakaraṇa. Here all the details such as, how to perform Prāyaścittas recommended for different diseases, various Dānas, the different materials and their measures, the measurement of Maṇḍapas in Homas, Mantras and prayogas and the number of Brahmaṇas to be fed, are explained.

Brahmaṇabhojana or pleasing them is not an integral part of any Prāyaścitta or Vrata. As the custodians of vedas together with the Aṅgas they were respected as a repository of knowledge and it is true that they were the great exponents of the most complicated secrets of life. They had devoted most of their life to the study of Science of Truth and to explain it to their fellow brothers and thus won superior position in the society. When we see a vast literature essential in the various spheres of life, a very rich legacy indeed, it is quite natural that proper homage should be paid to the custodians of this knowledge. There is no difference in respect of knowledge whether it may be in a child or an old man, in male or female, in Brāhmaṇ or Śūdra. Prāyaścittas are voluntarily recommended remedies to reduce the miseries and pains, and those who repent of their past evil deeds are qualified to take advantage of them.

Navagraha yajñya or Navagraha-Makha is one of the important Prāyaścittas mentioned. The Purāṇas and Dharmaśāstrā works recommend without exception Navagraha Makha for health and wealth. It is a long recognised fact that the Planets have great influence on individuals born under particular Nakṣatra from Aśvinī to Revatī. The seven planets Mercury, the Moon, Saturn, Jupiter, the Sun, Mars and Venus are representing seven Dhatus—chyle, blood, flesh, fat, bone, marrow and semen respectively. When one or more planets are malific, the person under the influence of those will have the doors opened to miseries and pain, and various diseases will enter into the body as the effect of the planets. Due to Puṇya or Pāpa of the previous births an individual is born under the grip of the different planetary positions, and to be freed from the iron grip,

it is necessary to please the planets. In the Navagraha Makha, the planet, under whose malific influence a person happens to be, should be worshipped prominently with due respect to all others.

In the 31 Taraṅgas, from 8 to 38, thirtyone diseases are dealt with, together with their various causes and remedies.

These are :—

क्षय रोग	Consumption
शूल	Colic
ज्वर	Fever
श्वास	Asthma
शोफ	Inflammation
पाण्डु	Anæmia
आन्त्र	Hernia
दुष्टव्रणः	Chronic ulcers
वातरोग	Diseases due to Vātā
पित्त „	„ to Pitta
कफ „	„ to Kapha
अपस्मार	Epilepsy
शिरोरोग	Head diseases
मुखरोग	Facial Diseases
नासिकारोग	Diseases of the nose
नेत्ररोग	Diseases of the eyes
कर्णरोग	Diseases of the ears
कण्ठरोग	Diseases of the throat
पाणिरोग	Diseases of the hand
हृद्रोग	Disease of the heart
मन्दाग्नि	Dyspepsia
प्रज्ञाहानि	Intellectual debility
मूत्रकृच्छ्र	Dysuria
प्रमेह	Diabetes
वृषण व्याधि	Diseases of the testicles
गुदरोग	Disease of the anus
अतिसार	Diarrhoea
पादरोग	Disease of the foot
त्वग्रोग	Skin disease
कुष्ठरोग	Leprosy
अपुष्पवतीत्व	Loss of menses

The 39th Taraṅga called Prakīṛṇaka deals with the following subjects :—

1 रक्तावुद	12 दन्तपातनकत्व
2 प्रदर	13 सर्वाङ्गवेदना
3 असृग्दर	14 अप्रतिष्ठात्व
4 काश्य	15 पुण्डरीकरोग
5 अस्थिरोग	16 कुब्जत्व
6 मेदो वृद्धि	17 निकृष्टत्व
7 मृतभार्यत्व	18 सदादुःख
8 स्त्री विरक्ति	19 सर्वकार्यासिद्धि
9 मृतवत्सत्व	20 देशान्तरगतस्य अतिशय
10 अनपत्यत्व	21 दारिद्र्य and
11 मृतपुत्रत्व with चर्मकीलत्व	22 ब्रह्मराक्षसत्व

Out of these 22.

रक्तावुद	Blood tumour
प्रदर	Leucorrhoea
असृग्दर	Menorrhagia
अस्थिरोग	Bone disease
मेदोवृद्धि	Obesity
चर्मकील	Awart ( of the skin )
दन्तपातनकायुक्तत्व	Absence of new teething ?
सर्वाङ्गवेदना	Pain on the body.
पुण्डरीकरोग	A kind of leprosy.
कुब्जत्व	Dwarfness.

are diseases while the remaining twelve are not. They are the incidents in life without any apparent cause and are out of the province of medicines even in natural course. It is not very rare in this world to see persons unhappy of having lost children, wives or wealth in the most unexpected way and some unsuccessful in all walks of life wherever they might be. It is the nature of persons to give up everything to the fate when they meet misfortune in life. Fate is nothing but ' Karma ' and Karmavipāka shows a way out for all mishappenings, minor or major, in life and says that everything has a cause and where the cause is not found in this life we have to trace it in the file of the past births and do the appropriate remedies. Thus humanity has nothing to fear as regards the past bad actions if it repents and prepares to do the remedies recommended by

Dharmaśāstras. The Hindu culture does not believe in throwing away persons of corruption immediately out of the society, if there is a chance of the rectification and improvement, so that the society can have the advantage of their goodness some day in future. This process is not quite unnatural. Even the most venomous poison sometimes turned extremely serviceable to the humanity in the time of great distress if it is properly purified.

The 40th Tārāṅga describes the various symptoms of persons haunted by different Grahas with their causes and remedies. Here altogether thirty-one Grahas are treated with. They are:—

प्रजाग्रह	विष्टम्भग्रह
ज्वरग्रह	महाज्वरग्रह
ऐकाहिकादि ज्वरग्रह	नवग्रह
प्रतुण्डग्रह	वासवग्रह
कामिलग्रह	वायसग्रह
कालनायकग्रह	क्षेत्रपालग्रह
पितृग्रह	अचलग्रह
लोकायतग्रह	हस्तिपादग्रह
आपस्तम्बग्रह	कर्णग्रह
वृत्रग्रह	धनदग्रह
महाज्वरग्रह	अवतोलग्रह
कुम्भकग्रह	कृशग्रह
कपिलग्रह	स्कन्दग्रह
शिवपादग्रह	स्कन्दापस्मारग्रह
ऊर्ध्वकेशिग्रह	शिशुग्रह
	मेषग्रह

Most of the causes are more or less connected with immorality and violation of the social customs and manners that should be observed during the various occasions. No such serious type of sin as in the case of other diseases is mentioned in this chapter *e.g.* Prajagraha, Jvaragraha, Pratuṇḍagraha, Kāmilagraha, Āpastambagraha, Vṛtragraha, Mahājvara-graha etc. assault the persons when the religious restrictions, manners and morality that should be followed by the members of the different castes, are violated. The diseases that are the indication of respective Grahas are not of very acute nature.

In all the remedies 'Bali' is very prominent. The vessel used for Bali is made of 'Kāṁśya' (bell metal). Kāṁśya is recognised as an im-



portant metal by Āyurveda. It is preventive or curative in all the three cases of Vāta, Pitta, or Kapha and promotes the longevity. We see restriction for a pupil in Dharmaśāstras to take meals only in a bell metal dish. Probably this may be due to the qualities of the metal to keep the pupil free from diseases and from the haunt of Grahas during the period of education and then to give him longevity to serve the public. 'Bali' is generally thrown in Caṭuṣpatha ' where four roads meet. Caṭuṣpatha is considered a sacred place, where, the Bali offered to the Grahas, will wash away the sin. The earliest Dharmasūtras of Boudhāyana etc. mention 'Caṭuṣpatha' where the pot of water should be thrown after the Savana-homa.

\* \* \* \*

Thus the karmavipāka which greatly helps the social reforms of Hindus is not merely a Dharmaśāstra work but is deeply concerned with the perfect happiness of humanity by showing the various ways to remove the uncleanness from inside as well as outside, and so helps to introduce a healthy atmosphere. The sociology of Hindus, is not only connected with the superficial aspect but the psychic aspect also. The study of social history of the Aryans will remain incomplete so long the works on Karma-vipāka literature are not properly investigated and amplified and made available to scholars. The knowledge gained through them will, if put in practice, help to ameliorate the present condition of the world.

Oriental Institute, }  
Baroda, 1-7-1953. }

M. R. NAMBIYAR.

# विषयसूचिका

## प्रथमस्तरङ्गः

प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वम्

४- ५

## द्वितीयस्तरङ्गः

परिभाषाप्रकरणम्

शातातपीयकर्मविपाकोक्तपरिभाषा

६- ९

कर्मविपाकसारोक्तपरिभाषा

९

जमदग्न्यभिहितःकूष्माण्डगणहोमविधिः

१०-११

बोधायनोक्तकूष्माण्डहोमविधिः

११-१२

कूष्माण्डहोमविधिः with मन्त्रानुष्ठानं & पाठानुष्ठानम्

१२-२६

## तृतीयस्तरङ्गः

आपस्तम्बीयगणहोमविधिः

२७-२८

बोधायनगणहोमविधिः

२८-२९

मन्त्रपाठानुष्ठानसहितगणहोमविधिः

२९-३९

## चतुर्थस्तरङ्गः

व्याधिप्रतिमादेवता

४०

प्रतिकृतिद्रव्यपरिमाणम्

४०

सूर्यप्रतिमालक्षणम्

४०

मण्डपपरिमाणं वेदिकापरिमाणं च

४०

आचार्यवरणम्

४१

आचार्यकृत्यम्

४१

पञ्चकलशस्थापनम्

४३

शान्तिपाठः

४४-५२

होमविधिः

५२-५४

देवताल्लिङ्गमन्त्राः

५४-६०

## पञ्चमस्तरङ्गः

रोगाणां त्रिविधत्वम्

६३

कर्मजोभयविधरोगेषु प्रायश्चित्तस्यावश्यकता

६३-६४

वेदपारायणविधि :	६४-६९
वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठाविधि :	६९
अनश्नत्पारायणविधि :	६९-६७
महासौरमन्त्राणामृष्यादि	६८
सौरमन्त्रा :	६८-७२

### षष्ठस्तरङ्ग :

श्रीरुद्रविधि :	७३
तत्र विनियोग :	"
रुद्रमन्त्रविभाग :	७३-७९
चमकनमकयोर्मन्त्रविभाग :	७९-७६
दक्षिणाविभाग :	७७
रुद्राहुतिसङ्ख्या	७७-८०
रुद्रैकादशिन्यामाहुतिसङ्ख्या	८०-८२
महारुद्राहुतिसङ्ख्या	८२-८९
अतिरुद्राहुतिसङ्ख्या	८९-८९
दशांशहोमे स्थण्डिलकुण्डनिर्माणविधि :	८९-९२
बोधायनप्रोक्तपञ्चाङ्गन्यासविधि :	९२- ९४
रुद्राभिषेकविधि :	९४- ९७
अङ्गमन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दांसि.	९८- ९९
नमकाङ्गन्यासमन्त्रा :	१००-१०४
शिवसङ्कल्पादिन्यास :	१०५-१०७
अङ्गप्रणाम :	१०७-१०८
नमकस्य ऋष्यादि	१०८-१०९
तैत्तिरीयशाखानुसारेण नमकानुवाका :	१०९-११७
नमके अवान्तरवाक्यप्रयोग :	११७-१६०

### सप्तमस्तरङ्गः

पुरुषसूक्तविधि : पुरुषसूक्तं च	१६०-१६७
विष्णुसहस्रनामानि	१६७-१७७
अपामार्जनस्तोत्रम्	१७८-१८४
विष्णुहृदयस्तोत्रम्	१८४-१८७
विनायकशान्तिपद्धतिः प्रयोगश्च	१८७-१९३

ग्रहशान्तिः नवग्रहयज्ञप्रयोगश्च	१९३-२१८
परिमाणप्रकरणम्	२१८-२२१
कृच्छ्रादिलक्षणानि गोदानभूदानादिमन्त्राश्च	२२१-२५८

**अष्टमस्तरङ्गः**

क्षयरोगनिदानम्	२५९
क्षयरोगहरकदलीदानम्	२५९-२६०
क्षयरोगहरव्याधिप्रतिकृतिदानम्	२६०
प्रतिमालक्षणम्	"
साध्यरोगहरप्रतिकृतिदानम्	२६०-२६१
शातातपोक्तराजयक्ष्महरणम्	२६२-२६५

**नवमस्तरङ्गः**

शूलरोगनिदानम्	२६६
शूलरोगहरप्रायश्चित्तम्	"
" त्रिशूलदानम्	२६८
अरुचिशूलहरम्	२६८-२६९
अजीर्णशूलहरम्	२६९
प्लीहशूलहरम्	"
जठरशूलहरम्	२६९-२७०
कटिशूलहरम्	२७०
हस्तशूलहरम्	"
कर्णशूलहरम्	२७०-२७१
नयनशूलहरम्	२७१-२७२
शातातपप्रोक्तशूलहरम्	२७२
शूलरोगप्रतिकृतिदानम्	२७२-२७३

**दशमस्तरङ्गः**

गार्ग्योक्तं शीतज्वरनिदानं तद्धरं च	२७४
उष्णज्वरहरम्	२७४-२७५
शातातपोक्तविविधज्वरहरम्	२७५
सर्वज्वरहरकुम्भदानम्	२७५-२७६
ज्वरतर्पणम्	२७६-२७७
ज्वरप्रतिकृतिदानम्	२७७

## एकादशस्तरङ्गः

श्वासनिदानम्	२७८
कफज्वरसहितश्वासकासहरम्	२७८-२८०
प्रकारान्तरेणश्वासकासहरम्	२८०-२८१
शातातपोक्तश्वासकासहरम्	२८१
श्वासकासहरध्वजपाशदानम्	२८१-२८२
श्वासकासमूर्तिदानम्	२८२-२८३

## द्वादशस्तरङ्गः

कर्मविपाकसमुच्चयोक्तशोफहरप्रायश्चित्तम्	२८४
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्त	"
शोफहरवस्त्रदानम्	२८४-२८६
शोफहरप्रतिमादानम्	२८६

## त्रयोदशस्तरङ्गः

कर्मविपाकसमुच्चयोक्तपाण्डुरोगहराणि	२८७
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तशिरोवेदनासहितपाण्डुरोगहरं	"
पाण्डुरोगहरपृथ्वीदानम्	२८७-२९०
शातातपोक्तपाण्डुरोगहरम्	२९०
पाण्डुरोगहरप्रतिमादानम्	"

## चतुर्दशस्तरङ्गः

आन्त्रपीडाहरप्रायश्चित्तं महिषीदानं च	२९१
" नारायणमूर्तिदानम्	२९१-२९३
आन्त्रवृद्धिमूर्तिदानम्	२९३

## पञ्चदशस्तरङ्गः

मस्तकव्रणहरणम्	२९४
शातातपोक्तनासिकाव्रणहरम्	"
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तनासिकाव्रणहरं श्रीसूक्तं च	२९४-२९६
हृदयव्रणहरम्	२९६
उरोव्रणहरम्	२९७

दक्षिणाङ्गव्रणहरम्	२९७
वामाङ्गव्रणहरम्	"
अङ्गुलीव्रणहरम्	"
चरणव्रणहरम्	"
भगव्रणहरम्	२९८
वायुपुराणोक्तभगन्दरव्रणहरम्	२९८-२९९
शानातपप्रोक्तभगन्दरव्रणहरम्	२९९
पूयव्रणहरम्	२९९-३००
नाडीव्रणहरम्	३००-३०१
वायुपुराणोक्तगण्डमालाहरम्	३०१-३०२
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तगण्डमालाहरम्	३०२-३०३
सपित्तव्रणहरम्	३०३-३०४
व्रणघ्नगजदानम्	३०४-३०६
पार्श्वस्फोटहरम्	३०६
हस्तपादतलस्फोटहरम्	"
खीस्तनस्फोटहरम्	३०७-३०८
नानास्थानगतस्फोटहरम्	३०८
भगन्दरमूर्तिदानम्	"
गण्डमालारोगप्रतिमादानम्	"
व्रणमात्रमूर्तिदानम्	"

**षोडशस्तरङ्ग :**

कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तवातरोगहरप्रायश्चित्तम्	३०९
तत्रैव प्रकारान्तरेण वातरोगहरप्रायश्चित्तम्	"
उन्मादवायुरोगहरम्	३१०
धनुर्वातहरम्	३१०-३११
पक्षवातहरम्	३११
हिक्काहरम्	"
वातव्याधिहरमृगदानम्	३१२
रक्तवातहरम्	३१२-३१३
रक्तवातपित्तहरलक्ष्मीनारायणदानम्	३१३-३१४
वातपित्तहरम्	३१४

शातातपोक्तवातरक्तहरम्	३१४
बौधायनवातरक्तहरम्	"
वातरोगहरप्रतिमादानम्	३१४-३१५

### सप्तदशस्तरङ्गः :

कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तरक्तपित्तहरम्	३१६
शातातपप्रोक्तरक्तपित्तहरम्	"
पित्तरोगहरप्रतिमादानम्	३१७

### अष्टादशस्तरङ्गः :

श्लेष्महरप्रायश्चित्तम्	३१८
प्रकारान्तरेण श्लेष्महरम्	"
चिकित्स्यकफव्याधिहरम्	"

### एकोनविंशस्तरङ्गः :

शातातपप्रोक्तापस्मारहरप्रायश्चित्तम्	३२०
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तापस्मारहरम्	३२०-३२१
अपस्माररोगहरविनायकमूर्त्तिदानम्	३२१-३२४
अपस्मारमूर्त्तिदानम्	३२४

### विंशस्तरङ्गः :

शिरोरोगहरसीसदानम्	३२५
शिरोरोगहरप्रायश्चित्तम्	"
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तशिरोरोगहरम्	"
एकांशशिरोरोगहरम्	३२५-३२६
सूर्यावर्त्तहरम्	३२६
शिरोरोगहरयज्ञोपवीतदानम्	"
शिरोरोगप्रतिमादानम्	३२७

### एकविंशस्तरङ्गः :

पूतिवक्त्रत्वहरम्	३२८
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तमुखरोगहरम्	"
शातातपप्रोक्तमुखरोगहरम्	"

कर्मविपाकसमुच्चयोक्तमुखरोगहरम्	३२८-३२९
मुखरोगहरगजदानम्	३२९-३३०
शातातपप्रोक्तजिह्वारोगहरम्	३३१
कर्मविपाकसमुच्चयोक्तजिह्वारोगहरम्	"
छर्दिरोगहरम्	"
दन्तपीडाहरम्	३३२
श्यावदन्तहरम्	"
निष्ठुरभाषित्वहरम्	"
मूकत्वहरम्	३३२-३३३
मूकत्वहरतिलपद्मदानम्	३३३-३३५
स्खलद्वाक्यत्वहरम्	३३५
गद्गदत्वहरसरस्वतीदानम्	३३५-३३६
एडमूकत्वहरम्	३३६-३३७
स्खलद्वाक्यत्वहरम्	३३७
साधारण्येन मुखरोगप्रतिमादानम्	"
जिह्वारोग, दन्तरोग, प्रतिमादानम्	"

द्वाविंशस्तरङ्गः :

नासिकारोगहरप्रायश्चित्तम्	३३८
वक्रनासत्वहरम्	"
नासिकारोगहरमूर्त्तिदानम्	"

त्रयोविंशस्तरङ्गः :

नेत्ररोगहरम्	३३९
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तनेत्रपूयहरम्	३३९-३४०
शातातपप्रोक्तनेत्रपूयहरम्	३४०
अन्धत्वहरम्	३४०-३४१
नीललोचनत्वहरम्	३४१
कपिलाक्षत्वहरम्	"
मन्ददृष्टित्वहरम्	३४१-३४२
तिमिरहरम्	३४२
अक्षिवेदनाहरगरुडदानम्	३४२-३४४
नक्तान्ध्यहरगोपालदानम्	३४४-३४६



कामिलाहरगरुडदानम्	३४६-३४८
केकराक्षत्वशमनम्	३४८
पिङ्गलेक्षणत्वहरम्	"
नेत्ररोगहरतर्पणम्	३४८-३५०
कामिलारोगप्रतिमादानम्	३५०
साधारण्येन नेत्ररोगप्रतिमादानम्	"

### चतुर्विंशस्तरङ्गः

कर्णपूयशोणितहरम्	३५१
कर्णकृमिहरम्	"
बाधिर्यहरम्	३५१-३५२
कर्णकुब्जत्वहरम्	३५२
कर्णरोगप्रतिमादानम्	"

### पञ्चविंशस्तरङ्गः

वक्रकण्ठरोगहरम्	३५३
दीर्घगलत्वहरम्	"
कण्ठरोगहरम्	"
विकृतस्वरत्वहरम्	"
कण्ठरोगप्रतिमादानम्	३५४

### षड्विंशस्तरङ्गः

पीतपाणित्वहरम्	३५५
ह्रस्वपाणित्वहरम्	"
खिन्नपाणित्वहरम्	"
भुजस्तम्भशमनम्	"
कुनखित्वहरम्	३५५-३५६
पाणिरोगहरप्रतिमादानम्	३५६

### सप्तविंशस्तरङ्गः

कृमिलोदरत्वहरम्	३५७
हृत्कृमित्वहरम्	"
कृमिकुक्षित्वहरम्	"
कृशोदरहरम्	"

उदरगुन्महरम्	३५८
वातगुन्मनिदानम्	"
वातगुन्महरम्	"
गुन्महरविनायकदानम्	३५९
गुन्मप्रतिमादानम्	३५९-३६०
यकृत्प्लीहजलोदरहरम्	३६०
प्लीहोदरहरम्	"
उदरव्याधिहरम्	३६०-३६१
जलोदरहरम्	३६१
जलोदरहरमकरदानम्	३६१-३६२
यकृत्प्लीहप्रतिमादानम्	३६२-३६३
महोदरप्रतिमादानम्	३६३

### अष्टाविंशस्तरङ्गः :

शातातपप्रोक्तमन्दाग्निहरम्	३६४
वृद्धपाराशरोक्तमन्दाग्निहरम्	"
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तमन्दाग्निहरम्	"
मन्दाग्निहरमेषदानम्	३६५-३६६
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्ताजीर्णहरम्	३६६-३६७
शातातपप्रोक्ताजीर्णहरम्	३६७
मन्दाग्निप्रतिमादानम्	"

### एकोनविंशस्तरङ्गः :

प्रज्ञाहीनत्वहरम्	३६८
प्रज्ञाजाड्यहरघण्टादानम्	३६८-३७०
चेतनाहीनत्वहरम्	३७०
प्रज्ञाहीनत्वरोगप्रतिमादानम्	"

### त्रिंशस्तरङ्गः :

शातातपप्रोक्तमूत्रकृच्छ्रहरम्	३७१-३७२
प्रकारान्तरेण मूत्रकृच्छ्रहरम्	३७२-३७३
कर्मविपाकसमुच्चयोक्तमूत्रकृच्छ्रहरम्	३७३

मूत्रकृच्छ्रहरतिलपद्मदानम्	३७३-३७४
अश्वरीहरम्	३७४
शातातपप्रोक्तबहुमूत्रत्वहरम्	"
कर्मविपाकसमुच्चयोक्तबहुमूत्रत्वहरम्	३७४-३७५
मूत्रकृच्छ्रप्रतिमादानम्	३७५

### एकत्रिंशस्तरङ्गः

सर्वप्रमेहहरम्	३७६
वातप्रमेहहरम्	"
शूलप्रमेहहरम्	३७६
मधुप्रमेहहराणि	३७७
प्रमेहघ्नसुवर्णधेनुदानम्	३७७-३७८
शातातपप्रोक्तप्रमेहहरम्	३७८
प्रमेहप्रतिरूपकदानम्	"

### द्वात्रिंशस्तरङ्गः

लिङ्गहानिहरम्	३७९-३८०
षण्डत्वहरम्	३८०
वृषणव्याधिहरम्	३८०-३८१
लिङ्गहानिप्रतिमादानम्	३८१

### त्रयत्रिंशस्तरङ्गः

गुदरोगहरम्	३८२
प्रसवद्गुदरोगहरम्	"
अशोरीरोगहरम्	३८३
अशोरीरोगघ्नसुवर्णधेनुदानम्	३८३-३८५
गुदरोगप्रतिमादानम्	३८५
अशोरीरोगप्रतिमादानम्	"

### चतुस्त्रिंशस्तरङ्गः

अतिसारहरम्	३८६
अतिसाररोगहरबहिमूर्तिदानम्	३८६-३८७
शातातपप्रोक्तातीसारहरम्	३८७

रक्तातीसारहरम्	३८७
ग्रहणीरोगहरम्	३८७-३८८
ग्रहणीरोगहरधेनुदानम्	३८८
अतीसाररोगप्रतिमादानं ग्रहणीरोगप्रतिमादानं च	३८९

पञ्चत्रिंशस्तरङ्गः :

खञ्जत्वहरम्	३९०
स्तब्धपादत्वहरम्	"
वक्रपादत्वहरम्	३९०-३९१
अधिकाङ्गत्वहरम्	३९१
पादरोगहरम्	"
वल्मीकरोगहरम्	"
श्लीपदरोगहरम्	३९१-३९२
श्लीपदरोगप्रतिमादानम्	३९२
पादरोगप्रतिमादानम्	"

षट्त्रिंशस्तरङ्गः :

त्वग्दोषहरम्	३९३
दुश्चर्महरम्	"
पामाहरम्	"
दद्रुरोगहरउमामहेश्वरदानम्	३९३-३९५
लूतकित्वहरम्	३९५
लूतकित्वहरभारतश्रवणप्रकारः	३९६-३९९
बर्बराङ्गत्वहरम्	३९९
कृष्णरूक्षाङ्गत्वहरम्	३९९-४००
कण्डूतिरोगहरम्	४००
शीर्णाङ्गत्वहरम्	"
दद्रुरोगमण्डलहरम्	"
गजचर्मत्वहरम्	४००-४०१
वभ्रुमण्डलत्वहरम्	४०१
कृष्णमण्डलत्वहरम्	"
श्वेतमण्डलत्वहरम्	४०१-४०२

विसर्पहरम्	४०२
विसर्पहरनागदानम्	४०२-४०५
दुर्गन्धाङ्गत्वहरम्	४०५
बस्तगन्धत्वहरम्	"
त्वग्दोषरोगप्रतिमादानम्	४०५-४०६

### सप्तत्रिंशस्तरङ्गः

पाण्डुकुष्ठहरम्	४०७-४०९
श्वेतकुष्ठहरम्	४०९-४१०
शिवगाथोक्तकुष्ठहरम्	४१०
कुष्ठरोगहरवृषभदानम्	४१०-४१२
हीनकुष्ठहरम्	४१२
रक्तकुष्ठहरम्	"
रक्तकुष्ठपीतकुष्ठहेन्द्रमूर्तिदानम्	४१२-४१४
गुन्मकुष्ठहरं कृष्णकुष्ठहरं च	४१४
कटिकुष्ठहरम्	४१४-४१५
नेत्रकुष्ठहरकृष्णाजिनदानविधिः	४१५-४१७
श्वेतोष्ठहरम्	४१७
चित्रकुष्ठहरम्	"
उदुम्बरकुष्ठहरम्	"
कुष्ठरोगप्रतिमादानम्	"

### अष्टत्रिंशस्तरङ्गः

अपुष्पवतीत्वहरम्	४१८
वन्ध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानम्	४१८-४२०
गर्भसावहरयज्ञोपवीतदानम्	४२०-४२२
प्रस्रवद्योनिशोणितहरम्	४२२
स्त्रीस्तन्याक्षरणहरम्	४२२-२३

### एकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः

रक्तार्बुदहरम्	४२४
शातातपोक्तरक्तार्बुदहरम्	"
प्रदररोगहरम्	४२४-४२५

असृग्दरहरधेनुदानम्	४२५
आकस्मिककाश्यहररुद्रमूर्तिदानम्	४२५-४२७
अस्थिरोगहरम्	४२८
मेदोवृद्धिहरम्	"
कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तमृतभार्यत्वदुष्कर्महरम्	"
शातातपप्रोक्तमृतभार्यत्वदुरितहरम्	४२९
मृतभतृप्रायश्चित्तम्	"
स्त्रीविरक्तिहरम्	"
मृतवत्सत्वहरम्	४३०-४३२
अनपत्यत्वहरम्	४३२-४३३
मृतपुत्रत्वविशिष्टचर्मकीलत्वहरम्	४३३
दन्तापातनकत्वहरम्	"
सर्वाङ्गवेदनाहरम्	४३४
अप्रतिष्ठितत्वहरम्	४३४-४३५
पुण्डरीकरोगहरम्	४३५
कुब्जत्वहरम्	"
निकृष्टत्वहरम्	४३५-४३६
सदादुःखहरम्	४३६
सर्वकार्यासिद्धिहरम्	४३६-४३७
देशान्तरगतस्यातिक्लेशहरम्	४३७
दारिद्र्यहरधनदमूर्तिदानम्	४३७-४३९
प्रकारान्तरेण अधनित्वादि हरम्	४३९-४४०
ब्रह्मराक्षसरूपपिशाचत्वहरम्	४४०-४४२

### चत्वारिंशस्तरङ्ग :

प्रजाग्रहहरम्	४४३-४४४
ज्वरग्रहहरम्	४४४
ऐकाहिकादिज्वरहराणि	४४४-४४५
द्विरात्रादिषु ज्वरेषु बलिदानस्थाने विशेषः	४४५-४४६
चातुर्थिकज्वरे बलिविशेषः	४४६
उष्णज्वरे विशेषः	४४६-४४७
शीतज्वरे विशेषः	४४७

प्रतुण्डग्रहहरम्	४४७
कामिलग्रहहरम्	४४८
कालनायकग्रहहरम्	४४८-४४९
पितृग्रहहरम्	४४९
लोकायतग्रहहरम्	४४९-४५०
आपस्तम्बग्रहहरम्	४५०
वृत्रग्रहहरम्	"
महाज्वरग्रहहरम्	४५१
कुम्भकग्रहहरम्	"
कपिलग्रहहरम्	४५२
शिवपादग्रहहरम्	४५३
ऊर्ध्वकेशिग्रहहरम्	४५३-४५४
विष्टम्भग्रहहरम्	४५४-४५५
महाजिह्वाग्रहहरम्	४५५-४५६
नवग्रहहरम्	४५६
वासवग्रहहरम्	४५७
वायसग्रहहरम्	४५७-४५८
क्षेत्रपालग्रहहरम्	४५८
अचलग्रहहरम्	४५८-४५९
हस्तिपादग्रहहरम्	४५९
कर्णग्रहहरम्	४५९-४६१
धनग्रहहरम्	४६१-४६२
अवतोलग्रहहरम्	४६२
कृशग्रहहरम्	४६२-४६३
स्कन्दग्रहहरम्	४६३-४६४
स्कन्दापस्मारग्रहहरम्	४६४
प्रकारान्तरेण स्कन्दग्रहह	४६५-४६६
रीत्यन्तरेण स्कन्दग्रहहर	४६६-४६७
शिशुग्रहहरम्	४६७
मेषग्रहहरम्	४६७-४६८

भट्टश्रीविश्वेश्वरविरचितः

मदनमहार्णवः

प्रथमस्तरङ्गः ।

नमः<sup>१</sup> सकलकल्याणसर्जनाय पिनाकिने ।  
नमो लक्ष्मीनिवासाय देवतायै गिरां नमः ॥

प्रवालाद्रिप्रख्यद्युतिनिचयपर्यायवपुषे  
नमो विघ्नश्रेणीविघटनपट्टिष्ठाय महसे ।  
जगत्प्रादुर्भावस्थितिलयनिरायासरचना-  
विनोदासक्ताय प्रणतफलसिद्धिप्रतिभुवे ॥

यदिन्दिरानाथपुरन्दराद्यैराराधितं भक्तिभरानताङ्गैः ।  
श्रीचण्डिकायाश्चरणारविन्दं वन्दामहे तत्कुलदेवतायाः ॥

१ ' नमः सकलकल्याणसर्जनाय पिनाकिने ।  
नमो लक्ष्मीनिवासाय देवतायै गिरां नमः ॥  
मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः  
परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।  
चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-  
दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥  
माता पुण्यपवित्रकीर्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः  
शाकल्यापरमूर्तिरार्यचरितः श्रोपेद्भिदः पिता ।  
सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो  
वेदे स्मार्तमते नये च सपदे वाक्ये कृती वर्द्धते ॥  
श्रुतिस्मृतिपुराणानि समालोक्य यथामति ।  
निबध्यते समासेन निबन्धोऽयं महार्णवः ॥  
दुष्कर्म पाकजनितामयकर्षितानां  
सत्कर्म शर्मकरमित्युदितं मुनीन्द्रैः ।  
तत्सार्ङ्गजातमितरोक्तिविधानपेक्षं  
वक्ष्यामि रोगिनिखिलार्तिनिबर्हणाय ॥

तत्र तावद्वक्ष्यमाणसकलकर्मोपयोगित्वेन ' इति, ग. पुस्तक पाठः



प्रकृष्टचलकुण्डलस्तवकघृष्टगण्डस्थलं  
महार्हमणिमेखलं मरकताङ्कुरश्यामलम् ।  
करोतु करुणां सदा कलितपञ्चशब्दक्रमं  
महः किमपि मोहनं कपटशैशवं कैशवम् ॥

कान्ते कृतागसि रुषा परुषं ब्रुवाणा  
कुण्ठीकृताऽथ रसनार्द्धनियन्त्रणेन ।  
मौनेन मानमाधिगच्छति या ददातु  
सा पार्वती हरविभक्ततनुः शिवं वः ॥

आसीदसीमगुणताङ्गकुलाम्बुराशा-  
बुधत्प्रभूतशुभकीर्तिधनप्रकाशः ।

लोकैः सदा हृदि धृतो गुणसन्निविष्टः  
श्रीरत्नपालनृपतिर्भुवनैकरत्नम् ॥

तस्यात्मजो लहरपाल इति प्रसिद्धः

सिद्धाङ्गनाजनसमाजसमिद्धकीर्तिः ।

दानेन यः सुकृतिनां क्षिपति स्म दैन्यं  
सैन्यं च वैन्यसदृशः प्रतिभूपतीनाम् ॥

सुज्ञोऽस्य जातः सुकृतोन्नतस्य  
न तस्य कश्चित् सदृशो बभूव ।

यमस्खलत्सत्यमवेक्ष्य तातो  
नाम्ना हरिश्चन्द्र इति व्यधत्त ॥

तस्यात्मजोऽभूदतुल्यप्रतापः

साधारणो भूमिपतिर्वैदान्यः ।

अभूत्पूर्वामवनीश्वराणा-

मजीगपद्यो जगति स्वकीर्तिम् ॥

बन्धच्छिदाविरुद्धकीर्तिमिहान्वितार्थी  
कृत्वा परत्र च तथैव विधातुमिच्छुः ।

कीनाशपाशचयबन्धविमोचनार्थं

तीर्थत्रयीं करविमुक्तिमचीकरद्यः ॥

अस्यात्मजः श्रीमदनेन नाम्ना  
 धाम्ना च रूपेण च सङ्गतार्थः ।  
 रोषारूपे चक्षुषि यद्विपक्षो  
 नितान्तकान्तारसमाश्रितोऽभूत् ॥

यः कूपानारामान्धर्मायतनानि सन्निबन्धांश्च ।  
 कृत्वा स्वकीर्तिमेकामदीदृशन्मूर्तिभेदेन ॥

परिशीलयता कलाकलापं विदधानेन च भूरिशः प्रबन्धान् ।  
मदनेन महीभृता जगत्यां प्रथिता नूतनभोजराजकीर्तिः ॥

पुत्रेषु सत्स्वपि कलत्रयुगेऽथ तस्य  
 पुत्रौ जगन्नयविसृत्वरकीर्तिपूरौ ।  
 जातौ प्रियावतितरां प्रथमप्रसूतौ  
 नीतौ महोन्नतिमनल्पगुणैर्विनीतौ ॥

उदारशीलौ सुमनोविलास-  
 मनोज्ञवृन्दावनकेलिलोलौ ।

यशोदयावर्द्धितमङ्गलाङ्गौ  
 यौ रामकृष्णाविति संप्रतीतौ ॥

यच्छैशवानुकरणं न युवा न वृद्धः  
 शक्नोति कर्तुमपरः श्रुतसद्गुणोऽपि ।  
 दानं निदानमखिलार्थिजनार्थसिद्धेः  
 कीर्तिर्दिगन्तवितता च यतस्तदीया ॥

अप्रतिमल्लः पृथ्व्यां पृथ्वीमल्लस्तयोरभूज्ज्येष्ठः ।

अपरो मान्धातृगुणैर्मान्धाता गीयते जगति ॥

सौऽयं सुकृतविधाता रिपुकुलजेता तनोति मान्धाता ।

विद्वन्मुखेन मतिमान् सत्कृतिरत्नं महार्णवं नाम्ना ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानि समालोक्य यथामतिं ।

निबध्यते समासेन निबन्धोऽयं महार्णवः ॥

तत्र तावत् सकलकर्मोपयोगित्वेन कर्मविपाकरूपरोगादिनिवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तादेरवश्यकर्तव्यता प्रतिपाद्यते । तद्यथा – “ब्रह्महा क्षयरोगी स्या”<sup>१</sup>दित्यादि रोगनिदानकथनात्, निदानोच्छेदेन च व्याधिनिवृत्तेरवगतत्वात्, तत्र निदानोच्छेदाय क्षयित्वादिलक्षणरोगयुक्तैर्द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तव्याधिप्रतिकृतिदानादि कर्तव्यम् ।

अत्र केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते । तथाहि – पापापूर्वस्य क्षयाय प्रायश्चित्तादि कर्तव्यमिति यदुच्यते नैतत्सांप्रतम् । नहि प्रारब्धफलस्यापूर्वस्य नाशे किमपि प्रयोजनमस्ति । फलस्य प्रारब्धत्वात् । यथा लक्ष्यवेधरूपफलाय चापान्निःसृतः शरो वेद्नुस्तद्व्यापारस्य वा कारणरूपस्यास्तित्वं नापेक्षते, तथा रोगरूपफलं प्रारब्धं सत् स्वकारणभूतस्य पापापूर्वस्य सत्तां नापेक्षते । अथ रोगादिरूपफलनाशस्येष्टत्वात्तन्निदानात्मकदुरितापूर्वनाशाय प्रायश्चित्तादि कर्तव्यमिति चेन्न । समवाधिकारणशरीरनाशेनैव तस्य रोगादेर्नाशो न निमित्तकारणदुरिनापूर्वनाशेन । यथा मृदादिनाशेनैव घटादिनाशो न दण्डचक्रादिनाशेन । न च सहजसिद्धं कौनख्यादिकं प्रत्यादेष्टुं शक्यते । अपि च – नरकतिर्यग्योनिजन्यदुःखपरम्परामनुभूतवतः कौनख्यादिविकारश्चरमं फलम् । तत् उत्पन्नमात्रेण फलेन स्वकारणदुरितापूर्वनाशो जन्यते । मन्थनजनिताशुशुक्षणिनेवारणिक्षयः । तस्मान्न पापविनाशार्थं व्रतचर्येति ।

अत्र ब्रूमः – न तावच्चरमं फलमिति निश्चेतुं शक्यते, यत् एकस्मिन्नेव जन्मनि कौनख्यादिनिश्चयो भवेत्, न च तथा, अनेकजन्मोपभोग्यत्वात्तस्य । तथा च शातातपीयकर्मविपाके--

“महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते ।

उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवं” ॥ इति ।

सप्त जन्मान्याभिव्याप्येत्यर्थः । ननु सप्तस्वपि जन्मस्वेकमेव फलमनुगतमिति तस्य चरमफलत्वादुत्पन्ने चरमफले निमित्तकारणस्य दुरितापूर्वस्य स्वयमेव नष्टत्वात् तदर्थं प्रायश्चित्तादि विफलमिति चेन्न । उत्पन्नो हि घटो निमित्तकारणं नापेक्षते, न तूत्पद्यमानः । सप्तम

एव जन्मन्युत्पन्नमित्यभिधीयते कौनख्यादिकम् । ततः पूर्वं तूत्पद्य-  
मानमेव । अवस्थान्तरानुभवात् । अथवा प्रतिजन्म भिन्नमेव कौन-  
ख्यादिकमुत्पद्यते । तत्र च निमित्तं दुरितापूर्वमनुवर्तते । अतश्च इदं  
सप्तमं वा जन्म प्रथमादि वा जन्मेत्यज्ञानात् पक्षे संभावितदुरितनि-  
वृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तादिकं विधेयमेव । अत एव शातातपीयकर्मविपाके

“ प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचकम् ।

प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ” ॥ इति ।

यदुक्तं न च कौनख्यादिकं प्रत्यादेष्टुं शक्यत इति । तद्वहेः शैत्यानु-  
मानमिव विरुद्धम् । तत्तत्प्रायश्चित्ताद्यनन्तरमेव तत्तद्रोगनिवृत्तेर्दृष्ट-  
त्वात् । यत्र चानिवृत्तिस्तत्र कर्मवैगुण्यं चरमजन्मजत्वं वा कल्प्यम् ।  
निमित्तभूतदुरितापूर्वस्य प्रायश्चित्तादिभिर्निवृत्तौ समवायिकारणभूत-  
विषमधात्वारब्धशरीरापगमेन कार्यस्यापि रोगादेर्निवृत्तिः । एतदेव  
पापापूर्वस्य विनाशे प्रयोजनम् । यत्र षडङ्गुल(लि)त्वादेरनिवृत्तिः  
तत्राऽनेकजन्मोपभोग्यषडङ्गुल(लि)त्वादेर्जन्मान्तरे निवृत्तिः प्रायश्चि-  
त्तादिके कृते सतीत्यवगन्तव्यम् । तस्मात् रोगनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यं  
प्रायश्चित्तादि ।

‘महार्णवाख्ये महिते प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नौघनिधानमाद्य-

स्तुङ्गस्तरङ्गोऽयमगादगाधः ॥ २२ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे प्रथमस्तरङ्गः ।

- 
- १ माता पुण्यपवित्रकीर्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः  
शाकल्यापरमूर्तिरार्यचरितः श्रीपेद्भिभट्टः पिता ।  
सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीमद्विश्वेश्वरो  
वेदे स्मार्तमते नये च सपदे वाक्ये कृती वर्धते ॥  
मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः  
परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।  
चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया —  
दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥  
महार्णवाख्ये महिते प्रबन्धे  
मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नौघनिधानमाद्य-  
स्तुङ्गस्तरङ्गोऽयमगादगाधः ॥

इति श्रीपेद्भिभट्टात्मज भट्टश्रीविश्वेश्वरविरचिते महार्णवाभिधाने निबन्धे कर्मविपाके प्रथमः स्तवकः ।  
ग. पुस्तक पाठः

## द्वितीयस्तरङ्गः

अथ परिभाषा तत्र शातातपीयकर्मविपाके—

“ प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।  
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् ॥  
प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचकम् ।  
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥  
महापातकजं चिह्नं सप्त जन्मानि जायते ।  
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥  
दुष्कर्मजाः नृणां रोगा यान्ति चैवं क्रमाच्छमम् ।  
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥  
पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये ।  
बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥  
कुष्ठं च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।  
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ ॥  
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षघातोऽक्षिनाशनम् ।  
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥  
जलोदरयकृत्प्लीहशूलशोफव्रणानि च ।  
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥  
रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ।  
दण्डापातनिकश्चित्रवपुःकंपविचर्चिकाः ॥  
बलमीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ।  
तथाऽर्शाद्या नृणां रोगा अभिशपाद्भवन्ति हि ॥  
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते दोषसङ्करात् ।  
उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥  
महापापेषु सर्वे स्यात्तदर्द्धमुपपातके ।  
‘दद्यतापपेषु षष्ठ्यांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् ’ ॥



महापापेषु सर्वे स्यादिति समर्थविषये योज्यम् । असमर्थस्य तु षड्वार्षिकादिकं वक्ष्यति ।

“अथ साधारणं तत्र गोदानादिषु कथ्यते ।

गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला सुपयस्विनी ॥

वृषदाने शुभोऽनड्वान् सशुकलाम्बरकाञ्चनः ।

निवर्तनानि भूदाने दश दद्यात् द्विजातये” ॥

निवर्तनस्वरूप परिमाणप्रकरणे वक्ष्यते । तथा सुवर्णपरिमाणमपि ।

“सुवर्णं त्वथ निष्कं तु तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ।

सदुकूलं चाश्वदाने त्वश्वं सोपस्करं दिशेत् ॥

महिषीं महिषीदाने दद्यात्स्वर्णाम्बरावृताम् ” ।

स्वर्णं चाम्बरं चेति विग्रहः ॥

“दद्यादजामजादाने सुवर्णं पलसंयुतम्” ॥

पललक्षणमपि परिमाणप्रकरणे वक्ष्यते ।

“लक्षमुच्चावचं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्चने ।

दद्याद्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ” ॥

ब्राह्मणभोजने सहस्रसंख्या पुष्पेषु लक्षमित्यादि सर्वे शक्तविषयम् ।

अशक्ते शक्त्यनुसारेण कल्प्यम् ।

“रुद्रजप्ये लक्षपुष्पैः पूजयित्वा हि त्र्यम्बकम् ।

एकादश जपेद्गुद्रान् दशांशं गुग्गुलेन तु ॥

हुत्वाऽभिषेचनं कुर्यान्मन्त्रैर्वरुणदेवतैः ।

शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्वकम् ।

धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिसमन्वितम् ॥

वस्त्रदाने दुकूलं च देयं कर्पूरसंयुतम् ” ॥

रुद्रस्वरूपं ऋषिदेवतादि चाग्रे वक्ष्यते । मन्त्रैर्वरुणदेवतैः—दशांशेन

होमानन्तरं वारुणैर्मन्त्रैर्यजमानमभिषिञ्चेत् । यदैकादश वारान् रुद्रं-

जपेत् तदा एकवारावृत्त्या होमः कार्यः । अयमेव दशांशहोमः । तत्र च प्रतिमन्त्रं स्वाहाशब्दं समुच्चार्य जुहुयात् । न सकलरूद्रावृत्यैकवारमेव जुहुयात् । मन्त्रविच्छेदश्च अध्ययनादेवावगम्यते । अथचाग्रेपि प्रदर्श्यते । गणशान्तिः – गणेश्वरशान्तिः । सा चाग्रेऽभिधास्यते । ग्रहशान्तिः – नवग्रहशान्तिः । इयमप्यग्रे निपुणतरं प्रदर्श्यते । खारी-लक्षणं तु परिमाणप्रकरणे वक्ष्यते ।

प्रायश्चित्तोपक्रमप्रकारमाह—

“दश पञ्चाऽथ चतुर उपवेद्य द्विजान् शुभान् ।

तेषामनुज्ञया सर्वं प्रायश्चित्तमुपक्रमेत् ॥

विधाय वैष्णवं श्राद्धं साङ्कल्पं निजकाम्यया ।

धेनुं दद्याद्विजेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः” ॥

तेषामनुज्ञयेत्यादि । तेषां ब्राह्मणानां अनुज्ञया प्रायश्चित्तं भवतीति भवतेरध्याहारः । उपक्रमे – प्रायश्चित्तस्योपक्रमे । विष्णुमुद्दिश्य श्राद्धं विदधीत । श्रद्धया दीयत इति श्राद्धम् । तच्च साङ्कल्पं पिण्डदानरहितम् । धेनुं दद्यात् । सभायामुपवेशितानां ब्राह्मणानां ब्रह्मदण्डत्वेन । दक्षिणादिकन्तु श्राद्धाङ्गत्वेन । ब्रह्मदण्डत्वेन च या धेनुर्दीयते सा न प्रत्यक्षधेनुः । अपितु प्रत्याम्नायद्वारा । कुतः । बहुभ्यश्चेदेका दीयते तदा तैः सा विक्रेया स्यात् । विक्रयश्च निषिद्धोऽङ्गिरसा ।

“बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः ।

विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि ॥

एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन ।

सा तु विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्” ॥ इति ।

धेनुं दद्याद्विजेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तित इत्युक्तम् । तदनन्तर-कृत्यमाह ।

“अलंकृत्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् ।

याचेत दण्डवन्नत्वा प्रायश्चित्तं यथोचितम् ॥

तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

पुनस्तान् परिपूर्यर्थमर्चयेद्विधिवद्विजान् ॥

दद्यादुताङ्गदानानि तेभ्यः श्रद्धासमन्वितः ॥

व्रताङ्गदानानि—गोभूहिरण्यरजनतिलवासोदृतगुडधान्यलवणदानानि ।  
अन्यान्यपि विशेषविहितानि दानानि व्रताङ्गदानानीत्युच्यन्ते ।

“सन्तुष्टा ब्राह्मणा दयुरच्छिद्रं व्रतकारिणे” ।

अच्छिद्रमस्त्वितीदं वाक्यं दधुः ब्रूयुरित्यर्थः । अथवा वक्ष्यमाण-  
वचनमेवाच्छिद्रं वाक्यम् ।

“व्रतच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै द्विजाः ॥

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।

सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥

उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थफलं तपः ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तद्ववेत् ॥

ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्वकामिकम् ।

तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥

सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।

प्रणम्य शिरसा धार्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

तेभ्योऽनुज्ञामिति प्राप्य प्रतिपाद्य तथाशिषः ।

भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः” ॥

इति शातातपीयकर्मविपाकोक्तपरिभाषा ।

अथ कर्मविपाकसारोक्तपरिभाषा ।

“अथ कर्मक्षयोपायौ कृच्छ्रव्याधिविपर्ययौ ।

केशासहत्वात्तत्राऽऽद्ये गां दद्याद्वाधिकर्षितः” ॥

कृच्छ्रशब्देन प्राजापत्यकृच्छ्रचान्द्रायणादीन्युच्यन्ते । तेषां सर्वेषां  
केशसाध्यत्वात् । तल्लक्षणानि चाभिधास्यन्ते । प्राजापत्यादिकरणमेका  
कोटिः । व्याधिविपर्ययो नाम व्याधिप्रतिकृतिदानम् । इदन्त्वपरा



कोटिः । एवञ्च आद्ये पक्षे कृच्छ्रकरणपक्षे, साक्षात् कृच्छ्राद्याचरणस्य क्लेशात्मकत्वात् कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन गां दद्यात् । कृच्छ्रादिषु प्रत्याम्नायत्वेन गावो दातव्या इत्यर्थः । तत्र कस्मिन् कृच्छ्रे किंसङ्ख्याका गावो दातव्या इत्यत आह -

“ एकां कृच्छ्रेऽतिकृच्छ्रे द्वे तिस्रश्चान्द्रायणे व्रते ।

गवामभावे निष्कं वा साशीतिशतकृच्छ्रदः ॥

जपदानेऽपि तत्सूक्तं कूष्माण्डगणहोमकृत् ।

सर्वपापप्रणुत्त्यर्थमथ व्याधिविपर्ययः ” ॥

एकां कृच्छ्र इत्यादि । एकां गां कृच्छ्रे प्राजापत्ये । निष्कलक्षणं परिमाणप्रकरणेऽभिधास्यते । साशीतिशतकृच्छ्रदः षड्वार्षिकप्रायश्चित्तेऽशीत्युत्तरं कृच्छ्राणां शतं भवति । षड्वार्षिकप्रायश्चित्तप्रदर्शनं च प्रायेण कर्मविपाके क्षीणपापत्वेन षड्वार्षिकप्रायश्चित्तापेक्षयाऽधिकप्रायश्चित्तप्राप्त्यभावात् । साशीतिशतकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन गवादिकं ददातीति साशीतिशतकृच्छ्रदः । अथवा “ कृत्वाऽर्वाक् ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरे ” इति संभावितपापनिवृत्त्यर्थं साशीतिशतकृच्छ्रदः । षडब्दप्रायश्चित्तप्रत्याम्नायत्वेन गवादिदाता भवेदित्यर्थः । जपदानेऽपीति । जपश्च दानञ्चेति जपदाने । ते अपि कुर्वीत । तत्र जपे तत्सूक्तं तत्तद्व्याध्युपशमार्थं विहितं सौरादिसूक्तं भवतीत्यर्थः । दानं गोभूहिरण्यादीनाम् । तानि च पूर्वमभिहितानि । सर्वपापप्रणुत्त्यर्थं कूष्माण्डगणहोमकृद्भवेत् । अथ व्याधिविपर्ययः । वक्ष्यत इति शेषः । कर्मक्षयोपायत्वेनोपायद्वयमभिहितं कृच्छ्रादिकरणं व्याधिप्रतिकृतिदानं चेति । तत्र कृच्छ्रशब्दं तपःप्रधानं कर्माचष्टे । कूष्माण्डगणहोमावपि तपःप्रधानाविति तावपि प्राजापत्यादिकृच्छ्रकोटावेवान्तर्भवतः । अथ समग्रां कृच्छ्रकोटिमवधाय व्याधिप्रतिकृतिदानं वक्तव्यम् । तस्मात् कूष्माण्डगणहोमावभिधीयेते । यत्र कर्मणि “ यद्देवादेवहेडन ” मित्यादयो मन्त्रास्तैत्तिरीयारण्यके समाम्नाताः स कूष्माण्डहोमः । यस्मिंश्च “ अग्ने नय सुपथे ” इति तथा “ अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस ” इत्याद्या ऋचस्तैत्तिरीयशाखायां समाम्नाताः स गणहोमः ॥ तत्र जमदग्न्यभिहितः कूष्माण्डगणहोमविधिः ।

“ अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कूष्माण्डविधिमुत्तमम् ।  
 एनसां स्थूलसूक्ष्माणां प्रायश्चित्तं तु वैदिकम् ॥  
 अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।  
 प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥  
 केशश्मश्रू वापयित्वा स्नात्वा पुण्यजलाशये ।  
 आज्यभागानन्तरेण कूष्माण्डैर्जुहुयाद्विजः ॥  
 “ यद्देवे”त्यनुवाकैश्च त्रिभिर्हुत्वाऽऽज्यमन्वहम् ।  
 “ वैश्वानराये”त्येताभिस्तमग्निमुपतिष्ठते ।  
 यदित्याधाय समिधो जयादि प्रतिपद्यते ।  
 कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात् पूतः स्वर्गं समश्नुते ॥  
 संवत्सरं ब्रह्महा तु मांसं वै वीरहा द्विजः ।  
 चतुर्विंशतिरात्रीस्तु परिवेत्ताऽपि दीक्षितः ॥  
 द्वादश स्वर्गदिधिषुः षड्रात्रीः श्यावदन्नपि ” ।

स्वर्गदिधिषुः । ज्येष्ठेऽकृताधाने सति कनीयान् यद्यग्नीनादधाति तदा ज्येष्ठः स्वर्गदिधिषुरित्युच्यते । परिवित्तिरित्यर्थः ।

“ तिस्रो रात्रीस्तु कुनखी दीक्षितो भवति द्विजः ।  
 न मांसमन्नमश्रीयान्नोपेयात्कामिनीमपि ॥  
 नो वा शयीत खट्वाय । जुगुप्सेताऽनृताद्विजः ।  
 पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूः क्षत्रियस्य च ॥  
 आमिक्षा चैव वैश्यस्य प्रायश्चित्तार्थमिष्यते ।  
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥  
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमिष्यते ” ।

इति जमदग्निप्रोक्तः कूष्माण्डहोमविधिः ।

अथ बोधायनप्रोक्तकूष्माण्डहोमविधिः ।

“ कूष्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत । यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत ” इति ॥ अयोनौ रेतःसेकः स्वप्नादन्यत्र । भ्रूणहत्या ब्रह्महत्या । “ यो वा पवित्रकामो वाऽमावास्यायां पौ-

र्णमास्यां वा केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा ब्रह्मचारिकल्पेन  
 व्रतमुपैति । संवत्सरं मासं चतुर्विंशतिर्द्वादश षट् तिस्रो वा रात्रीः ।  
 न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत जुगुप्सेतावृतात् पयो-  
 भक्षयतीति प्रथमः कल्पः । यावकं चोपभुञ्जानः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं वा  
 चरेत् भिक्षेत वा तद्विधिष्विति । तद्विधिषु कृच्छ्रगतैकभक्तादिवि-  
 धिषु । एकभक्ताद्युचितभैक्षाहारेणैकभक्तादीन्निष्पादयेदित्यर्थः ।  
 ‘यवागूं राजन्य आमिक्षां वैश्यः’ ॥[१] “यदि मन्येतोपदस्या-  
 मीति ओदनं धानाः सक्तून् घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदा-  
 साय” इति ब्राह्मणम् । पाकयाज्ञिकधर्मेणाऽग्निमुपसमाधाय स-  
 म्परिस्तीर्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखान्तं कृत्वा सावित्रीं पुरोनुवा-  
 कयामनूच्य सावित्र्या पक्वान् जुहोति अथ स्विष्टकृतम् । “हव्यवा-  
 हमभिमातिषाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं  
 पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेमो”मित्यनूच्य “स्विष्टमग्ने अभि  
 तत्पृणाहि विश्वा देवपृतना अभिष्या उरुन्नः पन्थां प्रदिशन् विभाहि  
 ज्योतिष्मद्वेह्यजरन्न आयु”रिति याज्यया चरुशेषं जुहोति ।  
 अथ कूष्माण्डैः “यद्देवा देवहेडनम्, यद्दीव्यन्नृणमहं वभूव, आयुष्टे  
 विश्वतो दधदि”त्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रमाज्यं हुत्वा सिंहे  
 व्याघ्र इति चतस्रः सुवाहुतीः अग्नेऽभ्यावर्तिन्, अग्ने अङ्गिरः, पुन-  
 रूर्जा, सह रय्या, इति चतस्रोऽभ्यावर्तनीर्हुत्वा समित्पाणिर्यज-  
 मानलोकेऽवस्थाय ‘वैश्वानराय प्रतिवेद्याम’ इति द्वादशर्चेन सूक्तेनो-  
 पतिष्ठते । यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्वस्मात्तस्मा-  
 न्मेलितोमोग्धि त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहेति समिधमाधाय वरं  
 ददाति । जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । इति बोधायन-  
 प्रोक्तः कूष्माण्डहोमविधिः ॥

अथ कूष्माण्डहोमविधिर्मन्त्रानुष्ठानपाठानुष्ठानक्रमसहितः  
 प्रदर्श्यते ।

तत्रैको जमदग्निप्रोक्तः पक्वहोमादिरहितो लघुकल्पः प्रदर्शितः ।  
 अपरश्च पक्वहोमादिसहितो गुरुकल्पो बोधायनप्रोक्तो निरूपितः ।  
 सर्वशाखाधिकरणन्यायेन बहुभिन्निरूपितः कूष्माण्डहोम एक ए-

वैति गुणोपसंहारन्यायेनाविरुद्धसकलाङ्गोपसंहारः कर्तव्यः । अथवा - 'एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनी'ति गौतमस्मरणात् अपनोद्य पापालपत्वे लघुपक्षः स्वीकार्य इतरथा गुरुपक्षादर इति व्यवस्था । यो महापातकादिदोषदूषितः कृतप्रायश्चित्तोऽपि मनःपरितोषं न प्रतिपद्यते । यश्चायोनावन्ययोनौ वा रेतः सिञ्चति । यश्च ब्रह्महत्यावर्जं साक्षाद्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तानामविषयाणि महापातकादीनि करोति । योऽपि पवित्रत्वकामः स कूष्माण्डहोमं कुर्वीत । यश्चाधानादि कर्माणि चिकीर्षति सोऽपि कर्मादिषु कूष्माण्डादिभिर्जुहुयात् । अथ प्रयोगः । अमावास्यायां वा पौर्णमास्यां वाऽन्यत्र वा विहितकाले पूर्वाह्णे केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा तीर्थावगाहनाचमनमन्त्रप्रोक्षणपुण्याहवाचनानि कृत्वा स्थण्डिलमुपकल्प्य स्वगृहोक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य प्राणायाममग्निप्रतिष्ठापनतः पूर्वं पश्चाद्वा विधाय 'अमुकप्रयोजनार्थं कूष्माण्डहोमं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य चरुहोमपक्षे यथाशाखं "सविता देवता चतुर्हविराधारमन्त्र"मित्याद्यभिलप्य निर्वापपात्रासादनचरुपाकान्तश्च । यथागृह्यं विधाय पक्वं चरुमभिधार्योद्वास्य प्रतिष्ठितमभिधार्यावदानधर्मेणावदाय सावित्रीं पुरोनुवाक्यामनूच्य सावित्र्यैव याज्यया जुहुयात् । गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः चरुहोमे विनियोगः "ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ" इति सावित्रीं पुरोनुवाक्यामनूच्य पुनरपि सावित्रीमेव याज्यां पठित्वा "स्वाहा सवित्र" इति जुहोति । ततः स्विष्टकृतमवदाय "हव्यवाह"मिति पुरोनुवाक्यामनूच्य "स्विष्टमग्ने" इति याज्यया जुहुयात् । द्वयोरनयोर्विश्वेदेवा ऋषयः । अग्निः स्विष्टकृद्देवता अनुष्टुप् विराड् छन्दः स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः । "हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेमो"मिति पुरोनुवाक्यामनूच्य स्विष्टकृतमग्ने अभितत्पृणाहि विश्वादेव पृतना अभिष्य उरुन्नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आयु"रिति याज्यां स्वाहान्तां पठित्वा जुहोति । अत्राग्नये स्विष्टकृत इति उद्देशत्यागः । हुतशेषमग्नेः पुरस्तादश्वत्थपर्णेषु निदधीत । अथ 'यद्देवा



देवहेडनमिति त्रिभिरनुवाकैराज्यहोमः । केचन सावित्र्या पक्वहो-  
मानन्तरं स्विष्टकृतमवदाय स्थापयित्वा 'यद्देवे'त्यादिभिराज्यहोमं  
विधाय ततः स्विष्टकृद्धोममिच्छन्ति' ये च पक्वहोमं न कुर्वन्ते तेषां  
आज्यभागानन्तरमेव तैरेव त्रिभिरनुवाकैरेवाज्यहोमः तत्र यद्देवा  
देवहेडनमित्येकविंशर्चस्य प्रथमानुवाकस्य ब्रह्मा स्वयम्भू ऋषिः ।  
लिङ्गोक्ता देवताः आदित आरभ्य क्रमेण चतसृणामनुष्टुप् छन्दः । प-  
ञ्चमी त्रिष्टुप् । षष्ठी षडवसानाऽतिजगती । सप्तमी जगती । अष्टमी  
त्रिष्टुप् । नवमी षट्पदा जगती । दशमी बृहती । ततो द्वे षट्पदे  
शक्यौ । त्रयोदशी त्रिष्टुप् । चतुर्दशी सप्तपदा अष्टिः । पञ्चदश्यनु-  
ष्टुप् । षोडश्यनुष्टुप् विराट् । सप्तदशी गायत्री ततस्तिष्ठः त्रिष्टुभः ।  
एकविंश्यनुष्टुप् । आज्यहोमे विनियोगः ।

अथ मन्त्राः । “ यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । आदि-  
त्यास्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्यर्तेन मामित ” स्वाहा आदित्येभ्यः ।  
स्वाहा आदित्येभ्य इत्युद्देशत्यागो न मन्त्रान्तःपाती । एवमुत्तर-  
त्रापि विज्ञेयम् । “ देवा जीवनकाभ्या यद्वाचाऽनृतमूदिम । तस्मान्न  
इह मुञ्चत विश्वेदेवाः सजोषसः ” । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।  
“ ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वं सरस्वति । कृतान्नः पाह्येनसो यत्कि-  
ञ्चानृतमूदिम ” स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्यै च । “ इन्द्राग्नी  
मित्रावरुणौ सोमो धाता बृहस्पतिः । ते नो मुञ्चन्त्वेनसो यदन्य-  
कृतमारिम ” । स्वाहा इन्द्राग्निमित्रावरुणसोमधातृबृहस्पतिभ्यः ।  
“ सजातशंसाद्रुत जामिशं सात् ज्यायसः शंसाद्रुत वा कनीयसः ।  
अनाधृष्टं देवकृतं यदेनस्तस्मात्त्वमस्माञ्जातवेदो मुमुग्धि ” । स्वाहा  
जातवेदसे । “ यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूरुभ्यामष्टीवदूभ्यां  
शिश्नैर्यद्वृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु  
चकृम यानि दुष्कृता ” । स्वाहा गार्हपत्याग्नये । “ येन त्रितोऽर्णवा-  
न्निर्बभूव येन सूर्यं तमसो निर्मुमोच । येनेन्द्रो विश्वादजहादरातीस्ते-  
नाहं ज्योतिषा ज्योतिरानशान आक्षि ” । स्वाहा अग्नये । “ यत्कु-  
सीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरामि । एतत्तदग्ने अनृणो  
भवामि जीवन्नेव प्रति तत्ते दधामि ” । स्वाहा अग्नये । “ यन्मयि

माता गर्भे सति एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्ह-  
पत्यः प्रमुञ्चतु । दुरितानि यानि चकृम करोतु मामनेनसम् ” ।  
स्वाहा गार्हपत्याग्नये । “ यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः प्रमुदितो  
वयम् । अहिंसितौ पितरौ मया तत्तदग्रे अनृणो भवामि ” । स्वाहा  
अग्नये । “ यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिँ-  
सिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरितानि यानि च-  
कृम करोतु मामनेनसम् ” । स्वाहा गार्हपत्याग्नये । “ यदाशसा  
निःशसा यत्पराशसा यदेनश्चकृमा नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा तस्मा-  
देनसः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरितानि यानि चकृम करोतु मामनेन-  
सम् ” । स्वाहा गार्हपत्याग्नये । “ अतिक्रमामि दुरितं यदेनः ज-  
हामि रिप्रं परमे सधस्थे । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तमारो-  
हामि सुकृतानुलोकम् ” । स्वाहा अग्नये । “ त्रिते द्वा अमृजतैत-  
देनः त्रित एतन्मनुष्येषु मामृजे ततो मा यदि किञ्चिदानशे । अ-  
ग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरितानि यानि चकृम करोतु  
मामनेनसम् ” । स्वाहा अग्नये गार्हपत्याय । “ दिवि जाता अप्सु जाता  
या जाता ओषधीभ्यः । अथो या अग्निजा आपः ता नः शुन्धन्तु शु-  
न्धनीः ” । स्वाहा अद्भ्य इदम् । “ यदापो नक्तं दुरितं चराम यद्वा  
दिवा नूतनं यत्पुराणम् । हिरण्यवर्णास्तत उत्पुनीत नः ” । स्वाहा  
अद्भ्यः । “ इमं मे वरुण श्रुधीहवमद्या च मृडय त्वामवस्युराचके ” ।  
स्वाहा वरुणाय । “ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो  
हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेहबोध्युरुशं समान आयुः प्रमोषीः ” ।  
स्वाहा वरुणाय । “ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेलो वया-  
सिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वाद्रेषांसि प्रमुमु-  
ग्ध्यस्मत् ” । स्वाहा अग्निवरुणाभ्याम् । “ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवे-  
तीति दिष्टयो अस्या उषसो व्युष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो  
वीहि मृडीकं सुहवो न एधि ” । स्वाहा अग्निवरुणाभ्याम् । “ त्व-  
मग्ने अयासि अयासन्मनसा हितः । अयासन् हव्यमूहिषे अया नो  
धेहि भेषजम् ” । स्वाहा अग्नये अयसे । इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

यददीव्यमिति द्वितीयानुवाकस्य त्रयोदशर्चस्य ब्रह्मा स्व-  
यम्भू ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः । आद्यः प्रस्तारपङ्क्तिः । द्वितीयाद्याश्च-



पीत्वा मधु चारुं गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमम् ” । स्वाहा आयुर्दे अग्नये । “ इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजो वरुण सँ-  
 शिशाधि । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वेदेवा जरदष्टिर्यथाऽ-  
 सत् ” । स्वाहा अग्न्यादिमन्त्रोक्तदेवताभ्यः । “ अग्न आयूषि पवस  
 आसुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुह्युनाम् ” । स्वाहा अग्नये ।  
 “ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं दधद्रयि मयि पोषम् ” ।  
 स्वाहा अग्नये । “ अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः तमीमहे  
 महागयम् ” । स्वाहा अग्नये । “ अग्ने जातान् प्रणुदानः सपत्नान्  
 प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व । अस्मे दीदिहि सुमना अहेलञ्छर्मन्ते  
 स्याम त्रिवरूथ उद्भौ ” । स्वाहा अग्नये जातवेदसे । “ सहसा जातान्  
 प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि  
 सुमनस्यमानो वयँ स्याम प्रणुदानः सपत्नान् ” । स्वाहा जातवेदसे ।  
 “ अग्ने यो नोऽभितो जनो वृको वारो जिघाँसति । ताँस्त्वं वृत्रह-  
 न्जहि वस्वस्मभ्यमाभर ” । स्वाहा अग्नये वृत्रघ्न इदम् । “ अग्ने यो  
 नोऽभिदासति समानो यश्च निष्टथः । तं वयँ समिधं कृत्वा तुभ्यम-  
 ग्नेऽभिदध्मसि ” । स्वाहा अग्नये । “ यो नः शपादशपतो यश्च नः श-  
 पतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्नुक्च सर्वं पापँ समूहताम् ” । स्वाहा  
 उषसे निम्नुचे । “ यो नः सपत्नो यो रणो मर्तोऽभिदासति देवाः ।  
 इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किञ्चन ” । स्वाहा देवेभ्यः ।  
 “ यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च मां सर्वास्तानग्ने सं-  
 दह याँ आहं द्वेष्मि ये च माम् ” । स्वाहा अग्नये जातवेदसे । “ योऽ-  
 स्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्दिप्साच्च स-  
 र्वास्तान् मष्मषाकुरु ” । स्वाहा मन्त्रोक्तदेवतायै । “ संशितं मे ब्रह्म  
 संशितं वीर्यौबलम् । संशितं क्षत्रं मे जिष्णु यस्याहमस्मि पुरो-  
 हितः । उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽ-  
 मित्रानुन्नयामि स्वाँ अहम् ” । स्वाहा मन्त्रोक्तदेवतायै । “ पुनर्मनः  
 पुनरायुर्म आगात् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात् । पुनः प्राणः पु-  
 नराकूतं म आगात् पुनश्चित्तं पुनराधीतं म आगात् । वैश्वानरो  
 मेऽदब्धस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वा ” । स्वाहा वैश्वानराय ।  
 इति तृतीयोऽनुवाकः ।



इत्यनुवाकत्रयेणाज्यं सुचा प्रतिमन्त्रं हुत्वा यजमानोऽग्नेर्दक्षि-  
 णतः समित्पाणिर्दङ्मुखस्तिष्ठन् 'वैश्वानराय प्रतिवेद्याम' इति  
 द्वादशर्चेन सूक्तेनाग्निसुपस्थाय 'यन्मया मनसे' त्यनया स्वाहान्तया  
 समिधमग्नौ प्रक्षिप्य जयादिहोमं कुर्वीत । एतच्च जमदग्निमते ।  
 बौधायनमते तु अनुवाकत्रयेणाज्यहोमानन्तरं 'सिंहे व्याघ्र' इत्या-  
 द्याभिश्चतसृभिः सुचाऽऽहुतीराज्यस्य प्रत्येकं हुत्वा तथा 'अग्नेऽभ्या-  
 वर्तिन' इत्याद्याभिश्चतसृभिरपि सुचाहुतीः प्रत्येकं हुत्वा यजमानः  
 पूर्वोक्तप्रकारेण समिधमादायाग्निसुपस्थाय समिधं पूर्वोक्तमन्त्रे-  
 णाग्नौ प्रक्षिप्य जयादिभिर्हुत्वा प्रणीतामोक्षणब्रह्मविसर्जनान्तं  
 कर्म कुर्वीत । ये चाज्यहोमानन्तरं स्विष्टकृद्धोमं मन्यन्ते स-  
 मिदाधानानन्तरं ते पूर्ववत्तं स्विष्टकृतं हुत्वा जयादिकं कुर्वीरन् ।  
 एतच्च कर्म पापतारतम्यानुसारेण पूर्वोक्तत्रिरात्रादिसंवत्सरान्त-  
 पक्षाणां मध्येऽन्यतमपक्षाश्रयेण कर्तव्यम् । यावत्कर्मसमाप्ति-  
 पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूव्रतं राजन्यस्य आमिक्षाव्रतं वैश्यस्य । यदि  
 मन्येत पयोव्रतादिभिः क्षीणो भवामीति तदौदनादिभिः पूर्वोक्तैः  
 शरीरधारणं कुर्वीत । पयोव्रतमित्यादेरयमर्थः । पय एव ब्राह्मणः  
 सकृद्भुञ्जीत तथा क्षत्रियो यवागूं वैश्य आमिक्षामिति ।

अथ 'सिंहे व्याघ्र' इत्यादयो मन्त्रा ऋष्यादिसहिताः प्रद-  
 र्श्यन्ते । 'सिंहे व्याघ्र' इति चतसृणां सोम ऋषिः । त्विषिर्देवता ।  
 त्रिष्टुप् छन्दः । आज्यहोमे निनियोगः । "सिंहे व्याघ्र उत या पृ-  
 दाकौ त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या इन्द्रं या देवी सुभगा जजान सा  
 न आगन्वर्चसां संविदाना" स्वाहा तिष्यै । "या राजन्ये दुन्दु-  
 भावायतायां अश्वस्य क्रन्दे पुरुषस्य मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा  
 जजाने" त्यादि । "या हस्तिनि द्वीपिनि या हिरण्ये त्विषिरश्वेषु  
 पुरुषेषु गोषु । इन्द्रं या देवी सुभगे" त्यादि "रथे अक्षेषु वृषभस्य  
 बाजे वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे । इन्द्रं या देवी" त्यादि 'अग्नेऽ-  
 भ्यावर्तिन्' इति चतसृणामग्निर्ऋषिः । अग्निरभ्यावर्ती देवता । आद्या  
 पञ्चपदोष्णिक् । द्वितीया पञ्चपदा महाबृहती । इतरे द्वे गायत्र्यौ ।  
 आज्येऽग्ने विनियोगः । "अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि न आवर्तस्वायुषा

वर्चसा सन्या मेधया प्रजया धनेन ” । स्वाहा अग्नयेऽभ्यावर्तिने ।  
 एवमुत्तरमन्त्रेषूद्देशत्यागः । “ अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वा वृतः  
 सहस्रं त उपावृतः तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नोरधि-  
 माकृधि ” स्वाहा । “ पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः  
 पाहि विश्वतः ” स्वाहा । “ सह रय्या निवर्तस्वाऽग्नेपिन्वस्व धारया  
 विश्वफ्सन्या विश्वतस्परि ” स्वाहा ।

अथ समिधमादायोपस्थानं कुर्वीत वैश्वानरायेत्यनेन सूक्तेन ।  
 अस्य सूक्तस्य द्वादशर्चस्य ब्रह्मा स्वयम्भूर्ऋषिः । वैश्वानराद्या  
 लिङ्गोक्ता देवताः । आव्ये त्रिष्टुभौ । तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ ।  
 ततस्तिस्त्रः त्रिष्टुभः । अष्टमी पङ्क्तिः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । एकादशी  
 द्वादशी च पञ्चपदे शक्वयौ । उपस्थाने विनियोगः । “ वैश्वानराय  
 प्रतिवेदयामो यदी नृणं सङ्गरो देवतासु स एतान् पाशान् प्रमुञ्चन्  
 प्रवेदः स नो मुञ्चतु दुरितादवद्यात् ” । “ वैश्वानरः पवयान्नः पवि-  
 त्रैर्यत्सङ्गरमभिधावाम्याशाम् । अनाजानन्मनसा याचमानो यदत्रैनो  
 अव तत्सुवामि ” । “ अमी ये सुभगे दिवि विचृतौ नाम तारके प्रेहा  
 मृतस्य यच्छतामेतद्वद्धकमोचनम् ” । “ विजिहीर्ष्व लोकान् कृधि  
 बन्धान् मुञ्चासि बद्धकं योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान् पथो अ-  
 नुष्व ” । “ स प्रजानन् प्रतिगृहीत विद्वान् प्रजापतिः प्रथमजा ऋ-  
 तस्य अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्तात् अच्छिन्नं तन्तुमनुसञ्चरेम ” ।  
 “ ततं तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति येषां दत्तं पित्र्यमायनवत् अब-  
 न्ध्वेके ददतः प्रयच्छादातुं चेच्छक्रवाँसः स्वर्ग एषाम् ” । “ आर-  
 भेथामनुसंरभेथां समानं पन्थामवथो घृतेन यद्वां पूर्तं परिविष्टं य-  
 दग्नौ तस्मै गोत्रायेह जायापती संरभेथाम् ” । “ यदन्तरिक्षं पृथिवी  
 मुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिँसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गा-  
 र्हपत्य उन्नोनेषदुरिता यानि चकृम ” । “ भूमिर्माताऽदितिर्नो ज-  
 नित्रं भ्राताऽन्तरिक्षममिशस्त एनः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छंभवासि  
 जामिमित्वा माविवित्सि लोकान् ” । “ यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते  
 विहाय रोगं तन्वा २ ” स्वायाम् । अश्लोणाङ्गैरहुताः स्वर्गे तत्र प-  
 श्येम पितरं च पुत्रम् ” । “ यदन्नमन्नानृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्तुत

वा करिष्यन् । यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्रा-  
हमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ” । “ यदन्नमग्निं बहुधा विरूपं वासो  
हिरण्यमुत गामजामविम् । यद्देवानां चक्षुष्याग ” इत्यादि । एवम-  
ग्निमुपस्थाप्य यन्मयेत्यनयर्चा समिधमग्नौ निदधीत । अस्या ऋचो  
ब्रह्मा स्वयम्भू ऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः समिद्धोमे विनि-  
योगः ।

“ यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्वस्मान्मेलितो  
मोग्धि त्वं हि वेत्थ यथातथम् ” ॥ स्वाहा अग्नये । अथ  
जयादिहोमः । आज्यहोमात् पूर्वमेव स्विष्टकृद्धोमकरणपक्षे पूर्ववत्तेन  
हविषा स्विष्टकृतं जुहोति । तत्र पूर्वोक्तावपि मन्त्रौ सौकर्यार्थं  
पुनरपि प्रदर्श्येते । ‘हव्यवाह’मित्येषा पुरोनुवाक्या ‘स्विष्टमग्न’  
इत्येषा याज्या । द्वयोरेतयोर्विश्वेदेवा ऋषयः । अग्निः स्विष्ट-  
कृद्देवता । अनुष्टुप् विराट् छन्दः । स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः ।  
“ हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योति-  
ष्मन्तं दीद्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेमोम् ” इति पुरोनु-  
वाक्यामनूच्य “ स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि विश्वा देवा पृतना अ-  
भिष्य । उरुन्नः पन्थां प्रदिशन् विभाहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आ-  
यु”रिति याज्यां स्वाहान्तां पठित्वा जुहुयात् । ‘अग्नये स्विष्टकृत’  
इत्युद्देशत्यागः । अथ हुतशेषमग्नेः पुरस्तात् अश्वत्थपत्रेषु निधाय  
‘कर्मसमृद्ध्यर्थे जयादिहोमं करिष्य’ इत्यभिलष्य जयादिहोमं  
कुर्वीत । तत्र त्रयोदशानां यजरूपाणां जयादिमन्त्राणां विश्वेदेवा  
ऋषयः । प्रतिमन्त्रं मन्त्रप्रथमपादोक्ता गुणविशिष्टा देवता । आ-  
ज्यहोमे विनियोगः । कर्मसमृद्ध्यर्थे वा विनियोगः । “ चित्तं च ”  
स्वाहा चित्ताय । अत्र स्वाहा चित्तायेत्युद्देशत्यागः । एवमेव स्वाहा  
प्रभृत्युत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । “ चित्तिश्च ” स्वाहा चित्त्यै । “ आकूतं च ”  
स्वाहा आकूताय । “ आकूतिश्च ” स्वाहा आकूत्यै । “ विज्ञातं च ” स्वाहा  
विज्ञाताय । “ विज्ञानं च ” स्वाहा विज्ञानाय । “ मनश्च ” स्वाहा मनसे ।

१. चित्तं च चित्तिश्च आकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शक्तीश्च दर्शश्च पूर्णमासश्च-बृ-  
हच्च स्थन्तरं च प्रजापतिर्जयानिति मन्त्रानुपूर्वी ।

“शक्वरीश्च ” स्वाहा शक्वरीभ्यः । “दर्शश्च ” स्वाहा दर्शाय ।  
 “पूर्णमासश्च ” स्वाहा पूर्णमासाय । “बृहच्च ” स्वाहा बृहते ।  
 “रथन्तरं च ” स्वाहा रथन्तराय । “प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे  
 प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै विशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः स हि  
 हव्यो बभूव ” । स्वाहा प्रजापतये इति जयादयः ।

अथाऽभ्यातानाः । अष्टादशानामभ्यातानानां विश्वे देवा ऋ-  
 षयः । प्रतिमन्त्रं मन्त्रप्रथमपादोक्तैव गुणविशिष्टा देवता । यजु-  
 ष्ठान्न छन्दोनियमः । आज्यहोमे कर्मसमृद्ध्यर्थे वा विनियोगः ।  
 “अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् ब्रह्मन्तस्मिन् क्षत्रे स्या-  
 माशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्त्रस्यां देवहूत्याम् ” स्वाहा अग्नये  
 भूतानामधिपतये । उत्तरमन्त्रेषु ‘ (अधिपतिः) समाऽवत्वित्यादेरनु-  
 षङ्गः । “इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् इन्द्राय ज्ये-  
 ष्ठानामधिपतये ” । “यमः पृथिव्या ” अधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् ।  
 यमाय पृथिव्या अधिपतये । “वायुरन्तरिक्षस्या”धिपतिः स माऽ-  
 वत्वस्मिन् । वायवे अन्तरिक्षाधिपतये । “सूर्यो दिवो”धिपतिः  
 स माऽवत्वस्मिन् । सूर्याय दिवोऽधिपतये । “चन्द्रमा नक्षत्राणा”-  
 मधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् । चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । “बृह-  
 स्पतिर्ब्रह्मणोऽ”धिपतिः स माऽवत्वस्मिन् । बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधि-  
 पतये । “मित्रः सत्याना”मधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् । मित्राय  
 सत्यानामधिपतये । “वरुणोऽपामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् ।  
 वरुणाय अपामधिपतये । “समुद्रः स्रोत्याना”मधिपतिः समाऽ-  
 वत्वस्मिन् । समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । “अन्नं साम्राज्या-  
 ना”मधिपतिः तन्माऽवत्वस्मिन् । अन्नाय साम्राज्यानामधिपतये ।  
 “सोम ओषधीना”मधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् । सोमाय  
 ओषधीनामधिपतये । “सविता प्रसवानामधिपतिः स माऽ-  
 वत्वस्मिन् । सवित्रे प्रसवानामधिपतये । “रुद्रः पशूना”मधिपतिः  
 स माऽवत्वस्मिन् । रुद्राय पशूनामधिपतये । अप उपस्पृशेत् ।  
 “त्वष्टा रूपाणा”मधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् । त्वष्ट्रे रूपाणामधि-  
 पतये । “विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन् । विष्णवे



पर्वतानामधिपतये । “ मरुतो गणानामधिपतयः ते माऽवन्त्व”स्मिन् ।  
मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः । “ पितरः पितामहाः परेऽवरे तता-  
स्ततामहाः इह माऽवत अस्मिन् ” पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽ-  
वरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । इत्यभ्यातानाः ।

अथ राष्ट्रप्रभृतयः । अत्र आम्नायपाठेन द्वादशमन्त्राः । अर्थतस्त  
एव द्वाविंशतिः । एषां द्वाविंशतियजुषां विश्वे देवा ऋषयः । स्वस्वमन्त्रो-  
क्तगुणविशिष्टा गन्धर्वा अप्सरसश्च देवताः । आम्नायपाठेन सप्तमस्य  
द्वादशस्य भुवनस्पतिर्देवता । आज्यहोमे विनियोगः । कर्मसमृद्ध्यर्थे वा  
विनियोगः । “ ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै  
स्वाहा ” ऋतासाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय । “ तस्योषधयोऽप्सरसः  
ऊर्जोनाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु । ताभ्यः स्वाहा ” । ओषधिभ्योऽ-  
प्सरोभ्य ऊग्भ्यः । “ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः ” स इदं  
ब्रह्म क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा संहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्ध-  
र्वाय । “ तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं  
पान्तु । ताभ्यः स्वाहा मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः । सुषुम्नः  
सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा सु-  
षुम्नाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय । “ तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो  
वेकुरयो नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु । स्वाहा नक्षत्रेभ्योऽप्स-  
रोभ्यः वेकुरुभ्यः । “ भुज्ज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म  
क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय । “ तस्य  
दक्षिणा अप्सरसः स्तवा ” नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु । ताभ्यः  
स्वाहा दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यःस्तवाभ्यः । “ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो  
गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा प्रजापतये विश्व-  
कर्मणे मनसे गन्धर्वाय । “ तस्यर्क् सामान्यप्सरसो वह्नयो ” नाम  
ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु । ताभ्यः स्वाहा ऋक्सामभ्योऽप्सरोभ्यो  
वहिभ्यः । “ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म क्षत्रं  
पातु । तस्मै स्वाहा इषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय । “ त-  
स्यापोऽप्सरसो मुदा नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहा-  
ऽद्भ्योऽप्सरोभ्यो मुदाभ्यः । “ भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह

च स नो रास्वा ज्यानिं रायस्पोषं सुवीर्यं संवत्सरीणां स्वस्तिम् ” ।  
 स्वाहा भुवनस्पत्ये । “ परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म  
 क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा परमेष्ठिन अधिपतये मृत्यवे गन्धर्वाय ।  
 “ तस्य विश्वमप्सरसो भुवो नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु ताभ्यः  
 स्वाहा विश्वस्मा अप्सरोभ्यः भूभ्यः । “ सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृतसु-  
 वर्वान् पर्जन्यो गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा सु-  
 क्षितये सुभूतये भद्रकृते सुवर्वते पर्जन्याय गन्धर्वाय । “ तस्य वि-  
 द्युतोऽप्सरसो रुचो नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु । ताभ्यः स्वाहा  
 विद्युद्भ्योऽप्सरोभ्यो रुग्भ्यः । “ दूरेहेतिरमृडयो मृत्युर्गन्धर्वः ” स  
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा दूरेहेतयेऽमृड्याय मृत्यवे गन्ध-  
 र्वाय । “ तस्य प्रजा अप्सरसो भीरवो नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं  
 पान्तु । ताभ्यः स्वाहा प्रजाभ्योऽप्सरोभ्यो भीरुभ्यः । “ चारुः कृ-  
 पणकाशी कामो गन्धर्वः ” स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहा  
 चारवे कृपणकाशिने कामाय गन्धर्वाय । “ तस्याधयोऽप्सरसः शो-  
 चयन्तीर्नाम ” ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु । ताभ्यः स्वाहाऽऽधिभ्योऽ-  
 प्सरोभ्यः शोचयन्तीभ्यः । “ स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि  
 गृहा इह च उरु ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ ” । तस्मै  
 स्वाहा भुवनस्य पत्ये । इति राष्ट्रप्रभृतयः ।

जया अभ्याताना राष्ट्रभृचेति गणत्रयम् । अथ मन्त्रोपहोमा उच्यन्ते ।  
 तथा समनन्तरं वक्ष्यमाणाः प्रजापतय इत्यारभ्य स्विष्टकृदन्ताः पञ्चापि  
 उपहोमा अभिधीयन्ते । एते पञ्च प्रायश्चित्तार्थमपि । तत्र पञ्चानां  
 मन्त्राणां प्रजापत इत्यादीनां मध्ये प्रथमान्त्ययोः विश्वे देवा ऋषयः ।  
 मध्यस्थितानां तिसृणां व्याहृतीनां क्रमेण जमदग्निभरद्वाजभृगवः  
 ऋषयः । आदित आरभ्य प्रजापतिरग्निर्वायुः सूर्याग्नी स्विष्टकृदिति  
 देवताः । प्रजापत इति त्रिष्टुप् । आद्या व्याहृतिर्देवी गायत्री । द्वे  
 उष्णिहौ । यदस्येति द्वाघिष्टं यजुः । आज्यहोमे कर्मसमृद्ध्यर्थे(वा)-  
 विनियोगः । “ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।  
 यत्कामास्ते जुहुमः तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ” । स्वाहा  
 प्रजापतये । “ भूः स्वाहा ” अग्नये । “ भुवः स्वाहा ” वायवे । “ स्वः

स्वाहा” सूर्याय । “ यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु ” । स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते । अथानूयाजसमिधं “मग्नये स्वाहे”त्यग्नावाधाय पक्व-होमपक्षे बर्हिर्ऋतनपरिधिप्रहरणसंस्त्रावहोमान्तं कुर्वीत । “ विश्वेभ्यो देवेभ्यः संस्त्रावभागेभ्य ” इति संस्त्रावं जुहोति । अथवा प्रजापति-दृष्टं संस्त्रावभागदैवत्यं “संस्त्रावभागास्थे”ति यजुः पठित्वा जुहुयात् । मन्त्रस्तु “ संस्त्रावभागास्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठो बर्हिषदश्व देवा इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्व”मिति । अथवा प्राजापत्याहुतयः । तत्रानाज्ञातत्रयं प्रथमतो जुहुयात् । अनाज्ञातत्रयस्य विश्वेदेवा ऋषयः । अग्निर्देवता । आद्येऽनुष्टुभौ । तृतीया त्रिष्टुप् । अनाज्ञातदोषनिवृत्त्यर्थे विनियोगः ।

“ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।

अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ” ॥

स्वाहा अग्नये । “ पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषस-मितः । अग्ने तदस्य कल्पये ”त्यादि । “ यत्पाकत्रा मनसा दीन-दक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टद्धोता ऋतुविद्विजानन् यजिष्ठो देवान् ऋतुशो यजाति ” । स्वाहा अग्नये । अथ ‘त्वन्नो अग्न’ इति द्वाभ्यां होमः । एतयोर्द्वयोर्ब्रह्मा स्वयम्भू ऋषिः । अग्नि-वरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । विपर्यासान्तरायनिवृत्त्यर्थे विनि-योगः । “ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ” । स्वाहा अग्निवरुणाभ्याम् । “ स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अवयध्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि ” । स्वाहा अग्नीवरुणाभ्याम् । अथ केचित् ‘त्वमग्ने अयासी’त्यनया जुहति । अस्या ब्रह्मा स्वयम्भू ऋषिः । अग्निरस्या देवता । अनुष्टुप् छन्दः । सर्वप्रायश्चित्तार्थे विनियोगः । “ त्वमग्ने अयास्ययासन्मनसा हितः । अयासन् हव्यमूहिषे अया नो धेहि भेषजम् ” । स्वाहा अग्नये अयसे । अथ यजुर्भेषपरिहारार्थं ‘भुवः स्वाहे’ति जुहुयात् । अत्रर्ष्यादि प्रागेवाभिहितम् । अथ

‘यत इन्द्रे’ति ‘स्वस्तिदे’ति द्वाभ्यां जुहुयात् । एतयोर्विश्वे देवा ऋषयः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । न्यूनातिरेकपरिहारार्थे विनियोगः । “यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छग्धि तव तन्न उतये विद्विषो विमृधो जहि ” । स्वाहा इन्द्राय । “स्वस्तिदा विशस्पतिः वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयङ्करः ” । स्वाहा इन्द्राय । अथ ‘यन्म आत्मनः’ पुनरग्नि’रिति द्वाभ्यां जुहुयात् । क्रमेण यजूक्कुन्त्रयोर्विश्वेदेवा ऋषयः । आद्यस्याग्निर्जातवेदा देवता । द्वितीयस्याग्नीन्द्र-बृहस्पत्यश्विनो देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । कर्मणः सादुण्यार्थत्वे विनियोगः । “यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदग्निस्तत् पुनराऽहार्जातवेदा विचर्षणिः ” । स्वाहा अग्नये । “पुनरग्निश्चक्षुरदात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुराधत्तमक्ष्योः ” । स्वाहा अग्नये इन्द्राय बृहस्पतये अश्विभ्यां च । अथ “इदं विष्णुः ” “त्र्यम्बक”मित्याभ्यां होमः । तत्र क्रमेण सोमो विश्वेदेवाश्च ऋषयः । विष्णूरुद्रश्च देवते यथाक्रमम् । क्रमेण गायत्र्यनुष्टुप् छन्दः । नियमासनवा-ग्लोपदोषनिवृत्यर्थे विनियोगः । “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे ” स्वाहा विष्णवे । “त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ” । स्वाहा रुद्राय । अथ ‘आभिर्गीर्भि’रिति अनया जुहुयात् । अस्य विश्वेदेवा ऋषयः । इन्द्रो हरिवान् देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । वर्ण-कालस्वरस्थानलोपपरिहारार्थे विनियोगः । “आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्द्धमानः यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्टभाजो अध ते स्याम ” । स्वाहा इन्द्राय हरिवते । अथ ‘पुनस्त्वे’त्यनया व्यस्तव्याहृतिभिश्च होमः । व्याहृतीनां ऋष्यादीनि प्रागभिहितानि । पुनस्त्वेत्यस्या अग्निः ऋषिः वसुरुद्रादित्या देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । मन्त्रचतुष्टयस्याऽप्युपघातदोषपरिहारे विनियोगः । अत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा पुनस्त्वेत्यनया जुहुयाद्विपरीतं वा । “पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तनुवो वर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ” ।



स्वाहा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदितेभ्यश्च । अथ समस्ताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् । अस्य मन्त्रस्य जमदग्निभरद्वाजभृगवः ऋषयः । प्रजापति-  
देवता । देवी बृहती छन्दः । सर्वप्रायश्चित्तार्थे विनियोगः । “ भू-  
र्भुवः स्वः स्वाहा ” प्रजापतये इदं नमः । अथ परिषेचनादि ब्रह्म-  
विसर्जनान्तं कर्म कुर्वीत । एतच्च कर्म यावन्ति व्रतदिनानि तेषु प्रति-  
दिनमावर्तनीयम् । अत्र कूष्माण्डहोमे तैत्तिरीयशाखासमाम्नायानु-  
गृहीता मन्त्रा अङ्गभावं भजन्त इति तत्तत्काण्डानुक्रमेणार्षमभि-  
हितम् । अतः शाखान्तरानुसारेणार्षभेदेऽपि न विरोधः । एवमेवो-  
त्तरत्र गणहोमेऽप्यवगन्तव्यम् ।

इति कूष्माण्डहोमः ।

‘महार्णवाख्ये महिते प्रबन्धे  
मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नौघनिधिर्द्वितीय-  
स्तुङ्गस्तरङ्गोऽयमगादगाधः ॥

१. माता पुण्यपवित्रकीर्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः

शाकल्यापरमूर्तिरार्यचरितः श्रीपेद्भिभट्टः पिता ।

सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीमद्विश्वेश्वरो

वेदे स्मार्तमते नये च सपदे वाक्ये कृत्ती वर्धते ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवृहतिः

परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति श्रीपेद्भिभट्टात्मजभट्टविश्वेश्वरविरचिते महार्णवाभिधाने निबन्धे कर्मविपाके द्वितीयस्तरङ्गः । इति  
ग. पुस्तके पाठः ।

## तृतीयस्तरङ्गः ।



अथ गणहोमः । स चाऽऽपस्तम्बमतानुसारेण तावदभिधी-  
यते । आधानस्य वा काम्यानां कर्मणां वाऽऽदौ पवित्रत्वादिकामना  
वा यदा तदैतत्कर्म कर्तव्यम् । येषु कर्मसु पतिपत्न्योः सहाधिकारः  
तेषामाधानादीनामादौ पत्नीसहितोऽन्यत्र पवित्रत्वकामनादावेक एव  
स्वयं यजमानो दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राणानायम्य ‘ अ-  
मुकप्रयोजनार्थं सप्ताहं सवनत्रयं गणहोमान् होष्यामी’ति सङ्कल्प्य  
स्वस्वगृह्यानुसारेणाग्निस्थापनप्रभृति स्थालीपाकवत्प्रतिष्ठितचर्वभि-  
धारणान्तं कृत्वा पात्रप्रयोगकाले प्रोक्षणीपात्रेण सह प्रणीतापात्रं  
तन्तुभिर्वेष्टितं कलशं च प्रयुनक्ति । प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीतामा-  
साद्य कलशे सपवित्रेऽप आनीयोत्पूय निदधाति । आज्यविलापन-  
प्रभृत्यग्निमुखान्ते कर्मणि कृते चरौ घृतमानीय दर्व्यामुपस्तीर्य द्विर-  
वदायाभिघार्य ‘अग्ने नये’ति षडर्चेन सूक्तेन ‘ सहस्रशीर्षे’त्यष्टा-  
दशर्चेन ‘ अग्ने मन्वे’ति द्वाविंशत्यृचा मृगारसूक्तेन ‘ यावामिन्द्रा-  
वरुणे’त्यनेन गणेन चतुर्मन्त्रेण ‘ योवा मिन्द्रावरुणे’त्यनेन चा-  
ष्टमन्त्रेण ‘ पवमानस्सुव’रित्यनेन चानुवाकेन सप्तदशर्चेन ‘ यद्देवा  
देवहेडन’मिति विंशत्यृचेन अछिद्रपठितेनानुवाकेन ‘ वैश्वानरो  
नृद्रुत्ये’त्यष्टमन्त्रेण एवमष्टभिर्गणैः प्रतिमन्त्रं जुहोति । अपि वा  
सकृदुपहृत्य जुहुयादाद्यन्तम् । ततो जयादयः । जयादिहोमपक्षे जया-  
दीन् कृत्वा स्विष्टकृतं जुहोति । तत्र सकृदुपस्तरणं सकृदवदानं  
द्विरभिधारणं च । ततश्चावशिष्टं कर्म यथागृह्यं कुर्वीत । अस्य क-  
र्मणः प्रायश्चित्तत्वे शम्याः परिधयः प्रकारान्तरत्वे परिधिप्रहरणं भ-  
वति । ततः कलशमादाय चतुष्पथं गत्वा पादप्रक्षालनं कृत्वाऽऽ-  
चम्य प्राङ्मुख आसीनः कलशमादाय ‘ सिंहेमेमन्युरि’त्यनुवाकेन  
कलशस्थां स्वात्मनः छायां दृष्ट्वा पत्नीभिः सह कर्तृत्वे स्वस्वात्मनः  
छायां दृष्ट्वा ‘ सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्विति किञ्चिज्जलमा-  
नीय ‘ दुर्मित्रास्तस्मै भूयासु’रित्यादिना पृष्ठतः कलशं निक्षिपे-

यस्यामस्य दिशि द्वेष्ट्यो भवति । तत अप उपस्पृश्य गृहान् व्रजेत् । एवं सप्ताहं त्रिषु सवनेषु कृत्वाऽन्ते आशीर्वचनं कारयेत् । ब्राह्मण-भोजनं (च) कुर्वीत । सप्ताहं सवनत्रये मौनव्रती सकृद्विष्याशी नियतेन्द्रियश्च भवेदिति । इत्यापस्तम्बीयो गणहोमविधिः ।

अथ बौधायनमतेन गणहोमविधिः । काम्यानां कर्मणां आधानस्य वा आदौ यदा वा पवित्रकामना तदा गणहोमं कुर्यात् । पूर्वाह्णेऽग्नि-प्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा प्राणानायम्य 'सकलपापक्षयार्थं अशेषकर्मानु-ष्ठानयोग्यतासिध्यर्थं वा गणहोमं करिष्ये', तत्र सविता देवता आधारवत्तन्त्रमित्यादि सङ्कल्प्य पक्वहोमान्तं कृत्वाऽवशिष्टं चरौ प्रभूतमाज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं जुहोति । 'अग्ने नये'ति षडर्चेन पवित्रसूक्तेन 'सहस्रशीर्षे'ति पुरुषसूक्तेन अष्टादशर्चेन 'अग्नेर्मन्वे'ति मृगारसूक्तेन द्वाविंशत्यृचा चतुष्प्रतीकेन 'यावामि-न्द्रावरुणे'ति चत्वारो मन्त्राः सानुषङ्गाः 'यो वा मिन्द्रा वरुणा-वग्ना'वित्यष्टौ सानुषङ्गाः । इत्यंहोमुचां गणाभ्यां (?) पवमानः सुवरित्यनुवाकेन सप्तदशर्चेन यद्देवा देवहेडनमित्यच्छिद्रपठितेना-नुवाकेन विंशत्यृचा 'वैश्वानरो न ऊत्ये' त्यष्टाभिर्गणैर्युत्तरं शतं चरुणा हुत्वा स्विष्टकृतमवदायव्याहृत्य स्विष्टकृदादिवरदानान्तं कृ-त्वोदपात्रमादाय नैर्ऋतिं दिशं गत्वा चतुष्पद उपविश्योदपात्रं पुरो निधाय तत्रात्मनो रूपमेवेक्षमाणः पाप्मनो विनधीन् पाप्मानं वि-विच्य तत्र तत्र निधाय विनधीन्मन्त्रान् 'सिंहे मे मन्यु'रित्यन्त-मनुवाकं निगद्य निनीयापः पारस्य पात्रमनवेक्षमाणः आगत्य ह-स्तपादं प्रक्षाल्य तेनैव पथा यथैतमेत्य स्नानं कुर्यात् । एवमेव सप्ताहं सवनत्रये कृत्वा सप्ताहान्ते पायसेन सर्पिषा ब्राह्मणान् भोज-यित्वा तेभ्यो गोभूतिलहिरण्यानि दत्वा सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः प्रमु-च्यते महतः पातकादपि । काम्यानां कर्मणां च योग्यो भवति । इमां क्रियामाचार्यपितृमातृणामात्मनश्च कुर्यात् । नान्यस्य । अन्यस्य कु-र्वन्नश्यति । कारयिता तु सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अब्दायनर्तुमास-पक्षा अस्य विकल्पिताः कालाः । अष्टानां गणानां होममात्रमपि कु-र्यात् । एवं वा गणं जुहुयात्, जपेद्वा । दश पूर्वान् दशपरानात्मानं

चैकविंशं यावच्च पश्यति तावत्पुनाति । य एवोद्धारयति य श्रैतदाह यस्मा एतदाहेत्याह भगवान् बोधायनः । इति बोधायनप्रोक्तो गणहोमः ।

अथ मन्त्रपाठानुष्ठानसहितो गणहोमविधिः प्रदर्श्यते । अत्रापि गुरुलघुकल्पभेदे कूष्माण्डहोमोक्तैव व्यवस्था ग्राह्या । आधानं चिकीर्षुः काम्यकर्माणि वा चिकीर्षुः तदादौ यदा वा साक्षात् द्वादशवार्षिकादिमहाप्रायश्चित्तविषयभूतपापनिवृत्तिकामना तदा च यजमानः स्नात्वा नित्यकर्म निर्वर्त्य येषु कर्मसु पत्न्या सहाधिकारः तत्र पत्नीसहितः पत्नीबहुत्वेऽनिषिद्धाभिश्च सहितः पापक्षयार्थत्वेऽस्य कर्मणः स्वयमेवैकः पवित्रपाणिर्दभेष्वासीनः प्राणानायम्य ‘अमुकप्रयोजनार्थं सप्ताहं सवनत्रयेण गणहोमान् होष्ये’ इति सङ्कल्प्य पूर्वं पश्चाद्वा यथागृह्यमग्निं प्रतिष्ठाप्य यथाशाखं च प्रधानचरुहोमात्प्रागङ्गभूतपक्वहोमकरणपक्षे तत्र ‘सविता देवता आधारवत्तन्त्र’ मित्यभिलप्य स्थालीपाकवत् पत्न्यवहन्तीत्यादि प्रतिष्ठितचर्वभिधारान्तं कृत्वा पात्रप्रयोगसमये प्रोक्षणीपात्रेण सह प्रणीतापात्रं तथा तन्तुभिर्वेष्टितं कलशं च प्रयुज्य प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीतामासाद्य ततः सपवित्रे कलशे अप आनीयोत्पूय प्रणीतापात्रस्योत्तरतो निदधीत । ततश्च ब्रह्मप्रतिष्ठापनाज्यविलापनप्रभृत्यग्निमुखान्तं कृत्वा अङ्गभूतपक्वहोमकरणपक्षे चरुमवदानधर्मेणादाय कूष्माण्डहोमकरणरीत्या गायत्रीं पुरोनुवाक्यामनूच्य तामेव याज्यां पठित्वा स्वाहेति जुहोति । सवित्र इत्युद्देशत्यागः । आपस्तम्बमतेऽग्निमुखानन्तरमेव प्रधानचरुहोमः । बोधायनमते त्वङ्गभूतपक्वहोमानन्तरम् । अथ चरौ प्रभूतं घृतमादाय दर्व्यामुपस्तीर्य द्विरवदायाभिधार्याऽग्ने नयेति सूक्तेनान्यैश्च वक्ष्यमाणैः पुरुषसूक्तादिभिस्त्युत्तरं शतं प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । बोधायनमते त्ववदानधर्मेणादाय पर्वोक्तैरेव मन्त्रैर्मैक्षणेनोपघातं जुहुयात् । अग्ने नयेति षडृचः पवित्रसूक्तस्य विश्वेदेवा ऋषयः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । चरुहोमे विनियोगः । “अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देववयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ” स्वाहाऽग्नये । “प्रवः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं



चाग्रये सुपूतम् । यो दैव्यानि मानुषा जनूष्यन्तर्विश्वानि विद्वाना-  
जिगाति ॥ स्वाहा अग्रये । “ अच्छागिरो मतयो देवयन्तीः ।  
अग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः सुसन्दशं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाह-  
मरतिं मानुषाणाम् ॥ स्वाहा अग्रये । “ अग्ने त्वमस्मद्युयो-  
ध्यमीवाः । अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः । पुनरस्मभ्यं सुविता यदे-  
वाक्षां विश्वेभिरजरेभिर्यजत्र ॥ स्वाहा अग्रये । “ अग्ने त्वं  
पारथानव्यो अस्मान् स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा पूश्च पृथ्वी बहुला  
न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ स्वाहा अग्रये । “ प्र-  
कारवो मनना वच्यमाना । देवद्रीचीं नयथ देवयन्तः । दक्षिणावाङ्वा-  
जिनी प्राच्येति । हविर्भरन्त्यग्रये घृताची ॥ स्वाहा अग्रये । इ-  
त्येकं सूक्तम् । अयमेको गणः । सहस्रशीर्षेत्यष्टा दशर्चस्य पुरुष-  
सूक्तस्य प्रजापतिः ऋषिः । जगद्बीजं पुरुषो नारायणो वा देवता ।  
आद्याः पञ्चदशानुष्टुभः अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । चरुहोमे विनियोगः ।  
“ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृ-  
त्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ “ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भ-  
व्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ “ एतावानस्य  
महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रि-  
पादस्यामृतं दिवि ॥ “ त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्ये-  
हाभवात्पुनः ततो विष्वङ् व्यक्रामच्छाशनाऽनशने अभि ॥  
“ तस्माद्विराडजायत विराजोऽधि पुरुषः । सजातोऽत्यरिच्यत  
पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ “ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।  
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ “ सप्तास्या-  
सन् परिधयः त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना  
अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ “ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं  
जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥  
“ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं । पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यान्  
आरण्यान् ग्राम्यांश्चये ॥ “ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सा-  
मानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत ॥  
“ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे त-  
स्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ “ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा

व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ” ।  
 “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः  
 पद्भ्यां शूद्रो अजायत ” । “ चन्द्रमा मनसो जातः । चक्षोः  
 सूर्योऽजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्यायुरजायत ” ।  
 “ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमि-  
 र्दिशः श्रोत्रात्तथा लोका अकल्पयन् ” । “ वेदाहमेतं पुरुषं  
 महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य  
 धीरः नामानि कृत्वा अभिवदन्यदास्ते ” । “ धाता पुरस्ताद्य-  
 मुदाजहार शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह  
 भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ” । “ यज्ञेन यज्ञमजयन्त  
 देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते  
 यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ” । सर्वत्र स्वाहा जगद्बीजाय  
 पुरुषाय नारायणायवेति । इति द्वितीयसूक्तम् । अयमपरो गणः ।  
 अग्नेर्मन्वेति द्वाविंशर्चमृगारसूक्तस्य विश्वे देवा ऋषयः । लिङ्गोक्ता  
 देवताः । आदितः सप्त उपरिष्टाज्ज्योतिषः । अष्टमी चतुष्पदा पङ्क्तिः ।  
 ततः पञ्च उपरिष्टाज्ज्योतिषः । चतुर्दशी पथ्या । पञ्चदशीषोडश्या-  
 चनुष्टुभौ । सप्तदशी गायत्री । ततस्त्रिष्टुप् । ऊनविंशीविंशीच उप-  
 रिष्टाज्ज्योतिषौ । अन्ते द्वे त्रिष्टुभौ । चरुहोमे विनियोगः ।  
 “ अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः समिन्धते । वि-  
 श्वस्यां विशि प्रविविशिवांसमीमहे स नो मुञ्चत्वँह सः ” । स्वाहा  
 अग्नये । “ यस्येदं प्राणान्निमिषद्यदेजति यस्य जातं जनमानं च केव-  
 लम् । स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वँहसः ” ।  
 स्वाहा अग्नये । “ इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नस्तोमा उप-  
 मामुपागुः । यो दाशुषः सुकृतो हवमुपगन्ता स नो मुञ्चत्वँहसः ” ।  
 स्वाहा इन्द्राय । “ यः सङ्ग्रामं नयति संवशी युधे यः पुष्टानि  
 संसृजति त्रयाणि । स्तौमीन्द्रं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वँ-  
 हसः ” । स्वाहा इन्द्राय । “ मन्वे वां मित्रावरुणा तस्य वित्तं स-  
 त्यौजसा दृंहणा यं नुदेथे । या राजानं सरथं याथ उग्रा ता नो मु-  
 ञ्चतमागसः ” । स्वाहा मित्रावरुणाभ्याम् । “ यो वां रथ-

ऋजुरहिमः सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुपयाति दूषयन् । स्तौमि मित्रा-  
 वरुणा नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ स्वाहा मि-  
 त्रावरुणाभ्याम् । “ वायोः सवितुर्विदथानि मन्महे यावात्मन्वाद्भि-  
 भृतो यौ च रक्षतः । यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ नो मुञ्चत-  
 मागसः ॥ स्वाहा वायुसूर्याभ्याम् । “ उपश्रेष्ठान आशिषो  
 देवयोर्धर्मे अस्थिरन् । स्तौमि वायुं सवितारं नाथितो जोहवीमि  
 तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ स्वाहा वायुसूर्याभ्याम् । “ रथीतमौ  
 रथीनामह ऊतये शुभं गमिष्टौ सुयमेभिरश्वैः । ययोर्वा देवौ देवे-  
 ष्वनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ स्वाहा अश्विभ्याम् ।  
 “ यदयातं वहतुं सूर्यायास्त्रिचक्रेण संसदमिच्छमानौ । स्तौमि देवा-  
 वश्विनौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ स्वाहा  
 अश्विनीभ्याम् । “ मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वा-  
 मवन्तु विश्वे । आशून् हुवे सुयमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥  
 स्वाहा मरुद्भ्यः । “ तिग्ममायुधं वीडितं सहस्वत् दिव्यं शर्द्धः  
 पृतनासु जिष्णु । स्तौमि देवान् मरुतो नाथितो जोहवीमि ते नो  
 मुञ्चन्त्वेनसः ॥ स्वाहा मरुद्भ्यः । “ देवानां मन्वे अधि नो  
 ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आशून् हुवे सुयमानूतये  
 ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । “ यदिदं  
 माऽभिषोचति पौरुषेयेण दैन्येन स्तौमि विश्वान् देवान् नाथितो  
 जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।  
 अनुनोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां  
 दाशुषेमयः ॥ स्वाहा अनुमत्यै हव्यवाहे अग्नये च । “ अन्विदनु-  
 मते त्वं मन्यासै शं च नः कृधि क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आयूंषि  
 तारिषः ॥ स्वाहा अनुमत्यै । “ वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु  
 परावतः अग्नि रुक्थेन वाहसा । स्वाहा वैश्वानरायाग्नये ॥ “ पृष्टो  
 दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः  
 सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ स्वाहा  
 वैश्वानरायाग्नये । “ ये अप्रथेताममितेभिरोजोभिः ये प्रतिष्ठे अभ-  
 वतां वसूनाम् स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्च-  
 तमंहसः ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । “ उर्वीरोदसी वरिवः कृ-

णोतं क्षेत्रस्य पत्नी अधि नो ब्रूयातम् । स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो  
जोहवीमि ते नो मुञ्चतमंहसः ” । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ।  
“ यत्ते वयं पुरुषत्रा यविष्ठाविद्वांसश्चक्रमा कच्चनाऽऽगः । कृधी-  
स्वस्माँअदितेरनागाः व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्ने ” । स्वाहा  
अग्ने । “ यथाह तद्वसवो गौर्यैचित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।  
एवात्वमस्मत्प्रमुञ्चा व्यँहः प्रातार्यग्ने प्रतरान्न आयुः ” । स्वाहा  
अग्ने । इति तृतीयसूक्तम् । अयं तृतीयो गणः । “ या वामिन्द्रावरुणे ”-  
त्येतेषां चतुर्णां यजुर्मन्त्राणां विश्वेदेवा ऋषयः इन्द्रावरुणौ देवता  
चरुहोमे विनियोगः “ या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तयेममं-  
हसोमुञ्चतम् ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । “ या वामिन्द्रावरुणा  
सहस्या तनूस्तयेममंहसोमुञ्चतम् ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् ।  
“ या वामिन्द्रावरुणा रक्षस्या तनूस्तयेममंहसो मुञ्चतम् ” ।  
स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । “ या वामिन्द्रावरुणा तेजस्या तनूस्तये-  
ममंहसो मुञ्चतम् ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । अयं चतुर्थो  
गणः । “ यो वा मिन्द्रावरुणा ” वित्यष्टानां यजुर्मन्त्राणां विश्वे देवा  
ऋषयः । इन्द्रावरुणौ देवता । चरुहोमे विनियोगः । “ यो वामि-  
न्द्रावरुणावग्नौ स्नामस्तं वामेतेनावयजे ” । स्वाहा इन्द्रावरुणा-  
भ्याम् । “ यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु स्नामस्तं वामेतेना-  
वयजे ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । “ यो वामिन्द्रावरुणा चतु-  
ष्पात्सु स्नामस्तं वामेतेनावयजे ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । “ यो  
वामिन्द्रावरुणा गोष्ठे स्नामस्तं वामेतेनावयजे ” । स्वाहा इन्द्रा-  
वरुणाभ्याम् । “ यो वामिन्द्रावरुणा गृहेषु स्नामस्तं वामेतेनाव-  
यजे ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । “ यो वामिन्द्रावरुणाऽप्सु  
स्नामस्तं वामेतेनावयजे ” । स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । “ यो  
वामिन्द्रावरुणौषधीषु स्नामस्तं वामेतेनावयजे ” । स्वाहा इन्द्रा-  
वरुणाभ्याम् । “ यो वामिन्द्रावरुणा वनस्पतिषु स्नामस्तं वामेतेना-  
वयजे ” स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् । अयं पञ्चमो गणः । पव-  
मानः सुवर्जन इति सप्तदशर्चानुवाकस्य सोमः ऋषिः लिङ्गोक्ता दे-  
वताः । पावमान्यो वा देवताः । आद्ये द्वे गायत्र्यौ । तृतीयाऽनु-  
ष्टुप् । चतुर्थपञ्चम्यौ गायत्र्यौ । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । अष्टमी गायत्री ।



ततोऽष्टावनुष्टुभः । सप्तदशी त्रिष्टुप् । चरुहोमे विनियोगः । “ पव-  
मानः सुवर्जनः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ” ।  
स्वाहा पवमानाय पावमानीभ्यो वा । उत्तरत्र मन्त्रेष्वपि । पाव-  
मान्यै इति वा उद्देशत्यागः । “ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनवो  
धिया । पुनन्तु विश्व आयवः ” । स्वाहा देवजनेभ्यो मनुभ्यो  
विश्वेभ्यो आयुभ्यः । “ जातवेदः पवित्रवत् पवित्रेण पुनाहि मा ।  
शुक्रेण देव दीद्यत् अग्ने क्रत्वा क्रतूरनु ” । स्वाहा जातवेदसे ।  
“ यत्ते पवित्रमर्चिषि अग्ने विततमन्तरा ब्रह्म तेन पुनीमहे ” ।  
स्वाहा अग्रये । “ उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । इदं  
ब्रह्म पुनीमहे ” । स्वाहा सवित्रे । “ वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् यस्यै  
बह्वीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमाद्येषु वयं स्याम पतयो  
रयीणाम् ” । स्वाहा वैश्वदैव्यै देव्यै । “ वैश्वानरो रश्मिभिर्मा  
पुनातु वातः प्राणेनेषिरो मयोभूः । द्यावापृथिवीपयसा पयोभिः  
क्रतावरी यज्ञिये मा पुनीताम् ” । स्वाहा वैश्वानराय वाताय  
इषिरायमयोभुवे द्यावापृथिवीभ्यां च । “ बृहद्भिः सवितस्तृभिर्वर्षि-  
ष्ठैर्देव मन्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनाहि मा ” । स्वाहा सवित्रे  
अग्रये च । “ येन देवा अपुनत येनापो दिव्यं कशः । तेन दिव्येन  
ब्रह्मणा इदं ब्रह्म पुनीमहे ” । स्वाहा दिव्याय ब्रह्मणे । यः पा-  
वमानीरध्येति ऋषिभिः संभृतं रसम् । सर्वं स पूतमश्नाति स्व-  
दितं मातरिष्वना ” । स्वाहा पावमानीभ्यः । पावमानीर्यो अ-  
ध्येति ऋषिभिः सम्भृतं रसम् । तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पि-  
र्मधूदकम् ” । स्वाहा पावमानीभ्यः । “ पावमानीः स्वस्त्ययनीः  
सुदुघा हि पयस्वतीः ऋषिभिः संभृतो रसः ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ” ।  
स्वाहा पावमानीभ्यः । “ पावमानीर्दिशन्तु न इमं लोकमथो अ-  
मुम् । कामान् समर्द्धयन्तु नः । देवीर्देवैस्समाभृताः ” । स्वाहा  
पावमानीभ्यः । “ पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्रुतः ।  
ऋषिभिः सम्भृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ” । स्वाहा पाव-  
मानीभ्यः । “ येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्र-  
धारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ” । स्वाहा पावमानीभ्यः । “ प्रा-  
जापत्यं पवित्रं शतोद्यामं । हिरण्मयं तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म

पुनीमहे ” । स्वाहा पावमानीभ्यः । “ इन्द्रः सुनीती सह मा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु ” । स्वाहा सुनीत्या सहितायेन्द्राय स्वस्त्या सहिताय सोमाय समीच्या सहिताय वरुणाय प्रमृणाभिः सहिताय यमाय राज्ञे ऊर्जयन्त्या सहिताय जातवेदसे । अयन्तु षष्ठो गणः । यद्देवा देवहेडन मित्यछिद्रपठितस्य विंशत्युचोनुवाकस्य विश्वेदेवा ऋषयः । लिङ्गोक्ता देवताः । आद्याऽनुष्टुप् । द्वितीया षडवसाना जगती महापङ्क्त्याख्या । तृतीयाऽनुष्टुप् । चतुर्थी त्रिष्टुप् । पञ्चमी सप्तपदाऽतिशकरी । षष्ठी त्रिष्टुप् । सप्तमी षडवसानाऽतिजगती । अष्टमी षट्पदा जगती । नवमी बृहती । ततो द्वे षट्पदेशक्यौ । द्वादशी त्रिष्टुप् । त्रयोदशी सप्तपदा अष्टिः । चतुर्दश्यनुष्टुप् । पञ्चदश्यनुष्टुप् विराट् । षोडशी गायत्री । ततस्त्रिः त्रिष्टुभः । विंशत्यनुष्टुप् । चरुहोमे विनियोगः । “ यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मामुश्चत । ऋस्यर्तेन मामुत ” । स्वाहा आदित्येभ्यः । “ देवा जीवनकाम्या यत् वाचाऽनृतमूदिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुश्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम् ” । स्वाहा अग्नये गार्हपत्याय । “ ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वं सरस्वति । ऋतान्मा मुश्चताऽहसो यदन्यकृतमारिम ” । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्यै च । “ सजात शंसादुत वा जामि शंसात् ज्यायसः शंसादुत वा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं यदेनस्तस्मात्त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि ” । स्वाहा जातवेदसे । “ यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूहभ्यामष्ठीवद्भ्यां शिश्रैः यदनृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुश्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम् ” । स्वाहा अग्नये गार्हपत्याय । “ यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाणि अक्षाणां वयमुपजिघ्रमानः । दूरे पश्या च राष्ट्रभृच्च तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि ” । स्वाहा राष्ट्रभृतेऽप्सरोभ्यश्च । “ अदीव्यन्नृणं यदहं चकार यद्वाऽदास्यन् सन् संजगाराजनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुश्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम् ” । स्वाहा अग्नये गार्हपत्याय । “ यन्मयि माता

गर्भे सति एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादित्यादि ।  
 “ यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अर्हिसितौ पि-  
 तरौ मया तत्तदग्रे अनृणो भवामि ” । स्वाहा अग्नये । “ यद-  
 न्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा  
 तस्मादित्यादि । “ यदाशसा निःशसा यत् पराशसा यदे-  
 नश्चक्रुमा नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा तस्मादित्यादि । “ अति-  
 क्रामामि दुरितं यदेनः जहामि रिप्रं परमे सधस्थे । यत्र यन्ति सु-  
 कृतो नापि दुष्कृतस्तमारोहामि सुकृतांनु लोकम् ” । स्वाहा  
 अग्नये । “ त्रिते देवा अमृजतैतदेनः त्रितएतन्मनुष्येषु मामृजे  
 ततो मा यदि किञ्चिदानशे । अग्निर्मा तस्मादित्यादि ।  
 “ दिवि जाता अप्सु जाता या जाता ओषधीभ्यः । अथो या अ-  
 ग्निजा आपस्ता नः शुन्धन्तु शुन्धनीः ” । स्वाहा अद्भ्यः ।  
 “ यदापो नक्तं दुरितं चराम यद्वा दिवा नूतनं यत्पुराणं हिरण्यवर्णा-  
 स्तत उत्पुनीत नः । स्वाहा अद्भ्यः । “ इमं मे वरुण श्रुधीह-  
 वमद्या च मृडय त्वामवस्युराचके ” । स्वाहा वरुणाय । “ तत्त्वा-  
 यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरहेडमानो व-  
 रुणेह बोध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीः ” । स्वाहा वरुणाय ।  
 “ त्वन्नो अग्रे वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो  
 वह्नितमः शोशुचानो विश्वाद्वेषांसि प्रमुग्ध्यस्मत् ” । स्वाहा अ-  
 ग्नीवरुणाभ्याम् । “ स त्वं नो अग्रेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या  
 उषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्वनो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न  
 एधि ” । स्वाहा अग्निवरुणाभ्याम् । “ त्वमग्रे अयास्ययासन्म-  
 नसाहितः । अयासन् हव्यमूहिषेऽयानो धेहि भेषजम् ” । स्वाहा  
 अग्नये । अयमनुवाकः सप्तमो गणः । वैश्वानरो न उत्येत्यष्टानां  
 ऋद्धन्त्राणां विश्वेदेवा ऋषयः । वैश्वानरो देवता । आद्ये गायत्र्यौ ।  
 तृतीया जगती । ततस्तिस्त्रः त्रिष्टुभः । सप्तमी जगती । अष्टमी त्रि-  
 ष्टुप् । चरुहोमे विनियोगः । “ वैश्वानरो न उत्याऽऽप्रयातु परावतः ।  
 अग्निरुक्थेन वाहसा ” । स्वाहा अग्नये वैश्वानराय । “ ऋतावानं वै-  
 श्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं धर्ममीमहे ” । स्वाहा  
 अग्नये वैश्वानराय ” । “ वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकस्वप-

स्यया कविः । उभा पितरा महयन्नजायाताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरे-  
तसा ” । स्वाहा अग्नये वैश्वानराय । “ पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः  
पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो  
अग्निः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ” । स्वाहा अग्नये वैश्वा-  
नराय । “ जातो यदग्ने भुवनाव्यख्यः पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा ।  
वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ” ।  
स्वाहा अग्नये वैश्वानराय । “ त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आरोदसी  
अपृणा जायमानः । त्वं देवां॑ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो  
महि त्वा ” । स्वाहा अग्नये जातवेदसे । “ अस्माकमग्ने मघवत्सु  
धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यं । वयं जयेम शचिनं” सहस्रिनं वैश्वा-  
नरवाजमग्ने तवोतिमिः ” । “ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजाहिकं  
भुवनानामभिध्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते  
सूर्येण ” । स्वाहा अग्नये वैश्वानराय । अयमष्टमो गणः । इत्य-  
ष्टभिर्गणैः प्रतिमन्त्रं त्र्युत्तरशतं चरुणा हुत्वा जयादिहोमान् जुहु-  
यात् । नव जयाद्यो भवन्ति । जयादि मन्त्राः कूष्माण्डहोमे प्रद-  
र्शिताः ‘ यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिच’मित्येतदन्ताः । जयादिहोमपक्षे  
जयादिहोमानन्तरं सकृदुपस्तीर्य सकृदवदाय द्विरभिधार्य ‘ अग्नये  
स्विष्टकृते स्वाहे’ति स्विष्टकृतं जुहुयात् । जयाद्यकरणपक्षे प्रधान-  
होमानन्तरं स्विष्टकृतं जुहुयात् । इत्यापस्तम्बः । बौधायनमते तु  
प्रधानहोमानन्तरं अवदानधर्मेण स्विष्टकृतमवदाय विश्वेदेवार्षाव-  
ग्निस्विष्टकृद्देवताकावनुष्टुप्विराट्छन्दस्कौ याज्यानुवाक्यामन्त्रौ प-  
ठित्वा जुहुयात् । मन्त्रौ तु हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं  
पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृत-  
माहुवेमो ”मिति पुरोनुवाक्यामनूच्य ततश्च “ स्विष्टमग्ने अभि  
तत्पृणाहि विश्वा देवा पृतना अभिष्य । उरुन्नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि  
ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आयुः ” । स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते । एवं  
स्विष्टकृतं हुत्वा ब्रह्मवरदानान्तं कर्म कुर्वीत । आपस्तम्बमते तु स्वि-  
ष्टकृतं हुत्वाऽनुयाजसमिधं ‘ अग्नये स्वाहा ’ इत्यग्नावाधाय ‘ रुद्राय  
तन्तुचराय स्वाहे’तीध्मबन्धनीमपि हुत्वा ततश्चास्य कर्मणः प्राय-  
श्चित्तार्थत्वे परिधिप्रहरणाभावः । प्रकारान्तरत्वे तु बर्हिर्ऋग्नपरि-



धिप्रहरणसंस्त्रावहोमान्तं कर्म कृत्वा ततः प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहुयात् ।  
 संस्त्रावादिहोमप्रकारोऽपि समन्त्रको 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः संस्त्रावभा-  
 गेभ्यः' इत्यादिना ग्रन्थेन जयादिहोमानन्तरं कृष्माण्डहोमप्रकरणे  
 प्रदर्शितः । अथ मतद्वयेऽपि ब्रह्मविसर्जनान्ते कर्मणि संवृत्ते पूर्वा-  
 सादितकलशमादाय नैर्ऋतीं दिशं गत्वा चतुष्पथ उपविश्य पादौ  
 प्रक्षाल्य आचम्य प्राङ्मुख उपविश्य कलशं पुरो निधाय तत्र पत्नीभिः  
 सह कर्तृत्वे ताभिः सह अथैकस्यैव कर्तृत्वे तदा स्वयमेव यजमानः  
 कलशे आत्मनो रूपमवेक्षमाणो विनिधिसंज्ञकमन्त्रसमुदायात्मकं  
 'सिंहे मे मन्यु' रित्यनुवाकं बोधायनाचार्यप्रणीतकल्पसूत्रस्थं पठेत् ।  
 अस्यानुवाकस्य सौत्रत्वादेव न ऋष्यादयः प्रदर्शिताः । "सिंहे मे  
 मन्युर्व्याघ्रे मे न्तरामयो वृके मे क्षुदश्वे मे यसिर्द्धन्वनि । मे पिपासा  
 राजगृहे मेऽशनायाऽश्मनि मे तन्निर्गर्दभे मे रिश' शार्ङ्गके मे  
 ह्रीरश्वत्थे मे वेपथुः कूर्मे मेऽङ्गारो वस्ते मेऽपसर्या प्रिये मे मृत्यु-  
 भ्रातृव्ये मे पाप्मा सपत्ने मे निर्ऋतिः दुष्कीर्तौ मे वृद्धिः परस्वति  
 मे समृद्धिः खड्गे मे आर्तिर्गवये म आन्ध्यं गौतमे मे बाधिर्यमृक्षे  
 मे शोको गोधायां मे स्वेदो जरायां मे हिमः कृष्णशकुनौ मे भी-  
 रुताकशे मे पापगन्ध उलूके मे श्वकल्यशोके म ईर्ष्या मर्कटे मे  
 दुर्बुद्धिः कुलले मे मंस्यो लले मे प्रध्या उष्ट्रे मेऽनृतो ऋश्ये मे भ्रम  
 उर्व्यां मे आन्ध्यं कोशे मे गन्धः कूर्मार्यां मेऽलङ्कारः सूकरे मे क-  
 न्दथुः पृदाकुनि मे स्वप्नोऽजगरे मे दुःस्वप्नो विद्युति मेयो लोलायां  
 मे केदः शरभे मे पाप्माऽलक्ष्मीर्भस्त्रीषु मेऽनृतं अजासु मे कर्कशो  
 ब्राह्मणे म इत्या शूद्रे मे स्तेयं वैश्ये मे कर्मकृत्यं राजन्यवन्धुनि मे  
 ज्ञानं नैषादे मे ब्रह्महत्या कुलिङ्गे मे क्षवथु उलले मे विलासः उ-  
 ङ्घ्रिणि मेऽवमतिः किंपुरुषेषु मे रो द्वीपिनि मेऽनिष्टयं हस्तिनि मे  
 किलासः शुनि मे दुरिष्टं स्तावन्येषु मे मेच्छो विदहेषु मे शपथो  
 महावर्षेषु मे ग्लोर्मूजवत्सु मे तप्मा दुन्दुभौ मे काशिका इक्ष्वा-  
 कुषु मे पित्तं कलिङ्गेषु मेऽमेध्यमश्वभर्यां मे प्रजस्ता पुंश्चल्यां मे दु-  
 श्रित्रं आखुनि मे दन्तरोगा मक्षिकायां मे श्वल्कशः शुके मे ह-

रिमा मयूरे मे जल्प्या वृषे मे जरा वाधे मे पापवादः अप्सु मे  
 श्रमो ब्रह्मोजसे मे किद्विषम् अपेहि पाप्मन् पुनरपनाशितो भ-  
 व नः पाप्मन् सुकृतस्य लोके पाप्मत्वेह्यविद्रुतो यो नः पाप्मन् ज-  
 हाति तमुखा जहिमो वयमन्यत्रास्मिन्निविशताम् सहस्राक्षो अ-  
 मर्त्यो योनो द्वेष्टि स रिष्यति यमु द्विष्मस्तमु जहि ” । इत्यभि-  
 मन्त्र्य यस्यामस्य दिशि द्वेष्ट्यो भवति तां दिशमेत्य अप उपसि-  
 श्वेत । पृष्ठतः ‘ दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्य ’  
 इति । अथाऽप उपस्पृश्य पात्रमनवेक्षमाणो यथेतं देवयजनं प्रवि-  
 शेत् । ततः स्नायात् । एवं सप्ताहं त्रिषु सवनेषु कृत्वाऽन्ते आशी-  
 र्वचनं कारयित्वा पायसेन सर्पिषा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा  
 तेभ्यो गोभूतिलहिरण्यानि दद्यात् । यावद्गतं सवनत्रये मौनी स-  
 कृद्धविष्याशी नियतेन्द्रियश्च भवेत् । एवं कुर्वन् सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः  
 प्रमुच्यते ।

‘महार्णवाख्ये महिते प्रबन्धे  
 मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
 सत्कर्मरत्नौधनिधिस्तृतीयः  
 स्तुङ्गस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

## चतुर्थस्तरङ्गः ।

कर्मविपाकपरिभाषायां प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनु-  
सरामः ।

“ अथ कर्मक्षयोपायौ कृच्छ्रव्याधिविपर्ययौ ।  
क्लेशासहत्वात्तत्राद्ये गां दद्याद् व्याधिकर्षितः ॥  
एकां कृच्छ्रेऽतिकृच्छ्रे द्वे तिस्रश्चान्द्रायणे व्रते ।  
गवामभावे निष्कं वा साशीतिशतकृच्छ्रदः ॥  
जपदानेऽपि तत्सूक्तं कूष्माण्डगणहोमकृत् ।  
सर्वपापप्रणुत्त्यर्थमथ व्याधिविपर्ययः ” ॥

इत्येते श्लोकाः कूष्माण्डगणहोमात्प्राग्व्याख्याताः । तत्र  
अथ व्याधिविपर्यय इत्यनेन व्याधिप्रतिकृतिदानं वक्ष्यत इति प्रति-  
ज्ञातम् । तदिदानीं व्याधिप्रति(कृति)दानं विवक्षुस्तदुपयुक्तं कि-  
ञ्चिदाह -

“ प्रतिमा द्विप्रकाराऽधिदेवतादेवतात्मिका ।  
आतङ्कदेवता तत्र तत्र पूज्याऽधिदेवता ॥  
प्रायेण सूर्यः सर्वेषां रोगाणामधिदैवतम् ।  
‘आरोग्यं भास्करादिच्छे’ दिति प्रख्या श्रुतिः स्मृतिः ” ॥

तत्र - व्याधिप्रतिमायामातङ्कनाम्नी देवता भवति । तत्र पू-  
ज्याऽधिदेवता । तत्र - व्याधिप्रतिकृतिपूजाकर्मणि अधिदेवता -  
सूर्यमूर्तिः पूज्या । अधुना व्याधिप्रतिकृतिद्रव्यपरिमाणं चाह -

“ हेम्नः पलात्तदर्द्धाद्वा तदर्द्धाद्वा प्रकल्पयेत् ” ।  
सूर्यप्रतिमालक्षणमाह -

“ सूर्यं द्विलोचनं पद्मे द्वे दधानं करद्वये ” ।

व्याधिप्रतिमालक्षणं तु तत्तद्व्याधिहरकर्मप्रकरणे पृथगभिधास्यते ।  
व्याधिभेदात्प्रतिमालक्षणान्यपि भिन्नानि । मण्डपपरिमाणं वेदिका-  
परिमाणं चाह - ‘षोडश द्वादशाऽष्टौ वा हस्तास्तैर्मण्डपे कृते ।  
तत्पादेनोत्तरप्राच्यां हस्तोच्छ्रयां च वेदिकाम् । षोडशद्वादशाष्टौ वा  
हस्ताः - तत्परिमिता शान्तिकर्मभूर्भवति । तैः - हस्तैः, तत्सङ्ख्याक-

हस्तपरिमित एव मण्डपो भवेत् । तस्मिन् मण्डपे कृते, तत्पादेन – मण्डपस्य चतुर्थीशेन, वेदिकामेकहस्तोन्नतां कुर्वीत । मण्डपस्य चतुर्थीशायामा च वेदिका भवतीत्यर्थः । उत्तरप्राच्याम् – मण्डपान्तरीशानदिशि ।

“ ब्राह्मणं वेदशास्त्रज्ञं दान्तं शान्तं कुडुम्बिनम् ।

सत्यसन्धं सदाचारं युवानं करुणामृदुम् ॥

दरिद्रं मन्त्रतत्त्वज्ञं निवृत्तं च प्रतिग्रहात् ।

आचार्यं वृणुयाच्छक्तिनम्रः सत्कारपूर्वकम् ॥

शक्तिनम्रः – शक्त्यनुसारेण वस्त्रालङ्कारादीनां आचार्याय वरणकाले दत्त्वा आचार्याधीनो भवेत् । स शक्तिनम्र इत्युच्यते । सत्कारो गन्धपुष्पादिभिः पूजनम् आचार्यकृत्यमाह –

“ कृतोपवासस्तां रात्रौ प्रतिमामधिवास्य च ” तां प्रतिमां – रोगप्रतिमां अधिदेवतारूपसूर्यप्रतिमां च । ‘ आतङ्कनाम्नीममुकंव्याधिदेवतामधिवासयामी ’ ति वेदिकाया उपरि प्रतिमां गन्धपुष्पाक्षतैरधिवास्य ‘ आतङ्कनाम्न्यै अमुकंव्याधिदेवतायै नमः ’ इति षोडशोपचारपूजां विदधीत । अथवा वक्ष्यमाणसौराष्ट्राक्षरमन्त्रेण वा पूजयेत् । एवं रोगदेवतामधिवास्याधिदैवतं सूर्यमपि । सूर्यप्रतिमायामधिवासयेत् । ततः सौराष्ट्राक्षरेण पूजयेत् । तदनन्तरकृत्यमाह –

“ अर्द्धरात्रे युतो विप्रैश्चतुर्भिर्मण्डपाद्बहिः ।

प्राच्यां पायसमांसादिवलिं निक्षिप्य मन्त्रतः ” ॥

विप्रैर्युत आचार्यः । बलिदानमन्त्रमाह –

“ आदित्या वसवो रुद्रा देवा भूतानि पन्नगाः ।

बलिनाऽनेन दत्तेन शान्तिं कुर्वन्तु सर्वशः ” ॥ इति

“ जागृयादुषसि स्नात्वा धारयन् वाससी नवे ।

निर्मले चन्द्रवच्छुक्ले शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥

सालंकारः संपर्यान्ते मण्डपस्याधिवेदिकाम् ” ।

मण्डपस्य संपर्यान्त इत्यन्वयः । अधिवेदिका – वेदिकाया उपरि ।



“ मण्डलं चतुरस्रं वा तन्मध्येऽष्टदलाम्बुजम् ।  
 लिखित्वा पिष्टचूर्णेन तत्रोपर्युपरि क्रमात् ॥  
 तिलानां पञ्चचतुरैस्त्रिभिर्द्रोणैस्तथाऽष्टभिः ।  
 पलैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां वा ताम्रपात्रं भवेन्नवम् ॥  
 शालेयैरक्षतैः पूर्णं सौरेणाष्टाक्षरेण ताम् ।  
 स्थापितां पञ्चगव्येन वस्त्रालङ्कारशालिनीम् ” ॥

मण्डलं चतुरस्रं वेत्यादि । गोमयेन मण्डलाकारं चतुष्कोणं वा उपलिम्पेद्वेदिकाया एवोपरि । तत्रोपर्युपरि क्रमात् – तत्र – अष्टदलाम्बुजे, वक्ष्यमाणद्रव्याण्येकस्योपर्येकमित्येवं क्रमाद्भवन्तीत्यर्थः । पञ्च वा चत्वारो वा पञ्चचतुरास्तैः । त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा अष्टौ वा तिलद्रोणानां सङ्ख्या । अत्रायं क्रमः । उपलिप्ते वेदिकाप्रदेशेऽष्टदलपद्मस्योपर्युक्तसङ्ख्याकास्तिलाः स्थापनीयाः । तस्मिन् तिलराशौ पलद्वयेन चतुष्टयेन वा अष्टकेन वा घटितं ताम्रपात्रं निक्षिपेत्तत्ताम्रपात्रमक्षतैः पूरयेदिति । सौरेणाष्टाक्षरेण ताम् – अत्र प्रतिमामपि विन्यस्येत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणमनुषज्यते । तेनायमर्थः । तां रोगप्रतिमामधिदैवतां च प्रतिमां पञ्चगव्येनाष्टाक्षरेण मन्त्रेण स्थापितां वस्त्रालङ्कारयुतां ताम्रपात्रस्योपर्यक्षतमध्येऽष्टदलपद्मं लिखित्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण मध्ये विन्यस्य वक्ष्यमाणं कुर्वीतेति ।

ओं ‘ घृणिः सूर्य आदित्यौ ’ इत्यष्टाक्षरस्य सौरमन्त्रस्य देव भागः ऋषिः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः । अनन्तरकृत्य माह –

‘ प्रतिमामपि विन्यस्य तत्र देवं दिवाकरम् ।  
 दीप्यमानप्रभाचक्रं सान्द्रसिन्दूरभूषितम् ।  
 पद्मे दधानं हस्ताभ्यां स्मेरवक्रं द्विलोचनम् ॥  
 दिव्याभरणसम्पन्नं रक्तस्रग्गन्धवाससम् ।  
 साङ्गहेमारविन्दस्य कर्णिकायां निषेदुषम् ॥  
 मूले पूर्वादिपत्राणां शुक्राङ्गारबुधांस्तमः ।  
 गुरुमन्देन्दुकेतूंश्च नक्षत्राणि त्रिशस्त्रिंशः ॥  
 मध्यतः पूर्वपत्राग्रे रेवत्यन्तानि विन्यसेत् ”

प्रतिमामपीत्यादि । अपिशब्दः समुच्चये । अतएव रोगप्रतिमां दिवाकरप्रतिमाञ्च विन्यस्येत्यर्थः सिद्धो भवति । साङ्गहेमारविन्दस्येति । अङ्गानि दलानि । अष्टदलोपेतसौवर्णकमलस्य कर्णिकायां मध्यभागे निषेदुषं दिवाकरं विन्यसेदित्यन्वयः । मूले – आदिभागे । तमः – राहुः । मध्यतः पूर्वपत्राग्रे । मध्यतः – कर्णिकामध्ये । पूर्वपत्राग्रे – पूर्वदलस्यान्ते अयमर्थः – सौवर्णकमलस्य पूर्वदलप्रथमभागे शुक्रं स्थापयेत् । एवमाग्रेयादिदलादिषु अङ्गारकप्रभृतीन् श्लोकपाठक्रमेण स्थापयेत् । कर्णिकामध्ये सूर्यसमीपे अश्विनी भरणी कृत्तिका चेति त्रीणि नक्षत्राणि स्थापयेत् । पूर्वदलस्याग्रे रोहिण्यादीनि त्रीणि नक्षत्राणि । एवमुत्तरत्रापि प्रदक्षिणाकारं त्रीणि त्रीणि नक्षत्राणि विन्यसेत् । ततः किमित्याह –

“ यथास्वं नाममन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

सर्वोपचारैश्चाभ्यर्च्य क्षीराहारं निवेदयेत् ” ॥

नाममन्त्रेणेति । सूर्यपूज त्वष्टाक्षरेण सौरमन्त्रेण । व्याधिप्रतिमायाः शुक्रादिग्रहाणामश्विन्यादिनक्षत्राणां च चतुर्थ्यन्तेन नमो-युक्तेन तत्तद्देवतानाममन्त्रेण ।

चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः सहित आचार्यस्तत्रैव तिलराशिसमीपे वेदिकायाः पूर्वस्यां दिशि धान्यराशौ वक्ष्यमाणगुणोपेतान् पञ्च कलशान् स्थापयेदित्याह –

“ तत्रैव सहितो विप्रैश्चतुर्भिर्लोहितान्नवान् ।

निर्व्रणान्नवभीरत्नै र्युक्तान् चामीकरेण च ॥

राजद्वाराच्च शकलैर्मृत्तिकानां सचन्दनैः ।

अश्वस्थानात् गजस्थानाद्दल्मीकात्तीर्थसंगमात् ॥

मृत्तिकानां शकलैः खण्डै रित्यर्थः । अश्वस्थानादिभ्य आहृतैः मृत्तिकानां शकलैश्चन्दनसहितैर्युक्तानित्यन्वयः ।

रोचनागुग्गुलुभ्यां च पुण्यतीर्थाम्बुपूरितान् ।

पल्लवालङ्कृतमुखान् श्वेतवस्त्रेण वेष्टितान् ॥

पञ्चाभिषेककलशान् धान्यराशौ विनिक्षिपेत् ” ।

ततः किंकुर्यादित्याह ।

“ आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्हिरण्येत्यादिभिस्त्रिभिः ।

पवमानानुवाकेन शं न इन्द्रानुवाकतः ॥

शं नो वातानुवाकेन घोषयेच्छन्तिवाचनम् ” ।

आपोहिष्ठेति तृचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः आपो देवताः । गायत्री छन्दः । शान्तिपाठे विनियोगः । “ आपोहिष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षमे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ” । हिरण्यवर्णा इति तृचस्याग्निकाण्डान्तःपातित्वेनाग्निः ऋषिः । आपो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । शान्तिपाठे विनियोगः । “ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः शंस्योना भवन्तु । यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् । मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शंस्योना भवन्तु । यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति याः पृथिवीं पयसोन्दन्ति शुक्रास्ता न आपः शंस्योना भवन्तु ” । पवमानः सुवर्जन इत्ययमनुवाको गणहोमप्रकरणे प्रदर्शितः । शन्न इन्द्रानुवाकेनेत्यनेनाश्वालायनपरिपाठित-घोषशान्तिरूपलक्ष्यते । अत्र च वेदक्रमेण प्रथमत इयं शान्तिः पठनीया । पश्चाद्याजुषी शान्तिः । अथाऽऽश्वालायनघोषशान्ते ऋष्याद्यभिधीयते । ‘आनो भद्रे’ति दशर्चं सूक्तम् । गौतमेन राहुगणेन दृष्टम् । वैश्वदेवम् । आद्याः पञ्च सप्तमी (च) जगत्स्यः । षष्ठी विराट् स्थाना । शेषास्त्रिष्टुभः । स्वस्ति नो मिमीतामिति पञ्चर्चो वर्गः आत्रेयेण स्वस्त्यात्रेयेण दृष्टो वैश्वदेवः । तिस्रस्त्रिष्टुभो द्वे आनुष्टुभौ । शन्न इन्द्राग्नीति पञ्चदशर्चं सूक्तं वासिष्ठार्घम् । वैश्वदेवम् । त्रैष्टुभम् । ‘रक्षोहण’मिति पञ्चविंशर्चं सूक्तं आङ्गिरसेन पायुना दृष्टम् । आग्नेयम् । त्रैष्टुभं चतुरनुष्टुबन्तम् । आशुः शिशान इति त्रयोदशर्चं सूक्तमैन्द्रेण प्रतिरथेन दृष्टम् । ऐन्द्रं त्रिष्टुभम् । चतुर्थी बार्हस्पत्यानुष्टुप् । ‘मुश्वामि त्वे’ति पञ्चर्चं सूक्तं प्राजापत्येन यक्ष्मनाशनेन दृष्टम् । ऐन्द्रं त्रिष्टुभम् । अन्त्याऽनुष्टुप् । त्यमूषु वाजिनमिति तृचं सूक्तं

अरिष्टनेमिना ताक्ष्येण दृष्टम् । ताक्ष्यत्रिष्टुभम् । सर्वेषामेतेषां शान्तिपाठे विनियोगः । एवमार्षादि विदित्वा शान्ति पाठं पठन् भद्रमश्रुते भद्रमश्रुते ।

अथ घोषशान्तिवर्गः । “ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतो दब्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिदृधे असन्न प्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ” । “ देवानां भद्रा सुमति ऋजूयतां देवानां रातिरभिनो निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवान आयुः प्रतिरन्तु जीवसे । तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्त्रिधम् । अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगामयस्करत् ” । “ तन्नो वातो मयोभुवातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिषण्या युवम् ” । “ तमीशानं जगतस्तथुषस्पतिं धियं जिवन्मवसे हूमहे वयम् । पूषा नो यथा वेद सामसदृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ” । “ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ? स्वस्ति नस्ताक्षर्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ” । “ पृषदश्वामरुतः पृश्निमातरः शुभं यावानो विदथेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ” । “ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ” । “ शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रानश्नन्का जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मानो मध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ” । “ अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ” । “ स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवीसुचेतुना ” । “ स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः । बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः ” । “ विश्वेदेवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये । देवा अवन्तवृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पातृवंहसः । स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति । स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि । स्वस्ति पन्थास्तुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।



पुनर्ददता घृता जानता सङ्गमेमहि ” । इत्येकोवर्गः । अत्र परि-  
 शिष्टं ऋग्व्यमामनन्ति । तद्यथा । “ स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टेनेमिं म-  
 हद्भूतं वायसं देवतानाम् । असुरघ्नमिन्द्रसरवं समत्सु बृहद्यशो  
 नावमिवारुहेम । अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च  
 तार्क्ष्यं प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्वस्ति सम्बाधे श्वभयं नो अस्तु ” ।  
 इति परिशिष्टं ऋग्व्यम् । “ शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्न  
 इन्द्रावरुणा रातहव्या । शमिन्द्रा सोमा सुविताय शंयोः शन्न इ-  
 न्द्रापूषणा वाजसातौ । शन्नो भगः शमुनः शंसो अस्तु शन्नः पुरन्धिः  
 शमु सन्तु रायः शन्नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शन्नो अर्यमा पुरु-  
 जातो अस्तु । शन्नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शन्न उरूची भवतु  
 स्वधाभिः । शं रोदसी बृहती शन्नोऽअङ्गिः शन्नो देवानां सुहवानि  
 सन्तु । शन्नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शन्नो मित्रावरुणावश्विना  
 शम् । शन्नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शन्न इषिरो अभिवातु वातः ।  
 “ शन्नो द्यावापृथिवी पूर्वहृतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु शन्न  
 ओषधीर्वनिनो भवन्तु शन्नो रजस्पतिरस्तु जिष्णुः । शन्न इन्द्रो व-  
 सुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः । शन्नो रुद्रो रुद्रेभि-  
 र्जलापः शन्नस्त्वष्टाग्राभिरिह शृणोतु । शन्नः सोमो भवतु ब्रह्म  
 शन्नः । शन्नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः । शन्नः स्वरूपां मितयो  
 भवन्तु शन्नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः । शन्नः सूर्य उरूचक्षा उदेतु शन्न  
 श्रतस्रः प्रदिशो भवन्तु । शन्नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शन्नः सिन्धवः  
 शमुसन्त्वापः । शन्नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शन्नो भवन्तु मरुतः  
 स्वर्काः । शन्नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शन्नो भवित्रं शम्बस्तु  
 वायुः । शन्नो देवः सविता त्रायमाणः शन्नो भवन्तूषसो विभातीः ।  
 शन्नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शन्नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः । शन्नो  
 देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु । शमभिषाचः  
 शमु रातिषाच शन्नो दिव्या पार्थिवाः शन्नो अप्याः । शन्नः सत्य-  
 स्यपतयो भवन्तु शन्नो अर्वन्तः शमु सन्तु गावः । शं न ऋभबः  
 सुकृतः सुहस्ताः शन्नो भवन्तु पितरो हवेषु । शन्नो अज एकपादेवो  
 अस्तु शन्नोऽहिर्वुध्न्य शं समुद्रः ” । “ शन्नो अपान्नपात्पेरुरस्तु शन्नः  
 पृश्निर्भवतु देवगोपा । आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रिय-

माणं नवीयः । शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये  
यज्ञियासः” । “ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता  
ऋतज्ञाः । ते नो रासन्तमुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः”  
(इदमपरं सूक्तम्) “रक्षोहणं वाजिनमाजिधर्मि मित्रं प्रथिष्टमुपयामि  
शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा सरिषः पातु  
नक्तम् । अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुपस्पृश जातवेदः समिद्धः ।  
आ जिह्वामूरदेवान्रभस्व ऋव्यादो वृक्तव्यपिधत्स्वासन् । उभोभया-  
विन्नुपधेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानो वरं परं च । उतान्तरिक्षे परि-  
याहि राजन् जम्भैः सन्धेह्यभि यातुधानान्” । यज्ञैरिषूः सन्नम-  
मानो अग्ने वाचा शल्याँअशनिभिर्दिहानः । ताभिर्विध्य हृदये  
यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रतिभङ्घ्येषाम्” । “अग्ने त्वचं यातु-  
धानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् । प्रपर्वाणि जातवेदः  
शृणीहि ऋव्यात्क्रविष्णुर्विचिनोतु वृक्णम् । यत्रेदानीं पश्यसि जा-  
तवेदस्तिष्ठन्तमग्र उत वा चरन्तम् । यद्वाऽन्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं  
तमस्ताविध्यशर्वाशिशानः । उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभा-  
नादृष्टिभिर्यातुधानात् । अग्ने पूर्वो निजहि शोशुचान आमादः क्षि-  
क्वास्तमदन्त्वेनीः । इह प्रब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं  
कृणोति । तमारभस्व समिधाय विष्टनृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम्” ।  
तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राश्वं वसुभ्यः प्रणय प्रचेतः । हिंस्रं र-  
क्षांस्यभिः शोशुचानं मा त्वा द्भन्यातुधाना नृचक्षः । नृचक्षा रक्षः  
परिपश्य विक्षुतस्य त्रीणि प्रतिशृणीह्यग्रा । तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृ-  
णीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च । त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त ए-  
त्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति । तमर्चिषा स्फूर्जयं जातवेदः समक्ष-  
मेनं गृणते निवृद्धि । तदग्ने चक्षुः प्रतिधेहि रेभे शफारुजं येन प-  
श्यसि यातुधानम् । अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचित्तं  
न्योष । यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्पृष्टं जनयन्त रेभाः ।  
मन्योर्मनसः शरव्या जायते या तथा विध्य हृदये यातुधानान् ।  
परा शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षोहरसा शृणीहि । परा-  
र्चिषामूरदेवान् शृणीहि परासु तृपो अभिशोशुचानः । पराद्यद्देवा  
वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथायन्तु तृष्टाः । वाचास्तेनं शरवदृच्छन्तु

मर्मन्विश्वस्यैतु प्रसितं यातुधानः । यः पौरुषेयेण कविषांसमङ्केयो  
 अश्वयेन पशुना यातुधानः । यो अध्वन्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां  
 शीर्षाणि हरसापिवृश्च ” । “ संवत्सरीणं पय उस्त्रियायास्तस्य  
 माशीद्यातुधानो नृचक्षः । पीयूषमग्ने यतमस्ति तृप्सात् तं प्रत्यश्चम-  
 र्चिषा विध्य मर्मन् । विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वावृश्चयन्तामदि-  
 तये दुरेवाः । परैनां देवः सविता ददातु पराभागमोषधीनां जय-  
 न्ताम् । सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु  
 जिग्युः । अनुदह सह मूरान् क्रव्यादो माते हेत्यामुक्षत दैव्यायाः ।  
 त्वन्नो अग्ने अधरादुदक्तात् त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् । प्रति ते ते  
 अजरासस्तपिष्ठा अधशंसं शोशुचतो दहन्तु । पश्चात्पुरस्तादध-  
 रादुदक्तात्कविः काव्येन परिपाहि राजन् । सग्वे सग्वायमजरो जरिम्णे  
 अग्ने मर्ता अमर्त्यस्त्वन्नः । परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धी-  
 महि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् । विषेण भङ्गुरावतः  
 प्रतिष्म रक्षसो दह अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभि ऋष्टिभिः ।  
 प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना किमीदिना । सन्त्वाशिशामि जागृ-  
 ह्यदब्धं विप्रमन्मभिः । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।  
 यातुधानस्य रक्षसो बलं विरुजवीर्यम् ” । एतदपरं सूक्तम् । “ आशुः  
 शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्द-  
 नोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ” । “ सङ्क्रन्दने-  
 नानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चयवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण  
 जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा । स इषुहस्तैः सनिष-  
 झिभिर्वशी संस्रष्टा संयुध इन्द्रो गणेन । संसृष्टजित्सोमपा बाहुश-  
 र्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता । बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रां  
 अपबाधमानः । प्रभञ्जत्सेना प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता र-  
 थानाम् । बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः ।  
 अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ।  
 गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमजम प्रमृणन्तमोजसा । इमं  
 सजाता अनुवीरयध्वमिन्द्रं सरवायो अनुं संरभध्वम् । अभि गो-  
 त्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्चयवनः वृ-  
 तनाषाऽयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्रयुत्सु । इन्द्र आसां नेता बृ-

हस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभि भञ्जतीनां ज-  
यन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् । इन्द्रस्य वृष्णोवरुणस्य राज्ञः आदि-  
त्यानां मरुतां शर्द्ध उग्रम् । महामनसां भुवनच्चयवानां घोषो दे-  
वानां जयतामुदस्थात् । उद्धर्षथ मधवन्नायुधान्युत्सत्त्वनां माम-  
कानां मनांसि । उद्धृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु  
घोषाः । अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।  
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मां उ देवा अवताह्वेषु । अमीषां  
चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभिप्रेहि निर्दह हत्सु  
शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् । प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म  
यच्छतु । उग्रा वः सन्तु बाहवो नाधृष्या यथासथ । एतदन्त-  
मन्यत्सूक्तम् । “ सुश्रामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञात यक्षमाद्रुत  
राजयक्षमात् । ग्राहिर्जग्राह यदि वै तदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्त-  
मेनम् । यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।  
तमाहरामि निर्कृते रूपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय सहस्राक्षेण शत-  
शारदेन शतायुषा हविषा हार्षमेनम् । शतं यथेमं शरदो न या-  
तीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् । शतं जीव शरदो वर्द्धमानः  
शतं हेमन्तान् शतमु वसन्तान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः  
शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः । आहार्षे त्वाविदन्त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।  
सर्वाङ्ग सर्वे ते चक्षुः सर्वमायुश्च विदम् ते ” । इदमन्यत्सूक्तम् ।  
“ त्यमूषु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् । अरि-  
ष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहाहुवेम । इन्द्रस्येव  
रातिमाजो हुवानाः स्वस्तये नावमिवारुहेम । उर्वी न पृथ्वी बहुले  
गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम । सद्यश्चिद्यः शवसा पश्च  
कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् । सहस्रसाः शतसा अस्य रंहि  
र्नस्मावरं ते युवतिं न शर्याम् ” । एतदेकं सूक्तम् । अत्र संहिता-  
वसानभागस्थं ऋग्वेदं परिपठित्वा “ नमो ब्रह्मण ” इत्यादिकं प-  
ठति । “ तच्छंघोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये देवी स्व-  
स्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिहातु भेषजं शन्नो अस्तु  
द्विपदे शं चतुष्पदे ” । “ नमो ब्रह्मणे नमोस्त्वग्रये नमः पृथिव्यै नम  
ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते क-



रोमि ” । “ भद्रन्नो अपिवातयमनः । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।  
इत्याश्वलायनघोषशान्तिः ।

अथ तैत्तिरीयाणां घोषशान्तिः । तत्र “ शन्नोवातः पवता ”  
मित्यनुवाकस्य सोमकाण्डान्तःपातित्वात् सोमः ऋषिः । वातादयो  
लिङ्गोक्ता देवताः । आद्या षट्पदा जगती । द्वितीया गायत्री इडा  
यै वास्त्वसीति प्रतिष्ठासीति च द्वे यजुषी । आवात वाहीति  
द्वे अनुष्टुभौ । यददो वात इति पञ्चपदा पङ्क्तिः । वात आवात्विति  
द्वे गायत्र्यौ । भूः प्रपद्य इति अन्तरिक्षम् इति प्राणापानाविति च  
त्रीणि यजूंषि । द्युभिरक्तुभिरिति, त्रिष्टुप् । कयानश्चित्र इति तिस्रो  
गायत्र्यः, वयः सुपर्णा इति त्रिष्टुप् शन्नोदेवीरिति द्वे गायत्र्यौ, सु-  
मित्रा न इति दुर्मित्रा न इति च द्वे यजुषी, आपोहिष्ठेति तिस्रो  
गायत्र्यः । पृथिवी शान्तेति, अन्तरिक्षं शान्तमिति द्यौः शान्तेति,  
पृथिवी शान्तिरिति, तथाहं शान्तेति, एह श्री श्रेति षट् यजूंषि ।  
उदायुषेत्यनुष्टुप् । तच्चक्षुरित्याकृतिः य उदगादिति पङ्क्तिश्चतुष्पदा ।  
ब्रह्मणश्चोतन्यसीति यजुः । माम द्वे दोषीति एकपदा गायत्री ।  
मेधा मनीषेति यजुः । आभीगीर्भिरित्यनुष्टुप् । ब्रह्म प्रावादिष्मेति  
यजुः । शान्तिपाठे विनियोगः । अथ शान्त्यनुवाकः । शन्नो वातः  
पवतां मातरिश्वा शन्नस्तपतु सूर्यः अहानि शं भवन्तु नः शं रात्रिः  
प्रतिधीयताम् शमुषानो व्युच्छतु शमादित्य उदेतु नः । शिवा नः  
शन्तमा भव सुमृडीका सरस्वति मा ते व्योम सन्दृशि इडायै वा-  
स्त्वसि वास्तुमद्वास्तुमन्तो भूयास्म मा वास्तोच्छिस्मह्यवास्तु सभू-  
याद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तो भू-  
यास्म मा प्रतिष्ठायाः छिथ्स्यह्यप्रतिष्ठः स भूयाद्योऽस्मान् द्वेष्टि यं  
च वयं द्विष्मः । आ वात वाहि भेषजं विवात वाहि यद्रपः त्वं हि  
विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे द्वा विमौ वातौ वात आसिन्धो-  
रापरावतः दक्षं मे अन्य आवातु परान्यो वातु यद्रपः । यददो वात  
तो गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ततो नो धेहि  
भेषजम् ततो नो मह आवह । वात आवातु भेषजं शं भूर्मयो  
भूर्नो हृदे प्रण आयुंषि तारिषित् । इन्द्रस्य गृहोऽसि तं त्वा प्रपद्ये

सगुःसाश्वः । सह यन्मे अस्ति तेन । भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये सुवः  
 प्रपद्ये भुर्भुवः सुवः प्रपद्ये वायुं प्रपद्येऽनार्तां देवतां प्रपद्येऽश्मान-  
 माखणं प्रपद्ये प्रजापतेर्ब्रह्मकोशं ब्रह्म प्रपद्ये ॐ प्रपद्ये । अन्तरिक्षं म  
 ऊर्वन्तरं बृहदग्रयः पर्वताश्च यथा वातः स्वस्त्या स्वस्तिमान्तया  
 स्वस्त्या स्वस्तिमानसानि । प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ  
 मामाहासिष्टं मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां  
 मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो  
 भ्राजो दधातु । द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभ-  
 गेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत  
 द्यौः । कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया शचिष्टयाऽऽ-  
 वृता । कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे वसु ।  
 अभीषुणः सखीनामविता जरितृणाम् शतं भवास्यूतिभिः । वयः  
 सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाथमानाः अपध्वान्तमूर्णुहि  
 पूरुहि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेऽवबद्धान् । शन्नो देवी रभिष्टय आपो  
 भवन्तु पीतये शंयोरभीस्रवन्तु नः । ईशानावार्याणां क्षयन्तीश्चर्ष-  
 णीनाम् अपो याचामि भेषजम् । सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु ।  
 दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । आपोहिष्ठा  
 मयो भुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे । यो वः शिव-  
 तमो रसः तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः । तस्मा अरं ग-  
 माम यो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः । पृथिवी शान्ता  
 साग्निना शान्ता सामे शान्ता शुचं शमयतु । अन्तरिक्षं शान्तं  
 तद्वायुना शान्तं तन्मेशान्तं शुचं शमयतु । द्यौः शान्ता साऽऽदि-  
 त्येन शान्ता सा मे शान्ता शुचं शमयतु । पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं  
 शान्तिः द्यौः शान्तिर्दिशः शान्तिरवान्तरदिशाः शान्तिरग्निः शा-  
 न्तिर्वायुः शान्तिरादित्यः शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि शान्ति-  
 रापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्गौः शान्तिरजा शा-  
 न्तिरश्वः शान्तिः पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्राह्मणः शान्तिः शा-  
 न्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः । तयाऽहं शान्त्या सर्व-  
 शान्त्या मह्यं द्विपदे चतुष्पदे च शान्तिं करोमि । शान्तिर्मेऽस्तु  
 शान्तिः । एह श्रीश्च ह्रीश्चधृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं

धर्मश्चैतानि मोत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठन्तु मा मां श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च  
 तपो मेधा प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मा मा हासिषुः । उ-  
 दायुषु स्वायुषो दोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृतां-  
 अनु । तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम  
 शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतं भवाम श-  
 रदः शतं शृण्वाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतं अजीताः स्याम  
 शरदः शतं ज्योक्च सूर्यं दृशे । य उदगान्महतोऽर्णवात् विभ्राज-  
 मानः सरिरस्य मध्यात् स मा वृषभो लेहिताक्षः सूर्यो विवश्चि-  
 न्मनसा पुनातु । ब्रह्मणश्चोतन्यसि ब्रह्मण आणीस्थो ब्रह्मण आवप-  
 नमसि धारितेयं पृथिवी ब्रह्मणा मही धारितमेनेन महदन्तरिक्षं दिवं  
 दाधर पृथिवीं सदेवां यदहं वेद तदहं धारयाणि मा मद्भेदोऽधि-  
 विस्त्रसत् । मेधा मनीषे माऽऽविशतां समीची भूतस्य भव्यस्याव-  
 रुध्यै सर्वमायुरयाणि सर्वमायुरयाणि । आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊन-  
 माप्यायय हरिवो वर्द्धमानः यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि  
 भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम । ब्रह्म प्रावादिष्म तन्नो माहासीत् ।  
 ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । इति तैत्तिरीयघोषशान्तिः ।

अथ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

“ पञ्चाभिषेककलशान् धान्यराशौ विनिक्षिपेत् ।  
 आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्हिरण्येत्यादिभिस्त्रिभिः ॥  
 पवमानानुवाकेन शन्न इन्द्रानुवाकतः ।  
 शं नो वातानुवाकेन घोषयेच्छान्तिवाचनम् ” ॥

इत्युक्तम् । अधुना तदनन्तरकृत्यमाह ।

“ विधायकत्वे ब्रह्माणं चतुरोब्राह्मणान् जपे ।  
 अयुतेनामितैर्वारैरर्द्धेन चरणेन वा ॥  
 “ देवतालङ्गमन्त्राणां वृत्वा तैः परिचारिते ।  
 आग्नेय्यां दिशि कुण्डे वा स्थण्डिले वा हुताशनम् ॥  
 स्थापयित्वा स्वगृह्योक्तयुक्त्याऽर्कसमिधो हविः ।  
 तत्सम्पाद्य ततः पाश्यामवसिच्याभिधार्य च ॥

चरुं तिलांश्च स्वाहान्तं मूलमन्त्रमुदाहरन् ।

वारान् सहस्रं वाऽष्टशतमष्टाविंशतिमेव वा ॥

हुत्वा पूर्णाहुतिं चान्ते प्रणीतामोक्षमाचरेत् ” ।

विधायकत्वे ब्रह्माणमित्यादि । विधायकत्वे ब्रह्माणं वृत्वा तथा देवता-  
लिङ्गमन्त्राणां जपे चतुरो ब्राह्मणान् वृत्वेत्यन्वयः । विधायकत्वमुपद्र-  
ष्टृत्वम् । ब्रह्मा ह्युपद्रष्टा भवति । ब्रह्मवरणं न केवलं वक्ष्यमाणहोम-  
कर्मार्थं अपितु विशिष्टसकलकर्मार्थमपि । देवतालिङ्गमन्त्राणामिति  
बहुवचनान्मन्त्राणां बहुत्वमवगम्यते । मूलमन्त्रश्च ‘घृणिः सूर्य’  
इत्येक एव दर्शितः । तस्मादयमभिप्रायः । रोगप्रतिमादाने सर्वत्र सूर्य  
एवाधिदेवता । व्याधिदेवता च भिन्ना । व्याधीनां भिन्नत्वात् ।  
अतश्च जलरोगादिषु वरुणादयो देवता भवन्तीति तदभिप्रायेण  
मन्त्राणामिति बहुत्वम् । किञ्च एकस्मिन्नपि कर्मणि आतङ्कसूर्यादि-  
ग्रहनक्षत्राणां पूज्यत्वात् तदभिप्रायेणापि मन्त्राणामिति बहुवचनम् ।  
अत एव मूलमन्त्रजपे चतुरो ब्राह्मणान् वृणीत इतरमन्त्रजपे त्वेक-  
मेकं यथासम्भवं वा । तत्र जपसंख्यामहायुतेनामितैरित्यादिना ।  
अयुतेन वारैः—अयुतावृत्येत्यर्थः । अमितैर्वारैः—अयुताधिकैर्वेत्यर्थः  
अर्द्धेन—अयुतार्द्धेन । चरणेन—अयुतपादेन । इयं च संख्या प्रधानम-  
न्त्रजपे । सूर्यव्यतिरिक्तेतरग्रहनक्षत्रमन्त्रजपे तु शक्त्यनुसारेण प्रधा-  
नमन्त्रजपसंख्यातो न्यूनसंख्या कल्प्या । तैः परिवारित इति । तैः—  
आचार्यब्रह्मप्रभृतिभिः । कुण्डे वा स्थण्डिले वा परिवारिते—परि-  
कल्पिते । तत्र हुताशनं स्थापयित्वेत्यन्वयः । अर्कसमिधो हविः ।  
तत्सम्पाद्येति । तस्मिन् होमेऽर्कसमिधो भवन्ति । हविश्च भवति ।  
हविर्नामाज्यं चरुश्च । तत्सम्पाद्य । आज्यस्य संपादनं स्वगृह्योक्त-  
प्रकारेण संस्कारः । चरोस्तु या देवता यष्टव्या तत्सम्बन्धित्वेन  
‘चतुरोमुष्टीन्निर्वपती’ त्यादि विधिना निरूप्य श्रपणसम्पादनम् ।  
ततः पात्र्यामवसिच्याभिधार्य च । ततः पाकानन्तरं पात्र्यां चरुस्था-  
ल्यामवसिच्याभिधार्य तदनन्तरं चरुमुत्तरत उद्वास्यानिधार्य च प्रत्य-  
भिधार्य समिधो हुत्वाऽऽज्यं च हुत्वा ततश्चरुं तिलांश्च जुहुयात् ।  
स्वाहान्तं मूलमन्त्रमुदाहरन्, मूलमन्त्रः—वाय्वादिव्याधिप्रतिमादेवता-



भूतवायुवरुणादिदेवताप्रकाशको मन्त्रः । आरोग्यं भास्करादिच्छे-  
दिति वचनादाधिदेवतारूपसूर्यप्रकाशकः प्रागभिहितो ‘घृणिः सूर्य’  
इत्यष्टाक्षरमन्त्रोऽपि मूलमन्त्रः । होमसंख्यामाह-वारान् सहस्रं वा-  
ष्टशतमष्टाविंशतिमेववेति । अत्र प्रधानहोमः-व्याधिप्रतिमा देवतो-  
द्देशेन होमः सूर्योद्देशेन होमश्च । अतः सूर्यव्यतिरिक्तग्रहहोमे नक्ष-  
त्रहोमे च प्रधानहोमापेक्षया न्यूनसंख्या परिकल्प्या । हुत्वा पूर्णा-  
हुतिं चान्ते प्रणीतामोक्षमाचरेत्-एवं पूर्वोक्तप्रकारेण हुत्वाऽन्ते पूर्णा-  
हुतिमपि वक्ष्यमाणमन्त्रैर्हुत्वा प्रणीतामोक्षं-पूर्णपात्रविमोकं कुर्यात् ।  
अथ देवतालङ्घ्यमन्त्राणामित्येतेन पदेन सूचिता मन्त्राः प्रदर्श्यन्ते-  
तत्र ‘मूले पूर्वादिपत्राणां शुक्राङ्गारबुधांस्तमः । गुरुमन्देन्दुकेतूंश्च  
नक्षत्राणि त्रिंशः त्रिंशः’ इत्येतद्वचनोपात्तक्रमेण ग्रहमन्त्राः प्रदर्श्य-  
न्ते । व्याधिप्रतिमादाने यत्र या देवता वायुवरुणादिरूपा तदेवता-  
प्रकाशको वैदिको मन्त्रो ग्राह्यः । अथवा सर्वत्र व्याधिप्रतिमादाने  
सौरमन्त्र एव ग्राह्यः । स च पूर्वोक्तो ‘घृणिः सूर्य’ इत्यष्टाक्षरो  
मन्त्रः । ‘उद्यन्नद्ये’ ति तृचो वा । उद्यन्नद्येति तृचस्य कण्वपुत्रः  
प्रस्कण्वः ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । जपे विनियोगः ।  
विनियोगस्य क्रियमाणजपहोमपूजाभेदेन पार्थक्यं भवति । “उद्य-  
न्नद्य मित्रमहः आरोहन्नुत्तरां दिवम् हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च  
नाशय शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासुदध्मसि अथो हारिद्रवेषु मे  
हरिमाणं निदध्मसि उद्गादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह द्विषन्तं  
मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो रधम्” । इत्ययं तृचः सौरमन्त्रः । ‘शुक्रं  
ते अन्यदिति शुक्रमन्त्रस्य भरद्वाजः ऋषिः । शुक्रो देवता । त्रिष्टुप्  
छन्दः । पूजादौ विनियोगः । एवमुत्ररत्रापि विनियोगो ज्ञेयः ।  
“शुक्रन्ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा  
हिमाया अवसि स्वधा वो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु” । [ तै. सं.  
का. ४. प्र. १. अनु. ११ ] अग्निर्मूर्धेत्यङ्गारकमन्त्रस्य विरूपः ऋषिः ।  
अङ्गारको देवता । गायत्री छन्दः । “अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः  
पृथिव्या अयम् अपां रेतांसि जिन्वति” । [ तै. सं. का. ४. प्र. ४.

अनु. ४] उद्बुध्यस्वेति बुधमन्त्रस्य अग्निः ऋषिः । बुधो देवता ।  
 त्रिष्टुप् छन्दः । “ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृह्येनमिष्टापूर्ते सँसृ जेथा-  
 मयं च पुनः कृण्वँस्त्वा पितरं युवानमन्वाता सीत्त्वयि तन्तु मेतम्” ।  
 [ तै. सं. का. ४. प्र. ७. अनु. १३ ] कया नश्चित्र इत्यस्य राहुमन्त्रस्य  
 वामदेवः ऋषिः । राहुर्देवता । गायत्री छन्दः । “ कया नश्चित्र आ  
 भुवदूती सदा वृधः सखा कया शाचिष्ठया वृता” । [ तै. सं. का. ४.  
 प्र. २. अनु. ११ ] बृहस्पते अतीत्यस्य बृहस्पतिमन्त्रस्य गृत्समद  
 ऋषिः बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । “ बृहस्पते अतियदर्यो अर्हात्  
 द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु यद्दीदयच्छवसा क्रतप्रजात तदस्मासु द्रवि-  
 णं धेहि चित्रम् ” । [ तै. सं. का. १. प्र. ८. अनु. २२ ] शन्नोदेवीति शनैश्चर-  
 मन्त्रस्य सिन्धुद्वीपः ऋषिः । शनिर्देवता । गायत्री छन्दः । “ शन्नो  
 देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्त्रवन्तु नः ” । [ तै. ब्रा. अ.  
 १. प्र. १ अनु. १ ] आप्यायस्वेति सोममन्त्रस्य गौतम ऋषिः । सोमो  
 देवता । गायत्री छन्दः । “ अप्यास्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णि-  
 यम् भवा वाजस्य सङ्गथे ” । [ तै. सं. का. ४. प्र. २. अनु. ७ ] केतुं कृण्व-  
 न्निति केतुमन्त्रस्य मधुछन्दाः ऋषिः । केतवोर्देवता । गायत्री छन्दः ।  
 “ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशोमर्या अपेशसे समुषद्विरजायथाः ” ।  
 [ तै. सं. का. ७. प्र. ४. ४ अनु. २० ] इति ग्रहमन्त्राः । अथ नक्षत्रमन्त्राः ।  
 तत्र तेषामार्षाद्यभिधीयते । अग्निर्नः पातु कृत्तिकेत्यादीनां नक्षत्रेष्टि-  
 परिपठितानां विश्वदेवा ऋषयः । क्रमेण अग्निः, प्रजापतिः, सोमो,  
 रुद्रः, अदितिः, बृहस्पतिः, सर्पाः, पितरो, सूर्यमा, भगः, सविता,  
 त्वष्टा, वायुः, इन्द्राग्नी, मित्रः, इन्द्रः, प्रजापति(त्व)गुणविशिष्टा  
 निर्ऋतिः, आपो, विश्वे देवाः, ब्रह्मा, विष्णुः, वसवः, इन्द्रात्मको  
 वरुणः, अजः, एकपात्, अहिर्बुध्नियः, पूषा, अश्विनौ, यम इति  
 देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्याऽनुष्टुप् । पुरन्दरायेति जगती । जपे  
 विनियोगः । यत्र यद्यत्कर्म होमादि कर्तव्यं भवति तत्र तत्कर्मणि  
 होमादौ विनियोगो वाच्यः । अथ मन्त्राः । “ अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः  
 नक्षत्रं देवमिन्द्रियमिदमासां विवक्षणम् हविरासंजुहोतन । यस्य  
 भान्ति रश्मयो यस्य केतवः यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा । स

कृत्तिकाभिरभिसंवसानः । अग्निर्नो देवः सुविते दधातु ” । [ तै. ब्रा. अ. ३. प्र. १. अनु. १ ] “ प्रजापते रोहिणीवेतु पत्नी विश्वरूपा बृहती चित्र-  
भानुः सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु यथा जीवेम शरदः सवीराः ।  
रोहिणी देव्युदगात्पुरस्ताद्विश्वारूपाणि प्रतिमोदमाना प्रजापतिं  
हविषा वर्द्धयन्ती प्रिया देवानामुपधातु यज्ञम् ” [ „ ] सोमो राजा  
मृगशीर्षेण आगन् शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम अप्यायमानो बहुधा  
जनेषु रेतः प्रजां यजमाने दधातु । यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति प्रियं  
राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् तस्मै ते सोम हविषा विधेम शन्न एधि  
द्विपदे शं चतुष्पदे ” । [ „ ] “ आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति श्रेष्ठो  
देवानां परितिरग्नियानाम् नक्षत्रमस्य हविषा विधेम मानः प्रजां  
रीरिषन्मोत वीरान् । हेतीरुद्रस्य परिणो वृणक्तु आर्द्रा नक्षत्रं जुषतां  
हविर्नः प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा अपाघशं सं नुदतामरातिम् ” । [ „ ]  
“ पुनर्नो देव्यदितिस्स्पृणोतु पुनर्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् पुनर्नो देवा  
अभियन्तु सर्वे पुनः पुनर्वो हविषा यजामः एवा नदेव्यदितिरनर्वा  
विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा पुनर्वसु हविषा वर्द्धयन्ती प्रियं देवा-  
नामप्येतु पाथः ” । [ „ ] “ बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः तिष्यन्नक्षत्र-  
मभिसम्बभूव श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुर्दिशो नु सर्वा अभ-  
यं नो अस्तु । तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः बृहस्पतिर्नः परिपातु  
पश्चात् बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुतां सुवीर्यस्य पतयः स्याम ” । [ ” ]  
“ इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्ट माश्रेषा येषामनुयन्तिचेतः ये अन्त-  
रिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति ते नः सर्पासो हवमागमिष्ठाः । ये रोचने  
सूर्यस्यापि सर्पा ये दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति येषामाश्रेषा अनुयन्ति  
कामं तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोति ” । [ ” ] “ उपहूताः पितरो ये  
मघासु मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः तेनो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः  
स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम् । ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धाः येऽमुंलोकं  
पितरः क्षियन्ति यांश्च विद्म योँ उच न प्रविद्म मघासु यज्ञं सुकृतं  
जुषन्ताम् ” । [ ” ] “ गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वं तदर्यमन्वरूण-  
मित्र चारु तं त्वा वयं सनितारं सनीनां जीवाजीवन्तमुपसंविशेम ।  
येनेमा विश्वा भुवनानि संजिता यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ।  
अर्यमा राजाऽजरस्तुविष्मान् फल्गुनीमृषभो रोरवीति ” । [ ” ]



श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि तत्त्वा विदुः फद्गुनीस्तस्य वित्तात्  
 अस्मभ्यं क्षत्रमजरं सुवीर्यं गोमदश्ववदुपसन्नु देह ॥ भगो ह दाता  
 भगइत्प्रदाता भगो देवीः फद्गुनीराविवेश भगस्येत्तं प्रसवं गमेम यत्र  
 देवैः सधमादं मदेम ” ॥ [ ” ] “ आयातु देवः सवितोपयातु हिर-  
 ण्मयेन सुवृता रथेन वहन् हस्तं सुभगं विघ्ननापसं प्रयच्छन्तं पपुरिं  
 पुण्यमच्छ ॥ हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसीयः दक्षिणेन प्रतिगृभ्णीम  
 एनत् दातार मद्य सविता विदेययो नो हस्ताय प्रसुवातियज्ञम् ” ॥ [ ” ]  
 “ त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्रां सुभँससं युवतिं रोचमानाम् निवेशयन्न-  
 मृतान् मर्त्याश्च रूपाणि पिशन् भुवनानि विश्वा ॥ तन्नः त्वष्टा तदु  
 चित्रा विचष्टां तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् तन्नः प्रजां वीरवर्तीं  
 सनोतुगोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञम् ” ॥ [ ” ] “ वायुर्नक्षत्रमभ्येति  
 निष्ट्यां तिग्मशृङ्गो वृषभोरो रुवाणः समीरयन् भुवना मातरिश्वा  
 अपद्रेषांसि नुदतामरातीः ॥ तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु तन्नक्षत्रं  
 भूरिदा अस्तु मह्यम् तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामं यथा तरेम  
 दुरितानि विश्वा ” । [ ” ] “ दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीता स्तदि-  
 न्द्राग्री कृणुतां तद्विशाखे तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञं पश्चात् पुरस्ताद-  
 ययं नो अस्तु नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे । श्रेष्ठा विन्द्राग्री भुवनस्य  
 गोपौ विषूचः शत्रूनपबाधमानौ अप क्षुधंनुदतामरातिम् ” ॥ [ ” ]  
 “ ऋध्यास्म हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधेयन्नो अस्तु । अनुरा-  
 धान् हविषा वर्द्धयन्तः शतं जीवेम शरदः सवीराः ॥ चित्रं नक्षत्रमुद-  
 गात्पुरस्ता दनूराधास इति यद्वदन्ति तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानै-  
 र्हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे ” [ तै. ब्रा. अ. ३. प्र. १. अनु. २ ] “ इन्द्रो  
 ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्यं ततार तस्मिन्व-  
 यममृतं दुहानाः क्षुधं तरेम दुरितं दुरिष्टम् ॥ पुरन्दराय वृषभाय  
 धृष्णवे अषाढाय सहमानाय मीढुषे इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना  
 उरुं कृणोतु यजमानाय लोकम् ” ॥ [ ” ] “ मूलं प्रजां वीरवर्तीं  
 विदेय पराच्येतु निर्ऋतिः पराचा गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तं अह-  
 र्भूयायजमानाय मह्यम् । अहर्नो अद्य सुविते दधातु मूलं नक्षत्र-  
 मिति यद्वदन्ति पराचीं वाचा निर्ऋतिं नुदामि शिवं प्रजायै शिव-  
 मस्तु मह्यम् ” ॥ [ ” ] “ या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या

अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः यासामषाढा अनुयन्ति कामं ता न आपः  
 शंस्योना भवन्तु ॥ याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः याश्च वैशन्ती-  
 रूत प्रासचीर्या यासामषाढा मधु भक्षयन्ति ता न आपः शंस्योना  
 भवन्तु ” ॥ [ ” ] “ तन्नो विश्वे उपशृण्वन्तु देवाः तदाषाढा अभि-  
 संयन्तु यज्ञम् तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः कृषिवृष्टिर्यजमानाय कल्पतम् ॥  
 शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः कर्मकृतः सुकृतो वीर्यावतीः विश्वान्दे-  
 वान् हविषा वर्द्धयन्ती अषाढाः काममुपयान्तु यज्ञम् ” ॥ [ ” ] “ यस्मिन्  
 ब्रह्माऽभ्यजयत्सर्वमेतत् अमुं च लोकमिदमूच सर्वम् तन्नो नक्षत्र-  
 मभिजिद्विजित्य श्रियं दधात्वहृणीयमानम् ॥ उभौ लोकौ ब्रह्मणा  
 संजितेभौ तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विचष्टाम् तस्मिन् वयं पृतनाः संजयेम  
 तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् ” ॥ [ ” ] “ शृण्वन्तु श्रोणाममृतस्य  
 गोपां पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्यां  
 प्रतीचीमेनां हविषा यजामः ॥ त्रेधा विष्णुरुगायो विचक्रमे महीं  
 दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् तच्छोणैति श्रव इच्छमाना । पुण्यं श्लोकं  
 यजमानाय कृण्वती ” ॥ [ ” ] “ अष्टौ देवा वसवः सोम्यास श्रतस्रो  
 देवीरजराः श्रविष्ठाः ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात् संवत्सरीणममृतं  
 स्वस्ति ” ॥ “ यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तादक्षिणतोऽभियन्तु श्रविष्ठाः  
 पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम मा नो अराति रघशं साऽगन् ” ॥ [ ” ]  
 “ क्षत्रस्य राजा वरुणो धिराजः नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः तौ  
 देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः ॥ यज्ञं नो  
 राजा वरुण उपयातु तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः तन्नो नक्षत्रं  
 शतभिषग्जुषाणं दीर्घमायुः प्रतिरद्भेषजानि [ ” ] ” ॥ “ अज एकपा-  
 दुदगात्पुरस्तात् विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः तस्य देवाः प्रसवं यन्ति  
 सर्वे प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ॥ विभ्राजमानः समिधा न  
 उग्रः आन्तरिक्षमरुहदगन्धां तं सूर्यं देवमजमेकपादं प्रोष्ठपदासो  
 अनुयन्ति सर्वे ” ॥ [ ” ] “ अहिर्बुध्नियः प्रथमान एति श्रेष्ठो  
 देवानामुत मानुषाणाम् तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः प्रोष्ठ-  
 पदासो अभिरक्षन्ति सर्वे ॥ चत्वार एकमभिकर्म देवाः प्रोष्ठपदास  
 इति यान् वदन्ति तेबुध्नियं परिषद्यं सुवन्तः अहिरक्षन्ति नमसो-  
 पसद्य ” ॥ [ ” ] “ पूषा रेवत्यान्वेति पन्थां पुष्टिपती पशुपा वाज-

वस्त्यौ इमानि हव्यां प्रयन्ता जुषाणा सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ॥  
क्षुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः गावोनो अश्वान् अन्वेतु पूषा अन्नं  
रक्षन्तौ बहुधा विरूपं वाजं सनुतां यजमानाय यज्ञम् ” ॥ [ ” ] तद-  
श्विनावश्वयुजोपयातां शुभंगमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः स्वं नक्षत्रं हविषा  
यजन्तौ मध्वा संपृक्तौ यजुषा समक्तौ ॥ यौ देवानां भिषजौ हव्य-  
वाहौ विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपौ तौ नक्षत्रं जुजुषाणोपयातां नमोऽ-  
श्विभ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्याम् ” ॥ [ ” ] “ अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु  
तद्यमो राजा भगवान् विचष्टां लोकस्य राजा महतो महान् हि सुगं  
नः पन्थामभयं कृणोतु ” ॥ यस्मिन्नक्षत्रेयम एति राजा यस्मिन्नेन-  
मभ्यषिञ्चन्त देवाः तदस्य चित्रं हविषा यजाम अपपाप्मानं भरणी-  
र्भरन्तु ” ॥ [ ” ] इति नक्षत्रमन्त्राः ॥

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रः ॥ समुद्रादूर्मिरिति तृचो गौतमो वाग्देवः  
ऋषिः ॥ अग्निर्देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ मूर्ध्नि दिव इत्यस्य बार्हस्पत्यो  
भरद्वाजः ऋषिः ॥ वैश्वानरो देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ पुनस्त्वादित्येत्य-  
स्याग्नि ऋषिः ॥ वसुरुद्रादित्या देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ पूर्णा दर्वीत्यस्य  
विश्वे देवाः ऋषयः ॥ शतक्रतुर्देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ सप्तते अग्नौ  
इत्यस्याग्निः ऋषिः ॥ सप्तवानग्निर्देवता ॥ जगती त्रिष्टुप् छन्दः ॥ सर्वेषां  
मन्त्राणां पूर्णाहुतौ विनियोगः ॥ “ समुद्रादूर्मिर्मधुमौ उदारदुपांशुना  
सममृतत्वमानद् । घृतस्य नाम गृह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य  
नाभिः वयं नाम प्रब्रवामा घृतेनास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः उप  
ब्रह्माशृणवच्छस्यमानं चतुः शृङ्गोऽवमीद्वौर एतत् । चत्वारि शृङ्गात्र-  
यो अस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो  
रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ” [ तै. आ. प्र. ६. अनु. १० ] मूर्ध्नि  
दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् । कविः सम्राज-  
मतिथिं जनानामासन्नापात्रं जनयन्त देवाः ॥ [ तै. सं. का. १. प्र. ४. अनु. १३ ]  
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम् पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।  
घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ [ तै. सं.  
का. ४. प्र. २. अनु. ३ ] पूर्णा दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत वस्त्रेव विक्री-  
णावहा इषमूर्जं शतक्रतो ॥ [ तै. सं. का. १. प्र. ८, अनु. ४ ] सप्तते अग्ने

समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः  
 सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयोनीराष्ट्रणस्वा घृतेन ॥ [ तै. सं. का. ४. प्र. ६. अनु. ५ ]  
 स्वाहा अग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादिरूपेभ्यः शतक्रतवे अग्नये सप्तवते  
 च ॥ इति पूर्णाहुतिमन्त्राः ॥ एवं पूर्णाहुतेः प्रणीतामोक्षस्य चानन्तरं  
 किं कुर्यादित्यत आह--

“ अनुलोमाद्यथालिङ्गमक्षिभ्यामनुपादतः ।  
 प्राङ्मुखस्याज्यसम्पातैरभ्यज्याङ्गानि रोगिणः ॥  
 मु  
 अछिन्नाग्नेण दर्भेण हेमगर्भेण मुष्टिना ।  
 त्रिः प्रमृज्य ततः शान्तिं वाचयन् ब्राह्मणैस्सह ॥  
 तैः स्नानकलशाम्भोभिरभिषिच्य स्वयं पुनः ।  
 मार्जयेच्च यथापूर्वं दर्भगर्भेण वाससा ॥  
 रुग्णावृत्प्रतिगृहीया त्सदक्षिणमथाऽतुरः ।  
 उत्तराभिमुखः श्वेत वस्त्रमाल्यानुलेपनः ॥  
 शान्तिं ग्रहाणां निर्वर्त्य बद्धानान्तु विमोचनम् ।  
 पूर्वाभिमुखमाचार्य मभ्यर्च्य प्रतिमां तु ताम् ॥  
 प्रदद्यादक्षिणां तस्मै मध्याह्ने समुपस्थिते ” ।

अनुलोमाद्यथालिङ्गमित्यादि ॥ अनुलोमादानुलोम्येन ॥ अनुपादतः-  
 पादपर्यन्तम् ॥ शिरःप्रभृति पादपर्यन्तमित्यर्थः ॥ यथालिङ्गं-तत्तदवय-  
 वस्थरोगनिराकरणद्योतकमन्त्रपदं लिङ्गम् ॥ तदनतिक्रमेण ॥ अक्षीभ्यां  
 ते नासिकाभ्यामित्येतत्सूक्तं पठन् ॥ आज्यसंपातैः होमकाले हुत्वा  
 प्रत्याहुत्येकस्मिन् पात्रे आज्यविन्दवः स्थापनीयाः ॥ तद्विन्दव आज्य-  
 सम्पाता इत्युच्यन्ते ॥ अयमर्थः ॥ आज्यसम्पातैः प्राङ्मुखस्य रोगि-  
 णोऽङ्गान्यानुलोम्येनाभ्यज्य आचार्य अक्षीभ्यामित्येतत्सूक्तं पठन्  
 अछिन्नाग्नेण दर्भाणां मुष्टिना सुवर्णशलाकागर्भेण शिरः प्रभृति पाद-  
 पर्यन्तं रोगिणोऽङ्गानि यथालिङ्गं त्रिः प्रमृज्य शान्तिपाठं कुर्वन्नृत्वि-  
 गादिभिर्ब्राह्मणैस्सहितः तैः पूर्वस्थापितकलशाम्भोभिरभिषिच्य स्व-  
 यम्-आचार्यः पुनर्यथापूर्वमानुलोम्येन अक्षीभ्यामित्येतत्सूक्तं पठेत् ॥  
 एवं दर्भगर्भेण वाससा परिमार्जयेदिति ॥ अत्राभिषेककाले पूर्वस्था-



पितकलशस्थितं मन्त्रपूतं पाथः परिशेषयेत् ॥ अग्रे मङ्गलस्नानार्थम् ॥  
 अतएव पात्रान्तरे मन्त्रपूतं पयोगृहीत्वा स्वशाखोक्तं शान्तिपाठं  
 कुर्वद्भिरभिषेकः कार्यः ॥ रुग्णावृत्प्रतिगृहीयादित्यादि ॥ रुग्णस्य  
 रोगिण आवृत् परिपाटी ॥ रोगशान्तिप्रतिक्रियेत्यर्थः ? ॥ अथ सदक्षिणं  
 व्याधिप्रतिमादानं प्रतिग्रहीता आचार्यादिः प्रतिगृहीयात् ॥ आतुरो-  
 रोगी ॥ श्वेतवस्त्रादिभिरलङ्कृत उत्तराभिमुखः सन् पूर्वाभिमुखमाचा-  
 र्यमभ्यर्च्य तां प्रतिमां व्याधिप्रतिमां सूर्यप्रतिमां च दद्यात् ॥ ग्रहशान्तिं  
 काराग्रहबद्धानां च विमोचनं निर्वर्त्य । विमोचनं तु सति सम्भवे ॥  
 ग्रहशान्तिर्नवग्रहशान्तिः सा चाग्रे दर्शयिष्यते अत्रसूर्यप्रतिमाया  
 आवरणपूजा रूपेण ग्रहपूजा प्रदर्शिता, न प्राधान्येन ॥ अतः समर्थ-  
 श्वेत् पृथक् पृथक् ग्रहयज्ञं कुर्वीतेति मुख्यः पक्षः ॥ असमर्थश्चेदावरण-  
 पूजयैव ग्रहपूजा निर्वर्त्येति गौणः पक्षः । तां प्रतिमां दद्यादित्युक्तम् ।  
 तत्रोभयत्र प्रतिमादाने मन्त्रमाह—

पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्वरथवाहनः ।  
 प्रतिमानेन दत्तेन तुष्येत् सर्वजगद्गुरुः ॥  
 इहजन्मनियत्पापमन्यजन्मनि वा कृतम् ।  
 सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां तत्सर्वं शमयत्वसौ ॥

प्रत्ययो ज्ञानम् ।

मन्त्रेणानेन दत्त्वा तां प्रणिपत्यक्षमाप्य च ।  
 आसीमान्तमनुव्रज्य तन्मुखं नावलोकयेत् ॥

तन्मुखं प्रतिगृहीतुमुखम् ।

आचार्येणाभ्यनुज्ञातः प्रविष्टो भवनं निजम् । आचार्यस्याप्रति-  
 गृहीतृत्वपक्षे तदनुज्ञातः

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा कृत्वारधनमश्विनोः ।  
 धन्वन्तरेश्च सन्तर्प्य दीनानाथानुपस्थितान् ॥  
 मङ्गलध्वनिना तोयैः ससर्वाँषधिपल्लवैः ।  
 मन्त्राभिमन्त्रितैः स्नातः कृतकौतुकमङ्गलः ।  
 प्रसन्नचेताः पुण्याहं वाचयित्वा शतं द्विजान् ।

तदर्हं वा तदर्धं वा क्रियासाद्गुण्यसिद्धये ।  
 मिष्टानैर्योजयित्वाथ स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ।  
 ये ये रोगाः प्रवाधन्ते राजयक्ष्मज्वरादयः ।  
 तेषां तेषां प्रतिच्छन्ददानैरिज्या प्रयत्नतः ।

इज्या-पूजा । ‘अक्षीभ्यामि’त्येतत्सूक्तेन रोगिणोऽङ्गानिपरिमार्जये’  
 दित्युक्तम् । तदिदानीं सूक्तं प्रदर्श्यते । अक्षीभ्यामित्यस्य षडृचस्य  
 सूक्तस्य काश्यपो विवृहा ऋषिः । यक्ष्मनाशिनी देवता । अनुष्टुप्  
 छन्दः । यक्ष्मनिबर्हणे विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुकादधि ।  
 यक्ष्मँ शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वायाविवृहामिते ॥  
 ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्योऽनूक्यात् ।  
 यक्ष्मँ दोषण्य मँसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामिते ॥  
 आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्योवनिष्ठो हृदयादधि ।  
 यक्ष्मँ मतस्त्राभ्यां यक्तः प्लाशिभ्यो विवृहामिते ॥  
 ऊरुभ्यां तेऽष्ठीवभ्यां पार्श्विण्यां प्रपदाभ्याम् ।  
 यक्ष्मँ श्रोणिभ्यां भाससाद्ध्वं ससो विवृहामिते ॥  
 मेहनाद्वलंकरणाह्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।  
 यक्ष्मँ सर्वस्मादात्मनस्तमिमं विवृहामिते ।  
 अङ्गादङ्गाल्लोम्नो लोम्नो जातं पर्वणि पर्वणि ।  
 यक्ष्मँ सर्वस्मादात्मनस्तमिमं विवृहामिते ।

अस्य सूक्तस्याश्वलायनशाखानुसारेणायं पाठः, आर्षश्च । तैत्तरीयशा-  
 खानुसारेण तु अग्निकाण्डान्तः पातित्वादग्निर्र्कषिः । ऊरुभ्यामित्य-  
 स्यामूचि कश्च न खरवर्णयोर्भेदः । शिष्टं समानम् ।

महाणैवाख्ये महात प्रबन्ध  
 मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
 सत्कर्मरत्नौघनिधिश्चतुर्थ  
 स्तुङ्गस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे चतुर्थस्तरङ्गः

## पञ्चमस्तरङ्गः ।

रोगप्रतिमादान विधिरुक्तः । रोगाश्च त्रिविधाः । कर्मजा दोषजा उभयविधाश्चेति । तथाचायुर्वेदे—

कर्मप्रकोपेण कदाचिदेते—  
दोषप्रकर्षेण भवन्ति चान्ये ।  
तथाऽपरे प्राणिषु कर्मदोष—  
प्रकर्षजाः कायमनोविकारात् । इति ।

एते—रोगाः । ये च रोगाः कर्मजा उभयजाश्च तत्र प्रथमतः प्रायश्चित्तं विधाय पश्चात् प्रतिकृतिदानादि कुर्वीत । तथा च कर्मविपाकसंग्रहे—

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कुर्यात् कर्म न किञ्चन ।  
अनिस्तीर्णमयं नित्यं वर्धते द्विगुणं पुनः ।  
दानैर्दयादिधिरपि द्विजदेवतागो—  
वेदार्चनप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः ।  
इत्युक्तपुण्यनिचयै रपतीयमानाः  
प्राक्पापजातमशुभं प्रशमं नयन्ति ॥

वेदार्चा—वेदविद्ब्राह्मणपूजा वेदपुस्तकार्चना च ।

प्रणतिभिः—देवतानमस्कारैः । विशेषतः सूर्यनमस्कारैः । ‘आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति च, ‘नमस्कारप्रियः सूर्यः’ इत्यपि च स्मरणात् । तथा प्रणति शब्देनाश्वत्थप्रदक्षिणक्रियाऽपि लक्ष्यते । जपैः—वेदपारायणमहासौर शतरुद्रपुरुषसूक्तसहस्रनामापामार्जन विष्णुहृदयादिजपैः । अशुभम्—रोगम् । तथा—

दृष्टापचारजः कश्चित् तथा पूर्वापचारजः ।

तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवंत्रिधामतः ।

दृष्टापचारजः—दोषोत्थः । पूर्वापचारजः—कर्मजः ।



सङ्करजः-उभयजः । एतेषां भेदज्ञाने उपायमाह—

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।

महारम्भोऽल्पके हेतावन्तको दोषकर्मजः ॥

यथानिदानम्—निदानमनतिक्रम्य । समनन्तरदृश्यमानमाहारवैषम्या-  
दिनिदानमनतिक्रम्य यज्जायते तद्दोषोत्थम् । हेतुभिर्विना—समनन्तर-  
दृश्यमानहेतुभिर्विना यदा दोषस्य महारम्भः स कर्मजो दोषः ।  
अल्पके हेतावन्तकः—खल्पनिमित्ते अधिकव्याधौ अन्तकः—अन्तिमस्तृ-  
तीयः पक्षो भवेत् । तमेवाह—दोषकर्मज इति । तथा—

निष्कृत्याऽदोषजन्मा तु दोषज स्त्वौषधेन हि ।

उभयाज्जायमानस्तु निष्कृत्यौषधसेवया ॥

अपगच्छेदित्यर्थः । अदोषजन्मा—कर्माद्भव इत्यर्थः । यत्रापिकर्मदोष-  
जत्वानिश्चयः तत्र प्रायश्चित्ताद्यप्यौषधं च कर्तव्यम् ।

प्रणतिशब्देनाश्वत्थप्रदक्षिण क्रिया लक्ष्यते इत्युक्तम् । तत्रा-  
श्वत्थाभिमन्त्रणमन्त्रः । आरात्त इत्यस्य अग्निकाण्डान्तः पातित्वे न  
अग्निः ऋषिः वनस्पतिर्देवता अनुष्टुप् छन्दः वनस्पत्यभिमन्त्रणे वि-  
नियोगः ।

‘ आरात्ते अग्निरस्त्वारात्परशुरस्तु ते ।

निवातेत्वाऽभिवर्षतु खस्ति तेऽस्तुवनस्पते ।

खस्तिमेऽस्तुवनस्पते ’

तथा पौराणिकः श्लोकोऽपि स्मर्यते—

‘ अक्षिस्पन्दं भुजस्पन्दं दुःखं दुर्विचिन्तितम् ।

शत्रूणां च समुत्पन्नमश्वत्थ शमयस्व मे ॥ ’ इति

शत्रूणां संबन्धित्वेन समुत्पन्नं उभयं च शमयस्वेत्यर्थः । शत्रूणां च  
समुत्थानमित्यपि पाठः । इत्यश्वत्थानुमन्त्रणप्रकारः ।

अथवेदपारायणविधिः । स्थण्डिलं कल्पयित्वा अग्निमुपसमाधाय  
संपरिस्तीर्य ताभ्यो देवताभ्यो जुहोति । अग्नये सोमायेन्द्राय विश्वे-  
भ्यो देवेभ्यः ऋषिभ्यो ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञायै  
मेधायै धारणायै श्रियै न्हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये

सोमाय काण्डकृषये अग्नये काण्डकृषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डकृषिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्योऽरुणेभ्योऽनुमत्तये स्विष्टकृते च पृथक् पृथक् स्वाहाकारेणाहुतीर्हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः, परिबिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति एवमृग्वेदस्य काण्डकृष्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्वमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महासूक्तेभ्यो; महानाम्नीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य मन्त्रमधीयेतेत्याह भगवान् बौधयनः इति वेदपारायणोपक्रमविधिः ।

अथ वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठाविधिः—

तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते ।  
 कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णितं विभूषितम् ॥  
 पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुङ्कुमादिभिः ।  
 मृत्तिकायवसंमिश्रवेदिमध्येन्यसेत्ततः ॥  
 पश्चादग्निः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः ।  
 पुरतः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥  
 वत्सजान्वाकृतिं वेदमुत्तराग्रैः कुशैः कृतम् ।  
 ब्रह्मोपधानेदत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥  
 प्रतिष्ठांकारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते ।  
 यज्ञोपवीतनैवेद्यवस्त्रचन्दनकुङ्कुमैः  
 स्रग्धूपदीपतांबूलैरक्षतैश्च पितामहम् ।  
 ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूज्य च ।  
 उपाध्यायं प्रपूज्याथ यथा यथं पठेन्ततः ।

इति वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठादिप्रकारः

अथानश्रत्पारायणविधिः । अथातोऽनश्रत्पारायणविधिं व्याख्यास्यामः । आसमाप्तेर्नाश्रीयात् । यथा शक्ति पयः फलान्योदनं वा हविष्यमात्रमल्पं भुक्त्वा तदाशेषमधीयीत । ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा

दिशमुपनिष्क्रम्य।ग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्य इध्मं प्रादायाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति। अग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यो ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः अद्वायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये श्रियै हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्ड ऋषयेऽसोमाय काण्डऋषयेऽग्नये काण्ड ऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः साहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य हव्यवाहाय विश्वेभ्यो अरुणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति ॥ समाप्तौ चैता यजुषा तर्पयति। एवमृगवेदिनां काण्डऋष्यादि वर्जमास्विष्टकृतः। तेषां स्थाने “शतर्चिभ्यो मध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वाम- देवायात्रये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पार्वमानीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महासूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य ” इति। ततो वेदादिमारभ्य सततमधीयीत। नास्यान्तराऽनध्यायोनास्यान्तरा जननमरणे अशुची। नान्तरा व्याहरेत्। नान्तरा विरमेत्। यावद- न्तमधीयीत। यदान्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणायामानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयीत। ततः सर्वा निशो निशान्तरं सङ्ग्रामार- ण्यसलिलं लोप्य परिदध्यात्। आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणा- दानं च दद्यात्। य एतेन विधिना वेदमधीयीत स ततः पूतो वेदो भवति। मनः शुद्धिश्च भवति। द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चाभो जन इहाधीते अनृतेभ्यः प्रमुच्यते। त्रिभिर्बहुभ्यः पतनीय पातके भ्यः। शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गङ्गाप्सु निमज्जंश्च भवति। चतुर्भ्यः शूद्रान्नभोजनात्तत्सेवनात् तत्स्त्रीसेवनात् च। पञ्चभिरयाज्ययाज- नात् पूतो भवति। अग्राह्यग्रहणात् ग्राह्याग्रहणा दसभ्योपसनाच्च। षड्भिर्ब्राह्मणस्य लोहितकरणात् स्त्रीलोहितकरणात् पशुहननात् सुवर्णस्तेयात् पतित संप्रयोगाच्च। सप्तभिः प्राजापत्यानां हीनाचर- णात् यज्ञोपवेधनाच्च। अष्टभिश्चान्द्रायणस्यानाचरणात् गुरुतल्पगम- नात् रजस्वलागमना च। नवभिः सुरापानात्। दशभिः अश्रोत्रिय-

याजनात् असोमपानात् अन्यायतश्च । एकादशभिर्ब्राह्मणहननात् । गर्भहननात् । द्वादशभिः पूर्वजन्मेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते । स्वर्गं लोकं गच्छति । पितृन् स्वर्लोकं गमयति । अग्निष्टोमादीन् क्रतू-  
न्यजति । तैः क्रतुभिरिष्टं भवति ।

“ वेदाध्यायीसदैवस्या दपाप्मा सत्यवान् शुचिः ।

यं यं कामयते कामं तं तं वेदेन साधयेत् ॥

असाध्यं नास्ति यत्किञ्चित् ब्रह्मणो हि फलं महत् ।

ब्रह्मणो हि फलं महत् ” । इति ।

समाप्ते चैतादेवता यजुषा तर्पयतीति ॥ समाप्ते-वेदपारायणे  
समाप्ते एता देवताः-पूर्वोक्ता अग्निसोमाद्याः । यजुषा तर्पयति-यजु-  
र्वेदेन सह तर्पयतीति । “ यजुर्वेदपारायणे तस्य वेदस्य प्राधान्यमु-  
च्यते । अथवा भूरादिव्याहृति चतुष्टयात्मकं यजुः शब्देन गृह्यते ।  
तेनैतदुक्तं भवति-‘ भूर्देवाँ स्तर्पयामि भुवोदेवाँ स्तर्पयामि ’ इत्यनेन  
प्रकारेण तर्पयित्वाऽग्निसोमादींस्तर्पयेदिति । नास्यान्तरा जननमरणे  
अशुचीति । नाशुचिहेतुभूते इत्यर्थः । नान्तरा व्याहरेदिति । उपक्रान्ते  
वेदपारायणमध्ये न व्याहरेत् नाध्यापयेत् तथा लौकिकवचनमपि न  
ब्रूयात् । विहितनित्यनैमित्तिककर्मानुपयुक्तामुक्तिं न कुर्यादित्यर्थः ।  
निशो निशान्तरं सङ्ग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिदध्यादिति ।  
लोप्य-छित्वा-परिहाप्य ॥ वर्जयित्वेति यावत् । परिदध्यात्-परि-  
समापयेत् । निशान्तरं निशीथः । सन्ध्या वा । सलिलं वृष्टिः ॥ उदक  
समीपे भूमिका वा । निशादिकालान्देशांश्च वर्जयित्वा समापयेदि-  
त्यर्थः । सततः पूतो वेदो भवतीति । वेदो भवति-वेदात्मको भवति ।  
उत्कृष्टज्ञानवान् भवेदित्यर्थः द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चेति-  
ऋग्भिः पावमानीभिः पारायणद्वयं पावमान्यश्च मिलित्वोक्तफलाय  
कल्पन्ते इत्यर्थः । एवमुत्ररत्रापि । पारायणत्रयं गङ्गास्नानं च मिलि-  
त्वा साधनम् । निमज्जंश्च भवति-पूतो भवतीत्यर्थः । प्राजापत्य-  
हीनाचरणं-प्रक्रान्तप्राजापत्यानुष्ठानम् । एवं चान्द्रायणस्यानाचर-  
णम् । यज्ञोपवेधनं-यज्ञविनाशः । इत्यनश्नत्पारायणविधिः ।



अथ महासौरमन्त्राणामृष्याद्यभिधीयते । अथ सौर्याणां मन्त्राणां ऋक्संख्यामृषीन्देवताः छन्दांसि च वक्ष्यामः पूर्वाचार्यक्रमेण । उदुत्यं जातवेदसमिति त्रयोदशर्चं सूक्तं काण्वेन प्रस्कण्वेन दृष्टं गायत्रम् । अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तत्रैव उद्यन्नयेति तृचो रोगघ्नः । उपनिषदन्त्या द्विषन्नाशिनी । चित्रं देवानामुदगादिति षडर्चं सूक्तमाङ्गिरसेन कुत्सेन दृष्टं त्रैष्टुभम् । इन्द्रं मित्रं वरुणमिति द्व्यर्चं मौचथ्येन दीर्घतमसा दृष्टस्त्रैष्टुभः । हंसः शुचिषदित्येषा गौतमपुत्रेण वामदेवेन दृष्टा जगती । यत्वा सूर्येत्येषा भूमिपुत्रेणात्रिणा दृष्टाऽनुष्टुप् । यदद्य सूर्येत्येकाउत्सूर्य इति तिस्रः । उद्वेतीति चतस्रः अर्धश्च उदुत्यदर्शतमिति तिस्रः एता मैत्रावरुणेन वसिष्ठेन दृष्टाः । त्रिष्टुप् छन्दः । उदुत्यदर्शतमिति बृहती । शीर्ष्णः शीर्ष्ण इति सतो बृहती । तच्चक्षुरिति पुर उष्णिक् । वणमहँ असीति दृचो भृगुपुत्रेण जमदग्निना दृष्टः । पूर्वा बृहत्युत्तरा सतो बृहती । नमो मित्रस्येत्येतद्द्वादशर्चं सूर्यपुत्रेणाभितपसा दृष्टं जागतम् । शंनो भवेति त्रिष्टुप् । सूर्यो नो दिवस्येत्येतत्पञ्चर्चं सूक्तं सूर्यपुत्रेण चक्षुषा दृष्टं गायत्रम् । विभ्राट् बृहदिति चतूर्ऋचं सूक्तं सूर्यपुत्रेणाविभ्राजा दृष्टं जागतं, विभ्राजं ज्योतिषेत्यास्तारपङ्क्तिः । आयंगौरिति नृचं सूक्तम् । सार्षपं गायत्रम् । सर्वत्र सूर्यो देवता । आद्यन्तं सूक्तं केचिदात्मस्तवं मन्यन्ते । य ऋषिः सोहमिति ध्यातव्यः । य एतेन सौर्येण सूरमहरहरूपतिष्ठन्तेत आयुष्मन्त आरोग्यवन्तो भवन्ति । सर्वकामवन्तो भवन्ति । अन्ते सूर्यसायुज्यं गच्छन्ति इति महासौरमन्त्राणामृष्याद्यभिधानम् ।

॥ अथ सौरमन्त्राः ॥

“ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यम् ” ॥ १ ॥ “ अपत्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षुषे ” ॥ २ ॥ “ अदृश्यमस्य केतवा विरश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा ” ॥ ३ ॥ “ तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ” ॥ ४ ॥ “ प्रत्यङ्मुदेवानां विशः प्रत्यङ्मुदेविमानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ” ॥ ५ ॥ “ येनापावक-

चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ” ॥ ६ ॥ “ विद्या-  
मेषि रज स्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यन् जन्मानि सूर्य ” ॥ ७ ॥  
सप्तत्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ” ॥ ८ ॥  
“ अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरौ रथस्य नप्यः । ताभिर्याति स्वयुक्ति-  
भिः ” ॥ ९ ॥ “ उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् । देवं  
देवत्रासूर्यमगन्म जोतिरुत्तमम् ” ॥ १० ॥ “ उदयन्नद्य मित्रमहः-आरोह-  
नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य । हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥  
शुकेषु मे हरिमाणं । रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे  
हरिमाणं निदध्मसि ॥ १२ ॥ उदगादयमादित्यः । विश्वेन सहसा  
सह । द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥ १३ ॥ इदमेकं  
त्रयोदशर्चं सूक्तम् । “ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-  
स्याग्नेः आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च  
[ तै. सं. का. १. प्र. ४. अ. ४३ ] ” ॥ १ ॥ “ सूर्यो देवीमुषसं रोचमानांम-  
र्योनयोषामभ्येति पश्चात् । यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते  
प्रति भद्राय भद्रम् ” ॥ २ ॥ “ भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा  
एदग्वा अनुमाद्यासः नमस्यन्तो दिव आपृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथि-  
वी यन्ति सद्यः ” ॥ ३ ॥ “ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं  
मध्या कर्तोर्विततं संजभार यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्रीवास-  
स्तनुतेसिमस्मै ” ॥ ४ ॥ “ तन् मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे  
सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे अनन्तमन्य द्रुशदस्यपाजः कृष्णमन्यद्ध-  
रितः सम्भरन्ति ” ॥ ५ ॥ “ अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरँहसः पिपृ-  
तान्निरवद्यात् तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी  
उत द्यौः ॥ ६ ॥ इदं परं षडर्चं सूक्तम् ” ॥ “ इदं मित्रं वरुणमग्नि-  
माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं  
यमं मातरिश्वान माहुः ॥ १ ॥ कृष्णान्ति यानं हरयः सुपर्णा अपो  
वसाना दिवमुत्पतन्ति त आववृत्तत्सदनादतस्यादिदृतेन पृथिवी  
व्युद्यते ” ॥ २ ॥ अयंदृचः ॥ “ हंसः शुचिषद्रसुरन्तरिक्षसद्धोता  
वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्वयोमसदब्जगोजा ऋतजा  
अद्रिजा ऋतम् ” । इयमेका ऋक् ॥ “ यत्वा सूर्य-स्वर्भानुस्तमसा-  
विध्यदासुरः अक्षेत्रविद्यथामुग्धो भुवनान्यदीधयुः ” । इयमप्येका



ऋक् । “ यदद्यसूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् वयं  
 देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन् गृणन्तः ” ॥ एषाप्येका  
 ऋक् । “ उत्सूर्यो बृहदर्चोऽप्यश्रेत् पुरु विश्वाजनिम मानुषाणाम्  
 समो दिवा ददृशे रोचमानः कृत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥  
 स सूर्य प्रतिपुरो न उद्गा एभिस्तोमेभिरेतशोभि रेवैः प्रणो मित्राय  
 वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्रये च ” ॥ २ ॥ “ विनः सहस्रं  
 शुरुधो रदन्त्वृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः । यच्छन्तु चन्द्रा उपमनो  
 अर्क मानः कांक्षं पूपुनन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥ ” इति तिस्र ऋचः ॥  
 “ उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणां । चक्षुः  
 मित्रस्य वरुणस्य देव श्रमेव यः समविन्यक्तमांसि ॥ १ ॥ उद्वेति  
 प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णवः सूर्यस्य समानं चक्रं पर्याविवृ-  
 त्सन्यदेतशो वहति धूर्षयुक्तः ॥ २ ॥ विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्रेभै-  
 रुदेत्यनुमद्यमानः । एष मे देवः सविता च छन्द यः समानं न  
 प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥ दिवो रुक्म उरुवक्षा उदेति दूरे अर्थस्तरणि-  
 भ्राजमानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयं नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥  
 यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो नदीयन्नन्वन्वेति पाथः ” । ऋक्च-  
 तुष्टयमेकोर्द्धर्चश्च । “ उदुत्यदर्शतं वपुर्दिवएति प्रतिहरे । यदीमासु-  
 र्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ” ॥ १ ॥ “ शीर्ष्णः शीर्ष्णो  
 जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमारजः सप्तस्वसारः सुविताय सूर्य  
 वहन्ति हरितो रथे ॥ २ ॥ तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः  
 शतं जीवेम् शरदः शतम् ” ॥ ३ ॥ अयंऽयृचः ॥ “ वणमहाँ असि  
 सूर्य बलादित्यमहाँ असि महस्ते सतो महिमापनस्यतेऽद्वादेवमहाँ  
 असि ॥ १ ॥ बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि देवाना-  
 महा देवानाम सूर्यः पुरोहितो विभुज्योतिरदाद्भ्याम् ” ॥ २ ॥ अयं  
 द्वयृचः ॥ “ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महोदेवाय तदृतं सपर्यत ।  
 दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥ साभा  
 सत्योक्तिः परिपातु विश्वतो द्यावा च यत्रततनन्नहानि च । विश्व-  
 मन्यन्निविशते यदेजति विश्वाहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥ न ते  
 अदेवः प्रदिवो निवासते यदेतशेभिः पतरैरथर्यसि । प्राचीनमन्यद-  
 नुवर्तते रज उदन्धेन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥ येन सूर्य ज्योतिषा

बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षिं भानुना । तेनास्मद्विश्वामनि  
 रामनाहुतिमपामीवामपदुष्वप्यं सुव ॥ ४ ॥ विश्वस्य हि प्रेषितो  
 रक्षसि व्रतमहेलयन्नुच्चरसि स्वधा अनु यदद्य त्वा सूर्योपब्रवामहे  
 तन्नो देवा अनुमंसीरत क्रतुम् ॥ ५ ॥ तन्नो द्यावापृथिवी तन्न आप  
 इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हव्यं वचः । माशूनेभूम सूर्यस्य सन्दृशि  
 भद्रं जीवन्तो जरणामशी महि ॥ ६ ॥ विश्वाहात्वा सुमनः सुचक्षसः  
 प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः । उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवे दिवे  
 ज्योग्जीवाः प्रतिपश्येम सूर्य ॥ ७ ॥ महिज्योतिर्विभ्रतं त्वा विचक्षण  
 भास्वन्तं चक्षुषे चक्षुषे मयः । आरोहन्तं बृहतः पाजसस्पपरिवयं जीवाः  
 प्रतिपश्येम सूर्य ॥ ८ ॥ यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्रचेरते  
 निचविशन्ते अक्तुभिः । अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याहाहानो वस्यसा  
 वस्यसोदिहि ॥ शन्नो भव चक्षसा शन्नो अहा शं भानुना शं हिमा शं-  
 -घृणेन । यथा शमध्वं शमसहुरोणे तत्सूर्यं द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥  
 अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे अदत्  
 पिबदूर्जयमानमासितं तदस्मे शंयोररपो दधातन ॥ ११ ॥ यद्वो देवाश्च-  
 कृम जिह्या गुरुमनसो वा प्रयुती देवहेलनम् । अरा वायो नो अभि  
 दुच्छुनायते तस्मितदेनो वसवो निधेतन ॥ १२ ॥ ” इदं द्वादशर्चं  
 सूक्तम् ॥ “ सूर्यो नो दिवस्पांतुवातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थि-  
 वेभ्यः ॥ १ ॥ जोषा सवितर्यस्यते हरः शतं सर्वा अर्हति । पाहि  
 नो दिव्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥ चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः ।  
 चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥ चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विरव्यै तनू-  
 भ्यः । सं चेदं विचप येम ॥ ४ ॥ सुसंदृशं त्वा वयं प्रतिपश्येम  
 सूर्य । विपश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥ इदं पञ्चर्चं सूक्तम् ॥ “ विभ्राद्  
 बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविन्हुतम् वातं जूतो यो  
 अभिरक्षति तं त्मना प्रजाः पुपोष पुरुषा विराजति ॥ १ ॥ विभ्राद्  
 बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मं दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् । अमित्रहा  
 वृत्रहादस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥ इदं श्रेष्ठ  
 ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिह्वाजि दुच्यते बृहत् । विश्वभ्राद्  
 भ्राजोमहि सूर्यो दृशा उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥ विभ्राजं  
 ज्योतिषा स्वरगच्छो रोच दिवः । येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता

विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥” इदं चतुष्टुतु सूक्तम् ॥ “ आयं  
गौः पृश्निरक्रीदसदसनन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयं त्वः ॥ १ ॥ अन्तश्च-  
रति रोचनास्य प्राणादपानती व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥ त्रिंशद्धाम  
विराजति वाक्पतं गाय धीयते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ” ॥ ३ ॥ इदं  
ऋ चं सूक्तम् । इति महासौरमन्त्राः ॥

‘महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्ममाणिक्यगणेन पूर्णः  
पूर्णस्तरंगः खलु पंचमोऽत्र ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे पंचमस्तरंगः ।

- 
- १ माता पुण्यचरित्रकीर्तिविभवा यस्यांबिका नामतः  
शाकल्यापरमूर्तिरार्यचरितः श्रीपेद्भिभट्टः पिता ॥  
सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरः  
वेदे स्मार्तमते नये च सपदे वाक्ये कृती वर्धते ॥ २ ॥  
मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः  
परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।  
चिरं चिन्नेतेषां मुकुरतल भूतेस्थितिमियात्  
इयंव्यासारण्यप्रवरमणिशिष्यस्य भणितिः ॥ ३ ॥

इति श्रीपण्डित पारिजातकघरमछेत्यादि बिरुदराजि विराजमान श्रीमदनपाळ पुत्रस्य मान्धातु निबन्धे  
महार्णवाभिधाने कर्मविपाके पंचमस्तरंगः ॥

## षष्ठस्तरङ्गः ।

अथ श्रीरुद्रविधिः ॥ तत्र तावदुपयुक्तत्वेन विनियोगादिकं चिन्त्यते ॥ विनियोगो नाम सम्बन्धः । सचाङ्गाङ्गीभावविषयः । एकस्यैव मन्त्रस्य विधिवलादनेकेषु सजातीयेषु कर्मखङ्गत्वमस्ति । अतो यस्मिन् कर्मणि यदाङ्गभाक्त्वं भजते तदा तस्मिन् कर्मणि विनियोगो ज्ञेयः । एवं च यद्यपि ‘चरमायामिष्टकायां शतरुद्रीयं जुहोति’ इत्यादिब्राह्मणवाक्यैरग्नि चयने चरमेष्टकायामेकादशभी-रुद्रानुवाकैर्होमो विहित इति होमाख्ये कर्मण्यङ्गत्वं रुद्रानुवाकानाम्, तथाऽपि जाबालश्रुतौ । ‘किंजल्पेनामृतत्वं नो ब्रूहि, शतरुद्रीयं के-नेति । तथा ‘रुद्राध्यायी-मुच्यते सर्वपापै’रिति । तथा ‘रुद्राणां जपहो-मार्चनाविधिं व्याख्यास्याम’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैर्जपहोमाभिषे-केषु विनियोगात् जपादिष्वङ्गत्वमस्ति । अतो जपे साध्ये जपे विनियोगः, होमे साध्ये होमे विनियोगः, अभिषेके ( साध्य अभि-षेके ) विनियोगो ज्ञेयः । इति विनियोगः अथ रुद्र मन्त्रविभागः । तत्र-‘मन्त्रान्तैः कर्मादीन् संनिपातयेदि’त्यापस्तम्बः । मन्त्रान्तैः-मन्त्रसमाप्तिभिः, कर्मादीन्-कर्मोपक्रमान् सन्निपातयेत्-योजयेत् । समग्रं मन्त्रं पठित्वा कर्म कुर्यादित्यर्थः । तद्यथा । “नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः । नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः । स्वाहा” । इति स्वाहाकारान्ते हविरग्नौ प्रक्षिप्य रुद्रायेत्युद्देशत्यागः कार्य इति । मन्त्रविभागश्च रुद्रानुवाकेषु नानाविधः । तत्र श्रौतकर्मणि चरमा-यामिष्टकायां जुहोती’ त्युक्त्वा ‘त्रेधा विभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका’ इति त्रिधा रुद्रानुवाकानामेकादशानां विभाग उक्तः । तथा-‘तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतव’ इति षोढा विभागोपि दर्शितः । “नमस्ते रुद्र मन्यव” इत्येताननुवाकांस्त्रेधा विभज्यापितान् प्रथमादुपक्रम्य ‘नमस्तक्षभ्य’ इति जानुदग्ने धारय-माणो ‘रथकारेभ्यश्चव’ इत्युपक्रम्य ‘नमः स्वायुधाये’ ति नाभिदग्ने, शेषेण प्रागभ्यातानेभ्य आस्यदग्ने हुत्वा सहस्राणि ‘सहस्रश’ इति दशाभ्यातानान् हुत्वाऽन्वारोहान् जुहोति । ‘नमो रुद्रेभ्यो ये पृथि-व्यामिति जानुदग्ने धारयमाणो-‘नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष’ इति



नाभिदग्ने, ' नमो रुद्रेभ्यो ये दिवी ' त्यास्यदग्ने हुत्वेति त्रेधा षोढा षोडशधा च विभागो दर्शितः । बोधायनेनापरः प्रकारः । तत्र प्रथमानुवाके पञ्चदशर्चे पञ्चदश मन्त्राः । द्वितीये त्रयोदश यजूंषीति त्रयोदश । तृतीयचतुर्थयोः प्रत्येकं सप्तदश यजूंषि । एषु त्रिष्वनुवाकेषु भयतो नमस्कारमन्त्राः । पञ्चमषष्ठानुवाकयोः प्रत्येकं पञ्चदश यजूंषि । सप्तमे षोडश । अष्टमे सप्तदश । नवमे एकोनविंशतिः । एषु पञ्चस्वनुवाकेष्वेकतो-नमस्कारमन्त्राः । तत्रापि पुरस्तान्नमस्कारः । नवमानुवाके ' नमो वः किरिकेभ्यो ' देवानाँ हृदयेभ्य इत्येतदुत्तरमन्त्रचतुष्टयेऽप्यनुषजति । तद्यथा-“ नमो विक्षीणकेभ्यो देवानाँ हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो देवानाँ हृदयेभ्यो नम आनिर्हतेभ्यो देवानाँ हृदयेभ्यो नम आमीवत्केभ्यो देवानाँ हृदयेभ्य ' इति ॥ अयं चानुषङ्गो यत्र होमादिष्वेतेषां मन्त्राणां पृथक् पृथक् विभज्य प्रयोगस्तत्रैव । यत्र तु जपादावपृथक्करणं न तत्र, अपि तु यथाध्ययनमेव पाठः । एवं सर्वत्राप्यनुषङ्गस्थलेषु ज्ञेयम् । अत्र च द्वितीयादि-नवमान्तेष्वनुवाकेषु नमस्कारादिनमस्कारान्तमेकं यजुरिति शाकपूर्णः । नमस्काराद्येकं यजुरिति यास्कः । अष्टावनुवाका अष्टौ यजूंषीति काशकृत्स्नः । तत्र शाकपूर्णपक्षे उभयतो नमस्कारेषु सुकरो मन्त्रविभागः । अन्यतरतो नमस्कारेष्वेवमूह्यः । तद्यथा-“ नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय पशुपतये चे ' त्यत्र द्वितीयो यो नमः शब्दः स पूर्वमन्त्रस्यान्तत्वेनोत्तरमन्त्रस्य चादित्वेनेत्युभयार्थमास्नातः । काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते । तथाच । “ नमो भवाय च रुद्राय नम ” इत्येकोमन्त्रः ॥ पुनरपि तमेव नमः शब्दमुपादाय “ नमः शर्वाय च पशुपतये च नम ” इत्यपरो मन्त्रः ॥ एवमुत्तरत्रापि विज्ञेयम् । अथवा ' नमो भवाय च रुद्राय चे ' त्येवमादिषु च शब्देन प्रथमो नमः शब्दः अनुकृष्यते । एवमुभयतो नमस्कारमन्त्रा भवन्ति । यास्कपक्षे त्वन्यतरतो नमस्कारेषु स्फुटो मन्त्रविभागः । उभयतो नमस्कारेषूह्यः । तद्यथा-“ नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नम ” इत्यत्र नमो हिरण्यवाहवे सेनायै दिशां च पतय इत्येको मन्त्रः । पुरस्तादेवैकेन नमस्कारेण युक्तः । नमो नमो वृक्षेभ्यो

हरिकेशेभ्यः पशूनां पतय इति प्रथमत एव द्विनमस्कारको द्वितीय-  
मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि । चतुर्थानुवाके चरममन्त्रवर्जः । चरमत्वादौ  
द्विनमस्कारः । अन्ते एकतरनमस्कारक इत्युभयतो नमस्कारः स्वी-  
कार्यः । एवं विधाश्च विभागा बहुभिर्भाष्यकारैरनुपात्ता इति बहु-  
संमतः पूर्वोक्त एव विभागो ग्राह्यः । तथा च शाकपूर्ण्यादिभिरपि  
न विरोधः । तथाहि । द्वितीयतृतीयचतुर्थानुवाकाभिप्रायेण नमस्का-  
रादि नमस्कारान्तिमं एकं यजुरिति शाकपूर्णः । इहापंचमादिनवमा-  
नुवाकाभिप्रायेण नमस्काराद्येकं यजुरिति यास्कः । काशकृत्स्नस्त्व-  
ष्टानुवाका अष्टौ यजुंषीति अवान्तरमहावाक्याभिप्रायेणाह । अन्या-  
न्यप्यवान्तरवाक्यानि वेदभाष्ये भट्टभास्करादिभिः प्रदर्शितानि ।  
तान्यग्रे प्रदर्श्यन्ते । तस्मात् पूर्वोक्तन्यायेनादित आरभ्य नवस्वनुवा-  
केषु च चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मन्त्राः । दशमेऽनुवाके द्वादशर्चे  
द्वादशमन्त्राः । एकादशेऽनुवाकेऽन्ते त्रियजजुष्के दशर्चे त्रयोदश  
मन्त्राः । एवमेकादशस्वप्यनुवाकेषु मन्त्रा एकोनसप्तत्युत्तरं शतं  
भवन्ति । इति रुद्रानुवेकेषु मन्त्रविभागः । अथ चमकानुवाकेषु  
केवलेषु तथा चमकनमकयोर्विशिष्टप्रयोगे च मन्त्रविभागः तत्र  
'अग्रा विष्णू स जोषसेति चतुर्गृहीतं हुत्वे' त्युपक्रम्य 'वाजश्च  
मे प्रसवश्च म' इति संततां ? वसोर्द्धारां जुहोत्यामन्त्रसमापना-  
दिति । बोधायनेन प्रथमामृचमपास्यावशिष्टस्य चमकस्यैकमन्त्रत्वं  
वसोर्द्धारायामभिहितम् । तेनैव न्यायेन यदैकवारं नमकानुवाकावृ-  
त्याऽऽज्येन प्रतिमन्त्रं यत्र होमः क्रियते तदा तत्र चमके प्रथमामृचं  
पठित्वा चतुर्गृहीतेन हुत्वाऽवशिष्टेन चमकेन संततां धारां जुहु-  
यात् । यदा तु तिलादिभिर्होमो नमकेन तदाभिरुद्रं तिलादिभिरद्रव  
द्रव्यैः संततधारया अनिष्यमेर ? । यज्ञसंयुक्ते कर्मणि जपादौ त्वनुवा-  
कभेदस्य पृथङ् मन्त्रत्वेनानुष्ठानात् । प्रथमाऋगेको मन्त्रः । वाजश्च  
मइत्यारभ्यानुवाकान्तमपरो मन्त्रः । अवशिष्टा दशाऽनुवाका दश  
मन्त्रा इत्येवं द्वादशभिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । अन्ते वसुधारामपि कुर्वीत ॥  
वसोर्द्धाराया अभिलषितार्थं प्राप्तिहेतुत्वात् । यत्रापि रुद्रानुवाकाना-  
मेकादशावृत्त्या प्रतिमन्त्रं होम-स्तत्रापि 'नमस्ते रुद्र' इत्येकादशा-  
नामनुवाकानामेकमेकं जपेदिति बोधायनेन एकवारं ? एकादशानु-



वाक पाठान्त एकं प्रथमानुवाकं पठेत् । पुनरपि समग्र नमकानुवा-  
कावृत्तिं कृत्वा द्वितीयं चमकानुवाकमावर्तयेत् एवमेव समग्रनमका-  
नुवाकानां प्रत्यावृत्तिं चमकानुवाकेषु क्रमेणैकैकोऽनुवाक आवर्त्त-  
नीय इत्यभिधानात् । प्रतिमन्त्रं रुद्रानुवाकहोमान्ते एकं प्रथमचमका-  
नुवाकमेकमन्त्रात्मकं पठित्वा, हुत्वा, पुनरपि पूर्वोक्तन्यायेन रुद्रानु-  
वाकैर्हुत्वा द्वितीयेन चमकानुवाकेन जुहुयात् । इति ? । एवमेकादश  
रुद्रानुवाकानां मेकादशावृत्या होमे प्रत्यावृत्तिं चमकानामेकमेकमनु-  
वाकं क्रमेण हुत्वाऽन्ते वसोर्द्धारां जुहुयात् । अयं च होमप्रकारो  
द्रवाद्वद्रव्यसाधारणः । सर्वत्र वसुधारा त्वाज्येन । एवमेव रुद्रैका-  
दशिन्यां महारुद्रेऽतिरुद्रे च द्रष्टव्यम् । एतल्लक्षणानि चाह शातातपः

“ षडङ्गैकादशीरुद्रो रुद्रैकादशरुद्रतः ।

एकादशभिरेताभिर्महारुद्रश्च कथ्यते ॥

एकादशमहारुद्रै रतिरुद्रइतीरित ” इति ॥

तत् यथा “विधितो नमकावृत्ति रुद्र एकादशात्मिका ।

रुद्रस्यैकादशावृत्या रुद्रैकादशिनीस्मृता ॥

एकादशभिरेताभिर्महारुद्रस्तु कथ्यते ।

एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इतीष्यत ” इति ॥

अनयोरर्थः—वक्ष्यमाणषडङ्गन्यासादिपूर्वकं एकादशानां नम-  
कानुवाकानां जपानन्तरमेकं चमक प्रथमानुवाकं जपेत् । पुनः पूर्ववत्  
नमकजपानन्तरं द्वितीयं चमकानुवाकं पठेत् । एवमेवैकादशवारान्न-  
मकान् पठन् क्रमेणैकमेकं अनुवाकमुदीरयेत् । अनेन चप्रकारेण नमकै-  
कादशानुवाकानामेकादशधा आवृत्तिः षडङ्गैकादशीत्युच्यते । एषैव  
रुद्र इति संज्ञां लभते । एकादशरुद्रतः पूर्वोक्तरुद्रस्यैकादशावृत्येत्यर्थः ।  
एकादशरुद्रतो रुद्रीत्यन्वयः । इयं च रुद्रस्यैकादशावृत्तिरेव—रुद्रीति-  
रुद्रैकादशिनी चेति व्यपदेशद्वयभागभवति । एकादशभिरेताभिः—  
रुद्रैकादशिनीति पर्यायनाम्नीभिरेकादशसंख्याकाभिर्महारुद्रः कथ्यते ।  
महारुद्रस्यैकादशावृत्तिरतिरुद्र इति । इति चमकनमकयोर्मन्त्रविभागः॥

अथ मन्त्रविभागप्रकाराणां अनेकेषां दर्शितत्वात् कस्मिन्  
विभागे कतिमन्त्रसंख्या ? तथा कृतमन्त्रविच्छेद इत्येतत्प्रदर्शित-

त्वात् एतया दशांशहोमादिषु कत्याहुतयइत्येतदपि अभिधास्यति । तत्र श्रुत्या त्रिधा षोढा च विभागो दर्शितः । श्रौतत्रेधाविभागं मनसि निधाय बौधायनोप्याह ।—“ नमस्ते रुद्र मन्यव ” इत्येताननुवाकांस्त्रिधा विभज्येति । अत्रैवाविच्छिन्नानामनुवाकानां त्रेधाकरणपक्षे आद्याश्चत्वारोऽनुवाका एकोऽशः ततः चत्वारोऽनुवाका अपरोऽशः । एवं अष्टानुवाका गताः । अवशिष्टानुवाकत्रयं तृतीयोऽशः । एवं च अनुवाकमध्ये विच्छेदमन्तरेण त्रैविध्यं घटते ।

यथा गवां शतं दक्षिणेत्यत्र षोडशर्त्विजां दक्षिणाविभागः ॥ तथा प्रधानभूतर्त्विक्चतुष्टयस्यार्द्धिन इति संज्ञा । तदनन्तरर्त्विक्चतुष्टयस्यद्वयार्द्धिन इत्येव संज्ञा । तदनन्तराणां चतुर्णामृत्विजां तृतीयार्द्धिन इति । ततोऽवशिष्टानां चतुर्णां पादिन इति । एषां शतं गावो विभज्य दातव्याः तत्राप्ययं नियमः । अर्द्धिनामर्द्धं द्वयर्द्धिनां द्वितीयोऽशः तृतीयिनां तृतीयोऽशः । पादिनां चतुर्थोऽश इति । अर्द्धिनां द्वौ समुदायौ । तत्र प्रथमार्द्धिनां गोशतार्द्धं पञ्चाशद्गावो भवन्ति एवं च क्रियमाणे द्वितीयार्द्धिनां पञ्चाशदर्द्धं पञ्चविंशतिः । तृतीयिनां पञ्चाशत्तृतीयांशे क्रियमाणे षोडश षोडश भवन्ति । गोद्वयमवशिष्यते । तच्च त्रिषुस्थलेषु विभज्य स्थापितुमशक्यम् । द्रव्य-द्वारा च विभागो निषिद्धः । तस्मादर्द्धिनामष्टाचत्वारिंशत् । द्वितीयार्द्धिनां चतुर्विंशतिः । तृतीयिनां षोडश । पादिनां द्वादश । इति गवां स्वरूपाविच्छेदाय ( परिच्छेदाय ? ) शतं गावो विभक्ताः । अनेनन्यायेन प्रकृते एकादशानाम् अनुवाकानमनुवाकस्वरूपाविच्छेदाय पूर्वोक्तरीत्या चरमानुवाकत्रयस्यैकमन्त्रत्वमङ्गीकार्यम् । एवं चरमानुवाकानामेकावृत्या जपान्ते यदि होमं कर्तुं चिकीर्षतितदा होममात्रमेव । तदाऽस्मिन् पक्षे त्रयो मन्त्रा इति तिस्र आहुतयो भवन्ति । एवं चमकानुवाकानामेव जपान्ते होमचिकीर्षायां केवल होममात्रेच्छायां वा चमकेषु प्रथमा ऋगेको मन्त्रः । शिष्टा एकादशानुवाकाः एकादशमन्त्रा इति द्वादशभिर्मन्त्रैस्तावत्य आहुतयः । वसुधारा तु पूर्वोक्तरीत्यैव ॥ इत्येकः प्रकारः ॥ अथापरस्त्रेधा विभागो नमकेषु । अत्र च मूलं त्रेधा विभक्तं जुहोती त्येतदेव श्रुतिवाक्यम् । तत्र च ‘ नमस्ते रुद्र मन्यव ’ इत्यारभ्य सभापतिभ्यश्च वो नम ’ इत्यन्त

एको भागः । ' नमो अश्वेभ्य ' इत्यारभ्य ' अवार्याय चे ' त्यन्तो द्वितीयः । ' नमः प्रतरणायचे ' त्यारभ्य आसमाप्ते स्तृतीयः ॥ एवं त्रयो मन्त्रा इति । जपाङ्गहोमे । अनङ्गभूतस्वतन्त्रहोमे च तिस्र आहुतयः । इति द्वितीयः प्रकारः । अथान्यः प्रकारः षोढाविभागात्मकः । तत्र समनन्तरपूर्वाक्तविभागप्रकारेणैव प्रथमद्वितीयौ ग्राह्यौ । तृतीये विभागे ' नमः प्रतरणाय चे ' त्यारभ्य ' य एतावन्त ' इत्युच्चा सहित एको मन्त्रः । एवं त्रयो मन्त्राः । ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या ' मित्यारभ्य त्रीणि यजूंषि । अत्र च नमो रुद्रेभ्य इति चैषामित्येतत्पदं च ' इषवस्तेभ्य ' इत्यारभ्यासमाप्तेर्यो वाक्यशेषः स चेत्येतत्त्रितयं त्रिष्वपि यजुर्ष्वनुषजति ॥ तथा च नमो ' रुद्रेभ्यो येषामन्नमिषवस्तेभ्य ' इत्युपक्रम्य समाप्तिपर्यन्तमेको मन्त्रः । ' नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्य ' इत्यादि द्वितीयः ॥ ' नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्य ' इत्यादि तृतीयो मन्त्रः । एवं पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः सह षण्मन्त्राः । अस्मिंश्च त्रेधाविभक्तं जुहोतीयुपक्रम्य षट्संपद्यन्ते इत्यन्ता श्रुतिः प्रमाणत्वेन पूर्वं प्रदर्शिता । अधुना विनियोगसङ्ग्रहवाक्यं प्रमाणीक्रियते ॥

“ प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः शतरुद्रीयहोमकः ।

सभापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

अवार्याय चेत्यन्त एक स्तन्मसीत्यन्त उत्तरः ।

नमो रुद्रेभ्य इत्येषः पृथिव्यादि विभेदतः ।

त्रेधा भिन्नस्ततो होमे षण्मन्त्रा इह कीर्तिताः ॥ ”

इति । अस्मिन् पक्षे षडाहुतयो भवन्ति । जपाङ्गहोमे षडङ्गहोमे वा । इति तृतीयः प्रकारः ॥ अथ षोडशधा विभागवा[नन्यतरः प्रकारः] ॥ तत्र ' नमस्ते रुद्र ' इत्यारभ्य ' नमस्तक्षभ्य ' इत्यन्तः प्रथमविभागः । ' रथकारेभ्य ' इत्युपक्रम्य ' नमः स्वायुधाय ' इत्यन्तो द्वितीयो विभागः । ' सुधन्वने चे ' त्यारभ्य ' सहस्राणि सहस्रधा ' इत्येतद्वक्पर्यन्तं तृतीयो विभागः । इति त्रयो मन्त्राः । सहस्राणि सहस्रश इत्यारभ्य यएतावन्तश्चेत्यन्ताः दशर्चो दश मन्त्राः । एते च पूर्वैः सह त्रयोदश । ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यवशिष्टवाक्यं पूर्वोक्तरीत्या त्रीणि यजूंषि त्रयो मन्त्राः । एवं पूर्वोक्तैः सह षोडश ।

अत्र विभागे बौधायनवचनं प्रमाणम् । तच्च 'अपिवा प्रथमा-  
दुपक्रम्य नमस्तक्षभ्य' इत्यादि प्रथममेव दर्शितम् ॥ इत्येवं जपाङ्ग  
होमे स्वतन्त्र होमे वा षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ इति चतुर्थः प्रकारः ।

अथाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागात्मकः प्रकारः । तत्र प्रथमानु-  
वाके पञ्चदशर्चे पञ्चदश मन्त्राः । ततोष्टावनुवाकाः । अष्टौ यजूंषि ।  
काशकृत्स्न मतेनेति आदितः आरभ्य नवस्वनुवाकेषु त्रयोविंशतिः ।  
दशमेऽनुवाके द्वादशर्चे द्वादश एते च पूर्वैः सह पञ्चत्रिंशत् एकाद-  
शानुवाके दशर्चः । त्रीणि यजूंषि । इति त्रयोदश । द्वादशर्चे द्वादश ।  
एते च पूर्वैः सह पञ्चत्रिंशत् निवृत्तः एकादशेऽनुवाक ऋचो दश  
त्रीणि यजूंषि । इति त्रयोदश । एवं पूर्वैः सहाष्टाचत्वारिंशत् ।  
अतो जपाङ्गहोमे स्वतन्त्रहोमे च तावत्य एवाहुतयः । इति पञ्चम-  
प्रकारः ।

अथैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागयुक्तोऽन्यतमः प्रकारः । स  
च विनियोगप्रकरणानन्तरमेव तत्र प्रथमानुवाके पञ्चदशर्च इत्यादिना  
ग्रन्थेन दर्शितः । अतश्च जपाङ्गहोमे स्वतन्त्रहोमेऽप्यैकोनसप्तत्युत्तरं  
शतमाहुतयः इति षष्ठः प्रकारः ॥ इत्येकवारं नमकावृत्तौ मन्त्रभाग-  
भेदेन षट् पक्षाः प्रदर्शिताः । अथ रुद्रैकादशिन्यादिषु पूर्वोक्तपक्ष-  
संख्यानामावृत्तिभेदात् संख्याभेदः प्रदर्श्यते । नमकानामेकवारमा-  
वृत्तौ दशांश होम प्राप्तिरेवनास्ति ॥ एकादशधाऽऽवृत्त्यात्मके रुद्राख्ये  
विद्यते । तत्र दशांशहोमे कर्तव्ये त्रेधाविभागपक्षद्वयाश्रयणेन तिस्र  
आहुतयः । चमकानुवाकेन एकैका आहुतिरिति एकादश, पूर्वाभिस्सह  
चतुर्दशाहुतयः; ततो वसोर्ध्वारा सम्पूर्ण होमपक्षे प्रतिरूपकं तिस्र-  
स्तिस्र आहुतय इति त्रयस्त्रिंशत् । रूपकान्ते चमकानुवाकेनैकैका  
आहुतिरिति एता एकादश, पूर्वाभिः सह चतुश्चत्वारिंशत् । अन्तेच  
वसोर्ध्वारा । षोढा विभाग पक्षाश्रयणे तु दशांशहोमे षडाहुतयः चम-  
कानुवाकानां एकादशेति, पूर्वाभिः सह सप्तदश । ततो वसोर्ध्वारा ।  
समग्रहोमे तु प्रतिरूपकं षट्षडिति षडुत्तरा षष्टिः । पूर्वोक्तरीत्या  
चमकानुवाकाहुतय एकादशेति सप्तसप्ततिराहुतयः । अन्ते वसो-  
र्ध्वारा ॥ षोडशधा विभागपक्षाङ्गीकारे दशांशहोमे षोडशाहुतयः



पूर्वोत्करीत्या चमकानुवाकाहुतयः एकादशेति सप्तविंशतिराहुतयः वसोद्धारा च सम्पूर्णहोमे तु प्रतिवारं षोडश षोडशेति षट्सप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः । पूर्ववच्चमकस्यैकादशेति पूर्वाभिः सह सप्ताशीत्युत्तरं शतं आहुतयो भवन्ति । ततो वसोद्धारा । समग्रहोमे प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागपक्षाङ्गीकारे दशांशहोमेऽष्टाचत्वारिंशदेव चमकानामेकादशेति पूर्वाभिस्सह एकोनषष्ट्याहुतयो भवन्ति । तदनन्तरं वसोद्धारा । समग्रहोमे प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशत् । तदष्टाचत्वारिंशत्युत्तरा पञ्चशती भवत्याहुतीनाम् । पूर्ववच्चमकानुवाकानामेकादशेति मिलित्वैकोनचत्वारिंशदुत्तराणि पञ्चशतानि । ततो वसुधारा च । एकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागपक्षाश्रयणे तु दशांशहोम एकोनसप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः चमकानामेकादशेति मिलित्वा अशीत्युत्तरशतमाहुतयो भवन्ति ततो वसोद्धारा । समग्रहोमे तु प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरं शतं एकोनसप्तत्युत्तरं शतमित्येकसहस्रमष्टौ शतान्येकोनषष्टिश्चेति आहुतयो भवन्ति ॥ पूर्ववच्चमकानुवाकानामेकादशेति मिलित्वैकसहस्रमष्टौ शतानि सप्ततिश्च । ततो वसोद्धारा । इति रुद्र आहुतिसंख्या ॥

अथ रुद्रैकादशिन्यामाहुतिसंख्या । अत्रैकविंशत्युत्तरं (शतं) रूपका भवन्ति । अतः शतांशहोमोऽप्यत्रावतिष्ठतेऽवकाशसम्भवात् ? । यदा च शतांशहोमस्तदा शतरूपकाणामेकरूपकावृत्या होमः ॥ तत्रापि त्रेधा षोढेत्यादिमन्त्रविभागभेदेनानेके पक्षाः सम्भवेयुः ॥ तत्र त्रेधाविभागे शतरूपकाणां एकरूपकावृत्या तिस्र आहुतयः । रूपकाणामेकविंशतिरवशिष्यते ॥ तदर्थं 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इत्यनया प्रथमया ऋचा एका आहुतिः ॥ 'नमो रुद्रेभ्यो येदिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्य' इत्यन्त्ययजुषा परा आहुतिः ॥ चमकानुवाकैरेकादशेति षोडश आहुतयः ॥ अन्ते वसोद्धारा च ॥ शतांशहोमपक्ष एव षोढाविभागाश्रयणे शतरूपकाणामेकरूपका(वृत्या)षडाहुतयः । अवशिष्टैकविंशतिरूपकाणां कृते 'नमस्ते रुद्र' इत्यादिभिस्तिसृभिः ऋग्भिः प्रत्येकमेकैकाहुतिरिति तिस्रः । 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या' मित्यादिभिः पूर्वोक्तप्रकारयुक्तैस्त्रिभिर्यजुर्भिस्तिस्र आहु-

तयः । इति पूर्वोक्ताभिः सह द्वादश । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा त्रयोविंशतिः । अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ शतांशहोमपक्ष एव षोडशधाविभागाङ्गीकारे रूपकशतस्यैकरूपकावृत्या षोडशाहुतयः । अवशिष्टानां रूपकाणां मेकविंशतेः ? कृते प्रथमयचैकाऽऽहुतिः । पूर्वोक्तरीत्याऽन्त्ययजुषाचैकाऽऽहुतिः । पुनः प्रथमाभिस्तिसृभिः ऋग्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । अन्त्यैः त्रिभिः पूर्वोक्तप्रकारयुक्तैर्यजुर्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । इति मिलित्वा चतुर्विंशतिः । चमकानुवाकैरेकादश । इति पूर्वोक्ताभिः सह पञ्चविंशतिः । ततो वसुधारा । शतांशहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशद्रूपमन्त्रविभागाश्रयणे शतस्य रूपकाणामेकरूपकावृत्याऽष्टाचत्वारिंशदाहुतयः । त्रेधा विभागमाश्रित्य पुनरेकरूपकावृत्या तिस्र आहुतयः । अवशिष्टरूपकाणां कृते प्रथमयचैका आहुतिः । अन्त्ययजुषा पूर्वोक्तप्रकारयुक्तेन चैकाऽऽहृतिरित्येवं त्रिपञ्चाशत् । चमकानुवाकैरेकादश । इति मिलित्वा चतुषष्टिः । अन्ते वसुधारा च ॥ शतांशहोमपक्ष एवैकोनसप्तत्युत्तर (शत) मन्त्रविभागाश्रयणे शतरूपकाणामेकरूपकावृत्यैकोनसप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः । त्रेधा विभागमाश्रित्य पुनरेकरूपकावृत्या तिस्र आहुतयः । अवशिष्टरूपकाणां कृते प्रथमाभिस्तिसृभिः ऋग्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । अन्त्यैः पूर्वोक्तप्रकारयुक्तैः त्रिभिर्यजुर्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । एवं पूर्वोक्ताभिः सहाष्टाधिकसप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः । चमकानुवाकैरेकादश । इति मिलित्वैकोननवत्युत्तरं शतम् ॥ अन्तेवसोर्द्धारा ॥ अथ रुद्रैकादशिन्यामेव दशांशहोमपक्षाश्रयणे तत्रापि त्रेधामन्त्रविभागाङ्गीकार एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां द्वादश रूपका दशमो भागः । द्वादशस्वपि प्रत्येकं तिस्रस्तिस्र इति षट्त्रिंशदाहुतयः । प्रथमयचैकाऽन्त्ययजुषा चैकेति मिलित्वाऽष्टत्रिंशत् । चमकानुवाकैरेकादशेति पूर्वाभिः सहैकोनपञ्चाशत् ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ दशांशहोम एव षोढा मन्त्रविभागे दशमांशो द्वादश रूपकाः । तेषु प्रत्यावृत्ति षट् षडिति द्विसप्ततिराहुत्यः । प्रथमचैकाऽन्त्ययजुषा चैकेति चतुः सप्ततिः । चमकानुवाकैरेकादश । इति मिलित्वा पञ्चाशीतिः ॥ ततो वसोर्द्धारा ॥ दशांशहोम एव षोडशधा मन्त्रविभागे द्वादशरूपकाणां प्रत्यावृत्ति षोडश षोडशेति अधिक-



नवत्युत्तरं शतमाहुतयः । प्रथमचैकाऽन्त्ययजुषा चापरा । चमकानुवा-  
कैरेकादशं । इति मिलित्वा पञ्चोत्तरं शतद्वयमाहुतयः । अन्ते  
वसुधारा च ॥ दशांशहोम एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागे द्वादश-  
रूपकाणां प्रत्यावृत्ति षट्चत्वारिंशदिति षट्सप्तत्युत्तरा पञ्चशती  
भवत्याहुतीनाम् । प्रथमयचैकाऽन्त्ययजुषा चापरा । चमकानुवाकैरे-  
कादश । इति मिलित्वैकोननवत्युत्तरा पञ्चशती अन्तेवसुधारा ।  
दशांशहोम एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागे द्वादशरूपकाणां  
प्रत्यावृत्त्यैकोनसप्तत्युत्तरं शतमिति द्वे सहस्रे अष्टाविंशतिश्चाहुतयः ।  
प्रथमयचैकाऽन्त्ययजुषा चापरा । चमकानुवाकैरेकादश । इति  
पूर्वाभिः सह द्वे सहस्र एकचत्वारिंशच्च अन्तेवसोर्धारा च ॥ अथ  
रुद्रैकादशिन्यामेव समग्रहोमपक्षे तत्रापि त्रेधा मन्त्रविभागे  
एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्तिस्र इति त्रीणि  
शतानि त्रिषष्टिश्चाहुतयो भवन्ति । समग्रहोमपक्ष एव षोढा  
मन्त्रविभागे एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं । षट् षडिति  
सप्तशतानि षड्विंशतिश्चाहुतयो भवन्ति । संपूर्णहोमपक्षे एव षोड-  
शधामन्त्र विभागे एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडश  
षोडशेति एकसहस्रं नवशतानि षट्त्रिंशच्चाहुतयः । सम्पूर्ण होमपक्षे  
एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागे एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रति-  
रूपकमष्टाचत्वारिंशदिति पञ्चसहस्राण्यष्टौ शतानि अष्टौचाहुतयः ।  
समग्रहोमपक्ष एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागे एकविंशत्युत्तर-  
शतरूपकाणामैकोनसप्तत्युत्तरं शतं मन्त्रा इति विंशति सहस्राणि  
( चत्वारि शतान्यैकोनपञ्चा ) शदाहुतयः । समग्रहोमपक्षेषु सर्वे-  
ष्वप्येकादश रूपकाश्चमकस्थ भवन्ति । तत्र प्रतिरूपकमेकादशानुवाकै-  
रेकादशैकादशाहुतय इति चमकाहुतय एकविंशत्युत्तरं शतं भवति ।  
सर्वत्र चान्ते वसोद्धारा चेति रुद्रैकादशिन्यामाहुतिसंख्या ॥ अथ  
महारुद्राहुतिसंख्या ॥ तत्र चैकविंशत्युत्तरशतस्यैकादशभिर्गणनात्  
एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च रूपका भवन्ति । सर्वत्र चान्ते  
वसोद्धारा ॥ अत्र शतांशस्रयोदश रूपकाः । रूपकाणामेकत्रिंशदव-  
शिष्यते । एवं च शतांशहोमपक्षाङ्गीकारे त्रेधा मन्त्रविभागे  
शतांशस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्तिस्र इत्यैकोनचत्वा-

रिंशदाहुतयः ॥ अवशिष्टानामेकत्रिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिस्ति-  
सृभिर्ऋग्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । अन्तैः पूर्वोक्तप्रकारयुक्तैस्त्रि-  
भिर्यजुर्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । इति मिलित्वा पञ्चचत्वारिंश-  
दाहुतयः । चमकानुवाकैरेकादशभिः प्रत्येकमेकैकेत्येकादशेति पूर्वो-  
क्ताभिः सह षट्पञ्चाशत् । अन्ते वसोर्द्धारा च । शतांशहोमपक्ष  
एव षोढा मन्त्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं षट् षडित्यष्ट-  
सप्ततिराहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिस्ति-  
सृभिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । अन्त्यैस्त्रिभिर्यजुर्भिः प्रत्येकमेकैकेति  
तिस्रः । एवं मिलित्वा चतुरशीतिः । पूर्ववच्चमकानुवाकैरेकादशेति  
पूर्वोक्ताभिः सह पञ्चनवतिः । ततो वसोर्द्धारा । शतांशहोमपक्ष एव  
षोडशधा मन्त्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडशेति द्वे शते  
अष्टाहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते पूर्ववत्प्रथमर्गिभस्ति-  
स्रः अन्त्ययजुर्भिस्ति-स्र इति षट् । पूर्ववदेव चमकानुवाकैरेकादश । इति  
मिलित्वा द्वे शते पञ्चविंशतिश्च । अन्ते वसोर्द्धारा च । शतांशहोमपक्ष  
एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाच-  
त्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति षट् शतानि चतुर्विंशति आहुतयो भव-  
न्ति । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते प्रथमाभिस्ति-  
सृभिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । पूर्वोक्तप्रकारयुक्तैरन्त्ययजुर्भिस्ति-  
स्रः पूर्ववच्चमकानुवाकैरेकादश । इति पूर्वोक्ताभिः सहैकचत्वारिंशदुत्तरं  
षट्शतमाहुतीनाम् । ततो वसोर्द्धारा च ॥ शतांशहोमपक्ष एवैकोनसप्तत्युत्तर-  
शतमन्त्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरं शत-  
मिति द्वे सहस्रे एकशतं सप्तनवति आहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां  
कृते पूर्ववत्प्रथमाभिः ऋग्भिस्ति-स्रैः अन्त्ययजुर्भिस्त्रिभिः पूर्ववत् तिस्रः ।  
पूर्ववदेवचमकानुवाकैरेकादश । इति मिलित्वा द्वे सहस्रे द्वे शते  
चतुर्दश च, अन्ते वसोर्द्धारा । अथ महारुद्र एव दशांशहोमपक्षे  
एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति रूपकाणां दशमोऽश एकशतं  
त्रयस्त्रिंशच्चेति भवति । एक एव रूपकोऽवशिष्यते ॥ अत्र च त्रेधा  
मन्त्रविभागे त्रयस्त्रिंशदधिकस्यैकशतस्य रूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्र-  
स्ति-स्र आहुतय इत्येकोन चतुः शत्याहुतीनाम् । अत्र चमकानां  
दशांशो द्वादश रूपका भवन्ति । तत्र प्रतिरूपकमेकादशानुवाकैरे-

कादशैकादशेति मिलित्वा द्वात्रिंशदुत्तरमेकशतमाहुतयः । एताश्च  
पूर्वाभिः सहपञ्चशतानि एकत्रिंशच्चाहुतयः ॥ ततो वसोर्द्धारा ॥  
दशांशहोमपक्षे एव षोढामन्त्रविभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां  
प्रतिरूपकं षट्षडिति सप्तशतानि अष्टनवति आहुतयः । चम-  
कद्वादशरूपकाणां पूर्ववत् प्रतिरूपकं एकादशैकादशेति द्वात्रिंश-  
दुत्तरं एकशतं एताश्च पूर्वाभिः सह नवशतानि त्रिंशच्चाहुतयः  
ततो वसोर्द्धारा ॥ दशांशहोमपक्षे एव षोडशधा मन्त्रविभागे  
त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडश षोडशेति द्वे सहस्रे  
एकशतमष्टाविंशतिश्चाहुतयः । पूर्ववच्चमकद्वादशरूपकाणां प्रतिरूप-  
कमेकादशैकादशेत्येकशतं द्वात्रिंशच्च । पूर्वाभिः सहैताः द्वे सहस्रे  
द्वे शते षष्टिश्चाहुतयः ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ दशांशहोमपक्षे  
एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रति-  
रूपकमष्टाचत्वारिंशदिति षट् सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर शी-  
तिश्चेत्याहुतयः । पूर्ववच्चमकद्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकाद-  
शेति द्वात्रिंशदधिकमेकशतम् । एताश्च पूर्वाहुतिभिः षट् सहस्राणि  
पञ्च शतानि षोडश च भवन्ति ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ दशांशहोम-  
पक्षे एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां  
प्रतिरूपकं शतमेकोनसप्ततिः शतमेकोनसप्ततिश्चेति मिलित्वा द्वाविं-  
शतिसहस्राणि चत्वारिशतानि सप्तसप्तति आहुतयः । पूर्ववच्च-  
मकद्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकशतं द्वात्रिंश-  
च्च । पूर्वाभिः सहैताः द्वाविंशतिसहस्राणि षट् शतानि नव च भवन्ति ।  
अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ अथ महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे तत्रापि त्रेधा  
मन्त्रविभागे एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं  
तिस्रस्तिस्र आहुतय इति त्रीणि सहस्राणि नव शतानि त्रिनवति-  
आहुतयो भवन्ति । चमकस्यैकविंशत्युत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूप-  
कमेकादशैकादशेति मिलित्वैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चा-  
हुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह पञ्चसहस्राणि त्रीणि शतानि  
चतुर्विंशति आहुतयः ॥ ततो वसोर्द्धारा च ॥ अत्रैव समग्रहोमपक्षे  
तत्रापि षोढा मन्त्रविभागे एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति  
रूपकाणां प्रतिरूपकं षट् षडाहुतय इति सप्त सहस्राणि नव

शतानि षडशीतिश्चाहुतयो भवन्ति । चमकस्यैकविंशत्युत्तरैकशत-  
रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकसहस्रं त्रीणि शतान्येक-  
त्रिंशच्च आहुतयः । इति पूर्वाभिः सह नव सहस्राणि त्रीणि शतानि  
सप्तदश चाहुतयः ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च । अत्रैव समग्रहोमपक्षे  
षोडशधामन्त्रविभाग एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशचेतिरूपकाणां  
प्रतिरूपकं षोडश षोडशेत्येकविंशति सहस्राणि द्वे शते षण्णवति-  
श्चाहुतयः । चमकस्यैकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशै-  
कादशेति मिलित्वैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च । पूर्वोक्ताभिः  
सहैता द्वाविंशतिसहस्राणि षट् शतानि सप्तविंशतिश्चाहुतयः ॥  
ततो वसोर्द्धारा । अत्रैव समग्रहोमपक्षे तत्राप्यष्टाचत्वारिंशन्मन्त्र-  
विभागे एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशचेति रूपकाणां प्रतिरूपक-  
मष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति त्रिषष्टिसहस्राण्यष्टौशतान्यष्टा-  
शीतिश्चाहुतयः । चमकस्यैकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेका-  
दशैकादशेत्येकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चाहुतयः । एताश्च पूर्वो-  
क्ताभिर्मिलित्वा पञ्चषष्टिसहस्राणि द्वे शते ए कोनविंशतिश्चाहुतयः ॥  
अन्ते वसोर्द्धारा च । अत्रैव समग्रहोमपक्ष एकोनसप्तत्युत्तरशतम-  
न्त्रविभागे एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च चेति रूपकाणां  
प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरं शतमिति द्वे लक्षे चतुर्विंशति सहस्राणि  
नवशतान्येकोनचत्वारिंशच्चाहुतयः । चमकस्यैकविंशत्युत्तरशतरू-  
पकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिं-  
शच्चाहुतयः । पूर्वोक्ताभिः सहैता द्वे लक्षे षड्विंशति सहस्राणि द्वे  
शते सप्ततिश्चाहुतयः अन्ते वसोर्द्धारा च । इति महारुद्रे आहुति-  
संख्या ॥

अथातिरुद्र आहुतिसंख्या ॥ तत्र चतुर्दश सहस्राणि षट्  
शतान्येकचत्वारिंशच्च रूपकाभवन्ति । अत्र शतांश एकशतं  
षट् चत्वारिंशच्चरूपकाः । एकचत्वारिंशद्रूपका अवशिष्यन्ते ।  
अतिरुद्रे चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चरूपका भवन्ति ।  
अत्र शतांशस्त्रयोदशरूपकाः । एकत्रिंशद्रूपका अवशिष्यन्ते । एवं  
स्थिते शतांशपक्षे त्रेधा मन्त्रविभागे षट्चत्वारिंशदुत्तरशतरूपकाणां  
प्रतिरूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इत्यष्टत्रिंशदुत्तरा चतुःशत्याहुतीनाम् ।



अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिस्तिसृभि र्ऋग्भिः प्रत्ये-  
कमेकैकेति तिस्रः अन्त्ययजुर्भिः पूर्वोक्तप्रकारयुक्तैस्त्रिभिः प्रत्येकमे-  
कैकेति तिस्रः । चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैका-  
दशेति त्रिचत्वारिंशदुत्तरमेकशतमाहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां  
कृते “ अग्नाविष्णू सजोषसे ” त्यनयचैकाऽऽहुतिः । इत्येवं मिलि-  
त्वाऽष्टाशीत्युत्तरा पञ्चशत्याहुतीनाम् । अन्ते वसोर्द्धारा । शतांशपक्ष  
एव षोढा मन्त्रविभागे षट्चत्वारिंशदधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं  
षट्षडित्यष्टौ शतानि षट्सप्ततिश्चाहुतयः । अवशिष्टैकचत्वारिंश-  
द्रूपकाणां कृते पूर्ववदाद्याभिस्तिसृभि र्ऋग्भिस्तिस्रः पूर्ववदेवान्त्य-  
यजुर्भिस्तिस्र इति षडाहुतयः । चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रति-  
रूपकमेकादशैकादशेति त्रिचत्वारिंशदुत्तरमेकशतम् । अवशिष्टैक-  
त्रिंशद्रूपकाणां कृते “ अग्नाविष्णू सजोषसे ” त्यनयचैकाऽऽहुतिः ।  
इति पूर्वाभिः सहैता एकसहस्रं षड्विंशतिश्चाहुतयः ॥ अन्ते वसोर्द्धारा  
च । शतांशहोमपक्ष एव षोडशधा मन्त्रविभागे षट्चत्वारिंशदधि-  
कैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडश षोडशेति द्वे सहस्रे त्रीणि  
शतानि षट् त्रिंशच्चाहुतयः । अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते  
पूर्ववदाद्याभिस्तिसृभि र्ऋग्भिस्तिस्रः पूर्ववदेवान्त्ययजुर्भिस्तिस्र इति  
षडाहुतयः । चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां कृते प्रतिरूपकमेकादशै-  
कादशेति त्रिचत्वारिंशदुत्तरमेकशतम् । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूप-  
काणां कृते ‘अग्नाविष्णू सजोषसे’ त्यनयचैकाऽऽहुतिः । इति पूर्वाभिः-  
सहैता द्वे सहस्रे चत्वारि शतानि षडशीतिश्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा  
च । शतांशहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागे षट् चत्वारिंशद-  
धिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदिति सप्तसहस्राण्यष्ट  
चाहुतयः । अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते पूर्ववदाद्याभिस्तिस-  
सृभि र्ऋग्भिस्तिस्रः पूर्ववदन्त्ययजुर्भिस्तिस्र इति षडाहुतयः । चम-  
कस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति त्रिचत्वारिंश-  
दुत्तरमेकशतम् आहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते ‘अग्ना  
विष्णू सजोषसे’ त्यनयचैका हुतिः । इति पूर्वाभिः सहैताः सप्त  
सहस्राण्येकशतमष्टपञ्चाशच्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा । शतांश-  
होमपक्ष एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागे षट्चत्वारिंशदधिकैक-



शतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरशतमिति चतुर्विंशतिसह-  
 स्राणि षट्शतानि चतुः सप्ततिश्चाहुतयः । अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रू-  
 पकाणां कृते पूर्ववदाद्याभिस्त्रिंशत्सूभिर्ऋग्भिस्त्रिंशत्सूभिः पूर्ववदन्त्ययजुर्भि-  
 स्त्रिंशत्सूभिः इति षडाहुतयः । चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमे-  
 कादशैकादशेति त्रिचत्वारिंशदुत्तरमेकशतम् आहुतयः । अवशि-  
 ष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते 'अग्रा विष्णू सजोषसे' त्यनयर्चका आहुतिः ।  
 इति पूर्वाभिः सहैताः चतुर्विंशतिसहस्राण्यष्टौशतानि चतुर्विंशति  
 श्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ अथातिरुद्र एव दशांशहोमपक्षे  
 चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चेति रूपकाणां दशमोऽश  
 एकसहस्रं चत्वारिंशतानि चतुः षष्टिश्चेति भवति । एक एव  
 रूपकोऽवशिष्यते ॥ तथा चमकस्यैक सहस्रं त्रीणि शतानि एक-  
 त्रिंशच्चेति रूपकाणां दशमोऽशः एकशतं त्रयस्त्रिंशत् रूपका भवन्ति ।  
 एक एव रूपकोऽवशिष्यते अत्र च त्रेधा मन्त्र विभागे एकसहस्रं  
 चत्वारिंशतानि चतुःषष्टिश्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्त्रिंश  
 आहुतय इति ॥ मिलित्वा चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि द्विन-  
 वतिश्चाहुतयः ॥ अत्र चमकानां दशांशे एकशतं त्रयस्त्रिंशच्च  
 रूपकाभवन्ति ॥ एक एव रूपकोऽवशिष्यते । तत्र प्रतिरूपकमेका-  
 दशानुवाकैरेकादशैकादशेति मिलित्वैकसहस्रं चत्वारिंशतानि त्रि-  
 षष्टिश्चाहुतयः । एताश्चपूर्वाभिः सह पञ्चसहस्राण्यष्टौ शतानि  
 पञ्चपञ्चाशच्चाहुतयः । ततो वसोर्द्धारा ॥ दशांशहोमपक्ष एव षोडश  
 मन्त्रविभागे एकसहस्रं चत्वारि शतानि चतुः षष्टिश्चेति रूपकाणां  
 प्रतिरूपकं षट्षडिति मिलित्वाऽष्टौ सहस्राणि सप्तशतानि चतुरशीति  
 श्चाहुतयः । चमकस्य त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमे-  
 कादशैकादशेतिमिलित्वैकसहस्रं चत्वारि शतानि त्रिषष्टिश्चाहुतयः ।  
 एताश्च पूर्वोक्ताभिः सह दशसहस्राणि द्वे शते सप्तचत्वारिंशच्चाहु-  
 तयः ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च । दशांशहोमपक्ष एव षोडशधा मन्त्र-  
 विभाग एकसहस्रं चत्वारि शतानि चतुः षष्टिश्चेति रूपकाणां  
 प्रतिरूपकं षोडश षोडशेति मिलित्वा त्रयोविंशतिसहस्राणि च-  
 त्वारि शतानि चतुर्विंशतिश्चाहुतयः ॥ चमकस्य त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकश-  
 तरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वैकसहस्रं चत्वारि

शतानि त्रिषष्टिश्चाहुतयः ॥ एताश्च पूर्वोक्ताभिः सह चतुर्विंशति  
सहस्राण्यष्टौ शतानि सप्ताशीतिश्चाहुतयः । ततो वसोर्द्धारा । दशांश-  
होमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभाग एकसहस्रं चत्वारि शतानि  
चतुःषष्टिश्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति  
मिलित्वा सहस्राणि द्वे शते द्विसप्ततिश्चाहुतयः ॥ चमकस्य त्रयस्त्रिं-  
शदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वैकसहस्रं  
चत्वारि शतानि त्रिषष्टिश्चाहुतयः । पूर्वोक्ताभिः सहैता एकसप्त-  
तिसहस्राणि सप्तशतानि पञ्चत्रिंशच्चाहुतयः । ततो वसोर्द्धारा च ।  
दशांशहोमपक्ष एवैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागे एकसहस्रं चत्वा-  
रि शतानि चतुःषष्टिश्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरशत-  
मिति मिलित्वा द्वे लक्षे सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि  
षोडश चाहुतयः । चमकस्य त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपक-  
मेकादशैकादशेति मिलित्वैकसहस्रं चत्वारि शतानि त्रिषष्टिश्चाहु-  
तयः । पूर्वोक्ताभिः सहैता द्वे लक्षे अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राण्यष्टौ  
शतान्येकोनाशीतिश्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा च ॥

अथातिरुद्र एव समग्रहोमपक्षे चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्ये-  
कचत्वारिंशच्चेति रूपकाणां त्रेधा मन्त्रविभागे प्रतिरूपकं  
तिस्रस्तिस्र आहुतय इति मिलित्वा त्रिचत्वारिंशत्सहस्राणि नव  
शतानि त्रयोविंशतिश्चाहुतयः ॥ चमकस्यैक सहस्रं त्रीणि शतान्ये-  
कत्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशभिरनुवाकैरेकादशाहुतय  
इति मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः ।  
पूर्वोक्ताभिः सहैता अष्टपञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि चतुःषष्टि-  
श्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा च । समग्रहोमपक्ष एव षोडश मन्त्रविभागे  
चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं  
(षट्) षडिति मिलित्वा सप्ताशीति सहस्राण्यष्टौ शतानि षट्  
चत्वारिंशच्चाहुतयः । चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति  
रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा चतुर्दश सहस्राणि  
षट् शतान्येक चत्वारिंशच्चाहुतयः । एताश्च पूर्वोक्ताभिः सहैकलक्षं द्वे  
सहस्रे चत्वारि शतानि सप्ताशीतिश्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा च ।  
समग्रहोमपक्ष एव षोडशधा मन्त्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि षट्

शतान्येकचत्वारिंशचेति रूपकाणां प्रतिरूपकं ( षोडश ) षोडशेति मिलित्वा ढे लक्षे चतुर्विंशत्सहस्राणि ढे शते षट् पञ्चाशच्चाहुतयः । चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशचेति [ रूपकाणां प्रति ] रूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः ॥ पूर्वोक्ताभिः सहैता ढे लक्षेऽष्टाचत्वारिंशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि सप्त नवतिश्चाहुतयः । ततश्च वसोर्द्धारा । समग्रहोमपक्ष-एवाष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागे चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशचेति रूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदिति मिलित्वा सप्त लक्षाणि ढे सहस्रे सप्त शतान्यष्टषष्टिश्चाहुतयः ॥ चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशचेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः । पूर्वोक्ताभिः सह सप्त लक्षाणि सप्तदश सहस्राणि चत्वारि शतानि नव चाहुतयः ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च । समग्रहोमपक्षएवैकोनसप्तत्युत्तरशतमन्त्रविभागे चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशचेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकोनसप्तत्युत्तरं शतमेकोनसप्तत्युत्तरं शतमिति मिलित्वा चतुर्विंशति लक्षाणि चतुःसप्तति सहस्राणि त्रीणि शतान्येकोनत्रिंशच्चाहुतयः । चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशचेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः । पूर्वोक्ताभिः सहैताश्चतुर्विंशतिलक्षाण्यष्टाशीति सहस्राणि नव शतानि सप्ततिश्चाहुतयः । ततश्च वसोर्द्धारा । इत्यतिरुद्राहुति संख्या ।

अथ “ नमकादिविभेदेन जपहोमविधौ विधिः ।

गुरुर्लघुश्चदृष्ट्वाऽयं योज्यः शक्त्याद्यव्यपेक्षया” ॥

इति नमक रुद्ररुद्रैकादशिनीमहारुद्राऽतिरुद्रेषु मन्त्रविच्छेद-प्रकार आहुतिविशेषश्च दर्शितौ ।

अथ दशांश होमे स्थण्डिलकुण्डनिर्माणविधिः । तत्र स्वल्प-संख्याकहोमे स्थण्डिलम् । समन्ततो हस्तमात्रं द्विहस्तपरिमितं वा

होमानुसारेण कल्पयेत् । अधिकसंख्याकहोमे तु कुण्डं प्रकल्पयेत् ।  
तच्च नवग्रहमग्नौक्तप्रकारेण ॥ स्कान्दपुराणे ॥

“ नवग्रहमग्नौ कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।  
चतुरश्रमधोहस्तं योनिवक्रं समेखलम् ॥  
चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता । ”

हस्तमात्रं समं-चतसृष्वपि दिक्षु हस्तप्रमाणम् ॥ चतुरश्रं-  
चतुष्कोणम् । अधोहस्तं-अधःपातमपि हस्तपरिमितं यस्य  
तत्तथोक्तम् । योनिवक्रं-वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितयोनिर्यस्य वक्रं,  
तत्तादृक् ॥ मेखलाप्रमाणमाह ॥ चतुरङ्गुलविस्तारेत्यादिना । तद्वदु-  
च्छ्रिता चतुरङ्गुलोन्नता । एतच्च कुण्डमग्नौक्तहोमानुसारि । योनिलक्षणं  
तु चिन्तामणौ ।

“ वितस्तिमात्रा योनिःस्यात् षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता ।  
कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥  
गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ।  
एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ॥  
मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निभा ” ।

वितस्तिमात्रेति । एतच्च योनिदैर्घ्यम् । षट्सप्ताङ्गुलविस्तृतेति । षडङ्गु-  
लिविस्तृता सप्ताङ्गुलिविस्तृता वे(त्या)यामे विकल्पः । तद्वदायतेत्यनेन  
दैर्घ्ये प्रमाणान्तरमाह । उक्तलक्षणलक्षिता-गजोष्ठसदृश्यश्वत्थपत्र-  
सदृशी वा योनिर्भवतीत्यर्थः । इयं च योनिः कुण्डस्य पश्चिमदि-  
रभागे मेखलोपरि कार्या ॥

मण्डपलक्षणं स्कान्दपुराणे ।

“ गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः ।  
रुद्रायतनं भूमौ वा चतुरश्रमुदक्प्लवम् ॥  
दश हस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्याद्विधानतः ।  
तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः ॥  
प्रागुदक्प्रवर्णां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः ।



प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदंशं मण्डपस्य तु ॥  
शोभनं कारयेत्कुण्डं यथावलक्षणान्वितम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण कुण्ड निर्माणविधिस्तत्रैव—

“ द्विहस्तं विस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायनं पुनः ।  
लक्षहोमे भवेत्कुण्डं योनिवक्तं त्रिमैग्वलम् ॥

पूर्वपश्चिमयोर्हस्तद्वयविस्तृतं—दक्षिणोत्तरयोश्चतुर्हस्तायनं—चतुर्हस्त-  
खातं चतुरश्रकुण्डं विधेयमित्यर्थः । योनिलक्षणं तु प्रागुक्तम् ॥

“ द्विरङ्गुलोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ।  
त्रिरङ्गुलोल्लता तद्व द्वितीया समुदाहृता ॥  
उच्चायविस्तराभ्यां च तृतीया चतुरङ्गुला ।  
द्वयङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि शस्यते ॥

(पूर्वयोर्द्वितीयातृतीययोः) मैग्वलयोः । चतुर्हस्तकुण्डे मण्डपप्रमाण-  
माह—

“ तथा षोडशहस्तः स्या न्मण्डप(श्च) चतुर्मुग्वः । ”

मत्स्यपुराणे

“ नदीनां सङ्गमे चैव सुराणामग्रतस्तथा ।  
सुसमे भूमिभागे च देवताधिष्ठितो ? ते) नृपः ॥  
ऋत्विग्भिर्गुरुणा चैव सार्द्धं भूमिं प्रतीक्षयेत् ।  
खनेद्वै तत्र कुण्डं च सुसमं हस्तमात्रकम् ॥  
द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ।  
युग्मशो ऋत्विजः प्रोक्ता अष्टौ ते वेदपारगाः ॥  
कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराशिनोऽपिवा ” ।

अष्टावृत्तिज इत्युपलक्षणम् । अतो यत्र शान्तिकर्मादि वेगेन निर्वाह्यं  
भवति तत्र यावद्भिर्ऋत्विग्भिः कर्म वेगेन निर्वहति तावत् ऋत्विजो  
वृणीत । यद्यपि खत्वत्यागो यजमानेनैव कार्यस्तथापि बहुकर्तृके होमे  
त्यागस्य विभिन्नकालत्वेन त्यागकालस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्धोमोपक्रम  
एव यष्टव्यदेवताः स्मृत्वा यजनीयद्रव्यं च मनसि निधाये ‘ इदं यथा-  
देवतमस्त्विति स्व(त्व) त्यागः कार्यो यजमानेन । अथ



वसुधारा प्रकारः । निन्तामणौ ॥

“ घृतकुम्भं वसोर्द्धारां पातयेद(नि ? न)लोपरि ।  
 औदुम्बरीं अथाद्रीं च कर्ज्वीं कांटर वर्जितां-  
 बाहुमात्रां सुवं कृत्वा ततस्तंभद्वयोपरि ॥  
 “ घृतधारां तथा सम्यगग्रेरुपरि पातयेत् ” ॥

अत्र वसुधारायां मन्त्र श्रमकानुवाकाः—मन्त्रान्तराण्यपि श्रूयन्ते ।

“ श्रावयेत्सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्र मेन्दवम् ।  
 महावैश्वानरं सम्यक् ज्येष्ठसाम च पाठयेत् ” ॥

इति स्थण्डिलकुण्डनिर्माणविधिः ।

अथ बौधायनप्रोक्तः पञ्चाङ्गन्यासविधिः । पञ्चाङ्गरुद्रशब्दस्य षडङ्गरुद्रशब्दस्यायमर्थः—(पञ्चप्रकाराङ्गन्यासाः यस्मिन् मः) पञ्चाङ्गरुद्रः । एवं षडङ्गरुद्रोऽपि । तत्र पञ्चाङ्गन्यासेषु शिखाद्यस्त्रान्तमेकत्रिंशदङ्गन्यासः प्रथमः । मूर्द्धादिपादान्तं दशन्यासो द्वितीयः । पादादिमूर्द्धान्तं पञ्चन्यासः तृतीयः । गुह्यादिमस्तकान्तं षडङ्गन्यासश्चतुर्थः । हृद्याद्यस्त्रान्तं पञ्चन्यासः ? पञ्चमः । एवं पञ्चाङ्गन्यासः । प्रजननादि सर्वाङ्गपर्यन्तं षोडशाङ्गन्यासोऽपरः ॥ अयं च षष्ठोऽङ्गन्यासः ॥ पूर्वोक्तपञ्चप्रकारन्याससहितः पञ्चाङ्गरुद्रः ॥ षट् प्रकारन्याससहितः षडङ्गरुद्रः ॥ अथ महान्यासविधिः ।

ततः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यासपूर्वकं जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामः—‘ याते रुद्रे ’ति शिखायाम्—‘ अस्मिन्महत्यर्णवे ’ इति शिरसि—‘ सहस्राणी ’ति ललाटे—‘ हंसः शुचिष ’दिति भ्रुवोर्मध्ये—‘ त्रियम्बकं यजामह ’ इति नेत्रयोः—‘ नमः श्रुत्यायचे ’ति कर्णयोः ‘ मानःस्तोक ’ इति नासिकायाम्—‘ अवतत्ये ’ति मुखे ‘ (नीलग्रीवेति द्वौ ) ’ कण्ठे—‘ नमस्ते अस्त्वायुधाये ’ ति बाह्वोः—‘ याते हेतिरित्युपबाह्वोः, ‘ परिणोरुद्रस्ये ’ति मणिबन्धनयोः, ‘ ये तीर्थानी ’ति हस्तयोः—‘ सद्योजात ’मिति पञ्चानुवाकान् पञ्चस्वङ्गुलीषु, ‘ नमो

वैः किरिकंभ्यः' इति हृदये, 'नमो गणेभ्यः' इति पृष्ठे—'नमो हिरण्यवाहव' इति पार्श्वयोः, 'विज्यं धनु रिति जठरे, हिरण्यगर्भ' इति नाभौ, 'मीढुष्टमे'ति कट्याम्—'ये भूतानामधिपतय' इति गुह्ये, 'येअन्नेष्वि'ति अण्डयोः, 'सशिराजातवेदा' इत्यपाने—'मानो महान्न' मित्यूर्वोः, 'एष न इति जान्वोः ये संस्पृष्टजिदिति जङ्घयोः, विश्वं भूतमिति गुल्फयोः—'ये पथा'मिति पादयोः, 'अध्य वोच'दिति कवचम्, 'नमो विल्मिन' इत्युपकवचम्, 'नमो अस्तु नीलग्रीवाये'ति तृतीयम् 'नेत्रं, प्रमुञ्च धन्वन' इत्यस्त्रम्। य एतावन्ता श्चे ति दिग्बन्धः। 'ओं नमो भगवते रुद्राये'ति नमस्कारं न्यसेत् ॥

“ ओंकारं मूर्ध्नि विन्यस्य नकारं नासिकाग्रतः ।

मोकारान्तु ललाटे वै भकारं सुखमध्यतः ॥

गकारं कण्ठदेशे तु वकारं हृदि विन्यसेत् ।

तेकारं दक्षिणे हस्ते रुकारं वामतो न्यसेत् ॥

द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोर्न्यसेत् ।

सव्यं च पादयोर्न्यस्य वामं न्यस्योरुमध्यतः

अघोरं हृदि विन्यस्य मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् ।

ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंसो नाम सदाशिवः ॥

हंसहंसेति यो ब्रूयात् हंसो नाम सदाशिवः” ।

ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्येत्यस्यायं अर्थः ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंस हंसेति ब्रूयात्। एवं कृते सति हंसो नाम—हंस इति प्रसिद्धः सदाशिवो भवेत्। अमुमेवार्थमनुवदति ‘हंस हंसेति यो ब्रूयाद्धंसो नाम सदाशिव इति ॥ “ एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः सम्पुटमारभेत् ” ॥

“ त्रातारमिन्द्रं, त्वन्नो अग्ने सुगन्नः पन्थाम, सुन्वन्तं, तत्वाया, म्या नोनियुद्धि, वयं सोम, तमीशान, मस्मे रुद्रा, स्योना पृथिवि। ” इत्येतत्सम्पुटम्। इन्द्रादीन् दिक्षु विन्यस्यैवमेवात्मनिरौद्रीकरणं कृत्वा।

विद्यूरमित्यनुवाकेनमानुषेण त्वगस्थितैः पापैः प्रमुच्यते । सर्वभू-  
 तेष्वपराजितो भवति । यक्षगन्धर्व भूतप्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसयमदून-  
 शाकिनीडाकिनीसर्पश्वापदतस्कराद्युपद्रवाः सर्वे ज्वलन्तं पश्यन्तु  
 मां रक्षन्तु । मनोज्योतिः, रबोध्यग्निर्मूर्छानं, मर्माणिते जातवन्दा, इति  
 गुह्याद्याभिमन्यात्मरक्षा कर्तव्या ब्रह्मात्मन्वदमृजन्तत्यनुवाकेन शिव-  
 सङ्कल्पं हृदयं पुरुषसूक्तं शिरः—उत्तरनारायणं शिखा—अप्रतिरथं  
 कवचं—प्रतिपुरुषद्वयं नेत्रम्, शतरुद्रीयमस्त्रं, पञ्चाङ्गं सकृज्जपेत्  
 अष्टाङ्गं प्रणम्यात्मात्मानं रुद्ररूपं ध्यायेत् ॥

“ शुद्धस्फटिकसङ्काशं त्रिनेत्रं पञ्चवक्त्रकम् ।  
 गङ्गाधरं दशभुजं सर्वाभरणभूषितम् ॥  
 नीलग्रीवं शशाङ्काङ्कं नागयज्ञोपवीतिनम् ।  
 व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च वरेण्यमभयप्रदम् ॥  
 कमण्डलवक्षसूत्राभ्या मन्वितं शूलपाणिनम् ।  
 ज्वलन्तं पिङ्गलजटाशिखमुद्योतकारिणम् ॥  
 अमृतेनाप्लुतं हृष्टमुमादेहार्द्धधारिणम् ।  
 दिव्यसिंहासनासीनं दिव्यभोगसमन्वितम् ॥  
 दिग्देवतासमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् ।  
 नित्यं च शाश्वतं शुद्धं ध्रुवमक्षरमव्ययम् ॥  
 सर्वव्यापिनमीशानं रुद्रं वै विश्वरूपिणम् ।  
 एवं ध्यात्वा द्विजः सम्यक् ततो यजनमारभेत् ” ॥ इति

इति पञ्चाङ्गन्यासविधिः ॥

अथ रुद्राभिषेकविधिः ॥

अभिषेके पूर्वोक्तन्यासा अपि समुच्चीयन्ते । अथानो रुद्रस्ना-  
 नार्चनविधिं व्याख्यास्यामः । आदित एव तीर्थे स्नात्वा शुचिः प्रयतो  
 ब्रह्मचारी शुक्लवासाः ईशानस्यप्रतिकृतिंकृत्वा तस्य दक्षिणाप्रत्यग्देशे  
 तन्मुखःस्थित्वाऽत्मनि देवताः स्थापयेत् ॥ प्रजनेन ब्रह्मा तिष्ठतु ॥  
 प्रादयो विष्णु स्तिष्ठतु । हस्तयोः हरि स्तिष्ठतु । बाहुवोरिन्द्र

स्तिष्ठतु । जठरे अग्नि स्तिष्ठतु । हृदये शिवस्तिष्ठतु । कण्ठे वसव  
 स्तिष्ठन्तु । वक्त्रे सरस्वती तिष्ठतु । नामिकयोर्वायुस्तिष्ठतु । नय-  
 नयोः सूर्याचन्द्रमसौ ( तिष्ठताम् ) ॥ कर्णयोरश्विनौ तिष्ठेतां ।  
 ललाटे रुद्रास्तिष्ठन्तु । मूर्धन्यादित्यास्तिष्ठन्तु ॥ शिरसि  
 महादेवः तिष्ठतु । शिखायां वामदेव स्तिष्ठतु । पृष्ठे पिनाकी  
 तिष्ठतु ॥ पुरतः शूली तिष्ठतु ॥ पार्श्वयोः शिवाशङ्करो ( तिष्ठताम् ) ॥  
 सर्वतो वायुस्तिष्ठतु । ततो बहिः सर्वतोऽग्निर्ज्वालापरिमालावृतस्ति-  
 ष्ठतु । सर्वेष्वङ्गेषु सर्वादेवास्तिष्ठन्तु । मां रक्षन्तु । अग्निर्मेवाचिश्रित  
 इति यथा लिङ्गमङ्गानि संमृज्य अथैनं गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैरात्मानं  
 प्रत्याराधयेत् । आराधितो मनुष्यै स्त्वं सर्वदेवैः रसादिभिः - ।  
 आवाहयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वर ॥ त्र्यम्बकं यजामहे इत्य-  
 थैनं माराधयेत् । अग्निर्मेवाचिश्रितः इत्यादेरयमर्थः । अग्निर्म इत्या-  
 दिभिः वक्ष्यमाणमन्त्रैः यथालिङ्गं अङ्गानि संस्पृशेत् । तत्र मन्त्राः ।  
 अग्निर्मेवाचिश्रितः । वाग्धृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं  
 ब्रह्मणि ॥ इति वाचं स्पृशेत् । वायुर्मेप्राणेश्रितः । प्राणो हृदये ।  
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति प्राणस्थानं हृदयं ।  
 सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं  
 ब्रह्मणि ॥ इति चक्षुषी । चन्द्रमामे मनसि श्रितः । मनो हृदये ।  
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इति मनस्थानं वक्षः । दिशो  
 मे श्रोते श्रिताः । श्रोत्रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं  
 ब्रह्मणि ॥ इति श्रोतं । आपो मे रेतसि श्रिताः । रेतो हृदये । हृदयं मयि ।  
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति गुह्यस्थानं । पृथिवीमे शरीरेऽश्रिता ।  
 शरीरं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति शरीरं ।  
 ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः । लोमानि हृदये । हृदयं मयि ।  
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति रोमकूपान् ॥ इन्द्रो मे बले श्रितः ।  
 बलं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति सर्वाङ्गं ।  
 पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः । मूर्धा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।  
 अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति मस्तकं । ईशानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये ।  
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति क्रोधस्थानं हृदयं ।

आत्माम आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।  
अमृतं ब्रह्मणि ॥ इति चित्तस्थानं वक्षः । पुन र्म आत्मा पुनरायु-  
रागात् । पुनः प्राणः पुनराकृतमागात् । विश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः ।  
अन्तस्तिष्ठत्वभूतस्य गोपाः ॥ इति अयं शरीरं स्पृशेत् । एवं  
अङ्गानि संमृज्य ।

रुद्ररूपिणं जीवात्मानं स्वशरीरे पूजयेदित्यर्थः ॥ तत्रावाहन-  
मन्त्रः । आराधित इत्यादि । आवाहनव्यतिरीक्तेतरोपचारेषु पञ्चसु  
पट्सु वा ‘ अयम्बकं यजामह ’ इत्ययं मन्त्रः । अत्रनैवेद्यमपि मान-  
सं परिकल्पयेत् । एवमात्मपूजानन्तरं शिवपूजाप्रकारमाह । “ आ-  
त्मा वहन्तु हरयः सचेतसः श्वेतै रश्वै सह केतुमदभिः । वाताजवै-  
र्बलवद्भिर्मनोजवैरायाहि शीघ्रं मम हव्याय । शर्वो ? ” मित्यावाह-  
यामीत्यावाह्य संस्थापयेदित्यावाहनम् “ सद्यो जानं प्रपद्यामी ”  
त्यावाहनं ददाति ॥ “ सद्यो जानाय वै नमोनम ” इत्यासनं  
ददाति ॥ “ भवे भवे नातिभवे भजस्व मा ” मिति पाद्यं ददाति ॥  
“ भवोद्भवाय नम ” इत्यबलिङ्गाभिः स्नानं ददाति ॥ अब् लिङ्गा  
आपोहिष्ठेत्याद्याः ॥ अथाद्भिस्तर्पयति ॥ “ भवं देवं ” तर्पयामि ॥  
शर्वं देवं तर्पयामि—ईशानं देवं तर्पयामि—“ पशुपतिं देवं ” तर्पयामि ।  
“ रुद्रं देवं ” तर्पयामि ॥ “ उग्रं देवं ” तर्पयामि । “ भीमं देवं ” तर्प-  
यामि । “ महान्तं देवं ” तर्पयामि । इति तर्पयित्वा “ ज्येष्ठाय  
नम ” इत्याचमनीयं ददाति । “ श्रेष्ठाय नम ” इति मधुपर्कं ददाति ।  
“ कालाय नम ” इति गन्धं ददाति । “ कलविकरणाय नम ” इति  
पुष्पं ददाति । “ सर्वभूतदमनाय नम ” इति धूपं ददाति । “ मनोन्म-  
नाय नम ” इति दीपं ददाति “ भवोद्भवाय नम ” इति काले नैवेद्यं  
ददाति ॥ अथाष्टभिर्मन्त्रैरष्टौ पुष्पाणि ददाति । “ भवाय देवाय  
नमः ” । “ शर्वाय देवाय नमः ” । “ ईशानाय देवाय नमः ” । “ पशुप-  
तये देवाय नमः ” । “ रुद्राय देवाय नमः ” । उग्राय देवाय नमः ।  
भीमाय देवाय नमः । महते देवाय नमः ॥ अथास्याधोरतनूरघोरेभ्य  
इत्युपतिष्ठते । अथास्याधोरतनूरित्यस्यायमर्थः । अथ पूर्वोक्तपूजान-  
न्तरमस्यरुद्रस्याधोरतनूरघोरादिशरीराण्युपतिष्ठते । केन ? । अधोरेभ्य



इत्याद्यनुवाका अग्रे दर्शयिष्यमाणा अपि सौकर्यार्थमत्र लिख्यन्ते ।  
 “अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वतद्दर्शवसर्वेभ्यो ? नमस्ते ?  
 अस्तु रुद्ररूपेभ्यः । तत्पुरुषायविद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो  
 रुद्रः प्रचोदयात् । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माऽधिप-  
 तिः ब्रह्मणेधिपतिः ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो ॥ ” अथास्या-  
 घोरतनूरघोरेभ्य इत्युपतिष्ठत इत्युक्तम् । तदनन्तरकृत्यमाह । अथै-  
 तस्य हिरण्येन मूर्ध्नि कलशेन सन्ततधारां निषिञ्चेन्मधुना सर्पिषा  
 पयसा चेश्वरसेन नालिकेरेण वाऽऽन्नरसेन वा ॥ तदलाभे उदकेन वा ॥  
 ‘नमस्तेरुद्र मन्यव’ इत्येकादशानामनुवाकानाम् अन्ते अग्नाविष्णूस-  
 जोषसेत्यनुवाकान् एकैकं जपेत् । सर्वेषां पारे पुनराराधयेत् । उत्तमा-  
 राधनेन तदेतद्विधानं प्रोक्तम् । सन्ततधारामिति सन्ततधारापदं  
 सहस्रकलशस्याप्युपलक्षणम् । एतदेव घटीस्नानमित्युच्यते । अतः  
 स्नानविधावपि पूर्वोक्त पञ्चाङ्गन्यासादि कार्यम् । सर्वेषां पार इत्यादि ।  
 सर्वेषामभिलक्षितनमकावृत्तिविशेषाणां पारे समाप्तौ । उत्तमाराधनेन  
 पुनराराधयेत् । अभिषेकानन्तरं पूर्ववदेव पुनः पूजयेदित्यर्थः ॥  
 पुनराराधये दुत्तमाराधनमिति पाठादुत्तमाराधनमभिषेकानन्तर-  
 पूजां पुनः पश्चात् ? आराधयेत् कुर्वीतेत्यर्थः ॥ पुनः शब्दः प्रथम-  
 पूजापेक्षया, नत्वभिषेकान्ते द्विः पूजापेक्षया तदेतद्विधानं प्रोक्त-  
 मिति । आदावेव पूजाविधानं प्रोक्तमित्यर्थः । अथवा तदेतद्विधान-  
 मभिषेकादिषु प्रोक्तमित्युपसंहारः । उत्तमाराधनं तदेतत्प्रोक्तमित्यु-  
 क्तम् । अधुना व्याधिविमोकार्थेऽभिषेककर्मणि विशेषं दर्शयन्न-  
 धिकारभेदात् भिन्नानि फलानि दर्शयति । तेनाभिषिक्तेनोदकेनाक्षी-  
 भ्यामित्यनुवाकेनाव् लिङ्गाभि आपदात्संसृज्य पापक्षयार्थी व्याधि-  
 विमोचनार्थी श्रीकामः शान्तिकामः पुष्टिकामस्तुष्टिकामो मोक्षार्थी  
 च कुर्यात् । एवं कुर्वन्सिद्धिमवाप्नोति । आचार्याय दक्षिणां ददाति ।  
 दश गाः सवत्साः सुवर्णभूषिताः वृषभैकादशाः, तदलाभे एकां गां  
 दद्यात्, इत्याह भगवान् बौधायनः । अक्षीभ्यामित्यनुवाको रोग-  
 प्रतिमादानविधेरन्ते प्रदर्शितः । आपोहिष्ठेत्यादय आब्लिङ्गा ऋच  
 आश्वलायनघोषशान्तेः प्राग्दर्शिताः । इति रुद्राभिषेकविधिः ॥

अथाङ्गमन्त्राणामृष्यादि । अथ नमकाङ्गन्यासमन्त्राणामृषिदेवता-  
छन्दांसि । तत्रार्घम् । याते रुद्र, नमः सुत्याय, नमो वः किरिकेभ्यो,  
ऽसुन्वन्तमयजमानं, मनो ज्योति, र्यमाय स्वाहेत्येषामग्निः ।  
अस्मिन् महत्यर्णवे । सहस्राणि सहस्रशो । नीलग्रीवा इति द्वयोः  
नमो गणेभ्य इति, एषां मन्त्राणां ऋषिः दुर्वासाः । हंसः शुचि-  
षत्त्वं नो अग्र, इत्यनयोर्वामदेवः । अग्रम्बकं यजामहे, आनो नियुद्धि-  
रित्यनयोर्वसिष्ठो । मानस्तोके नमस्ते अस्त्वायुधाय, याते हेति-  
नमोबिल्मिने, नमो अस्तु नीलग्रीवाये त्वेषां भगवान्, अवतत्य  
धनुः, प्रमुञ्च धन्वनः, इत्यनयोर्नारदः, ये तीर्थानि, ये भूतानां, ये  
पथां य एतावन्तेश्चेत्येषां देवलः । सद्योजातादि पञ्चानुवाकानामग्निः,  
तामग्निवर्णां पृतनाजितमिति द्वयोश्च सांहितीर्देवता उपनिषदः ।  
नमोहिरण्यवाहवइत्यस्य मण्डूकः, हिरण्यगर्भो यः प्राणत इत्यनयो-  
र्हिरण्यगर्भः । मीढुष्टम शिवतमेत्यस्या वैराजः । जातवेदस इत्यस्याः  
काश्यपः । अग्ने त्वं पारथाग्ने नयेत्यनयोरगस्त्यः । विश्वानिनइत्यस्या  
वसुश्रुतः, मानो महान्तमित्यस्या देवराट् । एष ते रुद्र भागः सुगन्नः  
पन्थामित्यनयो रङ्गयस्सम्भूतइत्यनुवाकस्य ब्रह्म जज्ञानं या ते  
अग्र इत्यनयो अविश्वे देवाः, अध्यवोचदित्यस्याः कण्वः, त्रातार-  
मिन्द्रमुर्गः । पश्वासयेत्यनयोगौतमः । तत्त्वायामीत्यस्याः शुनः शेफः ।  
वयं सोमेत्यस्या बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुश्च । तमीशानमित्यस्य  
राहुगणः । अस्मे रुद्रेत्यस्याः प्रगाथः । स्थोना पृथिवी मही द्यौः पृथिवी  
च न इत्यनयोर्मेधातिथिः । अवोध्यग्निरित्यस्या बुध गविष्ठिरो,  
मूर्धानमित्यस्या विश्वरूपो, मर्माणि त इत्यस्याः वायुः । जातवेदा  
इत्यस्याः स्वयम्भूः ब्रह्मा, यज्जाग्रत इति सूक्तस्य, शिवसङ्कल्पस्य,  
सहस्रशीर्षेत्यष्टादशर्चस्य, सूक्तस्य, प्रजापतिः । षोडशर्चस्य चेत्यस्य  
नारायणः । आशुःशिशान इत्यनुवाकस्याप्रतिरथः । त्वमग्ने रुद्र  
इत्यनुवाकस्य हव्यवाहः । इत्यार्घम् । अथ दैवतम् । हंसः शुचिषदि-  
त्यस्याः सूर्यः, मानस्तोके नमस्ते, अस्त्वायुधाय, या ते हेति,  
रित्यस्य भगवान् हिरण्यगर्भः । यः प्राणत इति प्रजापतिः । जातवेदसे,  
तामग्निवर्णां, मग्ने त्वं पारथ विश्वानि पृतनाजित, मिति जातवेदाः ।

अग्निः । अध्यवोचन्नमोविलिम्बने, नमो अस्तु नीलग्रीवायेति शम्भुः ।  
त्रातारमित्यस्या आशुः शिशान इत्यस्यानुवाकस्य चेन्द्रः । चतुर्थ्या  
वृहस्पतिः । त्रयोदश्या वाणाः । त्वन्नो अग्न अबोध्यग्रे नय, या ते  
अग्न, इत्यग्निः । सुगन्नः पन्थां यमायस्वाहेतियमः । असुन्वन्तमिति  
निर्कृतिः । तत्त्वायमीति वरुणः । आनो नियुद्भिरिति वायुः । वयं  
सोमेति सोमः । तमीशानमितीशानः ।

अस्मे रुद्रात्रजज्ञानमिति ब्रह्मा । स्योना पृथिवीत्यनन्तः पृथिवी  
वा, मनो ज्योतिरित्युषः । निमृचो मूर्द्धानं जातवेदा इति वैश्वानरः ।  
मर्माणि त इति वर्मादयो लिङ्गोक्ताः । यज्जाग्रत इति सूक्तस्य  
मनः । सहस्रशीर्षेति सूक्तस्य जगद्बीजं, पुरुषो नारायणः । अद्भ्यः  
सम्भूत इत्यनुवाकस्य नारायणः । मही घौरिति द्यावापृथिव्यौ ।  
उपश्वासयेतिरथो दुन्दुभयश्च अवशिष्टानां रुद्रः । व्यम्बकमिति मृत्यु-  
ञ्जयरुद्रः । त्वमग्रे रुद्र इत्यनुवाकस्याग्निघात्मको रुद्रः इति दैवतम् ।

अथ छन्दः । हंसः शुचिषदिति तैत्तिरीयकेऽतिजगती । बहुचा  
नाम् जगती । मानस्तोके, मानो महान्तं, तमीशानं, त्वमग्रे, रुद्र  
इति जगत्यः । सद्यो जातमिति वृहती हिरण्यगर्भो जातवेदसे  
तामग्निवर्णाम् अग्रेत्वं पारय विश्वानि नः पृतनाजितं त्रातारमिन्द्रं  
त्वन्नः सुगन्नः, असुन्वन्तं तत्त्वायामि, आनो नियुद्भिः अस्मे रुद्रा मनो  
ज्योतिरबोधि मूर्द्धानं मर्माणि जातवेदा यज्जाग्रत इति सूक्तम् ।  
सहस्रशीर्षेत्यश्वालायनानामन्त्यैव । आपस्तम्बानामन्त्यास्तिस्रः ।  
अद्भ्यः सम्भूत इति द्वे । आशुः शिशान इति सूक्तमाश्वलायनपाठे  
त्या ? मपास्या त्या ? ऽऽपस्तम्बपाठे द्वादशां ? द्वे त्यां ? च वर्ज-  
यित्वा ब्रह्म जज्ञानमुपश्वासयाग्रे नय इत्येता त्रिष्टुभः । मीढुष्टमेति  
पञ्चपदा त्रिष्टुप् । जगती वा । ईशानः सर्वविद्यानामित्यनुवाकः  
वयं सोम स्योना पृथिवी महीघौरिति गायत्र्यौ । या ते अग्न  
इत्यतिशक्वरी अवशिष्टा ऋचोऽनुष्टुभः । याते रुद्राघोरेभ्य इति च  
स्वराडनुष्टुप् । शिष्टानां यजूंषि । इति छन्दः ॥ इति नमकाङ्ग-  
न्यासमन्त्राणामृषिदैवत छन्दांसि ॥

नमकाङ्गुन्यासमन्त्राः प्रदर्श्यन्ते । “ या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा  
पापकाशिनी । तथा नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि ”  
॥ इति शिम्बायाम् ॥ “ अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भावा अधि  
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ” ॥ इति शिरसि ॥  
“ इदं प्रामादिकं ” ॥ इति प्रतिभाति ॥ “ सहस्राणि सहस्रशो  
ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ”  
॥ इति शिरसि ? ॥ “ सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि-  
भूम्याम् तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि [”] ॥ इति ललाटे ॥  
“ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसञ्ज्ञोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वर-  
सदृतसद्वयोमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजार्कतं बृहत् ” ॥ इति  
श्रुवोर्मध्ये ॥ “ अथम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव  
बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ” ॥ इति नेत्रयोः ॥ “ नमः सुत्याय च  
पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय ? च नमः सूद्याय च सरस्याय  
च नमो नाद्याय च वैशन्ताय च ” ॥ इति कर्णयोः ॥ “ मा-  
नस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषुरीरिषः ।  
वीरोन्मा नो रुद्र भामितोर्वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ”  
॥ इति नासिकायाम् ॥ “ अवतत्य धनुस्त्वस्रसहस्राक्ष शतेषुधे ।  
निशीर्य शल्यांनामुरवा शिवो नः सुमना भव ” ॥ इति मुरवे ॥  
“ नीलग्रीवाः क्षितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयो-  
जनेऽवधन्वानि तन्मसि ” ॥ “ नीलग्रीवाः क्षितिकण्ठा दिवसरुद्रा उप-  
श्रिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि [तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. ११.] ”  
॥ इति द्वाभ्यां कण्ठे ॥ “ नमस्ते अस्त्वायुधायानातताय धृष्णवे ।  
उभाभ्यामुतते ? नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ” । इति बाह्वोः [ तै. सं. का.  
४. प्र. ५ अ. १. ] । “ या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः तथास्मान्  
विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि ऋथु ज [”] इत्युपबाह्वोः । उपबाहुः-मणि-  
बन्धोपरि भागः । “ ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो निषङ्गिणः ।  
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. ११. ] ”  
॥ इति हस्तयोः ॥ “ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो  
नमः । भवे भवे नाति भवे भजस्व माम् भवोद्भवाय नमः



[ तै. आ. प्र. ६. अ. ४३. ] ” ॥ इत्यङ्गुष्ठयोः ॥ “ वाम देवाय नमो ज्यैष्ठ्याय

नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय  
नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनो-  
न्मनाय नमः [ तै. आ. प्र. ६. अ. ४४. ] ” ॥ इति तर्जन्योः ॥ “ अघोरेभ्यो  
थघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः शर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररू-  
पेभ्यः [ तै. आ. प्र. ६. अ. ४५. ] ” ॥ इति मध्यमयोः ॥ “ तत्पुरुषाय विद्महे

महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् [ तै. आ. प्र. ६. अ. ४६. ] ”

॥ इत्यनामिकयोः ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मा-  
धिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो [”]

॥ इति कनिष्ठिकयोः ॥ “ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो-  
विक्षीणकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो देवानां हृद-  
येभ्यो नम अनिर्हतेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नम आमीवत्केभ्यो  
देवानां हृदयेभ्यः [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. ९. ] ” ॥ इति हृदये ॥ “ नमो

गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. ४. ] ”

॥ इति पृष्ठे ॥ “ नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशाश्च पतये नमः  
[ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. २. ] ” ॥ इति पार्श्वयोः ॥ विज्यं धनुः कपर्दिनो

विशल्यो बाणवाङ्मुत । अनेशनस्येषव आभुरस्य निषङ्गथिः ॥

इति जठरे । [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. १. ] “ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे

भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै

देवाय हविषा विधेम [ तै. सं. का. ४. प्र. १. अ. ८. ] ” ॥ इति नाभौ ॥

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव परमे वृक्ष आयुधं निधाय

कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. १०. ] ”

॥ इति कट्याम् ॥ “ ये भूतानामधिपतयो विशिरवासः कपर्दिन-  
स्तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. ११. ] ”

॥ इति गुह्ये ॥ “ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति

वेदः । सनः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वानावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः

[ तै. आ. प्र. ६. अ. १ ] ॥ अग्रे वक्ष्यमाणं पूर्वमन्त्रस्य शिर इत्युच्यते ?

॥ तद्यथा ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु

जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः ॥ अग्रे ?



त्वं पारयानव्यो अस्मान् स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा । पूश्च पृथिवी  
बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः । विश्वानि नो दुर्गहा  
जातवेदः सिन्धुन्नवा दुरितातिपर्षि । अग्ने अत्रिवन्मनसा-  
गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनां । पृतनाजितं महमानं उग्रमग्निं  
हुवेम परमात्सधस्थात् । स नः पर्पदति दुर्गाणि विश्वा क्षाम  
देवो अतिदुरितात्यग्निः [ तै. आ. प्र. ६. अ. २ ] ” ॥ इत्यपाने ॥ “ मानो  
महान्तंमुत मानो अर्भकं मान उक्षन्तमुतमान उक्षितम् । मानो  
वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्ररीरिषः  
[ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. १०. ] ” ॥ इत्यूर्वोः ॥ “ एष ते रुद्र भागस्तं  
जुषस्वतेनावसेनपरो मूजवतोतीह्यवततधन्वापिनाकहस्तःकृत्तिवासाः  
[ तै. सं. का. ४. प्र. ८. अ. ६. ] ” ॥ इति जान्वोः । “ संसृष्टजित् सोमपा-  
वाहुशर्घ्यर्ध्वधन्वा प्रति हिताभिरस्ता ॥ बृहस्पते परिदीधारथेनर-  
क्षोहाऽमित्राऽपवाधमानः ॥ [ तै. सं. का. ४. प्र. ६. अ. ४. ] ” ॥  
इति जंघयोः ॥ “ विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानं  
च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ इति  
पादयोः ॥ “ अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्योभिषक् ।  
अहींश्च सर्वान् जम्भयन्तसर्वाश्च यातुधान्यः [ तै. सं. का. ४. प्र. ५.  
अ. १. ] ” ॥ इति कवचम् ॥ “ नमो बिल्मिने च कवचिने च [ तै. सं. का. ४.  
प्र. ५. अ. ६. ] ” ॥ इत्युपकवचम् ॥ “ नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय  
मीदुषे अथो ये अस्य सत्वानोहं तेभ्यो करं नमः [ तै. सं. का. ४. प्र. ५.  
अ. १. ] ” ॥ इति तृतीयनेत्रे ॥ “ प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्रियो-  
ज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः परा ता भग गवो वप [ १ ]  
॥ इत्यस्तम् ॥ “ य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रावितस्तिरे-  
तेषांसहस्रयोजनेवधन्वानि तन्मसि [ तै. सं. का. ४. प्र. ५. अ. ११. ] ”  
॥ इति दिग्बन्धसहित एको न्यासः ॥ अथापरो न्यासः ॥ तत्र “ ओं  
नमो भगवते रुद्राय ” इति नमस्कारं न्यसेदिति श्रूयते ॥ अस्याय-  
कोर्थः ॥ नमस्कारं—नमस्कारमन्त्रं पूर्वोक्तं पठित्वा नमस्कारं कुर्या-  
दिति ॥ अथान्योर्थः ॥ नमस्कारं न्यसेत् पूर्वोक्तमेव मन्त्रं वक्ष्यमाण-  
प्रकारेण नमोन्तं न्यसेदिति ॥ तद्यथा ॥ ‘ ओं मूर्ध्ने नम ’ इति  
मूर्ध्नि ॥ ‘ नं नासिकायै नम ’ इति नासिकायाम् ॥ ‘ मों ? ’ ललाटाय

नम' इति ललाटे ॥ 'ओं भं मुखाय नम' इति मुखे ॥ 'ओं गं कण्ठाय नम' इति कण्ठे ॥ 'ओं वं हृदयाय नम' इति हृदये ॥ 'ओं तं दक्षिणहस्ताय नम' इति दक्षिणहस्ते । 'ओं रुं वामहस्ताय नम' इति वामहस्ते ॥ 'ओं द्रां नाभिदेशाय नम' इति नाभिदेशे ॥ 'ओं यं पद्भ्यां नम' इति पादयोःन्यासः ॥ अथापरः प्रकारः ॥ ओं नं भं गं वं तं रुं द्रां यं इत्येभिरक्षरैः क्रमेण मूर्धादिपादान्त-प्रदेशान् स्पृशेदिति ॥ अत्र चायं क्रमः ॥ पूर्वोक्तदिग्बन्धसाहितं न्यासं विधाय तत ओं नमो भगवते रुद्रायेत्युच्चार्य प्रणम्य ततश्च ओं मूर्ध्ने नम इत्यादि न्यासं वा ओमित्यादि न्यासं कुर्यादिति ॥ अयं च द्वितीयो न्यासः ॥ अथान्यो न्यासः ॥ "सद्यो जातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमोनमः भवे भवे नाति भवे भज स्वर्मां भवोद्भवाय नमः [तै. आ. प्र. ६. अ. ४३] " ॥ इति पादयोः ॥ "वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नम श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कालविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्व भूत दमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ["] ॥ इत्यूरुमध्ये ॥ "अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः शर्वसर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ["] ॥ इति हृदये ॥ "तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ["] ॥ इति मुरवे ॥ "ईशानः सर्वद्याना मीश्वरः सर्वभूतानाम् ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणो-धिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो ["] हंस हंस " ॥ इति मूर्ध्नि ॥ इति तृतीयो न्यासः ॥ अथ सम्पुटीं कुर्वीत ॥ मुद्रिताञ्जलि-प्रदर्शनं सम्पुटीकरणम् ॥ तच्च क्रमेणेन्द्रादिदिक्षु वक्ष्यमाणमन्त्रैः कुर्यात् ॥ "त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रां हवे हवे सुहव शूरमिन्द्रम् । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः [तै. सं. का. १. प्र. ६. अ. १२.] ॥ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽवयासि-सीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्य-स्मत् [तै. सं. का. २. प्र. ५. अ. १२.] ॥ सुगन्नः पन्थामभयं कृणोतु यस्मिन् नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यर्षिञ्चत देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजाम [तै. ब्रा. अ. ३. प्र. १. अ. २.] ॥ असुन्वन्तमयजमान मिच्छस्तेनस्येत्यांतस्करस्यान्वेषि । अन्यमस्मदिच्छसात इत्या नमो

देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु [ तै. सं. का. ४. प्र. २. अ. ५. ] ॥ तत्त्वाग्यामि ब्रह्मणा  
 वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह वोध्यु-  
 रुशः समानः आयु प्रमोषीः [ तै. सं. का. २. प्र. १. अ. ११. ] ॥ आनो  
 नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं । सहस्राणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो  
 अस्मिन् हविषि मादयस्व । यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः  
 [ तै. ब्रा. अ. २. प्र. ८. अ. १. ] ॥ वयं सोम व्रते तव । मनस्तनूषु विश्रतः ।  
 प्रजावन्तो अशीमहि ॥ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं । धियं जिन्व-  
 मवसे ह्वमहे वयम् । पूषानो यथा वेदसाम सद्वृधे रक्षिता पाथुर-  
 दब्धस्वस्तये ॥ अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरद्वातौ सजोषाः  
 यः शंसते स्तुवते धायि यज्ञ इन्द्रज्येष्ठा अस्मां अवन्तु देवाः ॥ स्योना  
 पृथिवी थवा नृक्षरा निवेशनी यच्छानः शर्मसप्रथाः ” ॥ इति  
 सम्पुटीकरणम् ॥ अथेन्द्रादि नमस्कारः ॥ अत्रापि पूर्वोक्ताएव मन्त्रा  
 ग्राह्याः ॥ सम्पुटीकरणे नमस्कारे चेन्द्रप्रकाशग्राह्या इति नियमो  
 पूर्वोक्ता एव मन्त्रा ग्राह्या इति नियमः ॥ अथ गुह्याद्यभिमन्त्रणम् ॥  
 अयमेव चतुर्थो न्यासः ॥ “ मनोज्योतिर्जुषातामाज्यं विच्छिन्नं  
 यज्ञसमिमं दधातु । या इष्टा उपसो निम्रुचश्चताः सन्दधामि  
 हविषा घृतेन [ तै. सं. का. १. प्र. ५. अ. १०. ] ” ॥ इति गुह्ये ॥ “ अबो-  
 ध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायतीमुषासम् यहा इव प्रवया-  
 मुज्जिहानाः प्रभानवः सिस्त्रते नाकमच्छ [ तै. सं. का. ४. प्र. ४. अ. ४. ] ”  
 ॥ इत्युदरे ॥ मूर्ध्नि दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जात-  
 मग्निम् कविं सम्राजमतिथिं जनाना मासन्नापात्रं जनयन्त  
 देवाः [ तै. सं. का. १. प्र. ४. अ. १३. ] ” ॥ इति हृदये ॥ “ मर्माणि  
 ते वर्मभिश्छादयामि, सोमस्त्वाराजाऽमृतेनाभिवस्तां । उरो-  
 र्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वां अनुमदन्तु देवाः ॥  
 [ तै. सं. का. ४. प्र. ६. अ. ४. ] इयमृकूष पुस्तके अस्ति ॥ “ मर्माणि ते  
 वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजा मृतेनानुवस्ताम् उरोर्वरीयो  
 वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ” ॥ इति मुरवे ॥  
 “ जातवेदा यदि वा पावकोसि । वैश्वानरोयदिवा वैद्युतोसि ।  
 शं प्रजाभ्यो यजमानाय लोक मूर्ज्ज ? पुष्टिं दददभ्याववृत्स्व  
 [ तै. ब्रा. अ. ३. प्र. १०. अ. ५. ] ” ॥ इति शिरसि ॥ इति चतुर्थो न्यासः ॥

अयमेव गुह्याद्यभिमन्त्रणमितिचात्मरक्षा चेति व्यपदिश्यते ॥ अथ  
शिवसङ्कल्पादिन्यासः ॥

तत्र शिवसङ्कल्पसूक्तम् ॥ “यज्जायतो दूरमुदैति दैवं तदु सुसस्थ  
तथैति । दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥  
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः । यदपूर्वं  
यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ यत्प्रज्ञानमुतचेतो  
घृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते  
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीत-  
ममृतेन सर्वम् । येन यज्ञम्रायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्प-  
मस्तु ॥ यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाः विवाराः  
यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ सुषा  
रथिरश्वानिवयन्मनुष्या ज्ञेनीयतेऽभीशुभि र्वाजिन इव । हृत्प्र-  
तिष्ठम् यादजिरं यविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ इत्येतत्सूक्तं  
पठित्वा ‘हृदयाय नमः’ इति हृदये, सहस्रशीर्षेति पठित्वा ‘शिरसे  
स्वाहे’ ति शिरसि ॥ एतच्च गणहोमे प्रदर्शितम् ॥ तच्चाष्टादशर्चम् ॥  
षोडशर्चन्तु पुरस्तात् पुरुषसूक्ते प्रदर्शितम् ॥ अथोत्तरनारायणम् ॥  
“अद्भ्यः सम्भूताः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताधि  
तस्य त्वष्टा विदथद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्ने [ तै. आ. म. ३  
अ. १३ ] वेदाहमं तं पुरुषं महान्त मादित्य वर्णं तमसः परस्तात् ।  
तमेवं विद्वानमृते इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेयनाय [”] ॥ प्रजा-  
पतिश्चरति गर्भे अन्तः अजायमानो बहु धा विजायते । तस्य धीराः  
परिजानन्ति योनिं । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः [”] ॥ यो  
देवेभ्य आतपति । यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातः  
न मोरु चाय ब्रह्मये [”] । रुचं ब्राह्मं जनयन्ताः देवा अग्ने तदब्रुवन् ।  
यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा असन्वशे [”] ॥ ह्रींश्चते  
लक्ष्मीश्च पन्त्यौ । अहोरात्रे पश्वे । नक्षत्राणि रूपम् अश्विनौ  
व्यासं । इष्टं मनिषाण । अमुं मनिषाण । सर्वं न निषाण [”] ॥  
इत्यनेन शिखायै वषडिति । शिखायाम् ॥ अथ । अप्रतिरथम् ॥  
ऋग्वेदे, मं. १०. सू. १०३, “आशुः शिशानो वृषभो न भस्मो



घनाघनः क्षोभणश्चर्पणीनाम् । सङ्क्रान्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना  
 अजयत्सामिन्द्रः । सङ्क्रान्दनेना निमिषेण जिष्णुना युक्तारेण  
 दुश्श्वयवनेन घृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहस्रं युधा नर इषु-  
 हस्तेन वृष्णा । स इषुहस्तैः सनिषङ्गिभिः वशीमंस्त्रा सयुध  
 इन्द्रो गणेन । संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्धा उग्रधन्वा प्रतिहिता-  
 भिरस्ता । बृहस्पते परिदीया राथन रक्षोहाऽमित्रां अपवाधमानः ।  
 प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधाजयन्न स्माकमेध्यविता रथानाम् ॥  
 बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान  
 उग्रः । अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा-  
 तिष्ठ गोवित् । गोत्रभिदं गोविदं वज्रनाहुं जयन्त मज्म  
 प्रमृणानमोजसा । इमं सजाना अनुवीरयध्वमिन्द्रं सखायो  
 अनुसंरभध्वम् ॥ अभि गोत्राणि सहसा गाहमानो दयो वीरः  
 शतमन्युरिन्द्रः । दुश्श्वयवनः पृतनाषाठयुध्यांस्माकं सेना अवतु-  
 प्रयुत्सु । इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।  
 देव सनानामभि भञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् । इन्द्रस्य  
 वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्द्ध उग्रम् । महामनसां  
 भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतानुदस्थात् । अस्माकमिन्द्रः समृतेषु  
 ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु  
 देवा अवताह्वेषु । उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत्सत्वानां मामकानां  
 मनांसि । उद्धृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तुघोषाः  
 प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु । उग्रा वः सन्तु  
 बाहवो नाधृष्या यथासथ । अवसृष्टा परापराशरद्व्ये ब्रह्मशंसिते  
 गच्छान्मिवान् प्रपद्यस्व मामीषां कञ्चनो च्छिषः । समीणि ते वर्मणा  
 छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोः वरीयो वरुणस्ते  
 कृपणोरुजयन्ते त्वानु देवा मदन्तु । यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमावि-  
 शिखा इव । इन्द्रो न स्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु ” ॥ इत्य-  
 प्रतिरथेन कवचाथ हुम् ॥ इति कवचम् ॥ अथ शतरुद्रीयम् ॥ “ त्वमग्ने  
 रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातै रुणैर्यासि  
 वायुस्त्वं पूषा विधतः पासिनुत्मना । देवा देवेषु श्रयध्वम् ॥ प्रथमा-



द्वितीयेषु अयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु अयध्वम् ॥ तृतीयास्चतुर्थेषु  
 अयध्वम् ॥ चतुर्थाः पञ्चमेषु अयध्वम् ॥ पञ्चमाषषष्ठेषु अयध्वम् ॥  
 षष्ठाः सप्तमेषु अयध्वम् ॥ सप्तमा अष्टमेषु अयध्वम् ॥ अष्टमानवमेषु  
 अयध्वम् ॥ नवमादशमेषु अयध्वम् ॥ दशमा एकादशेषु अयध्वम् ॥  
 एकादशद्वादशेषु अयध्वम् ॥ द्वादशस्त्रयोदशेषु अयध्वम् ॥ त्रयोदशा-  
 श्चतुर्दशेषु अयध्वम् ॥ चतुर्दशाः पञ्चदशेषु अयध्वम् ॥ पञ्चदशाः षोड-  
 शेषु अयध्वम् ॥ षोडशाः सप्तदशेषु अयध्वम् ॥ सप्तदशा अष्टादशेषु  
 अयध्वम् ॥ अष्टादशा एकान्नविंशेषु अयध्वम् ॥ एकान्नविंशा विंशेषु  
 अयध्वम् ॥ विंशा एकविंशेषु अयध्वम् ॥ एकविंशा द्वाविंशेषु अय-  
 ध्वम् ॥ द्वाविंशास्त्रयोविंशेषु अयध्वम् ॥ त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु  
 अयध्वम् ॥ चतुर्विंशा पञ्चविंशेषु अयध्वम् ॥ पञ्चविंशाः षड्विंशेषु  
 अयध्वम् ॥ षड्विंशाः सप्तविंशेषु अयध्वम् ॥ सप्तविंशा अष्टाविंशेषु  
 अयध्वम् ॥ अष्टाविंशा एकान्नत्रिंशेषु अयध्वम् ॥ एकान्नत्रिंशास्त्रिं-  
 शेषु अयध्वम् ॥ त्रिंशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् ॥ एकत्रिंशाद्वात्रिंशेषु  
 अयध्वम् ॥ द्वात्रिंशास्त्रयस्त्रिंशेषु अयध्वम् ॥ देवास्त्रिरेकादशास्त्रिय-  
 स्त्रिंशाः । उत्तरे भवत । उत्तरवर्त्मान उत्तरसत्त्वानः ॥ यत्कामइदं  
 जुहोमि । तन्मे समृध्यतां । वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ भूर्भुवः  
 स्वः स्वाहा [ तै. ब्रा. अ. ३ प्र. ११ अ. २ ] ॥ इत्यनेनाग्राय फडित्यस्त्रम् ॥  
 इति शिवसङ्कल्पादि न्यासः ॥ ( घ ) पुस्तके अथ पंचपंचमोन्यासः  
 अथ वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टाङ्गप्रणामः ॥ स च मन्त्रपाठमात्रेणैव निर्वर्त्यः ॥  
 तत्र मन्त्राः ॥ “ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक  
 आसीत् । सदाधार पृथिवीं व्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा  
 विधेम [ तै. सं. का. ४ प्र. १ अ. ८ ] ॥ यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक  
 इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय  
 हविषा विधेम [ १ ] ॥ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ता द्विसीमतः सुरुचो  
 वेन आवः । स बुध्निया उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च  
 विवः [ तै. सं. का. ४ प्र. २ अ. ८ ] मही द्यौः पृथिवी चन इमं यज्ञं  
 मिमिक्षताम् । पितृतामो मरीमभिः [ तै. सं. का. ४ प्र. २ अ. ७ ] । उपश्वा-  
 सय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रातो मनुतां विष्टितं जगत् । सदुन्दुभे

संजु रिन्द्रेण देवैर्दूराहवीर्यो अपसेध शत्रून् [ तै. स. का. ४ प्र. ६ अ. ६ ]  
 अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्  
 युये ध्यस्मज्जुहुराणायैना भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम [ तै. स. का. १  
 प्र. ४ अ. ४३ ] ॥ याते अग्ने यज्ञिया तनू स्तयेह्यारोहात्मात्मानमच्छा  
 वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमस्तिदस्वांयोनिं ।  
 जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि [ तै. ब्रा. अ. २. प्र. ५ अ. ८ ] ॥  
 अथावस्वाग्रये दाशेम परीलाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः । तेभिर्नो अग्ने  
 अमितैर्भहोभिः शतं पूर्भिरायसीभिर्निपाहि ॥ इत्यङ्गप्रणामः ॥  
 अथाभिषेकषष्ठो न्यासः ॥ स चाभिषेकविधान एव प्राक् प्रपञ्चितः ।  
 एवं न्यासविधिं कृत्वा ततो यजनं जपः पूजा होमाश्च ॥ इति नम-  
 काङ्गन्यासमन्त्राः ? । अथ नमकस्यार्षाद्यधिधीयते । तत्र पूर्वममुक-  
 देशोऽमुककालेऽमुककामो नमकजपं रुद्रैकादशिनोजपं महारुद्रजप-  
 मतिरुद्रजपं वा करिष्ये तथा नमकादिष्वन्यतमेन होममभिषेकं वा  
 करिष्य इति सङ्कल्पयेत् । परप्रेषितश्चेत् करिष्यामीत्यभिलपेत् ।  
 ततश्चाङ्गन्यासानन्तरमार्षादि जानीयात् । तद्यथा । नमकानुवाकाना-  
 मृषिदैवतछन्दांस्यनुक्रमिष्यामो नमस्ते रुद्र । या ते रुद्र । इत्यनयोः  
 कश्यपः । यात इषुरित्यस्या । आत्रेयः । याभिषुमिति द्वयोगौ तमो  
 गोधूत्रो वा । अध्यवोचदित्यस्याः कण्वः । असौ यस्ताम्र इत्यस्या  
 द्वयोः कशो मरुत्वान् । नमो अस्तु नीलग्रीवाय याते हेतिरिति तिस्र  
 स्तृतीय पञ्चमषष्ठाष्टमानुवाका नवमानुवाके ॥ नमोवः किरिकेभ्य इति  
 यावन्मानस्तोके परिणो रुद्रस्येत्येतेषां भगवान् तृतीयानुवाकस्य देवो  
 वा नवमानुवाकेऽवशिष्टस्याग्निः । प्रमुञ्च धन्वन इति तिस्रः । सहस्राणि  
 सहस्रधेत्यासां नारदः । द्वितीयानुवाकस्य मण्डूकः । चतुर्थानुवाकस्य  
 सहस्राणि सहस्रश इति चतसृणां च दुर्वासाः । सप्तमानुवाकस्य  
 रोमशः ॥ द्रापे अन्धसस्पते विकिरिदेत्यनयोः पुलहो या ते  
 रुद्र शिवेत्यस्या स्कंदः, इमा रुद्रायेति द्वयोर्माण्डव्यः । मानो  
 महान्तमित्यस्य देवराडारात्त इत्यस्याग्निः, स्तुहि श्रुतमित्यस्य  
 वैद्याग्रः । मीहुष्टमेत्यस्य वैराजः ये वृक्षेष्वित्यारभ्यासमार्सदेवलः  
 इति ऋषयः । अथ देवता ॥ असौ यस्ताम्र इति द्वयोरादित्यात्मा  
 रुद्रः । या ते रुद्रेत्यस्या स्कन्दारूपी रुद्रः । मानो महान्तमित्यस्या

नन्दीश्वरात्मको रुद्रः । या त इषु रध्यवोचन्नमो अस्तु नीलग्रीवा-  
 येत्यासां, चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकानां, आरात्ते मीढुष्टमेति द्वयोश्च,  
 शम्भुः । या ते हेतिरिति तिस्रः श्राष्टवानुवाके नवमानुवाके नमो  
 वः किरिकेभ्य इत्यतः प्राक् मानस्तोके परिणो इत्येषां भगवान्  
 वसिष्ठः । अवशिष्टानां रुद्र इति देवताः । अथ छन्दांसि ॥ असौ  
 यस्ताम्रो द्रापे अन्धसस्पत इत्यनयो रास्तारपङ्क्तिर्वा राद्या पञ्च-  
 पदापङ्क्तिर्वा असौयोऽवसर्पतीति षट्पदा जगती । इमा रुद्रायेति  
 चतस्रो जगत्यः (घ) पुस्तके आरात्ते इतितिस्रः त्रिष्टुभः मीढुष्टमेति  
 पञ्चपदा त्रिष्टुप् महाबृहती । याद्विशिष्टाऋचः अनुष्टुभः । याते रुद्र इति  
 स्वाराडनुष्टुप् । यासिति निवृदनुष्टुप् अध्यवचोदित्यनुष्टुप् त्रिवृद्धा-  
 शिष्टानि यजूंषि । तत्रापरां विशेषो द्वितीयाद्यष्टानुवाकेषु । अत्र  
 प्रथमाद्वितीयातृतीयेषु क्रमेण महागायत्री बृहत्युष्णिगिति ततो द्वयो  
 महाविराडथ महापङ्क्तिरन्त्ययोर्महानुष्टुप् ॥ इति छन्दांसि ॥ इति  
 विशेषतो नमकस्यार्षादि ।

अथ सामान्यतः सकलस्यापि नमकसमुदायस्याग्निकाण्डान्तः  
 पातित्वादग्नि ऋषिः रुद्रोदेवता । महाविराट् छन्दः । अथ भगवानृषिः ।  
 शम्भुर्देवता । छन्दो महाविराडिति । अथ चमकस्य चमकानुवाका-  
 नामग्निः काण्डर्कषिः । आद्या गायत्री अग्नवैष्णवी शिष्टं यजुः ।  
 वाजादयोऽन्नादिविशेषा देवताः । जपे विनियोगः । होमे क्रियमाणे  
 होमे विनियोगः इति वाच्यम् ।

अथ तैत्तिरीयशास्त्रानुसारेण नमकानुवाकाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र प्रथ-  
 मोनुवाकः ॥ नमो मृत्युञ्जयाय । इडादेवहू मनुयज्ञनी बृहस्पतिरुक्था  
 मदानिशसिषद्विश्वदेवाः सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा माहिंसीः मधुर्म-  
 निष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो  
 वाचमुद्यासं शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै  
 पितरोऽनुमदन्तु ॥ ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इडादेवहूरिति  
 पठनानन्तरं सामूलं ? रुद्रजपः अयं (घ) पुस्तकेन दृश्यते ॥ “नमस्ते  
 रुद्रमन्यव उतोत ईषवे नमः । नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुतते

नमः [ तै. सं. का. ४ प्र. ५ ] ॥ यात इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।  
 शिवा शरव्या यातवनयानो रुद्र मृडय । या ते रुद्र शिवातनू रघोरा  
 पापकाशिनी । तथा नस्तनुवा शन्नमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि  
 यामिषुं गिरिशन्नहस्ते विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्रतां कुरु मा  
 हिंसीः पुरुषं जगत् । शिवेन वचसा त्वा गिरिशान्तावदामसि ।  
 यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना अमत् । अध्यवोचदधिवक्ता  
 प्रथमो दैव्यो भिषक् । अर्हीश्च सर्वान् जंभयन् तसर्वाश्च यातुधान्यः ।  
 असौ यस्नाघो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः । ये चमा रुद्रा अभितो  
 दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषाहेह ईमहे । असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो  
 विलोहितः । उत्तैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः । उत्तैनं विश्वाभूतानि  
 सदृष्टो मृडयाति नः । नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।  
 अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः । प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो-  
 राक्षीयोऽर्जान् । या श्यते हस्त इषवः परा ता भगवो वप । अवतत्य  
 धनुस्त्वं सहस्राक्ष शतपुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः  
 सुमना भव । विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवा उत । अने-  
 शन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गथिः । या ते हेति मीढुष्टमहस्ते बभ्रुव  
 ते धनुः । तथास्मान्विस्वनस्त्वमयक्ष्मया परिवभुज । नमस्ते अस्त्वा-  
 युधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुतते नमो बाहुभ्यां तव ध्वन्वने ।  
 परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे  
 अस्मन्निधेहि तम् ॥ नमस्ते अस्तु भगवन्विश्वेश्वराय महादेवाय  
 ध्यम्बकाय त्रिपुरान्तकाय त्रिकाग्निकालाय कालाग्निरुद्राय नीलकण्ठाय  
 सर्वेश्वराय सदाशिवाय श्रीमहादेवाय नमः । हस्ते दिक्ष्विषव उभाभ्यां  
 द्वाविंशतिश्च ॥ इति प्रथमानुवाकः ॥ “ नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये  
 दिशां च पतये नमो, नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो,  
 नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमने पथीनां पतये नमो, नमो बभ्रुशाय  
 विद्याधिऽनेऽज्ञानां पतये नमो, नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां  
 पतये नमो, नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो, नमो रुद्रायाऽऽ-  
 तताविने क्षेत्राणां पतये नमो, नमस्सूतायाऽहन्त्याय बनानां पतये  
 नमो नमः । इतः परं “ नम इन्द्र इत्यारभ्य नातूनतायिनां पतये  
 नमो नमो इत्यंतम् ” च पुस्तके न दृश्यते तैत्तरीयेऽपि नास्ति



नम इन्द्र जशकलापिनां पतये नमो नमो वृषाचलतायिनां पतये  
 नमो नमो ललाटवृकायिनां पतये नमो नमो लला ललतामिनां  
 पतये नमो नमो ननाननतायिनां पतये नमो नमो नातनतायिनां  
 पतये नमो नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो, नमो  
 मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो, नमो सुवन्तये वारिवस्कृ-  
 तायौषधीनां पतये नमो ॥

अथ पाठक्रमोऽत्रयोज्यः

“ नम उच्चैर्घोषायाऽऽक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमो नमः कृत्स्न-  
 वीताय धावते सत्त्वनां पतये नमः ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥  
 नमस्सहमानायनिर्व्याधिना आख्याधिनीनां पतये नमो नमः ककुभाय-  
 निषङ्गिणेस्तेनानां पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां पतये  
 नमो नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निचेरवे परिचरा-  
 यारण्यानां पतये नमो नमस्सृक्ताविभ्यो जिह्वाऽसदूय्यो मुष्णतां पतये  
 नमोऽसिमदूभ्यो नक्रं चरदूभ्यः प्रकृन्तानां पतये नमो नम उष्णीषिणे  
 गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमदूय्यो धन्वाविभ्यश्चवो  
 नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदवानेभ्यश्चवो नमो नम आयच्छद्भ्यो  
 विसृजदूभ्यश्चवो नमो नमोऽस्यदूभ्यो विध्यदूभ्यश्चवो नमो नम  
 आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्चवो नमो नमः स्वपदूभ्यो जायदूभ्यश्चवो नमो  
 नमस्तिष्ठदूभ्यो धावदूभ्यश्चवो नमो नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्चवो  
 नमो नमो अश्वेभ्योश्वपतिभ्यश्चवो नमः ॥ इति तृतीयानुवाकः ॥

नम आख्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्चवो नमो नम उगणा-  
 भ्यस्तःहतीभ्यश्चवो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्चवो नमो  
 नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्चवो नमो, नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्चवो  
 नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्चवो नमो, नमो महदूभ्यः क्षुल्ल-  
 केभ्यश्चवो नमो नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्चवो नमो, नमो रथेभ्यो रथ-  
 पतिभ्यश्चवो नमो नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्चवो नमो नमः क्षतृभ्य  
 स्संगृहीतृभ्यश्चवो नमो नमस्तक्षेभ्यो रथकारेभ्यश्चवो नमो नमः कुला-  
 लेभ्यः कर्मारंभ्यश्चवो नमो नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्चवो नमो  
 नम इषुकृदूभ्यो धन्वकृदूभ्यश्चवो नमो नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्चवो



नमो नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च नमः ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥  
 “ ओं, नमो भवाय रुद्राय च ॥ नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥ नमो  
 नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ नमः कपर्दिने व्युम्भकेशाय  
 च ॥ नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥ नमो गिरिशाय च शिपि-  
 विष्टाय च ॥ नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ नमो ह्रस्वाय च वाम-  
 नाय च ॥ नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥ नमो वृद्धाय च संवृध्वने च ।  
 नमो अग्नियाय च प्रथमाय च ॥ नम आशवे चाजिराय च ॥ नमः  
 शीघ्रियाय च शीभ्याय च ॥ नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च ॥ नम स्रोत-  
 स्याय च द्वीप्याय च ॥ ” इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ “ ओं, नमो ज्येष्ठाय  
 च कनिष्ठाय च ॥ नमः पूर्वजाय चापरजाय च ॥ नमो मध्यमाय  
 चापगल्भाय च ॥ नमो जघन्याय च बुध्रियाय च ॥ नमः सोभ्याय  
 च प्रतिसर्याय च ॥ नमो ग्राम्याय च क्षेम्याय च ॥ नम उर्वयाय च  
 स्वल्था च ॥ नमः श्लोक्याय चाऽवसान्याय च ॥ नमो वन्याय च  
 कक्ष्याय च ॥ नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥ नम आशुषेणाय  
 चाशुरथाय च ॥ नमः शूराय चावभिन्दते च ॥ नमो वर्भिणे च वरु-  
 धिने च ॥ नमो बिल्मिने च कवचिने च ॥ नमः श्रुताय च श्रुत-  
 सेनाय च ” ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ “ नमो दुन्दुभ्याय चाह्नन्याय  
 च ॥ नमो घृष्णवे च प्रमृशाय च ॥ नमो दूताय च प्रहिताय च ॥  
 नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च ॥ नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च ॥ नमः  
 स्वायुधाय वसुधन्वने च ॥ नमः सुत्याय च पथ्याय च ॥ नमः काश-  
 याय च नीप्याय च ॥ नमः सूद्याय च सरस्याय च ॥ नमो नाद्याय  
 च वैशन्ताय च ॥ नमः कूप्याय चाऽवट्या च ॥ नमो वर्ष्याय  
 चावर्ष्याय च ॥ नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च ॥ नम इध्रियाय  
 चातप्याय च ॥ नमो वात्याय च रेष्मियाय च ॥ नमो वास्तव्याय  
 च वास्तुपाय च ” ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ “ नमः सोमाय चरुद्राय  
 च ॥ नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ नमः शङ्गाय च पशुपतये च ॥  
 नम उग्राय च भीमाय च ॥ नमो अग्रेवधाय च दूरे वधाय च ॥  
 नमो हन्त्रे च हनीयसे च ॥ नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो ॥ नमस्ता-  
 राय ॥ नमः शम्भवे च मयोभवे च ॥ नमः शङ्कराय च मयस्कराय  
 च ॥ नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च ॥

नमः पार्याय चावार्याय च ॥ नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ॥  
 नम आतार्याय चा लाद्याय च । नमः शय्याय च फेन्याय च ॥ नमः  
 सिकत्याय प्रवाह्याय च ” । इत्यष्टमोऽनुवाकः । “ नम इरिण्याय च  
 प्रपय्याय च । नमः किंशिलाय च क्षयणाय च । नमः कपर्दिने च पुल-  
 स्तये च । नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च । नमस्तल्प्या च गेह्याय  
 च । नमः कट्याय च गह्वरेष्ठाय च । नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय  
 च ॥ नमः पांसव्याय च रजस्याय च । \* (नमो नन्दिकाय च कूष्मा-  
 ण्डाय च । नमः पराय च परन्तपाय च । नमः परमात्मनात्मनाय च  
 धूमाय च । नमो हाराय ताराय । नमो वामनाय च हरिण्याय च ।  
 नमः शिवाय च हरिकेशाय च ) । नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ।  
 नमो लोप्याय चोलप्याय च । नम ऊर्व्याय च सूर्म्याय च । नमः  
 पण्य्याय च पर्णशय्याय च । नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च । नम  
 आखिखदते च प्रतिखिखदते च । नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृद-  
 येभ्यः । नमो विक्षीणकेभ्यो दे० । नमो विचिन्वत्केभ्यो दे० । नमा  
 अनिर्हतेभ्यो दे० । नम आमीवत्केभ्यो दे० ” । इति नवमोऽनुवाकः ।  
 “ द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रनीललोहित । एषां पुरुषाणामेषां पशूनां  
 माभेर्माऽरोमो एषां किञ्चनऽऽममत् ॥ या ते रुद्र शिवा तनूः शिव  
 विश्वाहभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृड जीवसे ।  
 इमांरुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतिम् ।  
 यथा नः शमस द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्नना-  
 तुरम् । मृडानो रुद्रोतनो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम  
 ते । यच्छं चयोश्चमनुरायनेपिता तदश्याम तवरुद्र प्रणीतौ ॥  
 मानो महान्तमुतमानो अर्भकं मान उक्षन्तमुतमान उक्षितम् मानो-  
 वधाः पितरं मोतमातरं प्रियामान स्तनुवोरुद्ररीरिषः ॥ मानस्तोके  
 तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः वीरान्मानोरु-  
 द्रभामितो बधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते । आरात्ते गोघ्नउत  
 पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुम्नमस्मे ते अस्तु । रक्षा चनो अधि च देव  
 ब्रूह्यधा च नः शर्मयच्छद्विर्बहाः ॥ स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं

न भीममुपहत्नुमुग्रम् । मृडा जरित्रे रुद्रस्तवानो अन्यन्ते अस्मान्नि-  
 वपन्तु सेनाः । परिणो रुद्रस्य हेति वृणक्तु परित्वेषस्य दुर्मतिर-  
 घायोः । अवस्थिरा भववद्भ्यस्तनुष्वमीदूवस्तोकाय तनयाय मृडय ॥  
 मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भवे । परमेवृक्ष आयुधं निधाय  
 कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि । विकिरिदविलोहित  
 नमस्ते अस्तु भगवः । या स्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मान्निवपन्तु ताः ।  
 सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तामामीशानो भगवः परा-  
 चीना मुखाकृधि" । इति दशमानुवाकः । "सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा  
 अधिभूम्यां । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि । अस्मिन्  
 महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भव अधि । तेषां सहस्र० । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा  
 दशर्वाअधः क्षमचराः । तेषां० ॥ नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः दिव रुद्रा  
 उपश्रिताः । तेषां० ॥ ये वृक्षेषु सस्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।  
 तेषां० ॥ ये भूतानामधिपतयो विशिरवासः कवर्दिनः । तेषां० ॥  
 ये अत्रेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेव  
 धन्वानि तन्मसि ॥ ये पथां पथि रक्षय ऐलवृदायव्युधः । तेषां० ॥  
 ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकावन्तो निषङ्गिणः तेषां० ॥ एतादृश रेखा  
 मध्यगताः पङ्क्तौ तैत्तिरीये पाठे, घ, पुस्तकेपि न ( ये वनानि-  
 प्रचरन्ति न्युयसर्पन्ति तेभ्यो वृष्टिरुदायते तेषां० ) ॥ ( ये ग्रामानुप-  
 सर्पन्ति तेभ्यो व्युष्टिमुपासते तेषां० ) ॥ ये एतावन्तश्च भूयांसश्च  
 दिशोरुद्रावितस्थिरे । ( तेषां ॥ पृथिव्यां येषामन्त्रमिषवस्ते (१)ऽन्तरिक्षे  
 येषां वात इषवस्ते (२) दिवि येषां वर्षमिषवस्ते (३) ) ॥ (वार) नमो  
 रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषव  
 तेभ्यो दशप्राचीर्दश दक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो  
 नमस्ते नो मृडयन्तु तेयं द्विष्मो यश्चनो द्वेष्टि तं वोजम्भे दधामि" ॥  
 इत्येकादशोनुवाकः नमस्तेरुद्रे त्येतदन्ताः अनुवाकाः [ तै, सं, का. ४  
 प्र. ५ ] ॥ इतिः त्रीणि यजूंषि ॥ नमो रुद्रेभ्येत्यारभ्य त्रेधाविभाग-  
 प्रकारस्तु षोढाविभागात्मक मन्त्रविभाग प्रकरणे प्राक् प्रदर्शितः ॥  
 इति तैत्तिरीयशाखानुसारेण नमकानुवाकाः ॥ अथ चमकानुवाकाः  
 अग्नाविष्णूसजोषसे मावर्धन्तु वां गिरः । द्युम्नैर्वा जेभिरागतं ॥  
 वाजश्चमे प्रसवश्चमे प्रयतिश्चमे प्रसितिश्चमे धीतिश्चमे क्रतुश्चमे

स्वरश्चमे श्लोकश्चमे श्रावश्चमे श्रुतिश्चमे ज्यौतिश्चमे सुवश्चमे प्राण-  
 श्चमेऽपानश्चमे व्यानश्चमेऽसुश्चमे चित्तं चमे आधीतं चमे वाक् चमे  
 मनश्चमे चक्षुश्चमे श्रोत्रं चमे दक्षश्चमे बलं चमे ओजश्चमे सहश्चमे  
 आयुश्चमे जरा चमे आत्मा चमे तनूश्चमे शर्म चमे वर्म चमेऽङ्गानि चमे-  
 स्थानिचमे परूषि चमे शरीराणि चमे ” ॥ इति प्रथमानुवाकः ॥  
 ज्यैष्ठ्यं चमे आधिपत्यं चमे मन्युश्चमे भामश्चमेऽमश्चमेऽम्भश्चमे जेमा  
 चमे महिमा चमे वरिमा चमे प्रथिमा चमे वर्मा चमे द्राघुया चमे  
 वृद्धं चमे वृद्धिश्चमे सत्यं चमे श्रद्धा चमे जगच्चमे धनं चमे वशश्चमे  
 त्विषिश्चमे क्रीडा चमे मोदश्चमे जातं चमे जनिष्यमाणं चमे सूक्तं चमे  
 सुकृतं चमे वित्तं चमे पेद्यं चमे भूतं चमे भविष्यच्चमे सुगश्चमे सुपथ-  
 श्चमे ऋद्धं चमे ऋद्धिश्चमे क्लृप्तं चमे क्लृप्तिश्चमे मतिश्चमे सुमतिश्चमे” ॥  
 इति द्वितीयानुवाकः ॥ “शं चमे मघश्चमे प्रियश्चमेऽनुकामश्चमे कामश्चमे  
 सौमनसश्चमे भद्रं चमे श्रेयश्चमे वस्यश्चमे यशश्चमे भगश्चमे द्रविणं चमे  
 यन्ता चमे धर्ता चमे क्षेमश्चमे घृतिश्चमे विश्वं चमे महश्चमे संविच्चमे  
 ज्ञात्रं चमे सूश्चमे प्रसूश्चमे सारश्चमे लयश्चमे ऋतश्चमेऽमृतश्चमेऽयक्ष्मं  
 चमे नामयच्चमे जीवातुश्चमे दीर्घायुत्वं चमेऽनमित्रं चमेऽभयं चमे  
 सुगं चमे शयनं चमे सूषा चमे सुदिनं चमे” ॥ इति तृतीयानुवाकः ॥  
 ऊर्क्चमे सूनृता चमे पयश्चमे रसश्चमे घृतं चमे मधु चमे सग्धिश्चमे  
 सपीतिश्चमे कृषिश्चमे वृष्टिश्चमे जैत्रं चमे औद्भिचं चमे रयिश्चमे  
 रायश्चमे पुष्टं चमे पुष्टिश्चमे विभु चमे प्रभु चमे बहु चमे भूयश्चमे पूर्णं  
 चमे पूर्णतरं चमे चमेऽक्षितिश्चमे कूयवाश्चमेऽन्नं चमेऽशुचमे व्रीहयश्चमे  
 यवाश्चमे माषाश्चमे तिलाश्चमे मुद्गाश्चमे खल्वाश्चमे गोधूमाश्चमे मसुरा-  
 श्चमे प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्चमे श्यामाकाश्चमे नीवाराश्चमे” ॥ इति चतुर्था-  
 नुवाकः ॥ “आश्मा चमे मृत्तिका चमे गिरयश्चमे पर्वताश्चमे सिकता-  
 श्चमे वनस्पतयश्चमे हिरण्यं चमेऽयश्चमे सीसं चमे त्रपुश्चमे श्यामं चमे  
 लोहं चमेऽग्निश्चमे आपश्चमे वीरुधश्चमे औषधयश्चमे कृष्टपच्यं चमेऽ-  
 कृष्टवच्यं चमे ग्राम्याश्चमे पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् वित्तं  
 चमे वित्तिश्चमे भूतं चमे भूतिश्चमे वसु चमे वसतिश्चमे कर्म  
 चमे शक्तिश्चमेऽर्थश्चमे एमश्चमे इतिश्चमे गतिश्चमे ” ॥ इति  
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ “ अग्निश्चमे इन्द्रश्चमे सोमश्चमे इन्द्रश्चमे सविता



चम इन्द्रश्चमे सरस्वती चम इन्द्रश्चमे पूषा चम इन्द्रश्चमे बृहस्पतिश्चम  
 इन्द्रश्चमे मित्रश्चम इन्द्रश्चमे वरुणश्चम इन्द्रश्चमे त्वष्टा चम इन्द्रश्चमे  
 धाता चम इन्द्रश्चमे विष्णुश्चम इन्द्रश्चमेऽश्विनौ चम इन्द्रश्चमे  
 मरुतश्चम इन्द्रश्चमे विश्वे चमे देवा इन्द्रश्चमे पृथिवी चम इन्द्रश्चमे-  
 ऽन्तरिक्षं चम इन्द्रश्चमे द्यौश्चम इन्द्रश्चमे दिशश्चम इन्द्रश्चमे मूर्धा  
 चम इन्द्रश्चमे प्रजापतिश्चम इन्द्रश्चमे ” ॥ इति षष्ठानुवाकः ॥  
 “ अंशुश्चमे रश्मिश्चमेऽदाभ्यश्चमेऽधिपतिश्चम उपांशुश्चमेऽन्तर्या-  
 मश्चम ऐन्द्रवायवश्चमे सैत्रावरुणाश्चम आश्विनश्चमे प्रतिप्रस्थानश्चमे  
 शुक्रश्चमे मन्थी चम आग्रयणश्चमे वैश्वदेवश्चमे ध्रुवश्चमे वैश्वानरश्चम  
 ऋतु ग्रहाश्चमेऽतिग्राह्याश्चम ऐन्द्राग्रश्चमे वैश्वदेवश्चमे मरुतत्वतीया-  
 श्चमे माहेन्द्रश्चम आदित्यश्चमे सावित्रश्चमे सारस्वतश्चमे पौष्ण-  
 श्चमे पात्नीवतश्चमे हरियोजनश्चमे ” ॥ इति सप्तमानुवाकः ॥ इधमश्चमे  
 बर्हिश्चमे वेदिश्चमे धिणिषयाश्चमे सुचश्चमे चमसाश्चमे ग्रावाणश्चमे  
 स्वरवश्चम उपरवाश्चमेऽधिषवणे चमे द्रोणकलशश्चमे वायव्यानि  
 चमे पूतभृच्चम आधवनीयश्चम आग्नीध्रश्चमे हविर्धानं चमे गृहाश्चमे  
 सदश्चमे पुरोडाशाश्चमे पचताश्चमेऽवभृथश्चमे स्वगाकारश्चमे ” ॥  
 इत्यष्टमानुवाकः ॥ “ अग्निश्चमेघर्मश्चमेऽर्कश्चमे सूर्यश्चमे प्राणश्चमेऽ-  
 श्वमेधश्चमे पृथिवी चमेऽदितिश्चमे दितिश्चमे द्यौश्चमे शक्वरीरकुलयो  
 दिशश्चमे यज्ञेन कल्पन्तामृ ऋक् चमे साम चमे स्तोमश्चमे यजुश्चमे  
 दीक्षा चमे तपश्चम ऋतुश्चमे व्रतं चमेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे  
 चमे यज्ञेन कल्पेताम् ” ॥ इति नवमोनुवाकः ॥ “ गर्भाश्चमे वसा-  
 श्चमे ज्यविश्चमे ज्यवि चमे दित्यवाद् चमे दित्यौही चमे पञ्चाविश्चमे  
 पञ्चावी चमे त्रिवत्सश्चमे त्रिवत्सा चमे तुर्यवाद् चमे तुर्यौहि चमे  
 पष्टवाद् चमे पष्टौही चम उक्षा चमे वशा चम ऋषभश्चमे वेहच्चमेऽ-  
 नड्वान्चमे धेनुश्चम आयुर्यज्ञेन कल्पताम् प्राणो यज्ञेन कल्पतां अपानो  
 यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम् श्रोत्रं  
 यज्ञेन कल्पताम् मनो यज्ञेन कल्पताम् वाग्यज्ञेन कल्पताम् आत्मा  
 यज्ञेन कल्पताम् यज्ञो यज्ञेन कल्पतां ॥ ( चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम् श्रोत्रं  
 यज्ञेन कल्पताम् मनो यज्ञो ! यज्ञेन कल्पताम् अयं व्युत्क्रमोऽस्ति ” ॥  
 इति दशमोनुवाकः ॥ “ एका चमे तिस्रश्चमे पञ्च चमे सप्त चमे नव



चमे एकादश चमे त्रयोदश चमे पञ्चदश चमे सप्तदश चमे नवदश  
चमे एकविंशतिश्चमे त्रयोविंशतिश्चमे पञ्चविंशतिश्चमे सप्तविंश-  
तिश्चमे नवविंशतिश्चमे एकत्रिंशच्चमे त्रयस्त्रिंशच्चमे चतस्रश्चमेऽष्टौ  
चमे द्वादश चमे षोडश चमे विंशतिश्चमे चतुर्विंशतिश्चमेऽष्टाविंशति  
श्चमे द्वात्रिंशच्चमे षट्त्रिंशच्चमे चत्वारिंशच्चमे चतुश्चत्वारिंशच्चमे-  
ऽष्टाचत्वारिंशच्चमे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च ऋतुश्च सुवश्च मूर्धा च  
व्यश्रियश्चांत्याघनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च इडा देवहू-  
रितिपरगीयम् ?” ॥ इत्येकादशोनुवाकः ॥ इति तैत्तरीयशारवानुसारेण  
चमकानुवाकः ॥ अथ नामकेऽवान्तरवाक्यानां प्रयोगः ॥

“भास्करादिविनिर्दिष्टः भाष्यदृष्ट्यऽभिधास्यते ।

नमकाश्रित मन्त्राणां प्रयोगः फलगोचरः ॥

नमस्तेरुद्र इत्यस्याः पुरश्चरणसिद्धये ।

प्राजाप(ति?त्यं) चरित्वैकं जपेन्मन्त्रमसुततः ॥

एकादशसहस्राणि शुद्धिकाले निरन्तरम् ।

प्रदक्षिणनमस्कारौ कुर्यादीशस्य मन्त्रतः ” ॥

निरन्तरमिति—नित्यकर्माविरुद्धे ? निशोदिव्यतिरिक्ते च काल  
इत्यर्थः । मन्त्र इति नमस्ते रुद्र इत्यने(नै) व मन्त्रेण प्रतिदिनं प्रदक्षिण-  
नमस्कारौ जपाविरोधकाले स्वशक्त्या पञ्चाष्टावष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतं  
वा कुर्वीतित्यर्थः ॥ एवं च कृतपुरश्चरणो भवति ॥ एतत्कर्म हविष्या-  
शिना कर्तव्यम् ॥ हविष्याशित्वं चोत्तरमन्त्रेष्वपि समानम् ॥ तथा  
नित्यकर्मादिकमपि ।

पुरश्चरणसिद्धश्च ? दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

“ एकादशसहस्राणां जपात्स(सर्वाध) नाशनम् ।

ततो लक्षजपात्सप्त जन्मपापः प्रणश्यति ॥

तत्र गृह्याविधानेन स्थापयित्वा हुताशनम् ।

पायसं श्रपयित्वाऽऽज्ययुक्तं तज्जुहुयाद्देविः ॥

दशांशसंख्यया पश्चात् साक्षादेवं स पश्यति ” ।

तत्रेति-दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

“सर्वतोरत्निमानेन कुण्डं कृत्वाऽथपावकम् ।  
 संस्थाप्य जुहुयाल्लक्षं कापिलेनैव सर्पिषा ॥  
 गाणपत्यं ? स लभते मन्त्रेणानेन सुव्रतः ।  
 अथैनदर्चयाराज्ञो वक्ष्यते फलमुत्तमम् ॥  
 पुरश्चरणसिद्धेन शुद्धेनाथाग्रजन्मना ।  
 कारयेदर्धनं लिङ्गे ततोलिङ्गस्य दक्षिणे ॥  
 अग्निकुण्डं विनिष्पाद्य मथित्वाग्निं निधाय च ।  
 नित्यवत्स्थापयेत्तत्र सर्पिर्दूर्वाश्च तण्डुला ॥  
 शमीसमिध इत्येतत् प्रत्येकं जुहुयाद्धविः ।  
 सहस्राण्यष्टतत्संख्या जपो देवस्य सन्निधौ ॥  
 देवालयस्य तत्संख्या प्रदक्षिणवरक्रियाः ।  
 ताण्डवं ननुयादीश समीपेऽथ नमस्कृतिः ॥  
 भवेत्तस्यैव पुरतः सहस्राष्टकसंख्यया ।  
 एतैश्च कर्मभिस्तस्य प्रसन्नो भगवान् भवेत् ॥  
 आकर्ण कृष्टे धनुषि ज्वलन्तीं  
 देवीमिषुं भास्वतिसन्दधानम् ।  
 ध्यायेन्महेशं महनीय वेषं  
 दिव्यायुधं योद्यतनुं ? युवानम् ” ॥

इति नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यस्य प्रयोगः ॥

(अथ यात इषु रित्यस्य प्रयोगः)

“दिनानि द्वादशैवामुं? चरुभोजी जपेन्मनुम् ।  
 अनिषिद्धेषु कालेषु पुरश्चरणसिद्धये ॥  
 विनियोक्ता भवेद्योग्य स्ततो यद्यन्नकामना ।  
 तिलतण्डुलसस्मिभ्रयावकाम्बुजकेसरं ? ॥  
 एकादश सहस्राणि जुहुयादन्नसिद्धये ।  
 राजराष्ट्र समुत्पन्न दुर्भिक्षस्योपशान्तये ॥  
 कारयेत् विप्रवर्येण होमं लक्षेण संख्यया ।  
 स्वाग्नौ हविस्तत्र चरु गुडयुक्तिलमिश्रितम् ॥

ध्यायेद्देवं सस्मितस्यन्दनस्थं ?  
 देव्या सार्द्धं तेजसा दीप्यमानम् ।  
 इष्विष्वासालङ्कृताभ्यां कराभ्यां  
 शूराकारं ? स्तूयमानं सुरौघैः ॥

इति घान इषु रित्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगः ॥

( अथ या ते रुद्रस्य प्रयोगः )

“वासरत्रितयं ? याव त्रिरन्तरं जपेन्नरः ।  
 नित्यकर्माविरोधेन पुरश्चरणवान् भवेत् ॥  
 ततः प्रयोगयोग्यस्या द्यदा गोशान्तिकामना ।  
 गोष्ठे हस्तमितं कुण्डं निर्मायाथ हुताशनम् ॥  
 मथित्वा तत्र संस्थाप्य जुहुयादयुताहुतीः ।  
 वैकङ्कता अपामार्गाः समिधो मधुसर्पिषा ॥  
 अक्तास्तत्र हविः प्रोक्तं गवां शान्तिककर्मणि” ।

समित्सुविकल्पस्तथा मधुनि सर्पिषि चांजनद्रव्यैः ॥ समिधः पयसा  
 मधुनासर्पिषावांऽजनद्रवैः । अक्ताजुहु यादित्यर्थः ॥

“ अथापरः प्रकारोऽयं गवां वै शान्तिककर्मणि ।  
 कलशे तीर्थजंपाथः कृत्वा गन्धाधिवासितम् ॥  
 विप्रवर्योजपित्वाऽथ मन्त्रलक्षममुं ततः ।  
 प्रोक्षयेद्वा भवेच्छान्तिः सर्वारिष्टनिषूदनी ॥

स्मेराननं चन्द्रकलावतंसं  
 गङ्गाधरं शैलसुता सहायम् ।  
 त्रिलोचनं भस्मभुजङ्गभूषणम्  
 ध्यायेत्पशूनां पतिमीशितारम् ” ॥

इतियाते रुद्रस्य प्रयोगः । अथयामिषुं, शिवेनवचसेत्यननयोः प्रयोगः ।  
 एतद्वयमूणको मन्त्रः ॥

“निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनानामेकविंशतिः ।  
 पुरश्चरणमेवं स्यात् ? प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
 अकालमरणाद्वाष्ट्रं नाशमासादये(द्य)दि ।  
 महीपतिः शान्तिकर्म कारयेदग्रजन्मना ॥

ऋग्भ्यामाभ्यां ! तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितम् ।

हविः प्रजुहुयाल्लक्षं वासरेष्वेकविंशतौ ॥

अकालमरणाज्जातं साध्वसं शान्तिमृच्छति ” ।

अत्रतिलादीनां सतिसम्भवे समुच्चयः ॥ अलाभे विकल्पः ॥

“संग्रामिकेण वपुषा प्रविराजमानं

दृश्यत्पुरत्रयमहाशानि मन्दहासम् ? ।

दैत्यान्दिधक्षुमचलेश्वरचापपाणिं

ध्यायेत्पुरारिममरौघरथाधिरूढम् ” ॥

इति यामिषुं शिवेनेत्यनयोः प्रयोगः ॥

अथाऽध्यवोचदित्यस्य प्रयोगः ॥

“अर्द्धकृच्छ्रं चरित्वाऽथ वासरान्पञ्च संयतः ।

शाकमूलयवान्नाशी दिवा तिष्ठन्निरन्तरम् ॥

जपन्पुरश्चरणवान् ? स्यात् प्रयोगेऽप्यथ योजयेत् ।

रक्षापुरस्सरं राजा कामयन् चिरजीवितम् ॥

कारयेद्विधिना कर्म वक्ष्यमाणं द्विजन्मना ।

श्वेतसर्षप दूर्वाग्रयवै स्तण्डुलमिश्रितैः ॥

आज्यसिक्तैरात्मनोग्नौ मथिते पातयेद्धविः ? ।

नित्यं पञ्चस्वहस्वष्ट सहस्रगणनान्विताः ॥

तिलैः गुडपयोभ्यां च मिश्रेण चरुणा पुनः ।

होमश्चाष्टसहस्रः स्यात् चिरायुर्जायते नृपः ॥

दक्षिणां शक्तितो दद्याद्दादावन्तेऽत्र कर्मणि ” ।

दक्षिणामित्यादि ॥ अत्रास्मिन् कर्मणि कर्मण आदावन्ते च दक्षिणा-  
मुत्तमां मध्यमां कनिष्ठां वा शक्तितो दद्यात् ॥ एवमेव पूर्वोक्तेषु  
वक्ष्यमाणेषु च कर्मसु च शक्तितो दक्षिणादानं कर्मान्त एव ॥ अत्र  
त्वादावन्ते च ॥ दक्षिणामानश्चाग्रे वक्ष्यते ॥

“अथापरः प्रयोगोऽयं बल्मीक पथमाक्रमन् ? ।

कार्प्पासबीजलवण सिद्धार्थान्मनुनाऽमुना ॥

एकादशविधाभ्यासे (न्यासे) नाभिमन्त्र्य शुचिः स्वयम् ।

गम्याशां ? वर्जयित्वैतां दिक्ष्वन्वासु प्रतिक्षिपेत् ॥

रक्षःप्रभृतिभूतेभ्यो मुच्यन्ते नात्रसंशयः ।  
 अधान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यते विधिः ॥  
 सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः ।  
 अभिमन्त्र्य जलं सम्यक् गन्धं पयसि निक्षिपेत् ॥  
 क्वाथयित्वा ततः स्वाग्नौ होमः कार्योविधानतः ।  
 तत्र संख्या भवेदष्टौ सहस्राणि शतानि वा ॥  
 शेषं पिबेत्पयो गर्भरोग एवं ? प्रशाम्यति ।  
 चन्द्रार्द्धमौलिं कालारिं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥  
 ज्वलत्पावकसङ्काशं ध्यायेद्देवं त्रिलोचनम् ” ।

इत्यध्यवोचदित्यस्य प्रयोगः ॥ अथासौ यस्ताम्रोऽसौयौवसर्पतीत्य-  
 नयोः प्रयोगः ॥ अत्रापि ऋग्द्वयमेको मन्त्रः ॥

“ कृच्छ्रमेकं चरेत्पूर्वं ततःषोडश वासरान् ।  
 निरन्तरं जपेन्मन्त्रं नित्यकर्माविरोधिनि ॥  
 काले हविष्यभुक्भूत्वा पुरश्चरणसिद्धये ।  
 अनावृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः ॥  
 अनेन विधिना रुद्रं पूजयेद्भास्करात्मकम् ।  
 पुरश्चरणसंसिद्धान् पश्चाद्भूयशुचीन् द्विजान् ॥  
 कर्णकण्ठकरभ्राजत्भूषोष्णीषांशुकैः शुभैः ।  
 पूजयेत्तानथो कर्म ते कुर्युर्वृष्टिसाधनम् ॥  
 कर्मणोपक्रमो वा स्यात्तत्समाप्तिः कृतार्द्रमे ।  
 हविंषि पायसं तत्र तण्डुलांश्च तिला यवाः ॥  
 वैतस्यः समिधश्चापि भवेयुस्तण्डुलादयः ।  
 मध्वाक्ता वा घृताक्ता वा दुग्धाक्तास्समिधः पुनः ॥  
 एतैः शतसहस्राणि होमस्तेषु पृथक् पृथक् ।  
 विंशतिर्हिसहस्राणि जुहुयात् पायसादिना ॥  
 पश्चानान्तु जपेदेकं श्रुत्वारो जुहुयुर्द्विजाः ।  
 एकादशदिनैः साध्यं मखिलं कर्मदृष्टिदम् ॥  
 दीक्षान्तिमदिने रक्त कमलैः पूजयेद्भविम् ।  
 सहस्राण्यष्टपुष्पाणि सकृज्जत्वाप्रणम्य च ॥



देवमावाह्य ? मार्तण्ड मेकैकेनाथ पूजयेत् ।  
 कर्मकालेऽनन्यचेताः कर्म कुर्याद्यथोदितम् ॥  
 यदा चलितचित्तः स्या दुपस्पृश्यतदा रविम् ।  
 निरीक्ष्य पुनरासीत प्रायश्चित्तोयतीऽन्यथा ? ॥  
 दित रक्षा कर्तव्यैवं कृतेततः ।  
 अवसान दिने देवो महावृष्टिं विमुञ्चति ।  
 १ आसमाप्ते हिनरक्षा कर्तव्यैवं कृते ततः ॥

अथ लिङ्गपुराणोक्त तुलापुरुषदानविधिः ॥

शङ्कर उवाच ॥

“तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।  
 यद्गौर्या चरितं पूर्वं लक्ष्म्या नारायणेन च ॥  
 पुण्यं दिनमथासाद्य तृतीयायां विशेषतः ।  
 सुवर्णं तत्र बध्नीयात्स्वशक्त्या घटितं धटे ॥  
 सौवर्णं स्थापयेत्तत्र वासुदेवं चतुर्भुजम् ।  
 शक्त्या द्वयं तु बध्नीयात् स्थापयेत्पिण्डके ततः ॥  
 तत्रारुहेत्सवस्त्रास्त्रः पुष्पालङ्कारभूषितः ।  
 अभीष्टां देवतां गृह्य स्नापयित्वा घृतादिभिः ॥  
 तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ।  
 प्रथमा तु घृतस्योक्ता तेजोवृद्धिकरी तुला ॥  
 माक्षिकेण तु सौभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ।  
 वस्त्रस्य दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुलया ध्रुवम् ॥  
 लवणस्य तुलावण्य मरोगित्वं गुडस्य तु ।  
 असपत्नी शर्करया सुरूपा चन्दनेन च ॥  
 अवियुक्ता भवेद्भर्त्रा तुलायां कुङ्कुमस्य च ।  
 न सन्तापो हृदिभवेत् क्षीरस्य तुलया सदा ॥  
 सर्वकामप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयंकराः ।  
 या ददाति तुलाः सर्वा सा गौर्यालयमाप्नुयात् ॥  
 मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां तुलाम्  
 परंतुतामेकतमां ? द्विजेभ्यः ।

१ आसमप्ये रित्यारभ्य : लवणेऽग्निरक्षा कर्तव्यैव । कृते ततः । इत्यन्तं घ पुस्तके नास्ति ।

सा याति गौर्याः सदनं सपुण्यं  
न शोकदौर्गत्यमुपाश्रुते पुमान् ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणं परिकीर्तिता ।  
मां तोलयन्ती संसारा दुद्धरस्व नमोऽस्तुते ॥  
इत्यारुह्य क्षणंस्थित्वा चिन्तयित्वा हरिप्रियाम् ।  
अवरुह्य ततो दद्या दूर्ध्वं पादमथापि वा ॥  
गुरुं सम्पूज्य विधिना सर्वालङ्कारभूषणैः ।  
विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ॥  
शेषं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्यस्तथैव च ।  
इष्टवन्धुविशिष्टानामाश्रितानां कुडुम्बिनाम् ॥  
कदलीदलसंस्थांतु पञ्चपिण्डा ? हिमाद्रिजाम् ।  
कर्पूरस्य तुलां पूज्य कुडुमेनालभेत्तुलाम् ॥  
अवरुह्य तुलायास्तु गुरवे तां निवेदयेत् ।  
विधिनाऽनेन योदद्यात्तुलादानं विमत्सरः ॥  
स लोकमेति पार्वत्याः सेव्यमानोऽसरोगणैः ।  
तत्रोष्य कालं सुचिरमिहलोके नृपोभवेत् ” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो घृतादि तुलादानविधिः ॥

“अतेनैवविधानेन केचिद्रूप्यमयं पुनः ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद्ब्राह्मणपुङ्गवाः ” ॥

भनेनेति । तुलापुरुषदानकथितेनेत्यर्थः ॥

“तथा सित तृतीयायां नार्यः सौभाग्यदर्पिताः ।

कुडुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ॥

तत्र मन्त्रा न होमो वा एवमेव प्रदापयेत् ” ॥

आह विश्वामित्रः ॥

“आदित्ये राहुणा ग्रस्ते सुवर्णैस्तोलयेत्तनुम् ।

सोमग्रहे तुरुप्येण यथा दानं तथा शृणु ॥

प्रवग्यस्य मुखे युक्त उत्पन्न पत्रदेहतः ? ।

सर्वपापैर्हरायैतद्दामि प्रीयतां विधुः ॥

इत्युच्चार्य जलन्त्वप्सु निक्षिपेद्विजसत्तमः ।  
 प्रीयन्ते पितरः कांस्ये ताभ्रे चैव पितामहाः ॥  
 लवणेश्चिरक्षाकर्तव्यै वं ? कृते ततः ।  
 अवसाने महादेवो महावृष्टिं प्रमुञ्चति ॥  
 अथापरः प्रयोगोऽयं रविप्रीणनं कृन्मतः ! ।  
 वैतसैः कु<sup>१</sup>कुसुमैर्होमं अयुतं स्यात्तथा रविं ॥  
 जलेस्थित्वोपनिषेते सन्ध्ययोरुभयोरपि ।  
 न व वासरनिष्पाद्यं प्रयोगमपरं विदुः ॥  
 कण्ठदग्धने जले स्थित्वा जलपूर्णाञ्जलिं रविम् ।  
 ध्यायेज्जपेत्प्रतिदिनं मनुमष्टसहस्रकम् ॥  
 एवं कृते मनः कामं ददात्यावत्सरं रविः ।  
 बन्धूक ? कुसुमैः कुर्यान्मध्वक्तैः यावकं हविः ॥  
 होम संख्या भवेत्तत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।  
 जातिस्मरो भवेदेवं चतुर्वेदिकुले जनिः ॥

मण्डलान्तरगतं हिरण्यमयं  
 भ्राजमानवपुषं शुचिस्मितम् ।  
 चण्डदीधितिमखण्डं विद्युतिं ?  
 चिन्तयेन्मुनिसहस्रसेवितम् ” ॥

इत्यसौ ‘ यस्ताम्रः ’ ‘ असौ योवसर्पती ’ त्यनयोः प्रयोगः ॥

अथ नमो अस्तु नीलग्रीवायेत्यस्य प्रयोगः—

“ आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।  
 जपित्वा दिवसान् पञ्च सततं संयतस्ततः ॥  
 समन्ततोऽरत्निमात्रे कुण्डे तु मथितानलम् ।  
 १ संस्थापयेदृक्ष दिने समारभ्य दिने दिने ॥  
 सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पैर्दशदिनावधि ।  
 निवेदयेद्दशदिनं देवाय घृतपायसम् ॥

पुरश्चरणमेवं स्यात् प्रयुञ्जीत तनोमनुम् ।  
 पुत्रकामः पुरारतेरालये वाऽथ गोष्ठके ॥  
 नदीतीरेऽथवा कर्म वक्ष्यमाणं समाचरेत् ।  
 नदीतीरे च गोष्ठे च देवमावाहयेद्धटे ॥  
 ईशस्य पश्चिमे भागे संस्थाप्य विधिनाऽनलम् ।  
 शमीसमिद्धिरक्ताभिः ? दध्या ज्यमधुना भृशम् ॥  
 एकादशसहस्राणि होमकालविधिः पुनः ।  
 दिनानि त्रीणि वा पञ्च काले चास्मिन् दिने दिने ॥  
 अष्टौ सहस्राण्यर्द्धं वा शतान्यष्टापि विंशतिः ।  
 पङ्केरुहाणि शिरसि विन्यसेत्तदभावतः ॥  
 शमीपत्राणि तावन्ति विन्यसेदीशमूर्धनि ।  
 एवं कृत्वा तद् दिवसे ब्राह्मणान् पुष्पसंख्यया ॥  
 शतं वा भोजयेद्द्वयं दद्याद्भूरि स्वशक्तिनः ।  
 एकादश द्विजान् रुद्ररूपान् सम्पूज्य भोजयेत् ॥  
 तेभ्यश्च दक्षिणां दद्यादाचार्याय विशेषतः ।  
 आचार्यदक्षिणा भूःस्यादुसवीजातु तन्मितिः ? ॥  
 नवारत्निप्रमाणेन दण्डेनाष्टशतात्मिका ।  
 दिने दिने पादनिष्कं हेम तस्मै निवेदयेत् ॥  
 निर्माय कुण्डले तेन तस्मा एव निवेदयेत् ।  
 दद्यात्तस्मै कांस्यपात्रमेकाग्रे रेवमेवहि ॥  
 एवं कृते महारुद्रः पुत्रमस्मै प्रयच्छति ।  
 वर्षमध्ये ? भवेत्किञ्च सप्तजन्मानुगं फलम् ॥  
 यावच्च दक्षिणा भूमिस्तावत्सन्ततिसन्ततिः ।  
 शरच्चन्द्रप्रकाशेन वपुषा शीतलद्युतिम् ॥  
 ध्यायेत्सिंहासनासीनमुमया सहितं शिवम् ॥

इति नमोस्तु नीलग्रीवायेत्यस्य प्रयोगः ॥ अथप्रमुञ्चधन्व न इत्या-  
 दीनां तिसृणामृचां प्रयोगः ॥ अयंत्रिचः एकोमन्त्रः ॥

“ कृच्छ्रमेकं चरित्वाऽऽदौ जपेच्च नववासरान् ।  
 एवं कृते भवैत्सिद्धिः पुरश्चरणकर्मणः ॥

महीपतेरायुधानि युद्धकाले समागते ।  
 अभिमन्त्र्य त्रिचेनाथ जुहुयात् कुशकंटकान् ॥  
 लक्षमेकं ततो द्वेष्ट्याः भग्नाः ? स्युः समराङ्गणे ।

उद्यद्भास्करकोटि-  
 प्रकाशमादीप्तदहनमूर्धनम् ।  
 भीषणभुजङ्गभूषण-  
 ध्यायेद्विविधायुधं रुद्रम् ॥

इति प्रमुञ्च धन्वन इति तृचस्य ? प्रयोगः ॥ अथ याते हेति रिति चस्य  
 प्रयोगः

“ पुरश्चरणमासां स्या त्वूर्वाक्तानामृचामि व ।  
 युद्धकालेऽथ सम्प्राप्ते द्रोण्यां तैलं विनिक्षिपेत् ॥  
 एकादशसहस्राणां दीपानामर्हं मुत्तमम् ।  
 लोकपालैः सहेशानं तत्राराध्याथ तान् स्पृशन् ॥  
 जपेदमुं व्रचं सप्त दिनान्यत्र दिने दिने ? ॥  
 अभ्यसे दष्टसाहस्रीं मन्त्रपूतेन तेन च ।  
 एकादशसहस्राणि दीपानारोप्य वैरिणि ॥  
 प्रत्यासन्नेपुरोगच्छेत् सेनानीः पार्थिवं विना ।  
 दृष्ट्वा ज्वालाः प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥  
 अथान्यभूमिपालस्य विनाशायाभिचारकम् ।  
 कर्तुकामो मन्त्रसिद्धान् सिद्धवेषः प्रधारिणः ॥  
 नियोजयेन्महीपाल स्तत्र चायं विधिक्रमः ।  
 उपयुक्ते नृपोयच्च तत्पश्यन्वाथ संस्पृशन् ॥  
 जपेयुरथ तत्तस्मिन्नुपयोगाय योजयेत् ।  
 तथा शङ्कुसहस्रं च मन्त्रितं शत्रु पत्तने ॥  
 देवालये तथा देवारामे वापि चतुष्पथे ।  
 खनेत् शालासु वाऽन्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ॥  
 नभ्येद्वर्षात्रयात्सापूः व्याध्यादिभिरुपद्रवैः ।  
 स्वराज्यसदृशीं दद्यादाचार्याय तु दक्षिणाम् ॥



प्रणमदमरलोकमौलिमाला

कुसुमरजोरुणपादपद्मयुग्मम् ।

अनवरतमनुस्मरे ब्रह्मान्या

सह जगतां पितरं पिनाकपाणिम् ॥

इति याते हेति रिति अचः प्रयोगः । इति नमकानुवाकेषु प्रथमानुवाकस्य मन्त्र प्रयोगः ॥

अथ द्वितीयानुवाकस्य प्रयोगः ॥

“अर्द्धकृच्छ्रं चरित्वाऽऽदौ सहस्राण्यष्ट सञ्जपेत् ।

१ब्रह्मभोजी शिवागारे आसमासि दिने दिने ॥

एकादश प्रकुर्वीत प्रतिसंध्यं प्रदक्षिणान् ।

समाप्तौ देवमाराध्य दशचैकं द्विजन्मनः ॥

भोजयेद्विहिताचारान् पुरश्चरणसिद्धये ।

दावयेद्युतं राजा तैलाक्तान् रक्तसर्षवान् ॥

ऋतावृत्तौ चैव मृच्छे न्नाशं शत्रुगणोऽखिलः ।

पिष्टेन २सर्षपेणेश मनुलिप्याथ सञ्जपेत् ॥

सहस्राण्यष्ट शत्रूणां नामग्रहणपूर्वकम् ।

एकादशनिशामध्ये ज्वरेण महता वृतः ॥

विनाशमाशु संयाति सम्पन्नः सुमहानपि ।

प्रत्यासन्ने तु सङ्ग्रामे मंजिष्ठाक्तेन वाससा ॥

आछाद्य देवमीशानं स्वयं प्रयतमानसः ।

सव्येतरकराङ्गुष्ठेनैतत् गच्छेत्युदीरयन् ॥

निरस्येदनुवाकान्ते दिनकूसिरथोच्यते ।

दिनानि तत्र पञ्चाष्टसहस्राणि जपः स्मृतः ॥

एवं कृते शत्रुराजः स्थानादुद्गच्छति द्रुतम् ।

वशीकरणकामस्तु चातुर्वर्ण्यं यथाक्रमात् ॥

समिद्धिर्वक्ष्यमाणाभिर्जुहुयाद्युतं पुनः ।

पर्णजाःपिप्पलोद्भूता अपामार्गसमुद्भवाः ।  
 विकङ्कतोत्थाः समिधो होमकर्मणि संस्मृताः ॥  
 ययमुद्दिश्य कुरुते तं तं वशमुपानयेत् ।  
 शूद्रस्तु ब्राह्मणद्वारा कारयेदिति नियमः ॥  
 तस्य त्रयाणा मनधिकारात् ॥  
 राज्यकामो महीपालः कुमुदान्युत्पलानि च ॥  
 सौगन्धिकानि जुहुयात्प्रत्येकं पावकेऽयुतम् ।  
 एतेन कर्मणा नूनं राज्यश्रीस्तमुपाश्रयेत् ॥  
 अथ श्रीकामना यस्य स श्वेतकमलैः शुभैः ।  
 अयुतं जुहुयाद्ग्नौ श्रीमान् भवति मानवः ॥  
 मेधाकामस्तु जुहुया दयुतं किंशुकान्यसौ ।  
 कपिलासर्पिवाक्तानि मेधावी जायतेऽचिरात् ॥  
 जेतुकामः सपत्न्यास्तु जपेत्प्रयतमानसः  
 एकादशसहस्राणि भवेयुर्विजिता द्विषः ॥  
 दिने दिने नमस्कारा होमश्चैव दशांशतः ।  
 मुक्तालङ्कृतसर्वाङ्ग मिन्दुगङ्गाधरं हरम् ॥  
 ध्यायेत्कल्पतरोर्मूले समासीनं सहोमया ” ।

इतिनमकेषु द्वितीयानुवाक प्रयोगः ।

अथ तृतीयानुवाकस्य प्रयोगः ॥

“ सहस्राणि जपेत्पञ्च प्राजापत्यपुरः सरः ।  
 पुरश्चरणमेवस्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
 राष्ट्रव्याधिसमुत्पत्तौ राजा शान्तिं प्रकारयेत् ।  
 द्विजन्मभिर्मन्त्रसिद्धैः कर्मस्यादीश्वरालये ॥  
 एकादश भवेयुस्ते ऋत्विजस्तेषु पञ्चभिः ।  
 जपः स्यात् पञ्चभिर्होम एको ब्रह्मा तिलोदनम् ॥  
 जुहोति ब्रह्मणो होमे मन्त्राः सप्तदशाथते ।  
 आद्यन्ततो नमस्कारा अनुवाके तृतीयके ॥  
 ब्रह्मातु जुहुयादेवं यावद्धोमीननिर्मितः ।  
 शतांशहोमिवोन्ये स्युर्जपन् सोपिच लक्षतः

अन्यहोमे तुमन्त्रः स्यात् दनुवाकः समग्रतः ।  
 द्रव्यं तु गव्यमाज्यं स्या देवं व्याधिः प्रशाम्यति ॥  
 एकोपि व्याधिमान्यः स्यात्सोपामार्गजतण्डुलैः ।  
 आज्यमिश्रैः सहस्राणि जुहुयादृष्ट संयतः ॥  
 एवं कृते रोगशान्तिर्भवेत्तस्य न संशयः ।  
 अमात्यस्यसमुत्पन्ने व्याधा वीश्वरसन्निधौ ॥  
 तण्डुलैः राज्यसंमिश्रैः शुक्लैर्लक्षाहुतिर्भवेत् ।  
 अमात्यस्य गृहे पश्चादपामार्गस्थ तण्डुलैः ॥  
 दूर्वाभिश्चप्रतिद्रव्यं सहस्राष्टकं संख्यया ।  
 अनेन कर्मणाऽमात्यो व्याधिना मुच्यते ध्रुवम् ॥  
 राज्ञो व्याधिसमुत्पत्तौ शान्त्यर्थं कर्म कारयेत् ।  
 मन्त्रसिद्धाः द्विजास्तत्र ऋत्विजस्त्वेकविंशतिः ॥  
 तत्र ब्रह्मा महीपालमानयुक्तं तु सर्वतः ।  
 अग्निकुण्डं विनिर्माय वह्निं संस्थाप्य शास्त्रतः ॥  
 ततो नियोजयेदन्या नृत्विजो होमकर्मणि ।  
 अथ ते जुहुयुस्तत्र द्वन्द्वं भूत्वा हवींषितु ॥  
 तण्डुलांश्च तिलव्रीहिं श्यामाकांश्च पृथक् पृथक् ।  
 नीवारांश्च तथा ग्राह्या अपामार्गोत्थतण्डुलाः ॥  
 दूर्वाः कमलकिञ्चल्कास्तथा शुद्धौदनो धृतम् ।  
 दशैवान्यत्र चरमं वर्जयित्वेतराणि तु ॥  
 गवाज्यामिश्रितानि स्युः कुण्डादक्षिणपश्चिमे ।  
 कलशं जलसम्पूर्णं स्पृष्ट्वा ब्रह्मा तु सञ्जपेत् ॥  
 दर्शआरभ्य दर्शान्तं मिदं कर्म समाचरेत् ।  
 प्रातराससघटिकान्तं भवेद्धोमो निरन्तरम् ॥  
 यदिचेदधिको रोगः प्रातरारभ्य सन्ततम् ।  
 आसायं जुहुयात्तत्र ब्रह्मापि कलशे जपेत् ॥  
 सप्तदण्डावघौ होमे प्रत्यहं प्रतिपूरुषम् ।  
 अर्द्धनिष्कं दक्षिणा स्यात्तद्वैगुण्यं दिवाहुतौ  
 ब्रह्मणो द्विगुणा सा स्यात्ततः कलशपाथसा ।  
 राजोपभोग्यवस्तूनि सम्प्रोक्ष्यास्मै नियोजयेत् ।

एवं कृतेऽचिरेणैव राजा रोगादिमुच्यते ॥  
 अन्यदप्युच्यते कर्म राज्ञो रोगविनाशकृत् ॥  
 अनेनैवानुवाकेन नित्यवद्धोममाचरेत् ।  
 अष्टौ सहस्राण्याज्येन सप्तिश्रैः शुल्कतण्डुलैः  
 राजा नित्यमरोगी स्या दीर्घायुरपि जायते ।  
 यस्य कस्य समुत्पन्ने रोगे तच्छान्तये पुनः ।  
 होमःप्रतिनमस्कारं सहस्राष्टकसंख्यया ।  
 तिलव्रीहियवैराज्य मध्वक्तैरपि वा भवेत् ।  
 एवं कृते तस्य रोगः क्षिप्रमेव प्रणश्यति ” ॥

अस्मिन् तृतीयानुवाके सप्तदशयजुष्युभयतो नमस्कारः ।  
 अस्य चानुवाकस्यैकसप्तत्युत्तर चतुः शत्यावृत्याष्टौ सहस्राणि सप्तचाऽऽ  
 हुतयो भवन्ति ॥ एवं प्रतिनमस्कारं हुत्वा पुनः सकलानुवाकवृत्यै  
 काहुतिर्देया । एवं चाष्टोत्तराष्टसहस्राण्याहुतीनां भवन्ति । तिलव्री-  
 हियवाः समुचिता एव भवन्ति हविः । एवमुक्तप्रकारेणान्यत्रान्य-  
 त्राप्युक्तसंख्यातः स्वल्पाधिक्येपि दोषः ॥

“ अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माभिचारकम् ।  
 परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजैवं कारयेत्क्रियाः ॥  
 वाराहादीनि मांसानि जुहुयाल्लक्षसंख्यया ।  
 अनुवाकं पठित्वान्ते प्रत्याहुत्यैवमुचरेत् ॥  
 रिपुराष्ट्रं समुद्देशात् अभिचारं करोमिफट् ।  
 स्वाहेत्येकं कृते होमे शुष्येरन् शात्रवप्रजाः ।  
 अथापरः प्रयोगोऽत्रहोमस्याल्लक्ष संख्यया ।  
 वैकंकत्यस्सुसमिधो रक्त सूत्र सुवेष्टिताः  
 हविष्टत्वेन विनिर्दिष्टाः समाप्तायां समिद्धुतौ ।  
 शत्रुगात्रे प्रजायेत ज्वरवेगोऽचिरान्महान्  
 अथान्यदुच्यते कर्म रिपुराष्ट्रविनाशकृत् ।  
 परराष्ट्रमनुष्याणामुपयोज्यं जलादिकम् ॥  
 स्पृष्ट्वा वा वीक्ष्य वा कुर्यात् जपं शतसहस्रकम् ।  
 यस्तद्वस्तूपयुक्तेऽसौ वत्सरादाशु नश्यति ॥

अथापरः प्रकारोऽयं श्मशानावनिषावके ।  
 समिधोर्कसमुद्भूताः जुहुयाल्लक्ष्यसंख्यया ॥  
 व्याधिना रिपुनाकेवा जायते अर्कं वनं पुरे ।  
 अथापरः प्रकारोऽत्र चासुण्डा मूर्तिसन्निधौ ॥  
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तैलाक्तैस्तिलमाषकैः  
 एकादश सहस्राणि जुहुयादनुवाकतः ।  
 मसूरिकाभिर्बाध्यन्ते परराष्ट्रप्रजास्ततः ।  
 अथान्यत्कथ्यते कर्म पश्चिमद्वारसंयुतम् ॥  
 रुद्रालये महेशस्य पादपङ्क्तिऽनलं स्मरन् ।  
 अपस्माराह्वयंसप्त सहस्राणि जपेच्छुचिः ।  
 स्मृत्वा तु शत्रुराजानं मन्त्रान्तेत्वेमुच्चरेन् ॥  
 प्रज्वालय ज्वालयापस्मारिनित्यप स्मारवान् रिपुः ।  
 अथापरो विधिस्तत्र शुक्लतण्डुलमिश्रितैः ॥  
 पिष्टैराहुतिसम्मानैर्होमः स्याल्लक्षसंख्यया ।  
 राजानंसर्वापदगं स्मृत्वा शत्रुहतिर्भवेत् ॥  
 ततो रिपौ राजयक्ष्म जायते तेन नश्यति ।  
 रूपयौवनसम्पन्ना मूर्तेर्वनदेवता ॥  
 पुष्पिताशोकपुन्नाग सहकारशिशूपमः ।  
 पञ्चविंशति नक्षत्रो मायूरकृत शङ्खरः ॥  
 अकलंकशरत्पूर्ण चन्द्रबिम्बसमाननः ।  
 प्रान्तबद्धकपर्दीङ्गो वसानश्चर्म कोमलम् ॥  
 सव्यापसव्यविधुत कृतमालाविभूषितः ।  
 धाराकदम्बपुञ्जेन नाभिदेश प्रलंबिना ॥  
 आजंघं प्रेक्षणीयेन प्रेक्षणीयोपि शत्रुभिः ।  
 भार्याऽस्य चारुसर्वाङ्गी वन्यालङ्कार शोभिता ॥  
 आदर्शमूर्तिः शोभानां वन्यानामिष निर्मला ।  
 तस्या हस्ते धनुर्दत्वा शरमेकं च निर्मलम् ॥  
 द्वितीयमंसमालम्ब्य शिष्टं वामेन बाहुना ।  
 सुगन्धिपुष्पस्तवक माघ्रायाघ्राय पाणिना ॥



वीज्यमानो मन्दमन्दं नवपल्लवशाखया ।  
 समावृत्तो बालकैश्च चतुर्भिश्च मनोहरैः ? ॥  
 गच्छद्भिरग्रतो दृष्टैः ध्यातव्यो जगतां गुरुः ।  
 एवं भूतो महातेजाः किरातवपुरीश्वरः ” ॥

इति नमकेषु तृतीयानुवाकस्य प्रयोगः ।

अथ चतुर्थानुवाकस्य प्रयोगः ॥

“ प्राजापत्यं तदर्द्धं च चरित्वादौ ततो जपेत् ।  
 सहस्राणि नवाप्येवं शालेयस्य प्रदक्षिणम् ॥  
 कुर्वीताष्टसहस्राणि तत्रायं नियमः स्मृतः ।  
 यावत्प्रदक्षिणावृत्तिर्जपेत्तावन्निरन्तरम् ॥  
 पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयुञ्जीताथ मन्त्रवित् ।  
 राजयक्षमावृतो मर्त्यो विद्वांसं विप्रपुङ्गवम् ।  
 नियोजयेच्छान्तिकृत्ये ईशवेश्मनि रोगिणः ॥  
 कुर्यात्कुण्डं बाहुमात्रं तत्कुण्डस्य पुरः पुनः ।  
 वेदिकुण्डं बाहुमात्रं कृत्वा तत्र नवं घटम् ॥  
 तन्तुभिर्वेष्टितं तोय परिपूर्णं विनिक्षिपेत् ।  
 वेदिकुण्डस्थिते कुम्भे अनुवाकेन धूर्जटिम् ॥  
 आवाह्य गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेद्देवमीश्वरम् ।  
 गन्धः कर्पूर एवात्र पुष्पं नामरसं स्मृतम् ॥  
 धूपः प्रोक्त उशीरादि दीपो शव्याज्यनिर्मितः ।  
 एवमाराधनं कुम्भे स्वाहान्याराधनं तथा ॥  
 एकादश दिनान्यत्र दीक्षाकालः प्रकीर्तितः ।  
 वारानेकादश ध्यानं कुर्वीतारम्भवासरे ॥  
 वेदिकुण्डादन्यकुण्डं प्रणयेद्रोगिणोऽनलम् ।  
 तस्मिन्नेकादशावृत्या चानुवाकमुदीरयेत् ॥  
 आज्यं प्रतिनमस्कारं जुहुयात्प्रथमे दिने ।  
 तत्सन्निधावेकविंश त्सहस्राणि जपः स्मृतः ॥  
 स च कार्यो जपो दीक्षा दिने ष्वेकादशस्वपि ।  
 उपक्रमदिने सर्पिः एवं हुत्वाऽथ वासरे ॥

तृतीयेऽथानुवाकस्य तद्वदावृत्ति माचरन् ।  
 कुर्यात्प्रतिनमस्कारं होमं तत्रोच्यते हविः ॥  
 तिललाजत्रीहि दूर्वा यवा अक्तास्तु सर्पिषा ।  
 मधुना वाऽपि तेऽक्ताःस्यु रथाहि तु चतुर्थके ॥  
 पूर्ववच्चानुवाकेन जुहुयान्मधुसर्पिषी ।  
 पञ्चमेऽहनिषष्ठेऽपि होम एवं विधो भवेत् ॥  
 दिनद्वयेऽपि जुहुया दश्वत्थसमिधस्तथा ।  
 अपामार्गाश्च समिधो मन्त्रावृत्यादि पूर्ववत् ॥  
 होमस्तु नवमे सूर्यस्योदयास्तमयावधि ।  
 आवृत्तिरनुवाकस्य मन्त्रच्छेदश्च पूर्ववत् ॥  
 हविः सर्पिमधु प्रोक्त मन्त्राथ दशमे दिने ।  
 निरन्तरं जपेत्काले नित्यकर्माविरोधिनि ॥  
 ततः समाप्तिदिवस अनुवाकमुदीरयेत् ।  
 सहस्राष्टकसंख्याक कमलैः पूजयेच्छिवम् ॥  
 तत्र प्रतिनमस्कार मर्पयेत्सरसीरुहम् ।  
 ततो गौरीं समाराध्य रोगस्यास्य विमोचनम् ॥  
 अस्तिवत्येवं वाचयेच्च द्विजाग्रथान् वेदपारगान् ।  
 दानं दद्यात्ततोनिष्क सहस्राष्टकसंख्यया ॥  
 तदर्द्धवाशतान्यष्टौ राजा दाता भवेद्यदि ।  
 इतरोऽष्टशतं वापि तदर्द्धं पञ्चविंशतिः ॥  
 प्रदाय दानमेकस्मै ततः कर्माङ्गदक्षिणाम् ।  
 दद्यादथ प्रतिदिनं निष्कमेकमिति स्थितिः ॥  
 अन्ते धेनुः प्रदानव्या सर्वकर्माङ्गदक्षिणा ।  
 एवं कर्म समाप्याथ महेशानं विसर्जयेत् ॥  
 ततो घटजलेनामुं रोगिणं स्नापयेदुत ।  
 भोजयेद्वा कृतेचेत्थं राजयक्ष्मा विनश्यति ॥  
 अनेनैवानुवाकेन मेहशान्तिरथोच्यते ।  
 मेहवान् स्वानले होमं कुर्यात्क्षौद्रेण सर्पिषा ॥  
 तत्र प्रतिनमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।  
 संख्या नवसहस्राणि होमे मेहोविनश्यति ॥

अन्येषामपि कुष्ठादि रोगाणां शान्तये पुनः ।  
 गवाज्यमधुना होमा निर्दिष्टा लक्षसंख्यया ॥  
 पूर्ववच्चात्रविच्छेदो मन्त्राणां होमकर्मणि ।  
 लक्षमेकं जपेदेन मनुवाकं तथा कृते ॥  
 शान्तिः कुष्ठादिरोगाणां जायते नात्र संशयः ।  
 अथ ज्वरे समुसन्ने दारुणे सान्निपातिके ॥  
 शक्तो द्विजो नाभिदग्धे स्थित्वा स्रोतसि पाथस्त्रि  
 रक्तपद्मसहस्राणा मष्टौ तत्रविनिक्षिपेत् ।  
 छेदः प्रतिनमस्कारं मन्त्रस्योक्तो मनीषिभिः ॥  
 पूजा भृङ्गरिटेः कार्या विशेषेणात्र कर्मणि ।  
 एवं कृते सान्निपात ज्वरः क्षिप्रं विनश्यति ॥  
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटामण्डलमण्डितम् ।  
 ध्यायेत् द्यक्षं वृषारूढं गणेश्वरयुतं हरम् ॥

इति नमकेषु चतुर्थस्यानुवाकस्य प्रयोगः ॥

अथ पञ्चमषष्ठानुवाकयोः प्रयोगः ॥

“ अनुवाकद्वयस्यास्य पुरश्चरणसिद्धये ।  
 त्रिरात्रं चरुभोजीस्यात् जपेदथ निरन्तरम् ॥  
 एकादशदिनान्येवं पुरश्चरणयुग्मभवेत् ।  
 अथ राज्यरमावृद्धिं कामो राजा तु कारयेत् ॥  
 मन्त्रसिद्धैर्द्विजैः कर्म वक्ष्यमाणं विशेषतः ।  
 एताभ्यामनुवाकाभ्यां मासं प्रतिनमस्कृति ॥  
 लिङ्गस्योपरि शुभ्राणि कमलानि विनिक्षिपेत् ।  
 यावदेकादशावृत्ति रनयोरनुवाकयोः ॥  
 तावदेव सपर्या स्यात्पूर्वोक्ता तु दिनं दिनं ।  
 एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ॥  
 एवं कृते राजलक्ष्मीर्निष्प्रत्यूहं प्रवर्द्धते ॥  
 अथापरः प्रयोगोऽयं दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥  
 राज्ञो जन्मदिने तस्य स्वाग्नौ वामथितानले ।  
 अश्वत्थसन्निधामाज्यं पृक्तानामेकविंशतिम् ॥  
 सहस्राण्यत्र जुहुयात्तथा दूर्वाङ्कुरानपि ।

एकादश सहस्राणि कृत इत्थं महीपतिः ॥  
 चिरायुर्विजयी चस्या देवदेवप्रसादनः ।  
 अथायं विजयार्थीचेन्मासि मासि <sup>१</sup>जपन्नृपः ॥  
 कारयेत्<sup>२</sup>पूर्वसंख्याक<sup>३</sup> मनयोरनुवाकयोः ।  
 प्रत्यासन्ने तु सङ्ग्रामे महानमगतेऽनले ॥  
 महानसाग्निपक्वेन सोप(दं) शनं वैधसा ।  
<sup>३</sup>मधुनाक्तेन जुहुया तत्र प्रतिनमस्कृति ॥  
 विज्ञेयो मन्त्रविच्छेद आवृत्तिस्त्वनुवाकयोः ॥  
 एकादशात्मिका ज्ञेया हुत्वैवं हुतशेषतः ? ॥  
 निदर्शित बलिं भूमौ उद्दिश्याश्रितदेवताः ।  
 तमादाय बलिं सर्वं होमशेषेण मेलयेत् ॥  
 तं शेषं परसेनाया मध्येषु परितः क्षिपेत् ।  
 अचिरादेव मासेना भवेन्नष्टा न संशयः ॥  
 अथवा तण्डुलैः शुक्लैः रघ्नौ हुत्वा तु पूर्ववत् ।  
 शत्रूनभिक्षिपेच्छेषं नश्येयुः शत्रवोऽचिरात् ॥  
 राज्ञः सर्वांग्यायुधानि स्पृष्ट्वाभ्या मभिमन्त्रयेत् ।  
 तानि स्युः ऋद्धतेजांसि राज्ञस्तैर्विजयो भवेत् ॥  
 अथारिसेनासंस्तभ्य उच्यतेऽर्कमृडात्मकम् ।  
 समुद्दिश्यार्कसमिधा जुहुया द्रावृदत्र तु ॥  
 अनुवाकद्वयावृत्तिरुक्ता द्वादश संख्यया ।  
 तत्र प्रतिनमस्कारं मन्त्रान्ते त्वेवमुच्चरेत् ॥  
 परसेनास्तम्भं करोमि स्वाहेति जुहुयाद्भविः ।  
 एवं कृते शत्रुसेना भवति स्तम्भिताऽचिसत् ॥  
 एताभ्यामनुवाकाभ्यां राज्ञः सेनाभिमन्त्रणम् ।  
 कुर्वीत सर्ववस्तूना मेवमेवाभिमन्त्रणम् ॥  
 इत्थं कृते तत्प्रभावात्सर्वमेवामृतं भवेत् ।  
 अथ राज्ञो यदीच्छा स्यात्परसेना वि(शो)षणे ॥  
 हरिणस्य वराहस्य छागस्य च शशस्य च ।  
 मांसैः कपिशूलस्यापि कलविङ्कस्य पक्षिणः ॥

तथान्येषां मृगाणां च पिशितैर्लक्ष्मंख्यया ।  
 जुहुयाच्च प्रतिद्रव्यं शून्यगोहकृतानले ॥  
 तथाऽऽहुतिप्रमाणेनापूपैर्लक्षाहुतिर्भवेत् ।  
 अत्र प्रतिनमस्कारं मन्त्रान्ते त्वेवमुच्चेत् ॥  
 परराष्ट्रप्रजाशोषणं करोमि स्वाहेति  
 शुष्येरन्निथ्यमाचीर्णे परराष्ट्रगत प्रजाः ।  
 सुवर्णं रजनं गावो भूमिर्वस्त्रादिकं तथा ॥  
 दक्षिणात्र भवेदेत् प्रोक्तं कर्म महीक्षितः ।  
 अथाभिधीयतेन्येषां यस्य स्यात्पुत्रकामना ॥  
 स्वाग्नौ प्रतिनमस्कारं मेताभ्यां समिधस्त्वसौ ? ।  
 औदुम्बरीः प्रजुहुया दत्तास्ताः स्युर्घृतेन च ॥  
 दध्ना च मधुना चैव होमसंस्था विधीयते ।  
 एकविंशतिसाहस्री किं वा त्रैवानुवाकयोः ॥  
 यावन्तः स्युर्नमस्कारा स्तत्संख्यकलशान् शुभान् ।  
 तन्तुभिश्चनवैर्वस्त्रैर्वेष्टितान् जलपूरितान् ॥  
 स्थापयित्वाऽनुवाकाभ्या मभिमन्त्र्य पृथक् पृथक् ।  
 तत्र प्रतिनमस्कार मभिषिञ्चेच्च दम्पती ॥  
 प्रतिकुम्भस्थसलिलै रनुवाकद्वयं ततः ।  
 जपेच्चाष्ट सहस्राणि महेशश्चाभिषेचयेत् ॥  
 आभ्यामेवानुवाकाभ्या मेतावेव जपेत्पुनः ।  
 सप्तगण्डावधौ काले ततः कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥  
 सहस्राष्टकमीशस्य ततः पिष्टविनिर्मितम् ।  
 मण्डलं प्राशयेदेत दनुवाकाभिमन्त्रितम् ॥  
 नदीप्रवाहे स्थित्वैता वनुवाकौ शुचिर्जपन् ।  
 वारानेकादशेशानं तत्र प्रतिनमस्कृति ॥  
 पूजयेच्च शमीपत्रैः कर्मेदं पुत्रकामदम् ।  
 विशिष्टकर्मणा रुद्रसदृशो जायते सुतः ॥  
 अष्टत्रिंशद्वर्षवयोऽधिक स्त्रीपुंसयोरपि ।  
 प्रयोगेणामुना पुत्रो जायते नात्रसंशयः ॥



सतु वंशकरः पुत्रःत्रिशूलस्य हस्तयोः ।  
 अन्यैरपि गुणैर्युक्तः शिवभक्तश्च जायते ॥  
 अभिमन्त्र्य शुभं मूत्रं गर्भिणीनां करद्वये ।  
 निबन्धीयात्ततो गर्भनाशो नैव भवेत् क्वचित् ॥  
 अभिमन्त्रितमेताभ्यां भस्म धूपं चनिर्दिशेत् ।  
 कुमारदिग्रहग्रस्त बालरक्षाख्य कर्मणि ॥  
 रात्रौ शिखाश्च बन्धीया दाम्भ्यामत्रैव कर्मणि ।  
 गौरीकराम्बुजन्यस्त स्वर्णशैलशरासनम् ॥  
 इषुहस्तं 'नरारुढं नरनारीतनुं स्मरेत्' ॥

इति नमकेषुपञ्चमवष्टानुवाकयोः प्रयोगः ॥

अथ सप्तमानुवाकस्य प्रयोगः ॥

“ एकोपवासं कुर्वीत ततश्चाष्टशतं जपेत् ।  
 पुरश्चरणमेवंस्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
 चतुर्वर्णस्य वंशं यः कामयेतात्मनो नरः ।  
 उदुम्बरचलत्पत्र न्यग्रोधप्लक्ष भूरुहाम् ॥  
 समिधो दधिमध्वाज्य सम्पृक्ता जुहुयादसौ ।  
 अयुतं होमसंख्या स्या द्वंद्वमेवं समश्रुते ॥  
 मेधाकामस्तु जुहुया त्सहस्राणां तु पञ्चकम् ।  
 कापिलाज्यं हविः प्रोक्तमेवं मेधां समश्रुते ॥  
 पुष्टिकामस्तु कुर्वीत होममाहुतिमात्रकैः ।  
 अपूपैर्नवसाहस्री संख्या स्याद्धोमकर्मणि ॥  
 यस्त्वारोग्यं कामयते स इत्थं होममाचरेत् ।  
 दधिमध्वाज्यसम्पृक्ताः स्वादिर्यः समिधोत्र तु ॥  
 हविष्येन विनिर्दिष्टाः पञ्चसाहस्रिकाऽऽहुतिः ।  
 रूपकामस्तु जुहुया दयुतं चूतपल्लवान् ॥  
 दधिमध्वाज्यसम्पृक्ता त्रूपमाप्नोत्यनुत्तमम् ।  
 यः श्रीकामः स कान्तारे स्वकीयाकारसम्मितम् ॥  
 अग्निकुण्डं खनेत्तत्र स्थापयेन्मथितानलम् ।  
 ततः पञ्चसहस्राणि श्वेतान्यम्भोरुहाणि च ॥

जुहुयादथ साक्षाच्छ्रीं नरंतमुपतिष्ठते  
 अन्वयो यावदस्यस्या तावदेषा विवर्द्धते ॥  
 कार्पासपट्टकामस्तु बीजैः कार्पाससम्भवैः ।  
 मध्वाक्तैरयुतं होम माचरेत्काममाप्नुयात् ॥  
 अनुवाकं जपन्नेन धेनुकामो गवां व्रजे ।  
 प्रदक्षिणक्रियां कुर्या दयुतेनैव संख्यया ॥  
 पुत्रकामः पलाशस्य समिधो मधुसर्पिषा ।  
 सम्यगक्ताः प्रजुहुयात् अयुतेनैव संख्यया ॥  
 सतु वंशकरं पुत्रं लभते नात्र संशयः ।  
 आयुः कामस्तु दूर्वाणां घृताक्तानां तथाऽयुतम् ॥  
 प्रतिवर्षन्तु जुहुया च्छतायुःसहि जायते ।  
 विद्याकामो घृताक्ताना मश्वत्थसमिधां शतम् ॥  
 सहस्राणि प्रजुहुयात् सर्वविद्या गतो भवेत् ।  
 राज्यकामस्तु जुहुयात्पञ्च लक्षाणि संघतः ॥  
 सौगन्धिकानि मध्वक्ता न्येवं सम्राट् प्रजायते ।  
 अथापर्वर्गकामश्चे दादौ चान्द्रायणं चरेत् ।  
 अनुवाकं जपेत्पश्चात् सहस्राण्येकविंशतिः ।

ततः पञ्चसहस्रान्तमनुवाकमुदीरयन् । प्रदक्षिणक्रियांकुर्यान्महेशायतने  
 नतः कुर्यात् पञ्चसहस्रान्तं प्राणायामक्रियांतरः ।

पश्चात् स्वाग्नौ महेशस्य समीपेहोममाचरेत् ।  
 पलाशाश्वत्थसमिधां घृताक्तानां हुतिर्भवेत् ॥  
 लक्षत्रयं ततो मुक्तो भवेद्देवप्रसादतः ।  
 अन्ये च तत्कुलोत्पन्ना रौरवादिषु ये स्थिताः ॥  
 ते रमन्ते शिवपुरे यावद्वासवपञ्चकम् ।  
 यावच्चपृथिवी ताव द्धर्तन्ते तत्कुलोद्भवाः ॥  
 जटाभिर्लम्बमानाभि नृत्यन्तं अभयप्रदम् ।  
 शिवं शुचिस्मितं ध्याये द्दयाग्रचर्मं परिष्कृतम् ? ॥

इति नमकेषु सप्तमोऽनुवाकः ।

अथोपरितनमन्त्रप्रयोगः : तत्राष्टमानुवाकमारभ्य नवमानुवाकं  
यावन्नमो वः किरिकेभ्यो मन्त्र एक इति ।

“ कृच्छ्रद्वयं चरित्वादावथ पञ्चशती जपेत् ।  
पुरश्चरणमेवं स्यात्प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
'राज्ञः संराजकामस्य कर्मदं अभिधीयते ।  
काले वसन्ते देशादौ शंभोरायतनेऽपि वा ।  
कान्तारे वापि देवस्य सन्निधौ सर्वमाचरेत् ॥  
तत्र देशे कार्यासिद्धिं वाचयित्वा द्विजैश्च तान् ।  
सम्पूज्योपक्रमेद्दर्श आर्द्रायां वा यथारुचि ॥  
वरणं वाथ कुर्वीत मन्त्रसिद्धायजन्मनां ।  
वासोऽलङ्कारपुष्पाद्यैः तत्राप्याऽऽचार्यं पूर्वकम् ? ॥  
मन्त्रसिद्धद्विजाभाव आचार्यो मन्त्रकल्पवित् ।  
सद्यस्सिद्धान् द्विजान् कुर्यात् तद्विधानमथोच्यते ॥  
अथाचार्यान्मन्त्रसिद्धान्मन्त्रमा यतते द्विजाः ।  
निरन्तरं ? जपं कुर्य वीसरान्दशपञ्च च ॥  
सद्यः सिद्धास्ततः कर्म योग्याःस्युर्द्विजपुङ्गवाः ।  
एकादश भवेयुस्तर्कत्वित्वजो होमकर्मणि ॥  
उदयादस्तपर्यन्तं होमोऽनुपरतो भवेत् ।  
दिनानि त्रिंशदेवं स्याद्दोमद्रव्याद्यथोच्यते ॥  
तिलव्रीहियवाः साज्या मन्त्रप्रतिनमस्कृतिः ।  
होमाग्नेरुपरिष्ठाच्च सर्पिः पात्रं सदाऽऽवहेत् ॥  
अणुधारासमायुक्तं होमकाले विनिक्षिपेत् ।  
यावत्कर्म समाप्येत तावद्देवस्यनित्यशः ॥  
अग्रजन्माष्टसाहस्री भुक्तिपर्याप्तमोदनम् ।  
नैवेद्यं स्यात् प्रतिदिनं तावतो भोजयेद्विजान् ॥  
तथाऽन्तिमदिनेनित्यं द्विगुणं भोजनादिकम् ।  
पूजायां तु महेशस्य गन्धः कर्पूर ईरितः ॥  
पुष्पाणि पङ्कजानिस्यु धूपः कर्पूरमिश्रितः ।  
तथा गवाज्यसंयुक्तो गुग्गुलुः परिकीर्तितः ॥

शनं शनं दक्षिणास्या दृष्ट्विजामर्द्धमेव च ।  
 आचार्यं द्विगुणा सास्या दूरप्यस्याधिका भवेत् ॥  
 प्रतिसंवत्सरं रुद्र पूजामित्थं च कारयेत् ।  
 एवमाराधनात्सम्राट् भवेद्राजा न संशयः ॥  
 राजानो येऽपि मध्यस्था रुद्रभूतास्तुतेऽखिलाः ।  
 हन्यमानो ? होमकर्तुं वंशे तिष्ठन्ति किङ्कराः ॥  
 एवमाराधनाद्राजा सर्वा भुङ्क्ते वसुन्धराम् ।  
 रुद्रभूतैरुह्यमान अन्तेशिवपुरं व्रजेत् ॥  
 रुद्ररूपी शिवपुरे भुक्त्वा कल्पायुतं सुखम् ।  
 सप्तद्वीपावनी राजा शिवभक्तश्च जायते ॥  
 करयोस्तस्य दृश्येत पिनाकाकः सुशोभनः ? ।  
 अथोच्यते प्रयोगोऽन्यो राज्ञो द्विगुणाशकामिनः ।  
 मन्त्रप्रभावयुक्तेन विप्रेण हवि कारयेत् ।  
 खादिरं तु महद्रूपं कृत्वा वैरि महीक्षितः ।  
 विविक्तदेशे कुत्रापि जलपूर्णधटे मृडम् ।  
 आवाह्य सनिधौ तस्य विधिनाऽऽनीय पावकम् ।  
 जुहुयाल्लक्षमन्त्रः स्थान्मन्त्रप्रति नमस्कृतिः ।  
 शमीतरुसमुद्भूताः समिधः कण्टकैर्युताः ॥  
 रक्ताक्तारुधिरं शस्तं बैडालमिह कर्मणि ।  
 ततस्तत् ररादिरं रूपं ? प्रत्यङ्गं लोहशङ्कुभिः ॥  
 सम्यक् प्रतिनमस्कारं खादयित्वा तु खादिरे ।  
 रूपकेऽविन्यसेत्पादं न्यासकाले गुरुर्जुपेत ? ॥  
 ततो विप्रान् शतं राजा भोजयेदित्थमातते ।  
 संवत्सरत्रयान्नष्टः परराजो भवेद्भुवम् ॥  
 अन्यच्च कथ्यते कर्म पूर्ववत् खादिराकृतिम् ।  
 कृत्वा सशृङ्खलां पश्चात् पूर्ववद्धोममाचरेत् ॥  
 ततः शृङ्खलितः शत्रु राजः शीघ्रं प्रजायते ।  
 अथापरः प्रयोगोऽत्र शत्रुभूमिपतेः पुरे ॥  
 मन्त्रसिद्ध द्विजास्तत्र राजपुरुषसंयुताः ।  
 विकृताकृतिसम्भिन्ना श्रैत्येषु च चतुष्पथे ॥

देवनायतने राजद्वारे चैव सभासु च ।  
 मन्त्राभिमन्त्रितान् गुप्तं न्यसेयुः लोकशङ्कुकान् ॥  
 ततोभिमन्त्रितं भस्म क्षिपेयुः सर्वतः पुरे ।  
 एवं कृते रिपुपुरं नश्येद्वर्षत्रयादथ ॥  
 ग्वादिराद्याः प्ररोहन्ति महारण्यं च जायते ॥

अत्र च ध्यानश्लोकाः—रूपयौवनसम्पन्नेत्येवमादयः तृतीयानुवाक-  
 प्रयोगोक्ता द्रष्टव्याः । इत्थम्प्रथमानुवाकमारभ्य नमो वः किरिकेभ्य  
 इत्येतत्पर्यन्तस्य प्रयोगः । अथ नमो वः किरिकेभ्य इत्यस्य प्रयोगः ।  
 इत आरभ्यानुवाकान्तमेको मन्त्रः ॥

“पराकं प्रथमं कृत्वा जपेत्पञ्चादसुं मनुम् ।  
 चत्वारिंशत्सहस्राणि पुरश्चरणसिद्धये ॥  
 मन्त्रसंशोधनार्थं तु ततः परिसरे गुरोः ।  
 जपेच्चैवाष्टसहस्रीं प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
 मन्त्रेणानेन दुःसाध्यं न किञ्चिदपि विद्यते ।  
 देवस्य दक्षिणामूर्तेः सन्निधौ स्वहुताशने ॥  
 जुहुयान्मथिताग्नौ वा लक्षं लाजतिलैः पृथक्  
 एवमुत्पाद्यते तस्य सुवर्णं तदनुग्रहात् ॥  
 अथान्यदुच्यते कर्म तत्र स्यादयुतं हुतिः ।  
 अपामार्गाणि बीजानि वैणवानि तथा यवाः ॥  
 दधिमध्वाज्यसम्पृक्ता हविरत्र हुतौ भवेत् ।  
 सुवर्णानां सहस्रं तु होमेनोत्पद्यते ध्रुवम् ॥  
 कन्याकामो गुग्गुलेन स्वेष्टकन्यासमाकृतिम् ।  
 कृत्वातामुपलभ्येव जपेत्पञ्च सहस्रकम् ॥  
 छित्त्वाऽथतां सहस्राणि पञ्चैव जुहुयाच्छुचिः ।  
 लभते कन्यकामिष्टां सर्वाभरण भूषिताम् ॥  
 राज्यश्रीकामना यस्य तस्य लक्षं हुतिर्भवेत् ।  
 होमद्रव्यं तु पद्मानि कुमुदान्युत्पलानि च ॥  
 एवं कृते राज्यलक्ष्मीः प्रत्यक्षा जायतेऽचिरात् ।  
 वश्यमिच्छन् पिशाचादेः पालाशानां शुभाङ्कुरैः ॥



लक्ष्ममेकं प्रजुहुयात् पिशाचा यक्षराक्षसाः  
 दृष्ट्या वक्ष्याश्च जायन्ते देवदेवप्रसादतः ॥  
 अथापरः प्रयोगोऽयं महाकान्तारभूतले ।  
 आत्मप्रमाणयुक्कृण्डे संस्थाप्य मथितानलम् ॥  
 अयुतं जुहुयाद्विल्वैः ततः पञ्चसहस्रिकाम् ।  
 मुष्टिमात्रैर्विल्वपत्रैर्होमकर्म समाचरेत् ॥  
 तत्र विल्वफलाकारं सुवर्णमुपजायते ।  
 स्पर्शवेधी भवेद्धेमपिण्डो विल्वफलाकृतेः ? ॥  
 सार्वभौमसुनार्थी तु राजैतत्कर्म कारयेत् ।  
 देवस्योपरि शुभ्राणि गव्येनाक्तानि सर्पिषा ॥  
 कमलानि प्रजुहुयात् शतसाहस्रसंख्यया ।  
 उत्पद्यते सार्वभौमः सुतो देवप्रसादतः ॥  
 अथान्यत्कर्म तत्रस्या द्युतं हवनक्रियाः ।  
 शमीसमिद्धिरक्ताभिर्दधिक्षौद्रघृतैः शुभैः ॥  
 एवं कृते सुतस्तस्य शिवभक्तोऽभिजायते ।  
 कवित्वेच्छू रौप्यपाले श्वेतवर्णत्वचोद्भवम् ॥  
 चूर्णमूर्ध्वफलं क्षिप्त्वा कपिलाज्येन लोडयेत् ।  
 ततस्तद्युतावृत्या चूर्णं कृत्वाभिमन्त्रितम् ॥  
 सेवेत स्वयमित्थं तु कृते सञ्जायते कविः ।  
 भोगकामस्तु जुहुया दुहुम्बरतरुद्भवाः ॥  
 समिधो दधिमध्वाज्यपृक्ताः संख्यापि चायुतम् ।  
 देवदेवप्रसादेन महाभोग्यभिजायते ॥  
 यो मनोजवकामः स्याद्वक्ष्यमाणं समाचरेत् ।  
 पुरश्चरणमन्त्रः स्याद्विशेषेण तदुच्यते ॥  
 कृच्छ्रं संवत्सरं कृत्वा ततश्चान्द्रायणं चरेत् ।  
 इत्थं संशोध्य चात्मानं मथाष्टादशवासरान् ॥  
 चरुशाकफलैर्मूलेभ्यश्चरयेद्देहधारणम् ? ।  
 निरन्तरं जपेद्बुद्धिपूर्वं निद्राभवेन्नतु ॥  
 अबुद्धिपूर्वके स्वप्ने स्नात्वा पश्चाज्जपेन्मनुम् ।  
 जपान्ते गुरवे दद्यात् निष्कपञ्चक काञ्चनम् ॥

नतो गुरोर्वा देवस्य सन्निधौ जपमाचरेत् ।  
 संख्या चात्र समुद्दिष्टा लक्षस्यार्द्धं नतः पुनः ॥  
 साक्षादुमापती रुद्रः प्रत्यक्षस्तस्य जायते ।  
 तत्प्रसादान्मनोवेगयुक्तो भवति मानवः ॥  
 यं यं देशं कामयते तं तं देशं गुरुं तथा ।  
 स्मृत्वा मन्त्रं जपेदष्टशतं तद्देशभाग् यवेत् ॥  
 अथादृश्यत्वकरणं मन्त्रं पूर्ववदाचरेत् ।  
 पुरश्चरणकर्माथ काले यस्मिन्नदर्शनम् ॥  
 अपेक्षते तदा तस्मिन् लोहितं चन्दनं शुभम् ।  
 कपिलापयसा सूक्ष्मं संक्षुद्याश्वत्थ पत्रके ॥  
 क्षोदं निधाय तंस्पृष्ट्वा सहस्राण्यष्ट सञ्जपेत् ।  
 तेनोपलिप्य चात्मानं स्पृष्ट्वा स्पृत्वा च शङ्करम् ॥  
 प्राणायामान् प्रकुर्वीत तदाऽदृश्यो भवेन्नरः ।  
 अथान्यदुच्यते कर्म राजवश्यकरं परम् ॥  
 क्षोदं कृत्वा लोहितस्य चन्दनस्याथ तं पुनः ।  
 अभिमन्त्र्यायुता (? वृ) त्या गुलिकां तेन कारयेत् ॥  
 ललाटे धारयेन्नित्यमभिगच्छेत् महीपतिम् ।  
 एवं वश्या भवेयुस्ते राजानो राजपुरुषाः ? ॥  
 देवस्य दक्षिणामूर्तेः सन्निधौनित्यवन्मनुम् ।  
 जपेदष्टशतं राज्ञः पुरुषेभ्यो भयं नहि ॥  
 यस्येच्छेन्नाशमस्यासौ नामग्रहणपूर्वकम् ।  
 मन्त्रं जपेदेकपादो भूत्वैवायुतसंख्यया ॥  
 देवस्य सन्निधावेवं वत्सरादाशु नश्यति ।  
 विश्वतः पाणिपादाब्जं विश्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥  
 ज्वलन्तंविश्वमावृत्य तेजोराशिं शिवंस्मरेत् ” ।

इति नमके (यु ? वृ) नमो वः किरिकेभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगः ।

अथ द्रापे अन्धसस्पत इत्यस्य प्रयोगः ।

“कृतोपवासमेकाहं जपेन्मन्त्रमथायुतम् ।

पुरश्चरण मेवंस्या दधचेदनकामना ॥

आर्द्रायां जुहुयादाज्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ? ।  
 धनं बहु भवेदस्य महेशस्य प्रसादनः ॥  
 ज्वरे जातेऽस्य शान्त्यर्थं शिरस्तुः भुविरोगिणः ।  
 जुहुयात्पञ्चसाहस्रीं दूर्वाणां ज्वरशान्तये ॥  
 अभिचारस्य शान्त्यर्थं वैकङ्कततरुद्रवाः ।  
 समिधो जुहुयाद्धोमसंख्या त्वत्रायुतं भवेत् ॥  
 महाजनकृतद्रोह शान्त्यर्थं होममाचरेत् ।  
 तुषमाज्येन सस्पृक्तं हविः संख्यापि चायुतम् ॥  
 सर्वभूतसमुत्पन्न भयशान्त्यर्थं माचरेत् ।  
 होमं तत्रायुतं संख्या होमद्रव्यतयोच्यते ॥  
 औदुम्बर्यश्च समिधस्तिलाश्चैव तथा यवाः ।  
 अनेन सर्वभूतेभ्यो भयमाशुविनश्यति ॥  
 अथापरः प्रयोगोऽत्र ग्रामस्य नगरस्य वा ।  
 मध्ये वह्निं समाधाय घृतं पिष्टं तिलास्तथा ॥  
 अयुतं जुहुयाच्छेषं बलिमश्वत्थपत्रके ।  
 निक्षिपेच्च पुनर्होमः सहस्राष्टकसंख्यया ॥  
 एवं कृते भैरवात्मा रुद्रो भूतैश्च संयुतः ।  
 दृश्यो जायेत तस्याथ महासिद्धिः प्रजायते ॥  
 तद्रूपं संस्मरेत्ताव दापद्भ्यश्च प्रमुच्यते ।

आमुकसितकञ्चुको डमरुकी स्निग्धोलसत्कुण्डलः

शूली कुण्डलितश्रवाः सतिलको मञ्जुक्वणन्नूपुरः ॥  
 श्रीमन्निर्मलदन्तपक्ति किरण श्वेतायमानाननो  
 देवो भैरववेषभूषिततनुर्ध्येयो मृडानीपतिः ॥

इति नमकेषु द्रापे अन्धसस्पत इत्यस्य प्रयोगः ॥

अथातो या ते रुद्र इत्यस्य प्रयोगः ॥

“ अष्टौ शतानि कुर्वीत प्राणायामांस्ततः परम् ।  
 सहस्राणि जपेत्पञ्च पुरश्चरणसिद्धये ॥  
 कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान् घृतपुतान् ।  
 अपामार्गसमिद्धोभैरलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥

सर्वकल्मषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।  
 ब्राह्मणादीन् वशेकुर्याद्भुत्वा खदिरसम्भवान् ॥  
 सितरक्तैर्नीलपीतैः सूत्रैः संवेष्टितान् क्रमात् ।  
 लक्षं हुत्वा घृतं सर्वान् कामानामोति साधकः ॥  
 जुहुयादस्त्रकामस्तु कुसुमैः कुसुदादिभिः ।  
 यद्वर्णं जुहुयात्पुष्पं तद्वर्णं वस्त्रमाप्नुयात् ॥  
 वृष्टि<sup>१</sup>कामः शुचौ देशे गोमयेनोषलेपिते ।  
 रक्तद्रव्येण तत्रैव मण्डलं परिलेखयेत् ॥  
 मण्डलस्य पुरस्तात्तु नवं कुम्भं निधापयेत् ।  
 सूत्रेणावेष्टितं सम्यक् पूरितं गन्धवारिणा ॥  
 आवाहयेत्ततः कुम्भेसूर्य ? मेकाग्रमानसः ।  
 तत्रस्थमर्चयेद्देवं संयतः साधकोत्तमः ॥  
 पायसं जुहुयात्तत्र शतमष्टोत्तरं बुधः ।  
 ध्यायन्नेकाग्रधीः सूर्यं जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥  
 एवं कुर्वीत सप्ताहं द्वादशाहमथापि वा ।  
 ततः प्रसन्नो भगवान् महावर्षं प्रमुञ्चति ॥  
 अहोरात्रमुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ।  
 पायसं जुहुयाद्ग्रा वष्टोत्तरशताहुतीः ॥  
 ऋतुस्नातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम् ।  
 भोजयेद्ब्रतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ।  
 ततः पुत्रमवाप्नोति तेजस्विनमनामयम् ॥  
 अनिष्टदर्शनेचैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।  
 अभिचारकृतैर्दोषै रलक्ष्म्या च समावृते ॥  
 विग्रहाद्युपसर्गे च भये च समुपस्थिते ।  
 तथा च ग्रहपीडायां भूतावेशकृतेषु च ॥  
 एवमादिषु चान्येषु दोषेषूपहितेषु वै ।  
 पूर्वोक्तं मण्डलं कृत्वा नवकुम्भं तथैव च ॥

१. 'वृष्टिकाम' इत्यास्य 'लेखयेत्' इत्यन्तः घ, पाठः ।

गन्धोदकेन सस्पृणं सर्वं मङ्गलसंयुतम् ।  
 एलालवङ्गकर्पूर निम्बुजातीफलैर्युतम् ॥  
 देवमावाह्य कलशे स्वर्चयेत्तत्र होमयेत् ।  
 मन्त्रेणानेन तं देव मष्टोत्तरसहस्रकम् ॥  
 अभिमन्त्र्य तनस्तेन ह्यात्मनो वा परस्य च ।  
 अभिषेकं प्रकुर्वीत सर्वदोषैः प्रमुच्यते ॥  
 यस्तु यन्त्रं जपेन्नित्यं प्रातः स्नात्वा सहस्रकम्  
 श्रीरारोग्यं च तेजश्च वर्द्धते तस्य सर्वदा ॥  
 संवत्सरं जपेद्यस्तु क्षीराहारो जितेन्द्रियः ।  
 अर्चनं च यथाशक्ति कुर्वन्नयुत मन्वहम् ॥  
 संसिद्धिमंतुलां गच्छे दणिमादिगुणैर्युताम् ।  
 किं तस्य मानुषैर्भोगैः प्रसन्ने वै जगत्पतौ ॥  
 बहुना किमिहोक्तेन तच्चित्तस्तत्परायणः ।  
 तद्भावभावितो मन्त्री जपेन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥  
 द्रुतचामीकरप्रख्यं शक्तिपाणिं षडाननम् ।  
 मयूरवाहनारूढं स्कन्दरूपं शिवं स्मरेत् ॥

इति नमकेषु यातेरुद्र इत्यस्य प्रयोगः ॥ अथ 'इमां रुद्राय' 'मृडानो-  
 रुद्र' इत्यनयोः प्रयोगः ॥ अयं द्विर्च एको मन्त्रः ।

“ आदौ कृच्छ्रं चरित्वैकं जपेन्नवसहस्रकम् ।  
 पुरश्चरणमेवं स्या दथ दर्शं चतुष्पथे ? ॥  
 अग्निमाधाय जुहुया दधिसारमिहायुतम् ।  
 गवादीनां भवेच्छान्ति रथान्यत्कर्म चोच्यते ॥  
 राजवाहनशान्त्यर्थं जलं स्पृष्ट्वाऽयुतं जपेत् ।  
 प्रत्यहं पाथसा तेन वाहनानां महीक्षितः ॥  
 शालां सम्प्राक्षयेत्पश्चात् तज्जलेन विमिश्रितं ।  
 कृत्वोपयोज्यं यत्किञ्चित् वाहनेभ्यः प्रदापयेत् ॥  
 एवं वाहनशान्तिः स्यात् तिरश्चां शान्तये पुनः ।  
 आज्यमिश्रतिलानां तु जुहुयादयुताहुतीः ॥  
 अन्येषां शान्तये होमो दूर्वाणामयुतं भवेत् ।  
 दिव्वसिंहासनासिनं स्तूयमानं महर्षिभिः ॥  
 प्रसन्नवदनं ध्याये त्सौम्यं सोमार्कं धारिणम् ॥”



इतीमां रुद्राय मृडानो रुद्रेत्यनयोः प्रयोगः ॥ अथ मानो महान्तमित्यस्य प्रयोगः ॥

“ उपवासत्रयं कृत्वा जपेत्पञ्चसहस्रकम् ।  
 पुरश्चरणसिद्धिः स्यात्प्र युञ्जीताथ कर्मणि ॥  
 स्वीयस्त्रीबालवृद्धानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत् ।  
 प्रतिसंवत्सरं चाद्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः ॥  
 यवानां तिलमिश्राणां जुहुयादधुताहुतीः ।  
 अश्वत्थसमिधा होम अयुतं सर्पिषा हुतम् ॥  
 एवं कृते स्वदारादिजनरक्षा प्रजायते ।  
 किञ्चान्यत्रापि शान्त्यादा वयुतं जपमाचरेत् ॥  
 राजा तु सर्वशान्त्यर्थमाद्रायामधुना हुतीः ।  
 होमयेत्प्रतिमासं तु कृत इत्थं महीपतेः ॥  
 अन्तःपुरादयःसम्यक् वर्द्धन्ते नात्र संशयः ।  
 बालेन्दुमुकुटं देवं तरुणादित्यविग्रहम् ॥  
 ध्यायेन्नन्दीश्वराकारं गणेश्वरसमावृतम् ॥ ”

इति नमकेषु मानो महान्तमित्यस्य प्रयोगः । अथ मानस्तोक इत्यस्य प्रयोगः ॥

“ कृच्छ्रमेकं चरित्वाऽऽदौ पात्र औदुम्बरे घृतम् ।  
 निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवाभिमन्त्रणम् ॥  
 सहस्रसंख्यया तेन स्वाग्नौ वा मथितेऽपि वा ।  
 जुहुयादष्टसाहस्रीं महाव्याहृतिभिः शतम् ॥  
 हुत्वाशेषमशित्वा च त्रिरात्रं तु ब्रवी भवेत् ।  
 ततश्च चरुभुक्पञ्चसहस्राणि जपेत् पुनः ॥  
 गुरवे पञ्च निष्काणि दद्यादेवं कृते पुनः ।  
 पुरश्चरणसिद्धिस्स्यात् प्रयोगार्हं स्ततो भवेत् ॥  
 आयुष्कामो महीपालो नित्यवत्स्वीयपावके ।  
 मथिते वाऽनले होमं कुर्यादयुतसंख्यया ॥  
 होमद्रव्यं तिलाः सिक्ताः सर्पिषैवात्र कर्मणि<sup>1</sup> ।

स्वरक्षेत्रुर्महीपालो ब्राह्मणैः कर्म कारयेत् ।  
 अष्टाशत्यात्मकावृत्या श्रमकृत्वाऽभिमन्त्रितं ॥  
 तदादायाष्टकाष्टासु (राजानमभितः स्थितैः) ।  
 ब्राह्मणैर्नित्यवत्कार्यं रक्षाकर्म महीपतेः ।  
 किरणां ? चात्र रक्षा स्यात् दिक्ष्वष्टस्वापि भस्मतः ॥  
 राज्यश्रीवृद्धिकामस्तु मन्त्रसिद्धे द्विजैर्नृपः ।  
 कारयेदथवा कर्म सद्यः सिद्धे द्विजैः भवेत् ॥  
 सद्यः सिद्धिप्रकारस्तु लब्ध्वाऽऽचार्यादसुं मनुं ।  
 एकरात्रसुपोष्याथ त्रिरात्रं सततं जपेत् ॥  
 सद्यः सिद्धो भवेदेवं कर्माहोपि प्रजायते ।  
 एकादश द्विजन्मानो रुद्रंध्यात्वऽयुताहुतीः ॥  
 दधिमध्वाज्यसम्पृक्तैः जुहुयात् कमलैः सितैः ।  
 एवं कृते राज्यलक्ष्मी वर्द्धते नात्र संशयः ॥  
 आयुष्कामो महीपालः कारयेद्युताहुतीः ।  
 दूर्वाणामाज्यपृक्तानां मेवं जीवेच्चिरं नृपः ॥  
 अथ राज्ञो जन्मदिने राजतान् कलशान् शुभान् ।  
 ताम्रेण निर्मितान्वापि सहस्राष्टकसंमितान् ॥  
 अष्टौ शतानि वा पाथः परिपूर्णान्विनिक्षिपेत् ।  
 मङ्गलानि च वरं नि कलशेषु विनिक्षिपेत् ॥  
 नववस्त्रेण तान् सर्वान् वेष्टयेच्च पृथक् पृथक् ।  
 देवं तेषु समाराध्य शतकृत्वोभिमन्त्र्य च ॥  
 आचार्यः स्नापयेद्भूपं कुम्भाम्भोभिः पृथक् पृथक् ।  
 एवं कृते महीपालो मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥  
 अथ राज्ञोभि वृध्यर्थे सहस्राष्टकसंख्यया ।  
 कारयेज्जपमेकेन विप्रवर्येण नित्यशः ॥  
 अभिवृद्धिर्भवेदेवमनेन जपकर्मणा ।  
 शान्तिमिच्छन्महीपालो रत्नागारादिमध्यतः ॥  
 वाहनायुधशालासु सौम्यमे मासि मासि च ।  
 शान्त्यर्थमयुतावृत्या जपं होमं च कारयेत् ॥

आयुष्कामो महीपाल अयुतं होममाचरेत् ।  
 अश्वत्थसमिधस्तद्वदपासार्गोद्भवा अपि ॥  
 दधिमध्वाज्यसम्पृक्ता होमद्रव्यामिह स्मृतम् ।  
 गतायुषोऽप्यनेनायुर्वर्द्धने होमकर्मणा ॥  
 द्यूते च व्यवहारे च मन्त्रमेतज्जपेन्नरः ।  
 एवं कृते प्रजायेत तत्कर्मण्यपराजितः ॥  
 सुवर्णकामना यस्य स त्रिरात्रमुपावसन् ।  
 निरन्तरं जपं कृत्वा चरुभोजी ततोऽयुतम् ॥  
 जुहुयान्मधुपृक्तानि वित्वान्येवं कृते ततः ।  
 सुवर्णानां सहस्रं तु लभतेनात्र संशयः ॥  
 कन्याकामस्तु जुहुयादयुतं कुसुदान्यसौ ।  
 दधिमध्वाज्यपृक्तानि विन्दते कन्यकां शुभाम् ॥  
 अथान्यदुच्यते कर्म चरुभोजी तु वत्सरम् ।  
 नित्यमष्टसहस्राणि जुहुयात्स्वीयपावके ॥  
 अष्टौ शतानि वा द्रव्यं कापिलं द्यूतमुच्यते ।  
 एवं कृते प्रमुच्येत महतः पातकादपि ॥  
 वश्यकामो मलयज मभिमन्त्र्य ललाटके ।  
 धारयेच्चन्दनक्षोदं सर्वे वश्या भवन्ति हि ॥  
 प्रतिस्वजन्मभं होमं कुर्यादष्टसहस्रकम् ।  
 होमद्रव्यं त्वपासार्गं समिधोऽनेन कर्मणा ॥  
 अपमृत्युं न विन्देत देवदेवप्रसादतः ।  
 वृष्टिकामः सूर्यवारे मन्त्रेणानेन भास्करम् ॥  
 आराधयेज्जपापुष्पै रयुतैरत्र कर्मणि ।  
 रक्तोष्णीषी रक्तवासा रक्तगन्धानुलेपनः ॥  
 भूत्वा स्वयं कृते सूर्यो महावृष्टिं प्रमुञ्चति ।  
 यो दूरमार्गगामी स गृहीत्वा दश शर्कराः ॥  
 अष्टसाहस्रिकावृत्या त्वभिमन्त्र्य च ताः पुनः ।  
 विन्यस्य दिक्षु दशसु गच्छेत् क्षेमी ततो भवेत् ।  
 सत्कर्मणां समारम्भे सर्वविघ्नजिहृक्षया ।  
 अयुतं तु जपेदेवमन्तं गच्छेत्स कर्मणाम् ॥

पुत्रकामस्तु जुहुया लक्षमाज्येन संयतः ।  
 ततो वंशकरं पुत्रं गुणिनं ? लभते ध्रुवम् ॥  
 यं यं जनं जेतुमिच्छेत् तं तं वै सिकताकृतिम् ।  
 विधाय नत्प्रतिकृतिं मूर्ध्निस्थित्वाऽयुतं जपेत् ॥  
 अवश्यं कर्मणानेन सर्वत्र विजयी भवेत् ।

दधानमेकादशधा विभक्तं  
 देहं विशुद्धस्फटिकप्रकाशम् ।  
 तेजोनिधिं शूलिनमिन्दुमौलिं  
 विचिन्तयेदत्र सदैव रुद्रम् ” ॥

इति नमकेषु मानस्तोक इत्यस्य प्रयोगः ॥ अथ आरात्त इत्यस्य  
 प्रयोगः ॥

“ दिनत्रयमुपोष्याथ त्रिरात्रं सततं जपेत् ।  
 पुरश्चरणमेवं स्यात् प्रयुञ्जीताथ कर्मसु ॥  
 आयुष्कामः स्वकीयाग्नौ नित्यवज्जुहुयात् घृतम् ।  
 अष्टौ सहस्राण्यपि वा तथैवाष्टशतानि च ॥  
 दधिमध्वाज्यपृक्तानां दूर्वाणामपि च हुतीः ।  
 पूर्वोक्तरीत्या जुहुया देवमायुः प्रवर्द्धते ॥  
 अथापरः प्रयोगोऽयं प्रतिजन्मर्क्षमात्मनः ।  
 प्रत्यार्द्रं च कुर्वीत जपमष्टसहस्रकम् ॥  
 प्रत्यार्द्रं प्रतिद्रव्यं जुहुयादयुताहुतीः ।  
 होमद्रव्याणि दूर्वाश्च तथाऽपामार्गसम्भवाः ॥  
 शमीतरुसमुद्भूताः समिधश्च तिलास्तथा ।  
 एतान्युक्तानिदध्याज्य मधुभिः स्युरथोनिशि ॥  
 यावत्पञ्चसहस्राणि जपे तावत्प्रदक्षिणम् ।  
 कुर्या देवं कृते दीर्घमायुराप्नोत्यसंशयम् ॥  
 चिरंजीवनकामस्तु राजा जन्मदिनेऽयुतम् ।  
 जुहुयाद्वक्ष्यमाणैस्तु द्रव्यैः प्रत्येकमादरात् ॥  
 दधिमध्वाज्यसम्पृक्ता अपामार्गशमीतिलाः ।  
 दूर्वा अपि च होमार्हं द्रव्याण्यत्रोदितानि वै ॥

अनेन कर्मणा राजा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।  
 बहि होमे त्वशक्तानां होमः स्रोतसि जायते ॥  
 होममात्रेऽप्यशक्तानां जप एवेष्टसाधनम् ।  
 लक्ष्म्यायुःकामना यस्य जुहुयात्सोऽयुताहुतीः ॥  
 मध्वाक्तैस्तण्डुलैः शुक्लैः वर्द्धते तस्य चायुषः ।  
 श्रीकामोर्कस्य कुसुमै रयुनैः पूजयेच्छिवम् ॥  
 उच्चारयन्नमुं मन्त्रमेकैकं कुसुमं न्यसेत् ।  
 अनेन कर्मणा लक्ष्मीर्वर्द्धते नात्र संशयः ॥  
 आलये पश्चिमद्वारे देवस्यार्चालयेऽपि वा ।  
 प्रत्यार्द्रभं ब्रह्मचारी भूशायी सम्यनेन्द्रियः ॥  
 विगतक्षारलवणचरुभोजी जपेन्मनुम् ।  
 अभितस्तु महेशानमेकमेकं सहस्रकम् ? ॥  
 एवं कृते शतायुस्तु भवेत्सप्तसु जन्मसु ।  
 पूर्वोक्ताहारनियमे ह्यशक्तौ भैक्ष्यमाचरेत् ॥  
 कुर्वाणं सन्निधौ देव्या देवमानन्दताण्डवम् ।  
 हुताशनधरं ध्यायेत्तप्तकाञ्चनसन्निभम् ॥

नमकेषु आरात्त इत्यस्य प्रयोगः ॥ अथ स्तुति स्तुतं गर्तसद् दमित्यस्थ  
 प्रयोगः ।

एकरात्रमुपोष्याथ त्रिरात्रं सततं जपेत् ।  
 पुरश्चरणमेवंस्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
 विद्विड्विनाशकामस्तु जुहुयाल्लक्षमाहुतीः ।  
 विषतैलसमाक्तास्तु विकङ्कततरुद्रवाः ॥  
 समिधो द्रव्यमत्रस्यात् श्मशानाग्नौहुतिर्भवेत् ।  
 शत्रवो नाशमायान्ति वेगेनानेन कर्मणा ॥  
 अथान्यदुच्यते कर्म तत्र देवस्य सन्निधौ ।  
 भस्मपाणिः सपत्नस्य नामग्रहणपूर्वकम् ॥  
 शुचिर्जपेदमुं मन्त्रं संख्या त्वत्रायुतं भवेत् ।  
 एवं कृते रिपोर्देहे ज्वरो जायेत वै महान् ॥  
 श्वेतसिद्धार्थकैः शुद्धो जुहुयादयुताहुतीः ।  
 मसूरिकाख्यो जायेत रोगः शात्रवगात्रके ॥



शत्रोर्गृहेऽथवा तस्य क्षेत्रादिष्वपिवावटम् ।  
 ग्वानयित्वात्रनिम्बने दमुं मन्त्रमुदीरयेत् ॥  
 शर्कराश्च तथा कल्प रोमास्थ्यादिश्च कुत्सितम् ।  
 एवं कृत्वा सपत्नस्य नाशो वेगेन जायते ॥

उद्यद्भास्करकोटि-

प्रकाशमाकाशानिलधमनिभीमम् ।

भीतिहरमभयवरदं

ध्यायेद्गुह्यं सघोर तनुम् ॥

शरयात्मा महेशानो ध्यातव्य इति केचन' ॥

इति स्तुति श्रुतमित्यस्य प्रयोगः ॥ अथ परिणो रुद्रस्येत्यस्य प्रयोगः ॥

“ कृच्छ्रमेकं चरित्वादौ जपेच्च नव वासरान् ।  
 तत्र प्रतिदिनं पञ्च सहस्राणि जपो भवेत् ॥  
 पुरश्चरणमेवं स्यात् अथचेत्पुत्रकामना ।  
 दावानलसमालीढ पलाशखदिरोद्भवाः ॥  
 समिधो दधिमध्वाज्य पृक्ता वैश्वानरेऽयुतम् ।  
 जुहुयात् पश्चिमद्वारे महेशस्यालये शुभे ॥  
 एतत्कर्म सुगुप्तं स्यात् कर्मणानेन वै ध्रुवम् ।  
 लभते रुद्रसदृशं पुत्रं वंशकरं परम् ॥  
 अथापरः प्रयोगोऽत्र प्रारम्भः स्यादमादिने ।  
 कृष्णाष्टम्यामुतासौ स्या दार्द्र्यामपिवा पुनः ॥  
 भवेतां दम्पती तत्र पूर्वेषुश्चरुभोजिनौ ।  
 स्वगृहे वाथ गोष्ठे वा छायायां पिप्पलस्य वा ॥  
 कर्मैतदाचरेत्तस्य प्रक्रियैषा प्रकीर्तिता ।  
 मन्त्राक्षराणि यावन्ति तावतः कलशान् शुभान् ॥  
 तन्तुभिर्वेष्टितान् तीर्थपाथसा परिपूरितान् ।  
 वर्तुलं स्थापयेन्मध्ये तेष्वेकैकं महद्वटम् ॥  
 उच्चैस्तरं निधायाथ सोममावाहयेन्मृडम् ।  
 आयातु भगवान् देवः कैलासा दितिवैब्रुवन् ॥

आवाह्य गन्धपुष्पाद्यै रभ्यर्च्य च ततः परम् ।  
 आरभ्यमध्यकलशं कलशे कलशे पुनः ॥  
 मन्त्रादितो बिम्बुपुत्रं न्यसेदकैरुदक्षरम् ।  
 ततो नव सहस्राणि जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥  
 ततो मधुघृताक्तानां ज्यामाक्तानां तथा पुनः ।  
 लाजानां तु सहस्राणि जुहुयादष्टसंख्यया ॥  
 तत एकासने जायापती संस्थाज्य संयतौ ।  
 मध्यादिक्रमतः कुम्भान् तानादाय पृथक् पृथक् ॥  
 तत्तदक्षर रूपेण संस्मरन् पार्वतीपतिम् ।  
 स्नापयेत्तौ दद्यात्सोमि व्रीह्यान्तय भोजयेत् ॥  
 'अष्टौ सहस्राण्यथवा तावन्त्येव शतानि वा ।  
 एकादशान्तं अथवा भोजयेत् शक्तितो द्विजान् ।  
 तत्कुम्भं वस्त्रव्रीह्यादीन् आचार्याय समर्पयेत् ।  
 किन्तु तं भोजयित्वास्मै दक्षिणां निष्कपञ्चकम् ।  
 दद्यान्निष्कत्रयं वाऽथ भुञ्जीयातां तु दम्पती ॥  
 एवं तयोर्भवेत्पुत्रो दीर्घायुः सुगुणालयः ।  
 पूर्वोक्तकर्माशक्तश्चेत् पश्चिमद्वारसंयुतौ ? ॥  
 महेशस्यालये मन्त्रं जपेद्युतसंख्यया ।  
 ततो जपन्मन्त्रममुमहोरात्रं प्रदक्षिणम् ॥  
 कुर्यात्तत्रोदयादस्त मया दस्तादथोदयात् ।  
 तत्र विघ्नाः प्रजायन्ते तस्माद्विघ्नेशमर्चयेत् ॥  
 पुरश्चरणसिद्धस्य कर्मैतत्पुत्रकामदम् ।  
 अन्यथा विपरीतं स्यात् गुरुं यत्नेन पूजयेत् ॥  
 अथापरः प्रकारोत्र दीक्षया दिवसानि तु ।  
 अष्टौ शतानि वाथैक चत्वारिंशद्दिनानि वा ॥  
 किञ्चैकविंशतिं तत्र पश्चिमद्वारसंयुते ।  
 देवालयेप्रतिदिनं चरुभोजी जपेन्मनुम् ॥  
 अष्टौ शतानि तावत्यः प्रदक्षिणवरक्रियाः ।  
 अश्वत्थद्रुममूलानि दृष्टिगम्यानि यानि वै ॥

तेषु पूर्वोत्तरान्मूला दारभ्याष्टसहस्रकम् ।  
जपेद्यावन्ति मूलानि तत्र तत्र पृथक् पृथक् ॥  
अथाश्वत्थ चतुर्दिक्षु सहस्राष्टकसंख्यया ।  
दिने दिने जपेन्मन्त्रं एवंकर्म समापयेत् ।  
दीक्षिता ब्राह्मणाः तान्वै भोजयेत्तर्पयेदपि  
एवं कृते वंशकरं धर्मिष्ठं लभते सुतम् ॥  
गजचर्मावृततनुं स्फुरत्प्रहरणोज्ज्वलम् ।  
सर्वपापहरं ध्यायेत् देवं कुंजरभेदिनं ? ” ॥

इति नमकेषु परिणो रुद्रस्येत्यस्य प्रयोगः । अथ मीढुष्टमेत्यस्य प्रयोगः ।

“ एकरात्रं जपेत्पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।  
पुरश्चरणसिद्धिः स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥  
अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसंशये ।  
तस्करादिभये चैव जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥  
पञ्चैव तु सहस्राणि भयेभ्यो मुच्यते भृशम् ।  
मङ्गलायतनं देवं युवानमतिसुन्दरम् ॥  
ध्यायेद्भनचराकार मागच्छन्तम् पिनाकिनम् ” ।

इति नमकेषु मीढुष्टमेत्यस्य प्रयोगः । अथ विकिरिदेत्यस्य प्रयोगः ।

“ त्रिरात्रं चरुभोजीसन सहस्राणि दशैव तु ।  
जपेत्तदन्तेकुर्वीत सहस्राणि दशैव तु ॥  
प्रदक्षिणान्यसुं मन्त्रं जपन्निशि शिवालये ।  
पुरश्चरणसिद्धिः स्यात् प्रयुञ्जीताथ कर्मसु ॥  
महाजनविरोधेतु विरोधस्यापनुत्तये ? ।  
दधिमध्वाज्यसम्पृक्ता यज्ञार्हसमिधोऽखिलाः ॥  
अयुतं जुहुयादेवं भयं तेभ्यो न जायते ।  
जेतुकामस्तु सर्वान्वा अपामार्गसमिद्धुतिम् ॥  
शतसाहस्रिकां कुर्यात्समिधस्तास्तु सर्पिषा ।  
कपिलेन समक्ताः स्यु रेवं सर्वजयो भवेत् ॥  
तिरश्चो जेतुकामश्च समिधां विल्वभूरुहः ।  
दधिमध्वाज्यपृक्तानां जुहुयाल्लक्षमाहुतीः ॥

एवं कृते वराहादिः वश्यमाप्नोत्यसंशयः ।  
 सलिलं जेतुकामस्तु जलमध्येस्वपावकं ॥  
 स्थापयित्वा कापिलेन सर्पिषालक्षमाहुतीः ।  
 जुहुयात्कर्मणानेन भयमद्भ्यो न जायते ।  
 यद्यज्जेतुं मातिस्तत्तन्नामग्रहणपूर्वकम् ॥  
 कापिलाज्येन जुहुया लक्षमेकमतन्द्रितः ।  
 यदुद्दिश्य भवेद्धोमो भयं तस्मान्न विन्दति ॥  
 प्रसन्नवदनं सौम्यं रचितोद्वाहमण्डनम् ।  
 अम्बया सहितं ध्यायेत्सुरसङ्घैरभिष्टुतम् ” ॥

इति नमकेषु विकिरिदेत्यस्य प्रयोगः । अथ सहस्राणि सहस्रधे-  
 त्यस्य प्रयोगः ।

“ कृच्छ्रमेकं चरित्वाऽऽदौ जपेत्तच्च सहस्रकम् ।  
 पुरश्चरणमेवं स्यात्प्रयुञ्जीताथ कर्मसु ॥  
 सचिवादिप्रधानानां पुरुषाणामुपद्रवे ।  
 तच्छान्तये महीपालः कारयेद्युताहुतिम् ॥  
 समिधस्तत्र शालमल्यो विकङ्कतभवा स्तथा ।  
 त्रीहयश्च यवाश्चापि होमद्रव्यं तिला अपि ॥  
 सर्वमेतद्धृताक्तं स्यान्नश्यन्त्येवमुपद्रवाः ।  
 अथ मारणकामश्चेत् प्रधानपुरुषस्य च ॥  
 समीपे दक्षिणामूर्तेर्जपेच्छतसहस्रकम् ।  
 ततो बल्मीकसम्भूत मृदा लिङ्गं प्रकल्प्य च ॥  
 मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद्यावच्छीर्णं भवेद्धि तत् ।  
 एवं कृते भवेन्मृत्युः प्रधानपुरुषस्य वै ॥  
 यदिचेन्मरणादेनं रक्षितुं कांक्षते तदा ॥  
 आदाय तां मृदं शीर्णां मापगायां विनिक्षिपेत् ।  
 तत्तीरेऽथस्वकीयाग्नौ जुहुयाद्युताहुतीः ॥  
 होमद्रव्यं भवेदत्र घृताक्ताः शुक्रतण्डुलाः ॥  
 मरणोपशमस्तस्य जायतेऽनेन कर्मणा ॥  
 महाकान्तारगामी तु कृत्वा भस्माभिमन्त्रणम् ॥  
 अष्टसाहस्रिकावृत्या तेन गात्रानुलेपनम् ।  
 कृत्वागच्छेत्ततस्तस्य भीतिः कापि न जायते ।

रक्षोभ्योऽभयकामस्तु क्षात्रं वैडालमामिषम् ॥  
 बलिं हरेच्चतुर्दश्यां कृष्णार्या निशिसंयतः ॥  
 बलिदेशः इमंक्षानं स्या देवं रक्षोभयं नहि ॥  
 उग्रशासकभूपाल कोषोपहृतिशान्तये ।  
 सौवर्णं शासकं कृत्वा जुहुयात्तस्य लब्धिधौ ॥  
 अष्टौ सहस्राण्याज्येन कुकुटस्याभिषेण तु ।  
 बलिं हरेत्कृते चेत्यं शासकादिप्रमुच्यते ॥  
 दक्षिणासमुदायेन देयास्यादनकर्मणि ।  
 ऋत्विग्भिः साविभज्या स्यात्स्वस्व कर्मानुसारतः ॥  
 निष्कत्रयमथैकं वा निष्कं होमे तु दक्षिणा ।  
 वसनान्यपि देयं स्या दक्षिणात्वेन शक्तितः ॥  
 अथ दैवोपद्रवाविष्टो जुहुयात्तस्यशान्तये ।  
 सर्पिषाष्टसहस्राणि नश्येयुस्ते ह्युपद्रवाः ॥  
 सर्वपापहरं देवं सर्वाभरणभूषितम् ।  
 सर्वायुधधरं ध्यायेत्सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

इति सहस्राणि सहस्रधेत्यस्य प्रयोगः । इति नमकेषु दशमोनु-  
 वाकः । अथ सहस्राणि सहस्रश इत्यारभ्य चतसृणां प्रयोगः ।  
 अत्र ऋक्चतुष्टयमप्येकधर्मसाधनम् ॥

“चान्द्रायणं चरित्वाऽऽदौ जपेत्पञ्चसहस्रकम् ।  
 पुरश्चरणसिद्धिः स्यात् प्रयुञ्जीताथ कर्मसु ॥  
 आभिचारिककामस्तु राजा होमं प्रकारयेत् ।  
 स्वदेशजातैर्विप्राग्यैर्लक्षसंख्याऽऽहुतिर्भवेत् ॥  
 शालमलीशालवेणूनां वेत्रस्य च शरस्य च ।  
 समिधस्त्वर्क ? तूलेन वेष्टिताः शशकस्य च ॥  
 रक्तेणाक्ताः इह ग्राह्या होमे द्रव्यतया पुनः ।  
 किञ्चस्निग्धेन सूक्ष्मेण पिष्टेन द्विषदाकृतिम् ॥  
 कृत्वा क्रमेण तां छित्वा सहस्राष्टकसंख्यया ।  
 जुहुयादित्यमाचीर्णे शत्रवो नाशमाप्नुयुः ॥  
 अभिचारदिनेष्वेतैर्मन्त्रैः कृत्वा दिने दिने ।  
 जुहुयात्पञ्चसाहस्रीं होमद्रव्यमथोच्यते ॥



दधिमध्वाज्यं सम्पृक्ता दूर्वा इत्यं हुते सति ।  
 राज्ञः कारयितुस्तस्य दोषाः स्युर्नैविचारिकाः ॥  
 दंष्ट्राकरालवदनं ज्वलज्वलनदूर्ध्वजम् ।  
 विभ्राणं त्रिशिखं दीप्तं ध्वायैर्जुजगन्भूषणम् ॥

इति नमकेषु सहस्राणि सहस्रश इत्यारभ्यर्चतुष्टयस्य प्रयोगः ।  
 अथ ये वृक्षेष्वित्यारभ्य कर्त्तव्यस्य प्रयोगः । अत्र पुरश्चरणादि सर्वं  
 पूर्ववत् ज्ञेयम् । अथयेपथामिति द्वयोः प्रयोगः ॥

“ कृच्छ्रमेकं चरित्वाऽऽदौ जपेत्पञ्चसहस्रकम् ।  
 पुरश्चरणमेवं स्यात्त्रयोऽथानिधीयते ॥  
 पुत्रकामः स्वदाराणाञ्जितौ गन्तव्यासरे ।  
 स्वाम्नावष्टसहस्राणि जुहुयाद्रूप्यं सत्रं तु ॥  
 कापिलाज्यविमिश्रंतु कापिलं पथ उच्यते ।  
 हुत्वैवमृतुगामी स्यात्पुत्रो वंशकरो भवेत् ॥  
 महातीर्थफलेप्सुश्चेत् वृताक्तैस्तिलतण्डुलैः ।  
 हुत्वा चाष्टौ सहस्राणि गच्छेत्तीर्थमनालपन् ॥  
 तीर्थेस्नात्वा गृहानेत्य स्वाम्निमाराध्य वै ततः ।  
 वाग्यमं विसृजेत्तीर्थफलमृच्छेद्यथार्थतः ॥”

ध्यानन्तु सहस्राणि सहस्रश इत्यत्रोक्तं विज्ञेयम् ॥

इति ये पथामित्यनयोः प्रयोगः ॥ अथ य एतावन्तश्चेत्यस्य प्रयोगः ।  
 अत्र तु पुरश्चरणं ये पथामित्यत्रोक्तमनुसन्धेयम् । इति नमकेषु य  
 एतावन्तश्चेत्यस्य प्रयोगः ? ॥ अथ नमो रुद्रेभ्य इत्यरभ्याऽऽसमाप्तेर्यो  
 यजुष्को यन्त्रस्तस्य प्रयोगः ॥

“ गृहीयात्संयतो दीक्षां दिवसेष्वेकविंशतौ ।  
 प्रथमे पञ्चके दुग्धं द्वितीये भक्षयेत् फलम् ॥  
 अथोपवासः पश्चाच्च पूर्ववत्पञ्चकद्वयम् ।  
 एवं कृत्वा ततः पश्चाद्द्विष्याशी सदा जपेत् ॥  
 तावन्ति दिवसान्येवं ततःपञ्च दिनानि तु ।  
 गलदग्नजलेस्थित्वा जपित्वाऽथैकवासरम् ॥

अवमर्षणकर्मोक्तविधिना संयतो जपेत् ।  
 दद्यात्सुवर्णनिष्काणि दशाऽऽचार्यस्य दक्षिणाम् ॥  
 शुश्रूषां वापि कुर्वीत द्रव्याभावे तु तत्समम् ।  
 एवं कृते भवेत्सिद्धिः पुरश्चरणकर्मणः ॥  
 अन्नकामः स्वकीयाग्नौ नित्यवज्जुहुयात् घृतम् ॥  
 संख्या त्वष्टसहस्राणि भवेदष्टौ शतानि च ॥  
 यावज्जीवं लभेतान्नं बहुधाऽनेन कर्मणा ।  
 अथापरः प्रयोगोत्र दर्शेस्वाग्नौ हुतिर्भवेत् ॥  
 द्रव्यं तु कापिलं सर्पिः संख्या त्वष्टसहस्रकम् ।  
 अथर्वशिरसि प्रोक्त विधानेनार्चनं भवेत् ॥  
 तन उत्पद्यते कृत्या रक्ताङ्गी रक्तमूर्धजा ।  
 रक्तनेत्रा तथा सर्वं साधयेत्स्वात्मसंमतम् ॥  
 कर्मणोस्य समारम्भे अजारुधिरपूरितान् ।  
 चतुरः कलशान् तत्र स्थापयित्वा तु संयतः ॥  
 तर्पयेदन्यथाऽऽत्मानं नाशयेन्नात्र संशयः ।  
 भवेद्यस्य कलाज्ञानकामना सोऽयुताहुतीः ॥  
 जुहुयात्सर्पिषा बह्वौ कलाज्ञानं ततो भवेत् ।  
 जाति स्मरणकामस्तु जुहुयादयुताहुतीः ॥  
 पायसा कापिलेनैव क्रमाज्जातिस्मरो भवेत् ” ।

ध्यानप्रकारस्तु सहस्राणि सहस्रश इत्यब्रीक्तो विज्ञेयः ॥

इति नमकेषुनमोरुद्रेभ्य इत्यस्य प्रयोगः ॥ इति नमकप्रयोग  
 एकादशानुवाकः । अथ पूर्वोक्तेषु प्रयोगेषु दक्षिणेयत्ता निरूप्यते ।

“ दक्षिणा ह्युत्तममध्यमाधमेति त्रिधा मता ।  
 तत्रसौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥  
 तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया त्रिसहस्रिका ।  
 उत्तमा त्रिशती वास्यात् द्विशतीमध्यमा मता ॥  
 शतमत्राधमा ज्ञेया प्रकारः कीर्त्यतेऽपरः ।  
 उत्तमा तु चतुःषष्टिःस्तदर्द्धं मध्यमा स्मृता ॥

चतुर्विंशतिरन्या स्या दधान्यो विधिरुच्यते ।  
 सहस्रदक्षिणा देया दशपुरुषकर्तृके ॥  
 शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक्पञ्चककर्तृके ।  
 अथैककर्तृके देयं शत त्रयमिति स्थितिः ॥  
 सर्वत्र द्विगुणं दद्या दाचार्याय तु दक्षिणाम् ।  
 बहुपुरुषनिष्पाद्य उत्तमा प्रतिपुरुषम् ॥  
 अथैककर्तृके कर्तुं रेकस्यैवोत्तमा मता ।  
 राज्ञां तत्सदृशानां च दक्षिणा कथितोत्तमा ॥  
 अन्येषां मध्यमोदाति दक्षिणा दाननिर्णयः ।  
 अनुक्तदक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमीरिता ॥  
 विभवे सति यो मोहान्नकुर्याद्विधिविस्तरम् ।  
 नैव तत्फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥

इति दक्षिणेयत्ता ॥

“अत्रन्यूनानिरिक्तोक्ति प्रत्यवाय जिहीर्षया ।

स्तौमिस्तम्बेरमाधीशं चर्मनिर्मितवाससम् ॥

जय, जय, महाभैरव, महाभीम भूतभूषितमूल, कुण्ड-  
 लिकुण्डलालङ्कृत, अतिघनविलसित तडिदुपमितवलदुस्तर करवाल ।  
 निखिल निगमोपगीयमान सुरवरकरनिकरविरचित चारुचरणशृङ्गार,  
 करकमलकलितकपाल । सरासिजासनविस्तारित समस्तव्यस्त समस्त-  
 जगद्विस्तार संहार सम्भारसन्नद्ध निर्गुण निरवधिकपरिमाण नीहा-  
 रपरीवार मरीचिविरिञ्चिव्यापार पात्रीजलललित जटाजूटा-  
 भिराम, दुरितहर, अपरदिगङ्गनासम्भोग सराग पतङ्ग भङ्ग्यालिङ्गि  
 तोत्तमाङ्ग, भ्रूमध्यनयन मथितमदन मद, मदोन्मत्तमधुकर झंकारस-  
 ङ्काशनिज शृङ्गसंरावकिङ्किणी कवणित ललित पदाहतिकिन्न मही-  
 मण्डलाधार, अण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाडम्बर, फूत्कारोत्कर्ष-  
 ध्वस्तदैत्यदानवसंघात, निरन्तरान्तरित शान्तान्तःकरण ।  
 अनवरत धीर ध्वान गम्भीर घर्घरगल गवय स्फूत्कार सम्भिन्न  
 गह्वर, गुणराजि विराजमान धराधराधीशकन्यकाकान्तिसङ्क्रान्त-  
 निजकलेवरैकदेश, अखिल जगदधीश, महेश । नमस्ते नमस्ते  
 नमस्ते ॥

आदौ कर्मवशादुदञ्चदखिल त्रैलोक्य मूलाङ्कुरः  
 पश्चान्पल्लविनोत्तरङ्गविभव श्रेणि समुन्मेषकम् ।  
 अन्ते लोचनमुद्रणाविरचना भंगि प्रगल्भं ? महो  
 काले लोचननाविरस्तु पुरतः संसारसंमोहनम् ॥  
 आधारश्चतुराननस्य करकासम्बद्ध पाथःस्तृते  
 राघेयं गिरिकन्यका कुचनटा भोगस्य भाग्याकृतेः  
 आशापालकपाल मालमखिलं ब्रह्माण्ड भाण्डस्थिते  
 राशापाशविहोचनाय ऋणधान्यन्तर्मनस्तन्महः ।

इति नमकमन्त्राणां प्रयोगविधिः ॥ समाप्तं सकलं श्री रुद्रविधानं ॥

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नोपचितेऽथषष्ठ

स्तुङ्गस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे षष्ठस्तरङ्गः

सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ षोडशर्च पुरुषसूक्तविधिः । ऋग्विधाने ॥

“ चक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं त्वर्चनं प्रति ।

अग्निकार्यं जपविधिः स्तोत्रं चैव तदात्मकम् ॥

कुर्याद्यथोक्तविधिना प्राङ्मुखः शुद्धमानसः ।

प्रथमं विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ।

पञ्चमीं वामजानौ षष्ठीं वै दक्षिणे तथा ॥

सप्तमीं वामकट्यां त अष्टमीं दक्षिणे तथा ।

नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं स्कन्धदेशे द्वादशीं वामबाहुके ।

त्रयोदशीं दक्षिणे च आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।

अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यस्येत्

एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्धोमं समाचरेत् ” ।

होमं समारभेदित्युपलक्षणम् । तस्माज्जपे पूजायां होमे वाऽय-  
मेव न्यासप्रकारः । एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाङ्गानि समाचरेत् ।  
ब्राह्मणोऽस्येत्यादिकाग्निः ऋग्भिः पञ्चाङ्गवन्दनम् । ब्राह्मणोऽस्य सुवमा-  
सीदित्याद्याः पञ्च ऋचः पञ्चाङ्गन्यासे आद्याः । तद्वाध्यायनगारदा-  
पाठक्रमयुक्ताः । हृदयं शिरः शिखा कवचादङ्गं चेति पञ्चाङ्गानि ।  
ब्राह्मणोऽस्य मुखमित्यृचं पठित्वा हृदयाय नम इति हृदये ॥ 'चन्द्रमा  
मनस'इति पाठित्वा शिरसे स्वाहेति शिरसि । नाभ्या आसीदन्त-  
रिक्षमिति पठित्वा शिखायै वषट् इति शिखायाम् । सप्तास्या-  
सन्निति पठित्वा कवचाय हुमिति कवचम् । यज्ञेन यज्ञमिति पठित्वा  
अस्त्राय फटित्यस्त्रम् । एतच्च न्यासद्वयं सङ्कल्पानन्तरं कर्तव्यम् ।  
तद्यथा । अमुकदेशे अमुककाले अमुककालजया पुरुषसूक्तस्य जपं  
सूक्तेन होमं विष्ण्वाराधनं वा करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तं  
न्यासद्वयं विधायर्षिदैवतछन्दांस्यपि विदित्वा जपादिकं प्राधीयते ॥

“ आद्ययाऽऽवाहयेद्देव भूया तु पुरुषोत्तमम् ।  
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् त्वां चैव तृतीयया ॥  
चतुर्थ्याऽऽध्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ।  
षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥  
यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्याऽऽभरणं तथा ।  
दशम्या गन्धदानं स्या देकादश्या च त्राल्यकम् ॥  
द्वादश्या धूपदानं स्यात् त्रयोदश्या च दीपकम् ।  
चतुर्दश्या तु नैवेद्यं पञ्चदश्या नमस्क्रिया ॥  
उद्भासनं तु षोडश्या उपचारास्तु षोडश ।  
स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनीयकम् ॥  
दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव च ।  
अर्चितं तेन वै सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥  
दक्षिणां तु यथा शक्त्या षोडशेन प्रदापयेत् ” ।

पूजादिसाद्गुण्यार्थं या दक्षिणा दीयते तां षोडशेन यज्ञेन  
यज्ञमयजन्तेत्यनेन मन्त्रेण दद्यादित्यर्थः ॥

“ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जपं कुर्यात्समाहितः ।  
यथाशक्ति जपित्वा च सूक्तं चास्मै निवेदयेत् ॥



देवस्य दक्षिणे पार्श्वे कुण्डं स्थण्डिलमेव वा ।  
 कारयेत्प्रथमर्चा तु प्रोक्षणं तु द्वितीयया ॥  
 तृतीययाऽग्निमादध्या चतुर्थ्या तु समिन्धनम्  
 पञ्चम्या त्वाज्यसंस्कारः श्वरोश्च श्रपणं तथा ॥  
 षष्ठ्याऽनलमध्ये तु कल्पयेत्पद्ममासनम् ।  
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालानलसमप्रभम् ॥  
 विवृतास्यं बाहशीर्षं रक्तास्यं रक्तलोचनम् ।

वाहो हयः एवं देवं ध्यात्वा सप्तम्याद्यादिभिः ? पञ्चभि र्ऋग्भिः  
 क्रमेण नैवेद्य ताम्बूलादिभिः पञ्चोपचारपूजां देवस्यानुज्ञया कुर्यादि-  
 त्याह-

“ ततो गन्धं च पुष्पं च धूपदीप निवेदनम् ।  
 अनुज्ञाप्य ततः कुर्यात् सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥  
 समिधः प्रत्यूचं पूर्वं जुहुया दभिधारिताः ।  
 ततो घृतेन जुहुया चरुणा च ततः पुनः ॥  
 एवं हुत्वा ततस्तस्य समीपे स्तोत्र मुचरेत् ।  
 जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥  
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ।  
 नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।

ओं नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभावाय ।

देवानां दानवानां च सामान्य मसि दैवतम्  
 सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ॥  
 एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ।  
 अध्यक्ष श्रानुमन्ता च गुणमायासमावृतः ॥  
 संसारसागरं घोर मनन्तकेशसाधनम् ।  
 त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ॥  
 न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न चास्पदम् ।  
 तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे ॥  
 नैव किञ्चित्परोक्षं ते न प्रत्यक्षोऽसि कस्यचित् ।  
 नैव किञ्चिदसिद्धं ते न च सिद्धौऽसि कस्यचित्

कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् ।  
 योगिनां परमां सिद्धिं वदन्ति परं विदुः ? ॥  
 अहं भीतोस्मि देवेश संसारेऽस्मिन् भयावहे ।  
 पाहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥  
 कालेषूपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु वाच्युत ।  
 शरीरेपि गते वापि वर्द्धते मे महद्भयम् ॥  
 त्वत्पादकमलादन्य नमोजन्मान्तरेष्वपि ।  
 निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सद्गतिम् ॥  
 विज्ञानं यदिदं प्राप्तं यदिदं ज्ञानमार्जितम् ।  
 जन्मान्तरेऽपि मे देव मा भूदस्य परिक्षयः ॥  
 दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ।  
 यदिनाथश्च विन्देयं तावतास्मि कृती सदा ॥  
 अकामकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् ।  
 कामये वैष्णवत्वं तु सर्वजन्मसु केवलम् ॥  
 इत्येवमनया स्तुत्वा स्तुत्वा देवं दिने दिने ।  
 किङ्करोस्मीतिचात्मानं देवाय विनिवेदयेत् ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्तेत्यारभ्यैतावत्पर्यन्तं स्तोत्रम् ॥ अथ  
 फलविशेषादितिकर्तव्यता विशेषप्रशंसा च ॥

“पुरुषस्य हरेः सूक्तं स्वर्ग्यं धन्यं यशस्करम् ।  
 आत्मज्ञानमिदं पुण्यं योगज्ञानमिदं परम् ॥  
 फलाहारो जपेन्नित्यं पश्यन्नात्मानमात्मनि ।  
 फलंभुक्तोपवसे न्मासमद्भिश्च वर्तयेत् ॥  
 अरण्ये निवसेन्नित्यं जपन्निममृषि सुनिः ।  
 ऋग्भिस्त्रिषवणं काले स्नायादप्सु समाहितः ” ॥

ऋषिर्मन्त्रः ॥ इममृषिं पुरुषसूक्तात्मकम् । ऋग्भिस्त्रिषवणमिति ।  
 पुरुषसूक्तान्तर्गताभिः समस्ताभि ऋग्भिः । स्नानकाल एताभि  
 ऋग्भिर्मार्जनमघमर्षणं च यथा शक्ति कुर्यादित्यर्थः ॥

“आदित्यमुपतिष्ठेत् सूक्तेनानेन नित्यशः ।  
 आज्याहुतीरनेनैव हुत्वैव चिन्तयेद्दृषिम् ” ॥

अत्रर्षिःसूक्तद्रष्टा नारायण एव ॥ तं चिन्तयेत् ॥ एवं मासं  
कलाहारं माससुदकाहारं च कृत्वा त्रिणि वर्षाणि कलाहारः सन्  
पौर्णवं सूक्तं जपेत् ॥ शतश्रेद्वादश वर्षाणि । एवं कृते साक्षाद्देवो  
दृश्यते इत्याह—

“ ऊर्ध्वं मासात् कलाहार स्त्रिभिर्वर्षैर्जपेदिदम् ।  
नद्रक्तस्तन्मना युक्तो द्वादश वर्षं मनन्यभाक् ॥  
साक्षात्पश्यति तं देवं नारायण मनोमयम् ।  
ज्ञानगन्धं परं सूक्ष्मं व्याप्य सर्वं भवस्थितम् ॥  
ग्राह्यमत्यन्तयत्नेन रूढारं जगतोऽव्ययम् ।  
अथनासाद्यमानोपि अस्ति न परिहापयेत् ॥  
भक्तानुकम्पी भगवान् जायते पुरुषोत्तमः ।  
येन येन च कामेन जपेत् प्रयतः सदा ॥  
स स कामः समृद्धः स्यात् श्रद्धानस्य कुर्वतः  
होमं वाप्यथवा जप्य सुपहारमथो चरुम् ॥  
कुर्वीत येन कामेन तत्सिद्धिसुपधारयेत् ।  
जाति श्रेष्ठ्यं महद्वित्तं यशो लोके परां गतिम् ॥  
पापेन विप्रमोक्षश्च भवेत्सर्वं न संशयः ।  
अथाभिधीयते कर्म पुत्रकामस्य वैष्णवम् ॥  
शुक्लपक्षे शुभे वारे सुनक्षत्रे सुगोचरे ।  
द्वादश्यां पुत्रकामस्तु चरुं कुर्वीत वैष्णवम् ॥  
दम्पत्योरुपवासः स्याद्देकादश्यां सुरालये ।  
र्कगिभिः षोडशभिः सम्यग् गर्धयित्वा जनार्दनम् ॥  
चरुं पुरुषसूक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ।

प्राप्नुयाद्वैष्णवं पुत्रं सचिरात्सन्तति क्षमम् ” ॥

चरुं पुरुषसूक्तेनेति ॥ स्वगृह्योक्तविधिना पायसचरुं श्रपयन् पुरुष-  
सूक्तं पठेत् ॥ एवं चरुं श्रपयित्वा पश्चात् पुरुषसूक्तेन चरुं जुहुयात् ॥  
सूक्तेनेत्येकवचनात् सकलमपि सूक्तं मविच्छिन्नं होमसाधनं न तु  
प्रत्येकमृचः । होमसंख्या च सहस्रम् ॥ एतद्दशगुणितो जपः ।  
अयमर्थः । कृष्णैकादश्यामुपक्रम्यायुतं जपित्वा शुक्लैकादश्यां दम्पती  
उपोष्य द्वादश्यां चरुं श्रपयित्वा सहस्राहुतीर्जुहुयादिति ।

“अथापरः प्रकाशेयः सैकादश्याज्जोजनम् ।  
दम्पत्योः पुत्रपुत्रश्च नित्यं कर्मो विरेचिनि ॥  
काले उपेदिदं सूक्तं सैकादश्यां निरन्तरम् ।  
द्वादश्यां प्रयतो भूत्वा पयसा त्रिविपेक्षकम् ॥  
द्वादशद्वादशीष्वेवं पयसा त्रिविपेक्षकम् ” ।

एवमिति ॥ एकादश्याहुपवासादिकं कृत्वेत्यर्थः ॥

“हुत्वाऽऽज्यं विधिवन्नामग्निसः षोडशभिर्बुधः ।  
कृतांजलिपुटो भूत्वा स्तवं तामिः प्रयोजयेत् ।  
तामिरिति षोडशभिः ऋगिभिरित्यर्थः ॥  
समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वाऽऽज्यं जुहुयात्पुनः  
उपस्थानं हुताशस्य ध्यात्वा च नधुसूदनम् ” ।

उपस्थानं हुताशस्येति ॥ कृत्वेति वाक्यशेषः ॥ अग्न्युपस्थानं चाग्ने-  
यैर्मन्त्रैः ।

“हविर्होमं ततः कुर्यात्पत्यृचं वाग्यतः शुचिः ।  
हविःशेषं नमकृत्वा नारी नारायणं पतिम् ॥  
भक्षयित्वा हविःशेषं लब्धाशीः संविशेत्क्षणम् ” ।

हविःशेषं भक्षयित्वेत्यनेनैव हुतावशिष्टं प्रतिपत्ति कर्मणि सिद्धे  
लब्धाशीरित्यनेनैवतु द्योतयति द्वादश्यामाहारान्तरपरित्यागेन पत्नी  
हविः शेषमेव लघु यथा तथा शुक्ल इति, संविशेत्क्षणमिति ॥ क्षणं  
वामशायिनी स्यादित्यर्थः ॥

“ततः कृत्वा त्विदं कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ।

द्वितीयां स्त्रीं निवर्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ” ॥

यथा भार्यया सहैतत्कर्म कृतं तां सुकृत्वा सति सम्भवेऽन्यां भार्यां  
न गच्छेत् । कियन्तं कालम् । यावदेवा गर्भं न विन्दति अने-  
कभार्याभिः सह कर्तृत्वे न दोषोऽन्यभार्यासङ्गमेपि । यदा त्वस्मिन्-  
कर्मणि अननुप्राविष्टा भार्या ऋतुमती स्यात् ॥ तथा कर्मण्यनुप्रतिष्ठा  
यावद्गर्भं न विन्दति तावदन्यां नोपेयात् । मन्त्रवतः शुक्लस्यान्यत्र  
गर्भाधानाक्षमत्वात् । मन्त्रसम्भृतस्य वीर्यस्यान्यत्र निषेके सहावि-  
कारिण्यां गर्भानुदया च ॥ एवं च सति दृष्टहेतुनिमित्तत्वात् । अन्य-

स्त्रीगमननिषेधस्य ऋतौ भार्यामुपेयादिति नियमातिक्रमदोषोऽस्त्ये-  
व ॥ किं च स्मृति पुराणादिषु स्मृत्यैः प्राबल्यात् अस्त्येव नियमाति-  
क्रमदोषः तथापि 'वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृत्तं वदे'  
दित्यनेन न्यायेन स्वल्पप्रायश्चित्ती भवति कुतः पुत्रार्थमेवान्य-  
भार्या गमननिषेधात् ॥ भ्रूणहत्या मृतावृताविति भ्रूणहत्या  
प्रायश्चित्तस्य निमित्ती ॥ अपितु नियमातिक्रम मात्रजन्य दुरित-  
योगात्स्वल्पप्रायश्चित्तनिमित्ती । अतः प्रतिक्रत्वेकमेकं प्राजापत्यं  
कल्पयेच्छक्तस्य । अशक्तस्य त्रिरात्रद्विरात्रादिः प्रकृतमनुसरामः ॥

“अपुत्रामृतपुत्रा च या च कन्यां प्रसूयते ।  
क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं मृष्यशृङ्गो यथाब्रवीत्” ।

इत्यृग्विधाने प्रोक्तः पुरुषसूक्ताविधिः ॥ अथार्षादिषोडशर्चस्य पुरुष-  
सूक्त(स्य)विधिः ॥ अथाऽऽर्षादिषोडशर्चस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण  
र्चषिः ॥ पुरुषो देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ अन्त्या त्रिष्टुप् ॥ जपे  
होमेऽभिषेके वा विनियोगः ॥ अथ सूक्तम् ॥

“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।  
स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥  
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।  
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥  
एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः ।  
पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।  
त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः ।  
ततो विष्वङ्ख्याक्राम त्साशनानशने अभि ॥  
तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पुरुषः ।  
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥  
यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।  
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥  
तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।  
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥



तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।  
 पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्याग्राम्याश्चये ॥  
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।  
 छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा यजुस्तस्मादजायत ॥  
 तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभया दत्तः ।  
 गावो ह जज्ञिरे तस्मा तस्माज्जाता अजावयः ॥  
 यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।  
 मुखं किमस्य कौ बाहू का वूरू पादावुच्येते ।  
 ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः ।  
 ऊरू तदस्य य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।  
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।  
 मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥  
 नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीष्णोः द्यौः समवर्तत ।  
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रा तथा लोकां अकल्पयन् ।  
 सप्तास्यासन् परिधयः त्रिसप्त समिधः कृताः ।  
 देवाय यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥  
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।  
 तेह नाकं मामिमानः सचन्त यत्रपूर्वेसाध्याः सन्तिदेवाः” ॥

इत्याश्वलायन पाठानुसारेण पुरुषसूक्तम् ॥ अथ विष्णुसहस्रनामानि ॥  
 श्रीवैशम्पायन उवाच ॥

“ श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।

युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥

श्रीयुधिष्ठिर उवाच ॥

किमेकं दैवतं लोके किंवाप्येकं परायणम् ।

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

किं जपन्मुच्यते जन्तु र्जन्मसंसारबन्धनात् ॥

श्रीभीष्म उवाच ॥

“ जगत्प्रभुं देवदेव मनन्तं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन् नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥

तमेव चार्चयन्नित्यं जरात्या पुण्यमव्ययम् ।  
 व्यायंस्तु वल्लभस्यं यजमान स्तमेव च ॥  
 अनादि विघ्नं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।  
 लोकाव्यक्षं सुदक्षित्यं सर्वदुःखानिघो भवेत् ॥  
 ब्रह्मण्यं सर्ववर्जं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।  
 लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥  
 एष मे सर्ववर्ज्यां धर्माऽधिकतमो मतः ।  
 यद्वक्तव्या पुण्डरीकाक्षे स्तदैरर्च्यैः सदा ॥  
 परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।  
 परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥  
 पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।  
 दैवतं दैवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥  
 यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।  
 यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥  
 तस्य लोक प्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।  
 विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥  
 यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।  
 ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥

श्रीकृष्णदिव्यसहस्रनाम्नामनुष्टुप् छन्दः ॥ श्रीवेदव्यासो भग-  
 वानृषिः ॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ॥ अमृताशोद्भवो भानुरिति  
 बीजम् ॥ देवकीनन्दनः स्रष्टेति शक्तिः ॥ उद्भवक्षोभणो देव इति  
 परमो मन्त्रः ॥ शङ्खभृन्नन्दकीचक्रीति कीलकम् ॥ शार्ङ्गधन्वा  
 गदाधर इत्यस्त्रम् ॥ अथन्यासः = ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कार इत्युं-  
 गुष्ठाभ्यां नमः । ओं अमृतांशूद्भवो भानुरिति तर्जनीभ्यां नमः ।  
 ओ ब्रह्म विद्ब्राह्मणो ब्रह्मीति मध्यमाभ्यां नमः । सुवर्णविन्दुरक्षो-  
 भ्यइत्यनामिकाभ्यां नमः । आदित्यो ज्योतिरादित्य इति कनिष्ठि-  
 काभ्यां नमः । ओं शार्ङ्गधन्वा गदाधर इति करंतलकरपृष्ठाभ्यां  
 नमः । एवं हृदयादिन्यासः । ध्यानं ॥ शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं  
 सुरेशं विश्वाकारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् । लक्ष्मीकान्तं कमल

नयनं योगिहृतध्यान गम्यं वन्दे विष्णुं अवभयहरं सर्वलोकैक-  
नार्थं ॥ श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं समस्तपापक्षयार्थं चाऽभिलषितकामनार्थं  
वा विनियोगः ॥

“ ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।  
भूतकृद्भूतभृद्भूतदो भूतात्मा भूतभावनः ॥  
पूनात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।  
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥  
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।  
नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ॥  
सर्वः शर्वः शिवः स्यात्तुः भूतादिर्निधि रव्ययः ।  
सम्भवो भावबो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥  
स्वयम्भूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।  
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥  
अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।  
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठस्थविरो ध्रुवः ॥  
अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।  
प्रभूतस्त्रिककुब्जाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥  
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।  
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥  
ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।  
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञ कृतिरात्मवान् ॥  
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।  
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥  
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।  
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिः सृतः ॥  
वसुर्वसुमनाः सत्यः सामात्मा सुम्मितः समः ।  
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥  
रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।  
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।  
 वेदो वेदविद्वद्भ्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥  
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः  
 चतुरात्मा चतुर्व्यूहः श्वतुर्दंष्ट्र श्वतुर्भुजः ॥  
 आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः  
 अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥  
 उपेन्द्रो वामनः प्रांशु रमोघः शुचिर्हर्जितः ।  
 अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥  
 वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा भाधवो मधुः ।  
 अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥  
 महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।  
 अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥  
 महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।  
 अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥  
 मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।  
 हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥  
 अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः ।  
 अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥  
 गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।  
 निमिषोऽनिमिषः स्रग्धी वाचस्पतिरुदारधीः ॥  
 अग्रणीः ग्रामणी श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ।  
 सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥  
 आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।  
 अहः संवर्तको वह्नि रनिलो धरणीधरः ॥  
 सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृक् विश्वभुक् विभुः ।  
 सत्कर्ता सत्कृतिः साधु जह्नुर्नारायणो नरः ॥  
 असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृत् शुचिः ।  
 सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥  
 वृषाही वृषभो विष्णुः वृषपर्वा वृषोदरः ।  
 वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्त श्रुतिसागरः ॥

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो बहुदो वसुः ।  
 नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥  
 ओजस्तेजो नुतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।  
 ऋद्ध स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रः शुभस्तिरच्युतिः ॥  
 अमृतांशुर्भवो भानुः शशि विन्दुः सुरेश्वरः ।  
 औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥  
 भूतभव्य भवज्ञाथः पवनः पावनोऽनलः ।  
 कामहा कामकृत् कान्तः? कामः कामप्रदः प्रभुः ॥  
 युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।  
 अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनं नजित्? ॥  
 इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिन्वण्डो बहुषो वृषः ।  
 क्रोधहा क्रोध कृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥  
 अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।  
 अपां निधिरधिष्ठातृ मप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥  
 स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।  
 वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः ॥  
 अशोक स्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।  
 अनुकूल शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥  
 पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।  
 महर्द्धि ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥  
 अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।  
 सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिं जयः ॥  
 विक्षिरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।  
 महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥  
 उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।  
 करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥  
 व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।  
 परर्द्धिः परमस्स्पष्टः स्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥  
 रामो विरामो विरतो मार्गो नेयो नयोऽनयः ।  
 वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्माधर्मविदुत्तमः ॥



वैकुण्ठः पुरुषः प्राण प्राणदः प्रणवः पृथुः ।  
 हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्यासो वायुरधोक्षजः ॥  
 ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।  
 उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥  
 विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं धीजमव्ययम् ।  
 अर्थोनार्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥  
 अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मपूषो महामखः ।  
 नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥  
 यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुःसत्रं सतां गतिः ।  
 सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥  
 सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥  
 मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥  
 स्वाप नः स्ववशोव्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।  
 वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥  
 धर्मगुप् ङ्गर्मकृद्गर्मी सदसत् क्षरमक्षरम् ।  
 अविज्ञाता सहस्रांशु विधाता कृतलक्षणः ॥  
 गभस्तिनेमिः सत्वस्थः सिंहोभूतमहेश्वरः ।  
 आदिदेवो महादेवो देवेशोदेवभृद्गुरुः ? ॥  
 उत्तरो गोपतिर्गोसा ज्ञानगम्यः पुरातनः ।  
 शरीरभूतकृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥  
 सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।  
 विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥  
 जीवो विनयितासाक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।  
 अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥  
 अजो महार्हःस्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।  
 आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥  
 महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।  
 त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥  
 महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ।  
 गुह्यो गर्भीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥

वेधा स्वाङ्गो जितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणोऽच्युतः ।  
 वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महात्मनाः ॥  
 भगवान् भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः ।  
 आदित्यो ज्योतिराहित्यः सहिष्णुर्गीतिसत्तमः ॥  
 सुधन्वा खण्डपरशु दारुणो द्रविणप्रदः ।  
 दिवस्पृक् सर्वदृग्ग्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥  
 त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।  
 सन्यासकृत्समः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणः ॥  
 शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुबलेशयः ।  
 गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥  
 अनिवर्त्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।  
 श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥  
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः  
 श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमान् लोकत्रयाश्रयः ॥  
 स्वक्षः स्वङ्गः सदानन्दी नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः ।  
 विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिः छिन्नसंशयः ॥  
 उदीर्णः सर्वतश्चक्षु रनीशः शाश्वतः स्थिरः ।  
 भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥  
 अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ।  
 अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥  
 कालनेभिर्महावीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ।  
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥  
 कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।  
 अनिर्देश्यवपुर्विष्णु वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥  
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ।  
 ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥  
 महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।  
 महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥  
 स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।  
 पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ।

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।  
 वसुप्रदो वासुदेवो वसर्वसुमना हविः ॥  
 सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।  
 शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामनः ॥  
 भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ।  
 दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्द्धरोथापराजितः ॥  
 विश्वमूर्तिर्महामूर्ति दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।  
 अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥  
 एकोनैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।  
 लोकान्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥  
 सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।  
 वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥  
 आमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।  
 सुमेधामेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥  
 नेजोवृषो वृत्तिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।  
 प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥  
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।  
 चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥  
 समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।  
 दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥  
 शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुः तन्तुवर्धनः ।  
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥  
 उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।  
 अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वजिज्जयी ॥  
 सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।  
 महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥  
 कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोनिलः ।  
 अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतो मुखः ॥  
 सुलभः सुव्रतः लिङ्गः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।  
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्धनिषूदनः ॥

सहस्रार्चिः ससजिह्वः ससैधाः ससवाहनः ।  
 अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥  
 अणुर्वृहत्कृशःस्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।  
 भ्रधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः ॥  
 भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।  
 आश्रमः श्रमगः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥  
 धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।  
 अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥  
 सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।  
 अभिप्रायः प्रियाहोर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्द्धनः ॥  
 विहायसद्गतिज्योतिः सुरुचिर्हुतमुक् विशुः ।  
 रविर्विलोचनः सूर्यः सवितारविलोचनः ॥  
 अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदोनैकदोग्रजः ।  
 अनिर्वणःसदामषी लोकाधिष्ठान मद्भुतः ॥  
 सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।  
 स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभूक् स्वस्तिदक्षिणः ॥  
 अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।  
 शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥  
 अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।  
 विद्वत्तमो धीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥  
 उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुस्वप्ननाशनः ।  
 वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥  
 अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।  
 चतुरस्रोगभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥  
 अनादि भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।  
 जननो जनजन्मादिः भीमो भीमपराक्रमः ॥  
 आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।  
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥  
 प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः ।  
 तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥

भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।  
 यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥  
 यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभृग्यज्ञसाधनः ।  
 यज्ञान्तकृद्यज्ञ गुह्य मन्त्रमन्त्राद् एव च ॥  
 आत्मयोनिः स्वयंजातो वैरवानः सामगायनः ।  
 देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥  
 शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।  
 रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥  
 सर्वप्रहरणायुधो नम ॥ इति ॥

वनमाली गदीङ्गार्गी शङ्खी चक्री च नन्दकी । श्रीमान्नारायणो  
 विष्णुः वासुदेवोऽभिरक्षतु इतीदं कीर्तनं यस्य केशवस्य महात्मनः ।

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितं ।  
 यद्दं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत्  
 नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोमुत्रेह च मानवः ।  
 वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥  
 वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ।  
 धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्मं मर्थार्थी चार्थं माप्नुयात् ॥  
 कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाः ।  
 भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्व्रतमानसः ॥  
 सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ।  
 यशः प्राप्नोतिविपुलं यातिप्राधान्यमेव च ॥  
 अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।  
 न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्चविन्दति ॥  
 भवत्यरोगी द्युतिमान् बलरूपगुणान्वितः ।  
 रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥  
 भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ।  
 दुर्गाण्यपि तरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ॥  
 स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ।  
 वासुदेवाश्रयोमर्त्यो वासुदेवपराधणः ॥



सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ।  
 न वासुदेवभक्तानां मशुभं विद्यते क्वचित् ॥  
 जन्ममृत्युजराव्याधिः भयं नैवोपजायते ।  
 इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥  
 युज्येतात्मा सुखक्षान्तिः श्रीधृति स्मृति कीर्तिभिः ।  
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाऽशुभा मतिः ॥  
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ।  
 द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ॥  
 वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ।  
 ससुरासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ॥  
 जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ।  
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ॥  
 वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ।  
 सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ॥  
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।  
 ऋषयः पितरो देवाः महाभूतानि धातवः ॥  
 जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ।  
 योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च ।  
 वेदाः शास्त्राणि विज्ञानि एतत् सर्वः जनार्दनात् ॥  
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥  
 त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः  
 इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितं ।  
 पठेद्यद्दृष्टेत्पुरुषः इतेयः प्राप्तुं सुरशानि च ॥  
 विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।  
 भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥  
 न ते यान्ति पराभवमिति ॥

## अथापामार्जनस्तोत्रम्

ओं श्रीदाल्भ्य उवाच ॥

“भगवन् प्राणिनः सर्वे विषरोगाद्युपद्रवैः ।  
दुष्टग्रहोपघातैश्च सार्वकालमुपद्रुताः ॥  
आभिचारिककृत्याभिः स्पर्शरोगैश्च दारुणैः ।  
सदा संपीडयमानास्तु तिष्ठन्ति मुनिसत्तम ॥  
केन कर्मविपाकेन विषरोगाद्युपद्रवाः ।  
न भवन्ति नृणां तन्मे यथावद्वक्तुमर्हसि” ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

“व्रतोपवासैर्यैर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः ।  
ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगादि भागिनः ॥  
यैर्न तत्प्रवणं चित्रं सर्वदैव नरैः कृतम् ।  
विषज्वरग्रहाणां ते मनुष्या दाल्भ्य भागिनः ॥  
आरोग्यं परमामृद्धिं मनसा यद्यदिच्छति ।  
तत्तदामोत्यसन्दिग्धं परत्राच्युततोषकृत् ॥  
नाधीन् प्राप्नोति न व्याधीन्न विषग्रह बन्धनम् ।  
कृत्यास्पर्शभयं वापि तोषिते मधुसूदने ॥  
सर्वं दुःखशमस्तस्य सौम्यास्तस्य सदा ग्रहाः ।  
देवानामप्यधृष्योसौ तुष्टो यस्य जनार्दनः ॥  
यः समः सर्वभूतेषु यथात्मनि तथा परे ।  
उपवासादिना तेन तोष्यते मधुसूदनः ॥  
तोषिते तत्र जायन्ते नराः पूर्णमनोरथाः ।  
अरोगाः सुखिनो भोगान् भोक्तारो मुनिसत्तम ॥  
न तेषां शत्रवो नैव स्पर्शरोगाभिचारकम् ।  
ग्रहरोगादिकं वाऽपि पापकार्यं न जायते ॥  
अव्याहतानि कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तान् ।  
रक्षन्ति सकलापदभ्यो येन विष्णुरुपासितः” ॥

दाल्भ्य उवाच ॥

“ अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःख भागिनः ।  
तेषां दुःखाभिभूतानां यत्कर्तव्यं दयालुभिः ॥  
पश्यद्भिःसर्वभूतस्थं वासुदेवं महामुने ।  
समदृष्टिभिरीशेशं तन्मम ब्रूह्यशेषतः ” ॥

पुलस्त्य उवाच ॥ (१)

“ गृहीत्वा तु समूलाग्रान् कुशाच्छुद्धांश्च रोगिणः ।  
मार्जयेत्सर्वगात्राणि कुशाग्रैर्दाल्भ्य शान्तिकृत् ॥  
रोगग्रहविषार्तानां कुर्याच्छान्तिमिमां शुभाम् ।  
शरीरे यत्र तिष्ठन्ति कुशाग्रजलविन्दवः ॥  
नश्यन्ति सर्वपापानि गरुडेनेव पन्नगः ।  
विष्णुभक्तो विशेषेण शुचिस्तद्रूपमानसः ॥  
वाराहं नारसिंहं च वामनं च त्रिविक्रमम् ।  
ध्यात्वा समाहितो भूत्वा नामान्यङ्गेषु विन्यसेत् ।  
पूर्वं नारायणः पातु वारिजाक्षस्तु दक्षिणे ॥  
प्रद्युम्नः पश्चिमायां तु वासुदेवस्तथोत्तरे ।  
ऐशान्यां रक्षको विष्णुराग्रेय्यां तु जनार्दनः ॥  
नैर्ऋत्यां पद्मनाभस्तु वायव्यां मधुसूदनः ।  
ऊर्ध्वं गोवर्द्धनः पातु अधरायां त्रिविक्रमः ॥  
एताभ्यो दशदिग्भ्यश्च सर्वतः पातु केशवः ।  
अङ्गुष्ठाग्रे तु गोविन्दं तर्जन्यां तु महीधरम् ॥  
मध्यमायां हृषीकेश मनामिकायां त्रिविक्रमम् ।  
कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये तु माधवम् ॥

(१) सैवर्णं राजतं ताम्रं मृण्मयं वा नवम् दृढम् । अत्रणं कलशं शुद्धं स्थापयेत् तण्डुलोपरि । तत्रोदकं समानीय शुद्धं निर्मलमेव च । एकं शतं च दर्भाग्रान् स्थापयेत् कलशोपरि । तत्रान्तरे सुवर्णं च पद्मगव्यानि दास्येत् । श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य पञ्च गव्यानिर्क्षिपेत् । वाराहं नारसिंहं च वामनं च प्रयत्नतः । पूजयेत् तत्र सकलैरुपचारैः समन्त्रं कैः अपामार्जनकं वक्ष्ये न्यास पूर्वमिहोदितम् । श्रोतुं कामोऽसि वैदाल्भ्य शृणुत्वं सुसमहितः । कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः । कुशाग्रे शंकरं विद्यात् त्रयोदेवा व्यवस्थिताः । ( अयं पाठः पात्वाट सुद्रितपुस्तकपाठः ।

शिखायां केशवं न्यस्य नूर्ध्नानारायणं न्यसेत् ।  
 माधवं ये ललाटे तु गोविन्दं तु भ्रुवोः स्थितम् ॥  
 चक्षुर्मध्ये न्यसेद्विष्णुं श्रवणे अधुसूदनम् ।  
 त्रिविक्रमं कपोल योर्बाह्वनं कर्णमूलयोः ॥  
 दामोदरं दन्तपङ्क्त्यां वराहं चिवुके तथा ।  
 जिह्वायां वासुदेवं त त्वक्स्थितं गरुडध्वजम् ॥  
 हृषीकेशमुत्तरोष्ठे पद्मनाभं तथाधरे ।  
 वैकुण्ठं कण्ठमध्ये तु अनन्तं नासिकोपरि ॥  
 दक्षिणे तु भुजे विप्र विन्यसेत्पुरुषोत्तमम् ।  
 वामके तु महायोगिन् राघवं हृदि विन्यसेत् ॥  
 पीतवासे सर्वतनौ ? हरिं नाभ्यान्तु विन्यसेत् ।  
 करे तु दक्षिणे विप्र ततः सङ्कर्षणं न्यसेत् ॥  
 वामे रिपु हरं विद्या त्करमध्ये जनार्दनम् ।  
 पृष्ठे क्षितिधरं विद्या दच्युतं स्कन्धमूलयोः ॥  
 वक्षस्थले माधवं तु कक्षयोर्योगशायिनम् ।  
 स्वयम्भुवं मेढूमध्ये ऊर्वोश्चैवगदाधरम् ॥  
 चक्रायुधं जानुमध्ये जङ्घयोरच्युतं तथा ।  
 गुल्फयोर्नरसिंहं तु पादपृष्ठेऽमितौजसम् ॥  
 अङ्गुल्यां श्रीधरं न्यस्य पङ्कजाक्षं हि सन्धिषु ।  
 रोमकूपे गुडाकेशं कृष्णं रक्तास्थिमज्जसु ॥  
 नखे तु माधवं न्यस्य न्यसेत्पादतलेऽच्युतम् ।  
 मनोबुद्धिरहंकारे विन्यस्य च जनार्दनम् ॥  
 एवं न्यासविधिं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ।  
 तनुर्विष्णुमयी यस्य यावत्किञ्चिन्न भाषते ॥  
 एवं न्यासविधिं कृत्वा यत्कार्यं शृणु तद्विज ।  
 वैष्णवेन तु कर्तव्यं सर्वसिद्धि प्रदायिना ॥  
 पूजाकाले तु देवस्य स्नानकाले तथैव च ।  
 होमारम्भे तु कर्तव्यं त्रिसन्ध्यासु च नित्यशः ॥  
 अभयं सर्वभूतेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।  
 विष्णुलोकं स गच्छत्यो नमः ॥ ॐ नमः

परमार्थाये त्याद्यपामार्जनमन्त्रस्य पुलस्त्य ऋषिः अनुष्टुप्  
छन्दः श्री नृसिंहो देवता, । हराशुकस्य दुरितति बीजम् ॥  
अच्युतानन्द गोविन्देति शक्तिः ॥ तप्तहाटककेशान्तेति कीलकम् ।  
ज्वलत्पावकलोचनेति कवचम्, वज्राधिकनखस्पर्शेति व्यापकम् ।  
हा हा हुं फट्का रे, यस्त्रम्, वराहनरसिंहप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।

“ओं नमः परमार्थाय पुरुषाय महात्मने ।  
अरूपबहुरूपाय व्यापिने परमात्मने ॥  
निष्कलमषाय शुद्धाय ध्यानयोगरताय च ।  
वराहनरसिंहन्तु वामनं विष्णुमेव च ।  
नमस्कृत्वा प्रवक्ष्यामि यत्तत्सिध्यति मेवचः  
त्रिविक्रमाय रामाय वैकुण्ठाय नराय च ।  
नमस्कृत्वा प्रवक्ष्यामि यत्तत्सिध्यति मेव चः ॥  
वराहनरसिंहेश वामनेश त्रिविक्रम ।  
हय ग्रीवेश सर्वेश हृषीकेश हराशुभम् ॥  
अपराजितवक्राद्यै श्वतुर्भिः परमायुधैः ।  
अखण्डितानुभावैस्त्वं सर्वदुष्टहरो भव ॥  
हरामुष्य दुरिष्टं च दुष्कृतं दुरुपोषितम् ।  
मृत्युबन्धार्तिभयदं दुरिष्टस्य च यत्फलम् ॥  
परामिध्यानसहितैः प्रयुक्तं चाभिचारकम् ।  
गरस्पर्शमहारोग प्रयोगं जरया जर ॥  
हरये वासुदेवाय नमः कृष्णाय खड्गिने ।  
नमः पुष्करनेत्राय केशवायादिचक्रिणे ॥  
नमः कमलकिञ्जल्क पीतनिर्मलवाससे ।  
महाहवरिधुस्कन्ध घृष्टचक्राय चक्रिणे ॥  
दंष्ट्रोद्धृतक्षितिधृते त्रयीमूर्तिमते नमः ।  
महायज्ञवराहाय शेषभोगो<sup>१</sup>रुभोगिने ॥  
तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन ।  
वज्राधिकनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोस्तु ते ॥

१ 'अस्य ध्या अपामार्जनस्तोत्रमहामन्त्रस्य', पालघट.

२. भोगेन्द्रशाधिने । पाल पाठः ।



काश्यपायाति ह्रस्वाय ऋग्यजुः साममूर्तये ।  
 तुभ्यं वामनरूपाय क्रमते गां नमोनमः ॥  
 वाराहशेषदुष्टानि सर्वपापफलानि वै ।  
 मर्द मर्द महादंष्ट्र मर्द मर्द च यत्फलम् ॥  
 नरसिंह करालास्य दन्तप्रान्तानलोज्ज्वल ।  
 भञ्ज भञ्ज निनादेन दुष्टान्यस्यार्तिनाशन ॥  
 ऋग्यजुः सामगर्भाभिर्वाग्भिर्वामनरूपधृक् ।  
 प्रशमं सर्वदुःखानि नयत्वस्य जनार्दनः ॥  
 एकाहिकं द्वाहिकं वा तथा त्रिदिवसज्वरम् ।  
 चातुर्थिकं तथात्युग्रं तथैव सततज्वरम् ।  
 दोषोत्थं सन्निपातोत्थं तथैवागन्तुकज्वरम् ।  
 शमनयाशु गोविन्द छिन्विच्छिन्ध्यस्य वेदनाम् ॥  
 नेत्रदुःखं शिरोदुःखं दुःखं चोदरसम्भवम् ।  
 अनुश्वासमनिश्वासं परितापं सवेपथुम् ॥  
 गुद्घ्राणांघ्रिरोगांश्च कुष्ठरोगं तथा क्षयम् ।  
 श्वित्रादीन्मज्जाज्वरान् त्वगस्थ्यन्तर्बहिः स्थितान् ॥  
 कामलादींस्तु रोगांश्च प्रमेहांश्चातिदारुणान् ।  
 भगन्दरातिसंभ्रांश्च मुक्षुरोगांश्च बल्गुलिम् ॥  
 अभ्रमरीमूत्रकृच्छ्रांश्च रोगानन्यांश्च दारुणान् ।  
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥  
 कफोद्भवाश्च ये रोगा ये चान्ये सान्निपातिकाः ।  
 आगन्तवश्च ये रोगाः लतादि स्फोटकादयः ॥  
 ते सर्वे प्रशमं यान्तु वासुदेवापमार्जिताः ।  
 विलयं यान्तु ते सर्वे विष्णोरुच्चारणेन तु ॥  
 क्षयं गच्छन्तु दोषास्ते चक्रेणाभिहता हरेः ।  
 अच्युतानन्तगोविन्द नामोच्चारणभीषिताः ॥  
 नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।  
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं बुद्धृत्य भुज मुच्यते ॥  
 वेदशास्त्रात्परं नास्ति न देवं केशवात्परम् ।  
 स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम् ॥

दन्तोद्भवं नग्नोद्भूत आकाशप्रभवं विषम् ।  
 लूतादिप्रभवं यच्च विषमत्यन्तदुःखदम् ॥  
 शयनं यातु तत्सर्वं कीर्तितोऽस्य जनार्दनः ।  
 ग्रहान् प्रेतग्रहांश्चैव तथा वै डाकिनी ग्रहान् ॥  
 वेतालांश्चपिशाचांश्च गन्धर्वान् धक्षराक्षमान् ।  
 शकिनीपूतनाद्याश्च तथा वैनायकग्रहान् ॥  
 मुंडमंडलिकान् क्रूरान् रेवतीं वृद्धरेवतीम् ।  
 वृद्धिकाख्यान् ग्रहां श्वोग्रान् तथा मातृग्रहानपि ॥  
 बालस्य विष्णोश्चरितं हन्तु बालग्रहानपि ।  
 वृद्धानां ये ग्रहाः केचित् ये च बालग्रहाः क्वचित् ॥  
 नरसिंहस्य ते दृष्ट्या दग्धा ये चापि यौवने ।  
 सदा करालवदनो नरसिंहो महारवः ॥  
 ग्रहशेषानशेषांश्च करोतु जगतो हि सः ।  
 नरसिंह महासिंह ज्वालामालोज्ज्वलानन ॥  
 ग्रहानशेषान् सर्वेश खाद खादग्निलोचन ।  
 ये रोगा ये महोत्पाता यद्विषं ये महाद्विषः ? ॥  
 यानि च क्रूरभूतानि ग्रहपीडाश्च दारुणाः ।  
 शस्त्रक्षतेषु ये दोषा ज्वालागर्दभकादयः ॥  
 तानि सर्वाणि सर्वात्मन् परमात्मन् जनार्दन ।  
 किञ्चिद्रूपं समास्थाय वासुदेवा शुनाशय ॥  
 क्षिप्त्वा सुदर्शनं चक्रं ज्वालामालाति भीषणम् ।  
 सर्वदुष्टप्रशमनं कुरु देववराच्युत ॥  
 सुदर्शन महाज्वाल छिन्दि छिन्धि च मारय ।  
 सर्वदुष्टानि रक्षांसि क्षपयारि विभीषण ॥  
 प्राच्यां प्रतीच्यां दिशि च दक्षिणोत्तरतस्तथा ।  
 रक्षां करोतु सर्वात्मन् नरसिंह स्वगर्जितैः ॥  
 भुव्यन्तरिक्षे च तथा पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।  
 रक्षां करोतु भगवान् बहुरूपी जनार्दनः ॥  
 यथा विष्णु जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।  
 तेन सत्येन सकलं दुष्टमस्य प्रशाम्यतु ॥

यथा विष्णोः स्मृतं सद्यः संक्षयं याति पातकम् ।  
 तेन सत्येन सकलं दुष्टमस्य प्रशाम्यतु ॥  
 परमात्मा यथा विष्णुः वेदान्तेष्वपि गीयते ।  
 तेन सत्येन सकलं यन्मयोक्तं तथास्तु तत् ॥  
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वसुखं च यत् ।  
 वासुदेवशरीरोत्थैः कुशैः सम्मार्जितं मया ॥  
 अपामार्जतु गोविन्दो नरो नारायणस्तथा ।  
 नवास्तु सर्वदुःखानां प्रशमो वचनाद्धरेः ॥  
 शान्तिं ? समस्तरोगास्ते ग्रहाः सर्वे विषाणि च ।  
 भूतानि च प्रयान्तीशे संस्तुते मधुसूदने ॥  
 एतत्समस्तरोगेषु भूतग्रहभयेषु च ।  
 अपामार्जनकं शस्तं विष्णुनामाभिमन्त्रितम् ॥

एते कुशाः विष्णुशरीरसम्भवाः ।  
 जनार्दनोहं स्वयमेव चागतः ।  
 हतं मया दुष्टमशेषं मस्य  
 स्वस्थो भवत्येष यथा वचो हरेः ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु दुष्टमस्य प्रशाम्यतु ।  
 यदस्य दुरितं किञ्चित्क्षिप्तं लवणार्णवे ॥  
 स्वास्थ्यमस्य शिवं चास्तु हृषीकेशस्य कीर्तनात् ।  
 यत एवागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥  
 एतद्रोगादि पीडासु जन्तूनां हितामिच्छता ।  
 विष्णुभक्तेन कर्तव्यं अपामार्जनकं परं ॥  
 यत एवागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ।  
 एतद्रोगादि पीडासु जन्तूनां हितामिच्छता ॥  
 विष्णुभक्तेन कर्तव्यं अपामार्जनकं परम् ।  
 एतेन सर्वदुःखानि प्रशमं यान्त्यसंशयः ॥  
 सर्वभूतहितार्थाय कुर्यात्तस्मात्सदैव हि ॥

इत्यपामार्जनस्तोत्रं समाप्तम् ॥ अथ विष्णुहृदयस्तोत्रम् ॥ अस्य  
 स्तोत्रस्य सङ्कर्षणं कैषिः ॥ अनुष्टुप् त्रिष्टुप् गायत्री च यथायोगं

छन्दः ॥ श्रीविष्णुः परमात्मा देवता ॥ अभिलषितार्थे विनियोगः ॥  
सङ्कर्षण उवाच ॥

‘ममाग्रतः सदा विष्णुः दृष्टतश्चापि केशवः ।  
गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे च मधुसूदनः ॥  
उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।  
अवान्तरदिशो याः स्युः स्नासु सर्वासु माधवः ॥  
गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा ।  
नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेव मयोह्ययम् ॥

अव्यक्तं चास्य योनिं वदन्ति  
व्यक्तं देहं दीर्घमायुर्गतिं च ।  
बहिर्वक्त्रं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे  
दिशः श्रोत्रे घ्राणमाहुश्च वायुम् ॥  
वाचं वेदा हृद्यं नभश्च  
पृथ्वीपादौ तारका रोमकूपाः ।  
साङ्गोपाङ्गान्यधिदेवताश्च  
विद्या ह्युपस्थं हि तथा समुद्रम् ॥  
तं देवदेवं शरणं प्रजानां  
यज्ञात्मकं सर्वलोकप्रतिष्ठम् ।  
अजं चरेण्यं वरदं वरिष्ठं  
ब्रह्माणमीशं पुरुषं नमस्ते ॥

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।  
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥  
महाभारतमाख्यानं कुरुक्षेत्रं सरस्वतीम् ।  
केशवं गांच गङ्गां च कीर्तयन्नावसीदति ॥

ओं भूः पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
ओं भुवः पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
ओं सुवः पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
ओं भूर्भुवः स्वः पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
वासुदेवाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥

ओं सङ्कर्षणाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं प्रद्युम्नाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं अनिरुद्धाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं केशवाय पुरुषाय (पुरुषरूपाय) वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं नारायणाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं प्रभावोद्भवाय (पुरुषाय) पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं माधवाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं गोविन्दाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं विष्णवे पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं मधुसूदनाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं त्रिविक्रमाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं वामनाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं श्रीधराय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं हृषीकेशाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं पद्मनाभाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं दामोदराय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं सत्याय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं ईशानाय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं तत्पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं सत्पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय नमो नमः ॥  
 ओं प्रभावेन्दुविष्णुसहस्रनेत्राय पुरुषाय पुरुषरूपाय वासुदेवाय  
 नमो नमः ॥

य इदं विष्णुहृदयमधीते ब्रह्महत्यापूतो भवति ॥ सुरापानात्पूतो  
 भवति ॥ सुवर्णस्तेयात्पूतो भवति ॥ पतितसम्भाषणात्पूतो भवति ॥  
 असत्य संभाषणात्पूतो भवति ॥ अगम्यागमनात्पूतो भवति ॥  
 वृषलागमनात्पूतो भवति ॥ अपेयपेयात्पूतो भवति ॥ अभक्ष्य-  
 भक्षणात्पूतो भवति ॥ अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति ॥  
 एतेन क्रतुशतसहस्रेणोष्टं भवति ॥ गायत्र्याः षष्ठि शत-  
 सहस्राणि जप्तानि भवन्ति ॥ चत्वारो वेदाश्चाधीता भवन्ति ॥



सर्वेषु देवेषु जानो भवन्ति ॥ सर्वेषु तीर्थेषु स्नानो भवन्ति ॥ यदि  
कस्यचिन्नद्रुयाच्चिद्वृत्ती भवन्ति ॥ अष्टौ ब्राह्मणान् ब्रूयित्वा विष्णु-  
लोकमवाप्नोति ॥ मानसे न हृदयुर्भविष्यति न नश्यति मन्त्रः ॥  
यत्र यत्रेच्छेत्तत्र तत्रोपजायते ॥ स्मरन्ति ब्राह्मणं भगवान् महा-  
विष्णुरित्याह ॥ इति विष्णुहृदय स्तोत्रं समाप्तम् ॥

अथ विनायक शान्ति पद्धतिः ॥ शान्तातपीय कर्मविपाकप-  
रिभाषायां पूर्वं श्लोकद्वयं प्रदर्शितम् ॥

नयथा ॥ “रुद्रजपो लक्षपुष्पैः पूजयित्वा व्यम्बकम् ।

एकादशजपाद्गुद्रा इशांशं गुग्गुलेन तु ॥

हुत्वाऽभिपेचनं कुर्यान्मन्त्रैर्वोरुणदेवैः ।

शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्वक’ मिति ॥

तथा रोगप्रतिमादानविध्यनन्तरं अपरः श्लोकः प्रदर्शितः ॥

“दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागो

देवार्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः ।

इत्युक्तपुण्यनिचयैरपनीयमानाः

प्राक् पापजातमशुभं प्रशमं नयन्ति” ॥

एतच्छ्लोकत्रय व्याख्यान प्रसङ्गेन वेदपारायणविध्यादयो विष्णु-  
हृदयस्तोत्र पर्यन्ताः प्रदर्शिताः ॥ अथ ‘शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रह-  
शान्तिकपूर्वक’ मित्यनेन विनायकशान्तिर्नवग्रहशान्तिश्चेत्युभयमु-  
पलक्षितम् ॥ तत्र गणशान्तिरभिधीयते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥

“विनायकः कर्मविघ्न सिध्यर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥”

एवं विनायकस्याधिकारकं व्यापारमभिधीयते । न गृहीतस्य स्वप्न-  
दर्शनानि प्रत्यक्षदर्शनानि चाह ॥

“तेनोपसृष्टोयस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं सुण्डांश्च पश्यति ॥

काषायवाससश्चैव कव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्र च तिष्ठति ॥

ब्रजन्नपि तथाऽऽत्मानं ज्वन्तेऽनुगतं परैः ।  
 विमना विकलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥  
 तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजवन्दनः ।  
 कुमारी न च भर्तार मपत्यं गर्भमङ्गना ॥  
 आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।  
 वणिक् लाभं न चाप्नोति कृषिं वापि कृषीवलः ” ॥

एवं विनायकगृहीतस्य चिह्नान्यभिधाय विनायकोपसर्गपरिहारकं  
 कर्माह ॥

“ स्नपनं च प्रकर्तव्यं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम्  
 गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥  
 सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।  
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्यं द्विजाः शुभाः  
 अश्वस्थानाद्भजस्थानात् बल्मीकात्सङ्गमाद्धूदात्  
 मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चाप्सु निक्षिपेत्  
 या आहुता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ।  
 चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥  
 सहस्राक्षं शतधारं मृषिभिः पावनं कृतम् ।  
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥  
 भगन्ते वरुणो राजा भगन्देवो बृहस्पतिः ।  
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं ससर्षपो ददुः ॥  
 यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।  
 ललाटे कर्णयोरक्षणो रापस्तत् घ्नन्तु सर्वदा ॥  
 स्नातस्य सार्षपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण च ।  
 जुहुयान्मूर्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य तु ॥  
 मितश्च सम्मितश्चैव तथा शालककण्टकौ ।  
 कूष्माण्डो राजपुत्राश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः  
 नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ” ।

अन्ते स्वाहासमन्वितैर्मूर्ध्निजुहुयादित्यन्वयः ॥ तथा-विधैर्बलिमन्त्रैर्बलिं दद्यादित्य द्रव्याहृत्य याज्यं बहिर्बलिप्रकारमाह ॥

“दद्याच्चपुष्पथे शूर्पं कुशानास्तीर्थं सर्वतः ।  
 कृताकृतान् तण्डुलांश्च पललोदनमेव च ॥  
 मत्स्थान् पक्वांस्तथैवाभान् मांसयेनावदेव तु ।  
 पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरांच त्रिविधानपि ॥  
 मूलकं पूरिकापूपान् तथैवोण्डेरकस्रजः ।  
 दध्यन्नं पायसञ्चैव गुडपिष्टं सज्जोदकम् ॥  
 एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।  
 विनायकस्य जननी मुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥  
 दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाथ पूर्णमञ्जलिम्” ।

कृताकृताः सकृद्वहताः ॥ पललोदनस्त्रिलोपिष्टमिष्टं ओदनः ॥  
 आमा-अपक्वाः ॥ एतावदेव तु पक्वमपक्वञ्च मांसमित्यर्थः ॥  
 पुष्पं चित्रं रक्तपीतादि ॥ त्रिविधा सुरा गौडी पैट्टी माधवी च ॥  
 मूलकन्दाकारो भक्षविशेषो मूलकञ्च ॥ उण्डेरकस्रजः ॥ उण्डेरकाः  
 पिष्टविकारा नानाविधाः, तैः प्रोक्ता स्रज इत्युच्यते ॥ गुडपिष्टं गुड-  
 मिश्रं शाल्यादि पिष्टम् ॥ अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ उपस्थानमन्त्रमाह ॥

“रूपं देहि यशोदेहि भगं भवति देहि मे ।  
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥  
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान् भोजये दद्याद्दस्त्रं युग्मं गुरोरपि ” ॥

असमर्थश्चेत् गुरोराचार्याय वस्त्रयुग्ममात्रमपि दक्षिणां दद्यात् ॥  
 समर्थश्चेत् स्वसामर्थ्यानुसारेण ॥ वित्तशायं न कारये दिति  
 स्मरणात् ॥ इति याज्ञवल्क्य प्रोक्ता विनायक शान्तिः ॥ अथास्यैव  
 प्रयोगः ॥

“अथोच्यन्तेऽत्रसम्भारा रोचनापञ्चमृत्तिकाः ।  
 अश्वस्थानाङ्गजस्थाना दूर्माकात्सङ्गमाद्धूदात् ॥  
 चन्दनागरुकस्तूरी कर्पूराद्याः सुगन्धयः ।  
 गौरसर्षपकल्केन गव्याज्येन विमिश्रितः ॥  
 गुग्गुलुश्चापिसंशुद्धः सर्वौषधिगणस्तथा ।  
 सुरामांसी वचाकुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ॥

शठी चम्पकमुस्ता च सर्वावधिगणः स्मृतः ।  
 चत्वारः कलशा एकवर्णा अस्फुटिताननाः ॥  
 ह्रदोदकमुतापिस्या त्रिम्नगासङ्गोदकम् ।  
 सग्रीवापुच्छमारक्तं चर्म चानदुर्लभं तथा ॥  
 श्रीपर्णी काष्ठपीठं च सहकारस्य पल्लवाः ।  
 अश्वत्थपल्लवा वास्युः सुगन्धि सुमनांस्यपि ॥  
 स्रजः शोभनगन्धाश्च विवित्रकुसुमानि च ।  
 कलशावेष्टनार्थं तु नववस्त्रचतुष्टयम् ॥  
 पीठस्यावेष्टनार्थं तु शुभ्रवस्त्रमथापरम् ।  
 गणेशाम्बिकयोरथै वस्त्रयुग्मं सुशोभनम् ॥  
 आचार्यदक्षिणार्थं तु महार्हे वसनद्वयम् ।  
 पञ्च वर्णानि पिष्टानि स्वस्तिकस्य विनिर्मितः ।  
 सुवः कुशाश्चरुस्थाली पाकार्थं तण्डुलादिकम् ।  
 किञ्चिदन्ति क्रिया ? कुसा तण्डुलाश्चापरे तथा ॥  
 तिलपिष्टेन संयुक्त ओदनः शूर्प एव च ।  
 पक्काश्च मत्स्याश्चा पक्का मांसं पक्कमपक्कम् ।  
 गौडी पैष्टी तथा माध्वी चेत्येवं त्रिविधा सुरा ।  
 मत्स्यादिकसुरान्ते च निषिद्धं यस्य यच्च तत् ? ।  
 न ग्राह्यं तु विशेषेण द्विजैस्त्याज्या सुरा सदा ।  
 यजमानस्तु शूद्रश्चै द्विजैस्तान्नियोजयेत् ॥  
 प्रत्यक्षमूलकं वास्या दुत भक्षस्तथाकृतिः ।  
 अपूपा पूरिका श्रैव तथैवोण्डरकस्रजः ।  
 वर्तुलैश्चतुरस्रैश्च दीर्घैः पिष्टविकारकैः ।  
 निर्मिताःस्रज उच्यन्त उण्डेरकसमाख्यया ॥  
 दध्यन्नं पायसं चैव पिष्टं च गुडमिश्रितम् ।  
 लड्डुकांश्च तथा दूर्वा सर्षपागौरसंज्ञिताः ? ॥  
 गणेशप्रतिमा चैव गौर्याश्च प्रतिमा तथा ।  
 एवं सम्भृतसम्भारः शान्तिं कुर्याच्छुभे दिने ॥

विनायकशान्तिं कर्तुकामः स्वस्य चन्द्रताराबलोपेते शुभे दिने  
 कृतवाह्याभ्यन्तरशौचो नित्यकर्मानन्तरं अमुकप्रयोजनार्थमेतत्कर्म

करिष्य इति सङ्कल्प । श्रुताध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणमस्मिन् कर्माणि  
 त्व माचारी कुर्वित्तिगन्धपुष्पाक्षतादिभिर्वृणीत । अथत्विग्भिः  
 सह आचार्यः कर्म करानि । गोमयेनोपलिप्तं स्वलङ्घुले देशे  
 पञ्चवर्णैः पिष्टैः भद्रासनमेकं स्वस्तिकं कारयेत् ॥ तस्य स्वस्ति-  
 कस्य पूर्वादिदिक्षु चतुरः स्वस्तिकान् कारयेत् कलशस्थापनार्थम् ।  
 तत्र मध्यस्वस्तिकोपरि रक्तसानडुहं चर्मोत्तर लोम प्राचीनग्रीवं  
 संस्थाप्य तस्योपरि श्रीकाष्ठनिर्मितं पीठं संस्थाप्य तत्पीठं श्वेतव-  
 स्त्रेणाच्छादयेत् ॥ ततश्चतुर्दिक्षु स्वस्तिकेष्वव्रणस्फुटितान् कलशान्  
 अनेकवर्णाश्चतुरश्चन्दनचर्चितान् समदामवोटितकण्ठाग्रनाहतवस्त्र-  
 भूषितान् कलशान् शान्त्यरागौ निधाय हृदोदकेन वदीसङ्गमोदकेन वा  
 कलशान् पुरयित्वा ततः “ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शत-  
 बाहुना । सृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृत ” [तै, आ,  
 प्र, ६, अ, १] मित्यन्तेन मन्त्रेण कलशेषु पञ्च मृदः संस्थाप्य  
 “गन्धद्वारां दुराधर्षा नित्यगुष्टां करीषिणीम् ईश्वरीं सर्वभूतानां  
 तामिहोपहृयेश्रिय”[::] मिति मन्त्रेण चन्दनागरु कस्तूरी कर्पूरादीन्  
 गन्धान्त्रोचनां च गुग्गुलुं च निक्षिप्य सहकारादि प्रशस्तपल्लवेष्व-  
 न्यनमानि पल्लवानि कलशमुखेषु यथाशोभं विनिक्षिपेत् ॥ ततश्च-  
 त्वारो कस्त्रिजः ? पूर्वादिदिगवस्थितकलशेषु “ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य  
 विद्वान् देवस्य हेडोऽवयासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो  
 विश्वान्देषांसि प्रमुसुग्ध्यस्म ” दित्यन्तेन मन्त्रेण वा स्वशाखापरि-  
 पठित वरुणप्रकाशकैर्मन्त्रान्तरैर्वा ओं भूर्भुव स्वरिति व्याहृतिभि-  
 र्वा वरुणाय नम इति वा नाममन्त्रेण वारुणमावाह्य षोडशोपचार-  
 पूजां पञ्चोपचारपूजां वानिर्वर्त्य पूर्वोक्ता ‘ आनो भद्राः क्रतवो यन्तु  
 विश्वतः ’ इत्यादिकं वा ‘ शनो वातः पवता मातरिश्वा ’ इत्यादिकां  
 वाऽन्यां वा स्वस्वशाखापरिपाठितां वा शान्तिं पठेयुः ॥ एतस्मि-  
 न्नेव समय आचार्यो भद्रासनस्योत्तरभाग ऐशान्यां विनायकं तज्ज-  
 ननीमम्बिकां च पीठादिषु प्रतिष्ठाप्य वक्ष्यमाण मन्त्राभ्यामावाहन  
 प्रभृति निवेद्यपर्यन्तां पूजां कुर्यात् ॥ मन्त्रौ तु ॥ “ तत्पुरुषाय  
 विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ” ॥  
 विनायकमन्त्रः ॥ “ सुभगायै विद्महे काममालिन्यैच धीमहि ।



तन्नो गौरी प्रचोदयात् ” अश्विकामन्त्रः ॥ अथ गृह्योक्तविधिनाऽग्निं  
 प्रतिष्ठाप्य चरुं श्रपयित्वा ततो गवाज्यलोडीकृतेन गौरसर्षपकल्के-  
 नोदन्तिताङ्गं सर्वौषधिचूर्णैस्तथा चन्दनागरु कस्तूरिकादिभिश्च बिलि-  
 प्नशिरसं यजमानं भद्रासने उपविष्ट्य गृह्योक्तमन्त्रेण स्वस्तिवाचनं  
 कुर्वीत ऋत्विगादिब्राह्मणसहित आचार्यः ॥ स्वस्तिवाचनानन्तरं च  
 जीवत्पतिपुत्रभिरुपगुणशालिनीभिः सुवेषाभिः स्त्रीभिः कृतमङ्गलं  
 यजमानमभिषिञ्चेदाचार्यः ॥ तत्र पूर्वं दिशावस्थितं कलशमादाय  
 ‘सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पावनं कृतम् तेन त्वामभिषिञ्चामि  
 पावमान्यः पुनन्तु ते’ ॥ इत्यनेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् ॥ ततो दाक्षिणादि-  
 गवस्थितं कलशमादाय ‘भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।  
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः’ रित्यनेन मन्त्रेण ॥ तदन-  
 न्तरं पश्चिमदेशावस्थितं कलशमादाय । ‘यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते  
 यच्च मूर्धनि । ललाटे कर्णयो रक्ष्णो रापस्ता धनन्तु ते सदे’ त्यनेना-  
 भिषिञ्चेत् ॥ तत उदग्देशावस्थितं कलशं गृहीत्वा पूर्वोक्तैः सहस्रा-  
 क्षमित्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः—रभिषिञ्चेत् । एवमभिषिञ्च्य सव्यपाणिगृ-  
 हीतकुशान्तरिते यजमानमूर्धानि सार्षपतैलमौदुम्बरेण सुवेणादाय  
 वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ ‘ओं मिताय स्वाहा, ओं समिताय स्वाहा,  
 ओं शालाय स्वाहा, ओं कण्टकाय स्वाहा, ओं कूष्माण्डाय स्वाहा,  
 ओं राजपुत्राय स्वाहा’ एवं षड्भिर्मन्त्रैर्मूर्ध्नि हुत्वा तदनन्तरं पूर्वप-  
 क्वेन चरुणा पूर्वोक्तैः षड्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नैवाग्नौ चरुं हुत्वाऽग्नोरिन्द्रादि-  
 ष्वभिषेकशालायां चेन्द्रादि लोकपालेभ्यस्ततः स्तन्नाममन्त्रैर्बलिं  
 दद्यात् ॥ नाममन्त्रास्तु ‘इन्द्राय नमः, अग्नये नमः, यमाय नमः, वरुणाय  
 नमः, वायवे नमः, सोमाय नमः, ईशाय नमः, ब्रह्मणे नमः,  
 अनन्ताय नमः’ ॥ अथ यजमानः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरधरो  
 गुरुणासहितो विनायकायाम्बिकायै च कृताकृतांस्तण्डुलांश्च  
 पललां दनमेव चेत्यादिना निर्दिष्टं कृताकृतद्रव्यजातमुपहारं  
 दत्वा ततः शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमसहितेनोदकेन प्रत्येकं  
 पूर्वोक्तविनायकाम्बिका गायत्रीभ्यामर्घ्यं दत्वा तथा दूर्वा सर्षप-  
 पुष्पाञ्जलिं दत्वा विनायकमम्बिकां चोपतिष्ठेत् ॥ उपस्थान-  
 मन्त्रस्तु ‘रूपं देहि यज्ञो देहि भगं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि

धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मः इति ॥ अत्र मन्त्रे भगवन् देहिमे  
 भगमिन्द्रं इन्द्रा प्रथमतो विनायक सुपस्याय, पश्चाद्यथापठितेन  
 मन्त्रेणामिन्द्रादुपनिष्ठेत् ॥ ननश्चाचार्यः शूर्पेकुशानास्तीर्योपहार-  
 शोपं तत्र निधाय चतुष्पथं गन्वा तत्र वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वलिं दद्यात् ॥  
 मन्त्रस्तु । वलिं गृह्णन्तु मे देवा आदित्या वसवस्तथा मरुतश्चा-  
 ऽश्विनौ रुद्राः सुवर्णाः पन्नगाः ब्रह्माः ॥ असुरा यातुधानाश्च  
 पिशाचाः मानरो नगाः । शाकिन्यो यक्षवैताला योगिन्यः पूतनाः  
 शिवाः । जम्भकाः सिद्ध गन्धर्वा माला विद्याधरा नगाः । जगतः  
 शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये  
 च विघ्नविनायकाः । मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।  
 सौम्यः भवन्तु तृप्तारस्ते भूतप्रेताः सुखावहाः ॥ इति चतुष्पथ  
 वलिदानमन्त्राः ॥ अनन्तरमाचार्याय वस्त्रद्वयसहितां दक्षिणां  
 स्वशक्त्यनुसारेण भूरिदक्षिणामप्यृत्विगादिभ्योऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो  
 दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ इति विनायकशान्तिः ॥ अथ नवग्रह-  
 यज्ञः ॥ अथ याज्ञवल्क्यः ॥

“श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रह यज्ञं समारभेत् ।

वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ” ॥

ग्रहानाह ॥ “सूर्यःसोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥

ग्रहप्रतिमानिर्माणं द्रव्याण्याह ॥

“ताम्रकात् स्फाटिका द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाटुभौ ।

रजतादयसः सीसा त्कांस्यात्कार्याः ग्रहाःक्रमात्

स्वर्णे वा पटेलेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु च ? । ”

अथ पूजाविधिमाह ॥

“यथा वर्णैः प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।

गन्धामलयजाश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः ? प्रतिदैवतम् ” ।

ग्रहमन्त्रमाह ॥ ‘आ कृष्णेन,’ इमन्देवा’, ‘अग्निमूर्धा’, ‘उद्गुध्यस्व’,  
 ‘बृहस्पते अति’, ‘अन्नात्परिस्रुत’, ‘शनो देवी’, ‘काण्डात्’, ‘केतुं  
 कृण्वन्’ ॥ होमाय समिधमाह ॥

“अर्कः पलाशः खदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।  
उदुम्बरः शमी दुर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमात्” ॥

होमसंख्या साह ॥

“ एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्यामधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेणवायुताः” ॥

नैवेद्यार्थं ब्राह्मणभोजनार्थं च द्रव्याण्याह ॥

“ गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरपैष्टिकम् ।

दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसंचित्रान्नमेव च ॥

दद्याद्गृहक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्यविधिपूर्वकम्” ॥

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः ॥ हविर्हविष्यं च समुत्पन्नादि ॥  
क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिश्रः षष्टिकौदनः ॥ हविः घृतोदनः चूर्णं तिलं-  
चूर्णमिश्र ओदनः ॥ मांसं भक्ष मांसमिश्रोदनः ॥ चित्रान्नं नानाविध  
ओदनः ॥ गुडादीनामभावे यथालाभमोदनादि ॥ सन्मानपूर्वकं नैवे-  
द्यार्थं ब्राह्मणभोजनार्थं च दद्यादित्यर्थः ॥ दक्षिणामाह ॥

“वेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेमवासो हयः क्रमात् ।

कृष्णा गौ रायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥

यश्च यस्य यदादुष्टः सतं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्राह्मणैश्च वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथः ॥

ग्रहाधीना नरेन्द्राणां मुच्छ्रायाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतः तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः” ॥

इति याज्ञवल्क्यप्रोक्ता ग्रहशान्तिः ॥

अथ नवग्रहयज्ञप्रयोगः ॥ ‘शुभे दिने नित्यकर्मानन्तरं ‘अमुक-  
प्रयोजनार्थं नवग्रहमखेन यक्ष्य’ इति सङ्कल्प्य स्वगृह्योक्तविधिना  
स्वस्तिवाचनं विधायाचार्यवरणानन्तरं ब्रह्माणां चाथवा चतुरो ब्राह्म-  
णानृत्विजो वृणीत ॥ तथा च स्कन्दपुराणे ॥

“नवग्रह मखे कुर्या दृत्विजश्चतुरान् शुभान् ।

अथवा चैकमभ्यर्च्येत् विधिना ब्रह्मणा सह” ॥

इति ॥

एतच्चोपलक्षणम् ॥ अतश्चाष्टोत्तरसहस्रसंख्यया हंसं कर्तुं चिकी-  
र्षति । तर्हि कर्मणो निर्वाहाय ग्रहसंख्याकावृत्तिर्गो वृणीत ॥ सर्व-  
त्राचार्यब्रह्मणो नियतौ ॥ अत्रार्थं वरप्रयोगः ॥ इरणकाल एक  
कृत्विग्देय बन्धालङ्कारादि द्विगुण सुदुर्लभोपवेदिनाय गुणवत्तमा-  
यैकस्मै ब्राह्मणाय दत्त्वा स्वयं पूर्वभिर्दुःखैः सन् 'अहं ग्रहयज्ञेन  
यक्ष्ये । तत्रैभिश्चन्दनताम्बूलहेमान्धकारवासोभिराचार्यत्वेन त्वामहं  
वृण' इति ॥ 'वृणोस्मीत्यलंकारैः इत्याचार्यो ब्रूयात् ॥ एवं तद्वर्ध-  
लङ्कारान्दूतरेभ्यो दत्त्वाऽस्मिन् कर्मण्युत्तिक्त्वेन त्वामहं वृण' इति  
वृणीत ॥ तत्राचार्यादयः कर्म कुर्युः ॥ कुण्डादिनिर्माणप्रकारस्तु  
स्कन्दपुराणे ॥

“ नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।  
चतुरस्रमधो हस्तं योनिवत्कं समेखलम् ॥  
चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता ।  
मानहीनाधिकं कुण्डं सनेकभयदं भवेत् ” ॥

हस्तमात्रं समं भवेत् ॥ चतसृष्वपि दिक्षु कुण्डस्य हस्तमात्र-  
प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ अधो ? हस्तं ग्रातमपि हस्तमात्रं भवतीति  
यावत् ॥ योनिवत्कं कुण्डस्य पश्चिमदिग्भाग उपरितनमेखलयाः  
मध्ये वक्ष्यमाण लक्षणोपेता या योनिः सैव वत्कं यस्य तत्तादृक् ॥  
गजोष्ठसन्निभयोनिवत्कं वा । पिप्पलपत्राकृति योनिवत्कं वा कुण्डं  
भवेत् ॥ भवति तद्वदुच्छ्रिता विस्तारवदेव चतुरङ्गुल विस्तृत-  
समुच्छ्रिता ॥ अयमेको मेखलापक्षः ॥ मेखलात्रितयं चात्र कुर्वीत ॥  
तथा च चिन्तामणौ ॥

“ द्विरङ्गुलोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ।  
त्रिरङ्गुलोच्छ्रिता तद्वद्वितीया समुदाहृता ॥  
उच्छ्रायविस्ताराभ्यां च तृतीयां चतुरङ्गुला ।  
द्वयङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि शिष्यते ” ॥  
पूर्वयोः प्रथमाद्वितीयामेखलयोः । योनिलक्षणमपि तत्रैव ॥

“ वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता ” ।  
षड्वा सप्तेति विकल्पः ॥



“कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोः शृङ्गुलोच्छ्रिता ।

गजोष्ठसदृशी तद्व दायता छिद्र संयुता ॥

एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ।

मेग्वलोपरिसर्वत्र अश्वत्थ दलसन्निधा” ॥

अश्वत्थदलसदृशावयवा योनिर्भवतीत्यर्थः ॥ लक्षणं लक्षितं  
कुण्डकरणाशक्तौ स्थण्डिलं चतुरस्रं हस्तपरिमितं प्रकल्पयेत् स्थण्डिलं  
वा प्रकल्पयेदिति स्थण्डिलस्याप्यग्न्यधिष्ठानत्वेन विधानात् ॥  
एवं कुण्डं स्थण्डिलं वा कृत्वा तस्योत्तरपूर्वविभागे ग्रहादिस्थापनार्थं  
स्थण्डिलं वेदिं वा विदधीत ॥

तथा स्कन्दपुराणे ॥ तस्य चोत्तरपूर्वेण । स्थण्डिलं हस्तमात्रकं ।  
द्विवर्गं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रयसंमितं ॥ द्विवर्गमित्यनेन वेदिकानिर्माणं  
उच्यते ॥ अतएव मत्स्यपुराणे—गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयं विस्तृतां ॥  
वर्गद्वयवृत्तां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसंमिताम् स्थापनाय च देवानां चतु-  
रस्रामुदकप्लवाम् ॥ गर्तस्य कुण्डस्योत्तरपूर्वेणेशानभागे वर्गद्वयं  
मेखलाद्वयम् ॥ तत्र द्वयङ्गुलोच्छ्रायः प्रथमवर्गः ॥ त्र्यङ्गुलोच्छ्रायो द्वितीयो  
वर्गः ॥ विस्तारस्तु द्वयोरप्यङ्गुलपरिमितः ॥ उदकप्लवामुदकनिम्नाम् ॥  
एवं स्थण्डिलं वेदिं वा विनिर्माय फलपुष्पादियुतं वितानं तत्रोपरि  
कुर्वीत ॥ अथ गृह्योक्तविधिनाऽग्न्यधिष्ठानेऽग्निं प्रणीय ग्रहायतने  
ग्रहादीन् देवान् स्थापयेत् ॥ तथा च मत्स्यपुराणे ॥

“अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान् ।

देवतास्तत्र संस्थाप्य विंशतिर्द्वादशाधिकाः ” ॥

तस्यां वेदिकायां तत्र शुकु तण्डुलैः समन्ततः ? । पूजयित्वा  
ततो मध्ये ताम्रवर्णैः स्तण्डुलैः सूर्यस्य मण्डलाकारमधिष्ठानं कुर्वीत ॥  
तस्मान्मण्डलादाग्नेय दिग्भागे शुकुतमैरक्षतैश्चतुरस्रमधिष्ठानं  
सोमाय ॥ सूर्यमण्डलादक्षिणतो रक्तचन्दनलिप्तैरक्ताक्षतैस्त्रिकोणा-  
कारमधिष्ठानं मङ्गलाय ॥ सूर्यस्य मण्डलादेवैशान्यां सुवर्णवर्णैर-  
क्षतैः बाणाकृतिमधिष्ठानं बुधाय ॥ सूर्यमण्डलादुत्तरतः सुवर्णवर्णै-  
रक्षतैर्दूर्ध्वं चतुष्कोणमधिष्ठानं गुरवे ॥ मध्यमण्डलात्पूर्वतः  
शुकुतमैरेव तण्डुलैः पञ्चकोणमधिष्ठानं भार्गवाय ॥ मध्यमण्डलात्प-



श्रिमतः कृष्णवर्णैस्तण्डुलै धनुराकृतिरधिष्ठानं शनैश्चराय । मध्य-  
मण्डलात् निःकृति कोणे सीसाख्य द्रव्यवर्णैः अक्षतैः कृष्णवर्णैर्वा-  
नैर्ऋत्यदिग्भागे शूर्पाकारमधिष्ठानं राहवे ॥ मध्यमण्डलाद्वायव्य-  
दिग्भागे शुभैस्तण्डुलै र्धूम्रवर्णै र्वा ध्वजाकारलक्षणमधिष्ठानं केतवे  
कुर्वीत ॥ ततश्च मण्डलाकार चतुरस्रत्रिकोणबाणाकृति दीर्घं चतुरस्र  
पञ्चकोण चापाकृति शूर्पाकृति ध्वजाकारेषु ताम्रस्फटिकरक्तचन्दन  
सुवर्णं रजतं लोहसीसं कांस्यं मयेषु मध्यमाङ्गुलिसध्यपर्वप्रमाणो-  
न्नतेषु सूर्यादि प्रतिमानिर्माणं द्रव्येषु वक्ष्यमाणप्रकारेणोल्लिखितान्  
सूर्यादीन् मध्यमाग्निं दक्षिणेशानोत्तरपूर्वपश्चिमनैर्ऋतवायुदिग्भागेषु  
विदधीत ॥ तत्रापरो विशेषः स्कन्दपुराणोक्तः ॥

“ शुक्राक्रौ प्राङ्मुखौ ज्यैर्गुरुसौम्यावुदङ्मुखौ ।

प्रत्यङ्मुखः शनिःसोमः शेषा दक्षिणतो मुखः” ॥

अथवाऽऽदित्याभिमुखानेवेतरग्रहादीन् स्थापयेत् ॥ तथा  
चिन्तामणौ ॥

“आदित्याभिमुखाःसर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।

स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नान्तरेण पराङ्मुखाः” ॥

अधिदेवतासहिताः सोमादिग्रहाः साधिप्रत्यधिदेवता इत्युच्यन्ते ॥  
नान्तरेणेति ॥ आदित्यस्थान्यस्य च स्थापितग्रहमध्येऽन्यो ग्रहो न  
स्थापनीय इत्यर्थः ॥ नच पराङ्मुखाः स्थापनीया इत्यर्थः ॥ स्कन्द-  
पुराणे ॥

“भानुन्तु मण्डलाकारं सोमं तु चतुरस्रकम् ।

अङ्गारकं त्रिकोणं च बुधं बाणाकृतिं तथा ॥

गुरुश्च पट्टिशाकारं पञ्चकोणं तु भार्गवम् ।

धनुषाकारमन्दं च शूर्पाकारं तु राहवे ॥

ध्वजाकारश्च केतवः” इति ॥

भानुन्तु मण्डलाकारमित्यादि ॥ अत्र भान्वादि शब्दैस्तत्तद्वर्णाक्षतै-  
र्विरचित ग्रहायनानि वर्तुल चतुरस्रादीनि धिष्ण्यानि लक्ष्यन्ते ॥ तथा  
सूर्यादिमूर्त्युल्लेखनाधिकरणानि ताम्रादिनिर्मितानि वर्तुल चतुरस्रा-  
दीनि वस्तून्यपि दीर्घं गुरुं चतुरस्रमिति गुरुं तदुल्लेखनाधिकरणं

तदायतनं दीर्घं चतुष्कोणं च कुर्वीत ॥ पश्चात् पञ्चकोणम् । याज्ञव-  
ल्क्यः ॥

“ नाभ्रात् स्फटिका रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।

रजनादयसः सीसात् कांस्यात्कार्याः ग्रहाः क्रमात् ।

स्वस्ववर्णैर्दापटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ” ॥

स्ववर्णैस्ताभ्रादिवर्णैर्वर्णकैः स्ताब्जवर्णः । वर्णकाभावे रक्तवर्णकेन वा  
सूर्यमूर्तिलेख्या ॥ गन्धैस्तत्र ग्रहवर्णैः ॥ मण्डले तत्तद्ग्रहस्थापनायतने ॥  
मत्स्यपुराणे ॥

“ मध्ये तु भास्करं विद्यात् लोहितं दक्षिणेन तु ।

उत्तरेण गुरुं विद्यात् बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥

पूर्वं तु भार्गवं विद्या त्सोमं दक्षिणपूर्वके ।

पश्चिमे च शनिं विद्या ब्राह्मं दक्षिणपश्चिमे ॥

पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ” ।

दक्षिणेनेत्येनप्प्रत्ययः ॥ एनपा द्वितीयेत्यनेन सूत्रेण भास्कर-  
मिति द्वितीया । भास्करं दक्षिणेन भास्करस्यदक्षिणभागे ॥ लोहित-  
मङ्गारकम् ॥ विद्याज्जानीयात् ॥ अथवा समर्थे एनप् प्रत्ययः ॥ मध्ये  
तु भास्करं विद्यात् तस्य दक्षिणेन लोहितं विद्यात् ॥ दक्षिणप्रदेश  
इत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ पूर्वोत्तरेण ईशानदिग्भागे ॥ दक्षिणपूर्वक  
आग्नेय्यां दिशि ॥ दक्षिणपश्चिमे नैर्ऋतदेशे ॥ पश्चिमोत्तरतो वायव्ये ॥  
शुक्लतण्डुलैः ग्रहस्थापनादेशं तण्डुलाः शुक्लतण्डुलाः ॥ उपरितत्तद्वर्ण-  
तण्डुलैरुपलक्षितेषु प्रदेशेष्वदित्यादीन् स्वस्वायतनानतिक्रमेणस्था-  
पयेत् निदध्यात् अथवा तत्तद्वर्णोपलक्षितेषु प्रदेशेषु ग्रहप्रतिमां  
निधाय पश्चात् शुक्लतण्डुलैः कृत्वास्थापयेत् । प्रतिष्ठां कुर्यात् ॥  
ग्रहाणामपि लक्षणानि ॥ मत्स्यपुराणे ॥

“ पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।

सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥

श्वेतः श्वताम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः ।

दशाश्वरथसंस्थश्च गदापाणिश्च चन्द्रमाः ॥

रक्तमालयास्वरधरः शक्तिशूलगदाधरः ।  
चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरात्मजः ॥  
पीतमालयास्वरधरः कर्णिकाम्बुजधृतिः ।  
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो वुधः ॥

गुरुशुक्रयो लेक्षणमाह ॥

“देवदेत्यगुरु नक्ष त्पीतश्वेनो चतुर्भुजो ।  
दण्डिनो वरदो कार्या साक्षसूत्रकमण्डल ॥  
इन्द्रनीलधृतिः शूली वरदोगृध्रवाहनः ।  
वाणवाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥  
करालवदनः खड्गचर्मशूली वरददः ।  
नीलः सिंहासनस्यश्च राहुरत्र प्रदास्यते ॥  
धूम्राद्विवाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।  
गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः” ॥

नवग्रहसाधारण धर्मान् पादत्रयेण चतुर्थचरणेन केतुसंख्याश्चाह ॥

“सर्वे किरीटिनः कार्याः ग्रहा लोकहिनावहाः ।  
अङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा” ॥

शतमिति केतूनामानन्त्यप्रदर्शनार्थम् नतु नियमार्थम् ॥ पूज्यात्वे-  
कैव मूर्तिः ॥ शिष्टाचारात् ॥ गोभिलीय नवग्रहे ॥

“द्वादशाङ्गुलं लिखेदर्कं सोमं तु द्विगुणं लिखेत् ।  
भृगुं नवाङ्गुलञ्चैव गुरुञ्चैव षडङ्गुलम् ॥  
बुधं भूमिसुतं चैव सौरिञ्च द्व्यङ्गुलं लिखेत् ।  
सोमादर्द्धाङ्गुलं राहुं केतुमध्यर्द्धमङ्गुलम् ” ॥

ग्रहावाहनाधिकारः । एवमग्निप्रणयनानन्तरं ग्रहवेदिकायामुक्त-  
स्थानेषु सूर्यादिप्रतिमा व्याहृतिभिरावाह्य स्थापयेत् ॥ अत्रायं  
प्रयोगः ॥ प्रणवस्य ब्रह्मार्कविः ॥ देवी गायत्री छन्दः ॥ परमात्माऽग्नि-  
वार्देवता ॥ व्याहृतीनां क्रमेण जमदग्नि भरद्वाज भृगव ऋषयः ॥  
अग्निवायुसूर्या देवताः ॥ सूर्याद्यावाहनार्थे विनियोगः ॥ “ओं भूर्भवः  
स्वः कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपगोत्र सूर्य एह्यागच्छेत्यावाह्येह तिष्ठति  
रक्तपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ओं भूर्भुवस्सुवः यमुनातीरोद्भव सोम  
इहागच्छेत्यावाहाह्य श्वेतपुष्पाक्षतैः इह तिष्ठेतिस्थापयेत् ॥ ओं

भूर्भुवस्वरवन्तीससुद्रव भरद्वाजसगोत्र भौम, इहागच्छेत्यावाह्य  
पीतपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ओं भूर्भुवस्वः मगधदेशोद्भवात्रेयसगोत्र  
बुध इहागच्छेत्यावाह्य पीतपुष्पाक्षैरिह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ओं  
भूर्भुवस्वः सिन्धुदेशोद्भव आङ्गीरस गोत्र बृहस्पते इहागच्छेत्या-  
वाह्य पीतपुष्पाक्षतैरिह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ओं भूर्भुवः सुवः  
भोजकटदेशोद्भव भार्गवगोत्र शुक्र इह आगच्छेत्यावाह्य श्वेतपुष्पाक्षतैः  
इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ओं भूर्भुवः स्वः सौराष्ट्रजकश्यपसगोत्र  
शनैश्चरेहागच्छेत्यावाह्य कृष्णपुष्पैरिह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ओं  
भूर्भुवः स्वः विराटपुरोद्भव पैठीनसगोत्र राहो इह आगच्छेत्यावाह्य  
कृष्णपुष्पाक्षतैरिह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ओं भूर्भुवः स्वरन्तर्वेदिससु-  
द्रव जैमिनिसगोत्र केतो इहागच्छेत्यावाह्य धूम्रपुष्पाक्षतैरिह  
तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ यथोक्तकुसुमतण्डुलाभावे यथालाभोपपन्नैः  
कुसुमतण्डुलैः स्थापयेत् ॥ स्कन्दपुराणे ॥

“ जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्णस्थान सुखादि च ।  
योऽज्ञात्वाकुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥  
उत्पन्नोर्कः कलिङ्गेषु यमुनायां च चन्द्रमाः ।  
अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधायां हिमांशुजः ॥  
सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।  
शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकेपुरे ॥  
अन्तर्वेद्यां तथा केतु रित्येता ग्रहभूमयः ।  
आदित्यः काश्यपेगोत्रे आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥  
भारद्वाजो भवेद्भौम ताथात्रेयश्च सोमजः ।  
शक्र पूज्याङ्गिरागोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥  
शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा ।  
केतवो जैमिनेयाश्च ग्रहा लोकहितावहाः ॥  
भान्वङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरौ ।  
सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौपीतकौ स्मृतौ ॥  
कृष्णं शनैश्चरं विद्या द्राहुश्चित्राश्च केतवः ।  
वर्णरूपगुणैर्युक्तान् व्याहृत्याऽऽवाहयेत्तुतान् ॥

एवं सूर्यादीनावाह्य संस्थाप्याधिदेवताः स्थापयेत् ॥ ओं भूर्भु-  
वः स्वः ईश्वर आगच्छेह तिष्ठेति श्वेतपुष्पाक्षतनण्डुलैः सूर्यस्य  
दक्षिणपार्श्वे ईश्वरम् ॥ ओं उमे इहागच्छेह तिष्ठेति सोमस्य  
दक्षिणे पार्श्वे उमाम् ॥ ओं स्कन्द इहा० भौमस्य दक्षिणपार्श्वे  
स्कन्दम् ॥ ओं विष्णो० बुधस्य दक्षिणे पार्श्वे विष्णुम् ॥ ओं ब्रह्मन्०  
गुरोर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणम् ॥ ओं इन्द्र० शुक्रस्य दक्षिणे पार्श्वे  
इन्द्रम् ॥ ओं यम० शनैश्वरस्य दक्षिणे पार्श्वे यमम् ॥ ओं काल  
राहोर्दक्षिणे पार्श्वे कालं, ओं चित्रगुप्त० केतोर्दक्षिणे पार्श्वे  
चित्रगुप्तम् । एतान् पुष्पाक्षतैः स्थापयेत् । ततश्च प्रत्यधिदेवताः  
स्थापयेत् । ओं भूर्भुवः सुवः अग्ने इहागच्छ तिष्ठेति श्वेतपुष्पा-  
क्षतैः सूर्यस्य वामभागे अग्निं सोमस्य वामपार्श्वे आपः, भौमस्य वा-  
मपार्श्वे भूमिं बुधस्य वामपार्श्वे विष्णुं जीवस्य वामपार्श्वे इन्द्रं शुक्र-  
स्य वामपार्श्वे इन्द्राणीं शनैश्वरस्य वामपार्श्वे प्रजापतिं राहोर्वाम-  
पार्श्वे सर्पान् केतोः वामपार्श्वे ब्रह्माणं श्वेतकुसुमाक्षतैः स्थापयेत् ।

अधिदेवता दक्षिणतो वामे प्रत्यधिदेवताः स्थापनीयाः प्रयत्नेन  
व्याहृतीभिः पृथक् पृथक् । इति संग्रहकारः । चिन्तामणौ अधिदेव-  
तास्थापनं प्रकारान्तरेण दर्शितम् । सूर्यस्यैवोत्तरे शम्भुं उमां सोमस्य  
दक्षिणे । स्कन्दमंगारकस्यैव दक्षिणस्यान्निवेशयेत् । सौम्यात्पश्चिमतो  
विष्णुं ब्रह्मा जीवस्य पूर्वतः । इन्द्रमिन्द्राशतो विद्धि मन्दस्याग्नेयतो  
यमः । राहोः पूर्वोत्तरे कालं सर्वभूतभयावहम् । केतोर्नैर्ऋतदि-  
ग्भागे चित्रगुप्तनिवेशयेत् ॥ एवं ग्रहाधिदेवताप्रत्यधिदेवतानन्तरं  
विनायकादि पंचदेवताः स्थापयेत् । ओं भूर्भुवः सुवः । विनायक इहा-  
गच्छ । इह तिष्ठ । इति राहोरुत्तरभागे विनायकं स्थापयेत् ।  
शनैश्वरस्य उत्तरभागे दुर्गाम् । सूर्यस्य उत्तरभागे वायुम् । राहो-  
र्दक्षिणपार्श्वे आकाशम् । केतोर्दक्षिणपार्श्वे अश्विनिकुमारौ स्थापयेत् ।

१. ओं काल इत्यारभ्य मत्स्यपुराणे इत्यन्तः मातृकापुस्तके विगलितः पालघाटपुस्तकतो योजितः ।



“ विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च ।

आवाहयेद्यथाहृतिमिस्तथैवाश्विकुमारकौ ” ॥

सङ्ग्रहकारः—

“ राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

गणेशदुर्गावायूंश्च राहुकेत्वोश्च दक्षिणे ॥

आकाशमश्विनौ चेति पञ्चैतान् स्थापयेत् नतः ” ।

अथवा पञ्चैतांश्चोत्तरतः स्थापयेत् एवं द्वात्रिंशद्देवता आवाह्य स्थापयित्वा नाममन्त्रैः पूजयेत् । तद्यथा । ओं सूर्याय नमः इदमासनं; ओं सूर्याय नम इदं पाद्यं; ओं एष अर्घ्यः, ओं आचमनीयं; ओं इदं स्नानं; ओं इदमाचमनीयं पुनः; ओं इदं वस्त्रं; ओं इदमनुलेपनं; ओं इमानि पुष्पाणि; ओं एष धूपः; ओं एष दीपः; ओं इदं नैवेद्यं एवं सूर्यं पूजयित्वा ‘ ओं सोम ’ इत्यादि प्रणवादिनमोन्तैर्नाममन्त्रैः पूर्वोक्तद्वात्रिंशद्देवताः आवाहनादिक्रमेणैव पूजयेत् । अथवा वक्ष्यमाणैस्तद्देवताप्रकाशकैः वैदिकमन्त्रैरासनाद्युपचारान् कुर्वीत । तत्राचमनीयदानानन्तरं पञ्चामृतैः स्नानं कारयेत् ॥ एवं पूर्वोक्तैर्नाममन्त्रैः पूजा करणेऽपि समानम् । अतः सूर्याय नमः सूर्यं पयसा स्नपयामीत्यनेन प्रकारेण पञ्चामृतैरभिषेकः कार्यः ॥ एवं सोमादीनामपि । तत्रार्थं क्रमः दुग्धदध्याज्यशर्करामधूनि दुग्धदध्याज्यमधुशर्करा इति वा । आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य गौतम ऋषिः सोमात्मकं पयो देवता । गायत्री छन्दः क्षीरस्नाने विनियोगः । ओं आप्यायस्व समेतुते विश्वतस्सोमवृष्णिर्गन्धं—भवावाजस्यसंगथे ॥ इति क्षीरस्नानम् । ओं दधिक्राव्णोति मन्त्रस्य दधिक्रावा ऋषिः ॥ सुरभ्युत्पन्नदधि देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ दधिस्नाने विनियोगः ॥ दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्यवाजिनः । सुरभिनो मुखाकरत् प्रण आयूषितारिषत् ॥

इधिस्नानं परिकल्पयेत् ॥ शुक्रमसीत्यस्य यजुषः प्रजापतिः  
 ऋषिः ज्योतीरूपं आज्यं देवता । आज्यस्नाने विनियोगः ॥ शुक्र-  
 मसिज्योनिरसि तेजोऽसि इत्याज्यस्नानम् ॥ स्वादुः पवस्वेत्यस्य  
 मन्त्रस्य, वैश्वऋषिः, सोमात्मिका शर्करा देवता, जगती छन्दः  
 शर्करास्नाने विनियोगः ॥ ओं स्वादुः पवस्वदिव्याय जन्मने । स्वादु-  
 रिन्द्राय सुहवीतुनामे ॥ स्वादुर्भिन्नाय वरुणाय वायवे बृहस्पतये  
 मधुमां अदाभ्यः ॥ इति शर्करास्नानम् ॥ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य  
 गौतमऋषिः ॥ मधु देवता ॥ गायत्री छन्दः ॥ मधुस्नाने विनियोगः ॥  
 मधुवाता कनायने मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वानस्सन्त्वोषधीः इति  
 मधुस्नानम् ॥ एवं पश्चामृतज्ञादादन्तरं स्नानपुनराचमनवस्त्रदानान्तां  
 सपर्यां विधायानन्तरमिन्द्रादीनष्टौ लोकपालान् सूर्याभिमुखानावाह्य  
 पूजयेत् शिष्टसमाचारात् । अत्र मन्त्राः । इन्द्रेणिमन्त्रे मधुछन्द ऋषिः ॥  
 इन्द्रो देवता ॥ गायत्री छन्दः ॥ पूजायां विनियोगः ॥ मह्यं इन्द्रो  
 वज्रवाहुः षोडशीशर्मयच्छतु । स्वस्तिनो मधवाकरोतु हन्तुपाप्मानं-  
 योऽस्मान्देष्टि मन्त्रः ॥ अग्निं दूतमिति मेधातिथि ऋषिः ॥ अग्निदेवता ॥  
 गायत्री छन्दः । मन्त्रः ॥ अग्निं दूर्तं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य  
 यज्ञस्य सुकृतुम् ॥ यमाय सोममिति मन्त्रस्य यम ऋषिः यमो देवता ।  
 अनुष्टुप् छन्दः ॥ यमपूजायां विनियोगः ॥ यमाय सोमं सुनुत यमाय  
 जुहुताहविः । यमश्चयज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ मन्त्रः ॥ मोषूण  
 इत्यस्य मन्त्रस्य कण्व ऋषिः । निर्ऋतिर्देवता । गायत्री छन्दः ॥  
 निर्ऋतिपूजायां विनियोगः ॥ मोषूणः परापरा निक्कृतिर्द्रुहणा-  
 वधीत् । पदीष्ट तृष्णयामह ॥ त्वन्नो अग्ने वरुणेत्यस्य मन्त्रस्य वाम-  
 देव ऋषिः ॥ वरुणो देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ वरुणपूजायां  
 विनियोगः ॥

त्वंनो अग्न वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽवयासिसीष्ठाः ।  
 यजिष्ठो वह्नितम इशोशुचानो विश्वाद्देषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ नव-

वायुवृतस्यत इत्यस्य विश्व ऋषिः ॥ वायुर्देवता ॥ गायत्री छन्दः ॥  
 वायुपूजायां विनियोगः । तव वायवृतस्यतेत्वष्टुर्जामातरद्भुत ।  
 अवस्यावृणीमहे ॥ इति मन्त्रः ॥ सोमो धेनुमित्यस्य गौतम ऋषिः ॥  
 सोमो देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ सोमपूजायां विनियोगः ॥ सोमो  
 धेनुं सोमो अर्वन्तमाशु । सोमोवीरं कर्मण्यंददति । सादन्यं विदथ्यं  
 सभेयं पितु श्रवणं शोददाशतस्मै ॥ इति मन्त्रः ॥ तमीशान-  
 मित्यस्य गौतम ऋषिः ॥ ईशानो देवता ॥ गायत्री छन्दः ॥  
 ईशानपूजायां विनियोगः ॥ तमीशानं जगतः तस्थुषस्पतिं  
 धियं जिन्वमवसेहूमहेवयं । पूषानो यथा वेदसामसदृधे रक्षिता-  
 वायुरदन्धस्वस्तये ॥ ते च मन्त्रा उपलक्षणार्थाः ॥ अत इन्द्रादिप्रकाश-  
 कैर्वैदिकैर्मन्त्रैरिन्द्रादिपूजाः कार्याः ॥ अथवेन्द्राय नम इत्यादि  
 तद्देवतानाममन्त्रैर्वा लोकपालानर्चयेत् ॥ एवं लोकपालान् संपूज्या-  
 दित्यादीनां ग्रहाणां तत्तद्गणान् रक्तचन्दनप्रभृतीन् गन्धान् तत्त-  
 द्गणानि पुष्पाणि समभ्यर्च्य अविदेवतादिलोकपालान्तानां श्रीचन्दनं  
 यथोपपन्नानि कुसुमानि समर्पयेत् ॥ अथवा पूर्वोक्तचन्दनाद्यभावे  
 आदित्यादीनां सर्वेषामपि यथालाभोपपन्नं चन्दनं च पुष्पाणि च  
 समर्पयेत् ॥ ततो धूपदानम् ॥ चिन्तामणौ “दिवाकरकुजाभ्यां हि  
 दापयेद्रक्तचन्दनम् । चन्द्रे च भार्गवे चैव श्रीखण्डं च प्रदापयेत्” ॥  
 चतुरस्रं कुङ्कुमसहितः श्रीखण्डः ॥

“कुङ्कुमेन तु संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः ।

अगरुं चन्दनं दद्याद्राहुकेत्वर्कजेषु च ॥

ग्रहवर्णानि पुष्पाणि गायत्र्या धूपमाहरेत् ।

रवेः कुन्दरुक् धूपं शशिनस्तु घृताक्षताः ॥

भौमे सर्जरसश्चैव अगरुं च बुधे स्मृतम् ।

सिल्हकं गुरवे दद्याच्छुके बिल्वागरुं तथा ॥

गुग्गुलुं मन्दचारे तु लाक्षां राहोश्च केतवे ” ।

१. घ, पु.—जगती ।

२. सितवर्णं प्रदापयेत् घ, पु, पाठान्तरः दृश्यते ।

कुन्दरुक् सल्हकरसः ॥ सिल्हकः पिण्डकः ॥ सल्हकीरस इत्यर्थः ॥  
 विल्वागरुः विल्वफलमज्जासहितो गरुः ॥ मन्दचारः—शनैश्चरः ॥  
 राहुकेत्वोश्च लाक्षा ॥ पूर्वोक्तकुन्दरुकादिधूपाभावे सर्वेषां गुग्गुलुरेव  
 धूपः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः “धूपोदेयश्चगुग्गुलु” इति ॥  
 आदित्यादीनां कुन्दरुकादिधूपदानेन तदधिदेवताप्रत्यधिदेवतयोरपि  
 त एव धूपाः ॥ विनायकादीनां गुग्गुलुरेव ॥ तस्य सर्वसाधारण-  
 त्वात् ॥ एवं धूपदानानन्तरं दीपं दत्वा नैवेद्यं वक्ष्यमाणं दद्यात् ॥

“गुडोदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।  
 लोहिताय हविष्यान्नं बुधाय क्षीरषष्टिकम् ॥  
 दध्योदनं गुरोर्दद्याच्छुक्राय घृतमोदनम् ।  
 मिश्रितं तिलमाषैश्च नैवेद्यं च शनैश्चरे ॥

राहोर्मषोदनं दद्यात् केतोश्चित्रोदनं तथा । ”

इति ॥ हविष्यान्नं उत्पन्नं नीवारादि ॥ क्षीरषष्टिकं क्षीरमिश्रः षष्टि-  
 कोदनः । अथवा क्षीरषष्टिकाद्यन्नप्रभेदैः तदोदनः क्षीरषष्टिकोदनः ॥  
 पूर्वोक्तविधिनैवेद्याभावे यथालाभोपपन्नमोदनादि निवेदयेत् ॥ यथाह  
 याज्ञवल्क्यः ॥ “शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वक” मिति ॥  
 एवमधिदेवतादीनां तत्तद्गृहनैवेद्यं यथालाभमोदनादि समर्पयेत् ॥  
 विनायकस्य तु मोदकसहित ओदनादिः ॥ एवं नैवेद्यं दत्वा ताम्बूल-  
 दानानन्तरं ग्रहवेदिकाया ईशानादिदिग्भाग “अत्रणकलशं बहिर्द-  
 ध्यक्षतविभूषितं चूतादिपल्लवाच्छन्नं—चूताश्वत्थवटोदुम्बरप्लक्षपल्लव-  
 संयुक्तं फलवस्त्रयुगान्वितं अन्तः प्रक्षिप्तपञ्चरत्नं शुभनिर्मलजल-  
 परिपूर्णं सप्तमृत्तिकाभिः सर्वौषधिभिश्चोपेतं दृढं कलशमक्षतानामु-  
 परि स्थापयेत् ॥ तत्र कलशे वरुणमावाहयेत् ॥ तथा गङ्गादीनि  
 तीर्थानि च ॥ तथा च मत्स्यस्कन्दपुराणयोः

“प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।  
 चूतपल्लवसंछन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम् ।  
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभङ्गयुतं तथा ॥  
 स्थापयेद्व्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ।  
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रांश्च सरांसि च ॥  
 पञ्च भङ्गाश्च रत्नानि पूर्वोक्ताः पञ्च पल्लवाः ।  
 गजाश्वरथ्यावलमीकसङ्गमात् हृदगोक्षुलात् ॥  
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिजलान्वितम् ।  
 स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य शास्त्रवित् ॥  
 सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।  
 शठी वप्पक मुस्ता च सर्वौषधिगणः स्मृतः” ॥

अथ वरुणावाहनमन्त्रः ॥ तत्त्वायामीत्यस्य मन्त्रस्य शुनःशेष  
 ऋषिः ॥ वरुणो देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ वरुणावाहनादौ विनि-  
 योगः ॥ ओं तत्त्वायामि ब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो  
 हविभिः । अहेडमानो वरुणेहबोध्युरुशंसमान आयुः प्रभोषीः ॥  
 [तै. सं. का. २, प्र. १, अ. ११] ॥ एतच्च प्रदर्शनार्थम् ॥ अनोन्यै-  
 रपि वरुणप्रकाशकैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्वरुणाय नम इति नाममन्त्रेण  
 वरुणमावाह्य पूजयेत् ॥ अथ गङ्गाद्यावाहनमन्त्रः ॥

“सर्वे समुद्राः सरित स्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आद्यान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः” ॥

एवमादित्यादिदेवतावाहनादिवरुणस्थापनान्तं कर्म निर्वर्त्य  
 पूर्वप्रतिष्ठापिताग्नौ वक्ष्यमाणविधिवत् होमकर्म समारभेत् ॥  
 तत्रान्वाधानप्रयोगः ॥ अस्मिन् कर्मण्यादित्याद्याः नव प्रधानदेवताः  
 रुद्राद्याः नवाधिदेवताः, अग्न्याद्याः नव प्रत्यधिदेवताः विनाय-  
 काद्या इतरा अङ्गदेवताः ॥ समिच्चर्वाज्यनिलव्रीहयो हविः ॥  
 अथवा समिच्चर्वाज्यानि हविः चर्वाज्यामिश्रितं तन्त्रं साङ्गेन कर्मणा  
 सद्यो यक्ष्य इति समिधावग्नौ निक्षिपेत् ॥ एवमन्वाधानं विधाय  
 निर्वापः कार्यः ॥ तत्रायं प्रयोगः ॥ देवस्यत्वा सवितुः प्रसवे अश्विनो  
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सूर्यायत्वा जुष्टं निर्वपाभीति चतुरो मुष्टी  
 निरूप्यैव सोमाय मङ्गलायत्वेत्यादि प्रकारेण ग्रहेभ्यश्चतुरश्चतुरोमुष्टी-



निरूप्येनरासां सर्वाणां देवनानां कृते देवेभ्यो जुष्टं निर्वपा-  
मीति चतुरोसुष्टीनिर्वपेत् ॥ यद्वा तु प्रतिग्रहमष्टोत्तरशतं  
सहस्रं वा होमं कर्तुमिच्छति तदा सुष्टिचतुष्टयनिर्वापसम्पादित-  
द्रव्यस्य होमापर्याप्तत्वेन पूर्वोक्तनिर्वापानन्तरं होमपर्याप्तं द्रव्यं  
तृष्णीं निर्वपेत् ॥ एवं निरूप्य देवनार्थत्वात् त्रिः प्रक्षाल्य चरुं  
श्रपयित्वाभिघार्योदगुडास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ “कर्तव्या  
मन्त्रवन्तश्चरवः प्रतिदैवत”मिति ॥ एवं चरुश्रपणानन्तरं यथागृह्यं  
परिस्तरणाद्याज्यसंस्कारान्नकर्म करणानन्तरं यजमानो यष्टव्यः ॥  
देवतोद्देशेन होमी यद्व्यत्यागं कुर्वीत ॥ याजमानिकत्वात् स्वत्व  
त्यागस्य युगपदेकत्विक् साध्ये कर्मणि प्रत्याहुतिस्वत्वत्यागस्य  
कर्तुमशक्यत्वात् ॥ तत्रापि प्रमाणः ॥ नृपे सोम भौम बुध गुरु शुक्र  
शनैश्चर राहुकेतु रुद्रोऽसाश्चन्द्रविष्णु ब्रह्मेन्द्रयमकार चित्रगुप्ताग्नि  
जलभूविष्णु शक्रेन्द्राणी प्रजापति सर्प ब्रह्म गणपति दुर्गा वायव्यो-  
माश्विभ्यो गृह्योक्ताधारदेवताभ्यश्च प्रायश्चित्ताहुतिदेवताभ्यः  
स्विष्टकृदग्रे चेदं सम्पादितं समिच्चर्वाज्यव्रीहिनिलयवादि मया  
त्यक्तमित्यभिलपेत् ॥ केचन गृहपाकादोदनमुद्धृत्य ग्रहादीनुद्दिश्य  
जुहति ॥ तत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम् ॥ एवमुद्दिश्य त्यागे कृत  
इध्ममादायाज्यभागौ चक्षुषी हुत्वा सूर्यादिग्रहानुद्दिश्य होमार्थं  
सम्पादितेन समिदादिद्रव्येण प्रतिग्रहं प्रतिद्रव्यं दशदशाहुतीर्हुत्वा  
अधिदेवतादीनुद्दिश्य प्रत्येकं निस्र स्तिस्र एकैकां वाऽऽहुतीर्हुत्वा चत-  
सृभिव्याहुतिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा पश्चात् प्रतिग्रहमष्टाविंशति-  
रष्टोत्तरशतं अष्टोत्तरसहस्रं वा आवहितकमेण होमः कार्यः ॥  
तत्रापि समिच्चर्वाज्यतिलाद्य इति क्रमः ॥ समिदाज्यचरु-  
तिलाद्य इति वा ॥ अधिदेवतादीनामप्रधानदेवतात्वाद्धोमे न्यून-  
सङ्ख्यात्वस्वीकरणम् ॥ आसां समिधः पालाद्य एव ॥ मत्स्य-  
पुराणे ॥ क्वचन याज्ञवल्क्यश्च ॥

“अर्कः पालाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः स्मृताः ॥

एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेववा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः” ॥

अनेन वचनेन सध्वाज्यदध्नो समिदञ्जने समुच्चयवगम्यते ॥  
याज्ञवल्क्यस्तु विकल्पमाह ॥

“होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा पुनः” ॥

इति ॥ स्मृतिपुराणयोः स्मृतेः प्रावल्यात् पुराणवाक्यस्थश्चशब्दो बा-  
शब्दार्थो ग्राह्यः ॥ तथा मध्वादीनि समिदञ्जनेन विकल्पितानि ॥  
चिन्तामणौ ॥

“समिधश्चात्र कर्तव्या अष्टोत्तरसहस्रकाः ।

अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिरेव वा ॥

समिधां लक्षणं वक्ष्ये सङ्ख्यामासां तथैव च ।

विशीर्णां विदला ह्रस्वाः वक्राः ससुषिराः कृशाः ॥

अतिस्थूलातिदीर्घाश्च समिधः कार्यनाशनीः ।

विशीर्णाऽऽयुः क्षयं कुर्यां द्विदला पुत्रनाशिनी ॥

सुषिरा व्याधिजननी कृशाच रिपुवर्द्धनी ।

दीर्घा विदेशगमनी स्थूला चात्मविनाशनी ॥

अकृशा सुसमा स्थूला सार्द्रा च सुपलाशिनी ।

प्रादेशान्ताधिकान्यूनाः समिधः सर्वकर्मणि ॥

अर्को नाशयते व्याधिं पालाशः सर्वकामदः ।

खदिरश्चार्थलाभाय अपामार्गः सुदर्शनः ॥

अश्वत्थः सर्वकामाय सौभाग्योदुम्बरस्तथा ।

शमी शमयते पापं दूर्वाऽऽयुःसुविवर्द्धनी ॥

कुशा धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षसां विदुः ।

अष्टोत्तरं तु साहस्रं शतमष्टाधिकं तथा ॥

अष्टाविंशतिरष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् ।

होमान्ते दक्षिणां दद्यात् शान्त्यर्थं पुष्टिवर्द्धनीम्” ॥

मत्स्यपुराणे ॥

“देवानामपि सर्वेषामुपांशुपरमार्थवित् ।

स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥

होतव्यं च घृताद्यत्र चरु भक्तादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्यात्

होमं व्याहृतिभिः पुनः ॥ मन्त्रैर्दशाहुतिरित्यादि होमार्थं संपादितेन

समिदादिना ग्रहेभ्यः प्रत्येकं दशदश आहुतीर्दद्यात् । अधिदेवतादीनां

प्रत्येकं तिस्रस्मिन् एकैका वा इत्यादिभ्यः । होमं व्याहृतिभिः  
पुनरितिभूस्स्वादेव्याद्याभिश्चतसृभिश्चतस्र आहुतयं देवाः ॥

“ उडुङ्वाः प्राडुङ्वा वा कुरुब्रीक्षणपुङ्गवाः ।

मन्त्रवन्नश्च कर्तव्याश्चर्यः प्रतिदेवतम् ॥

हुत्वा तु तान्श्चस्व सस्यक ततो होमं समारभेत् ।

आकृष्णेनेति सूर्याय होमः कार्यो विजन्मना ॥

इमं देवेति सोमाय ब्राह्मणो जुहुयात् पुनः ।

अग्निर्मूर्धेति भौमस्य उदुध्यस्व बुधस्य च ॥

बृहस्पतेऽति जीवस्य शुक्रस्याज्ञान्पश्चिन्तः ।

शन्नो देवीः शनैर्मन्त्रः काण्डात्काण्डाच्च राहवे ॥

केतुं कृण्वन्तु केतूनां ग्रहमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।

रुद्रं व्यम्बकमन्त्रेण यवाद्यैर्होममाचरेत् ॥

आपोहिष्टेन्युमायाश्च स्योनेति स्वामिने तथा ।

विष्णोरिदं विष्णुरिति ब्रह्मा ब्रह्मेति मन्त्रतः ॥

त्रातारमिन्द्रस्मन्त्रेण इन्द्राय जुहुयात् पुनः ।

तथा यमस्य च आयं गौरिति होमः प्रकीर्तितः ॥

कालस्य ब्रह्मजज्ञान मिति मन्त्रः प्रशस्यते ।

चित्रगुप्तस्य मन्त्रस्तु “चित्रावसो” प्रकीर्तितः ॥

अग्निं दूतमिति मन्त्रेण वह्नौ च जुहुयाद्बुधः ।

उदुत्तमं वरुणेति अपां मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

भूमेः पृथिव्यन्तरिक्ष मिति वेदेषु पाठतः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः विष्णोर्मन्त्र उदाहृतः ॥

इन्द्रायेन्दुमिति मन्त्रः शक्रस्य च प्रकीर्तितः ।

१श्रीश्चतेति मन्त्रेण इति देव्याः समारभेत् ॥

प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापत इति स्मृतः ।

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते ॥

एष ब्रह्मायकृत्विष्य इति ब्रह्मण्युदाहृतः ।

विनायकस्य चातून इति मन्त्रो बुधैः स्मृतः ॥

जानवेदस मन्त्रेण दुर्गायां जुहुयाद्धविः ।  
 यावाङ्कशेति मन्त्रेण अन्तरिक्षं तु पश्चिमे ॥  
 वायोजेनेति मन्त्रेण वायुमन्त्र उदाहृतः ।  
 दस्त्रा युवाकवेति तु अश्विभ्यां मन्त्रमुच्चेरेत् ॥  
 पूर्णाहुतिश्च मूर्ध्नि दिव इत्यभिपातयेत् ॥

अथ होममन्त्रः ॥ आकृष्णेनेति मन्त्रस्य हिरण्यस्तप ऋषिः ॥  
 सविता देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ सूर्यप्रीतये समिदादिसम्पादि  
 तद्रव्यहोमे विनियोगः ॥ अकृष्णेनेति मन्त्रः माध्यंदिन पाठः ॥  
 तैत्तिरीयाणां तु आसत्येन रजसावर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं  
 च । हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवनाविपश्यन् ॥  
 इमं देवेति सोममन्त्रस्य गौतम ऋषिः ॥ सोमो देवता ॥ त्रिष्टुप्  
 छन्दः ॥ सोमप्रीतये समिदादिकं पूर्ववत् ॥ इमं देवेति माध्यंदिन  
 पाठः मन्त्रः । तैत्तिरीयाणां तु आप्यायस्वसमेतुने विश्वतस्सोम-  
 वृष्णिग्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ अग्निर्मूढेति मन्त्रस्य विरूप ऋषिः ।  
 अंगारको देवता । गायत्री छन्दः अंगारकप्रीतये समिदादिसंपादित-  
 द्रव्यहोमे विनियोगः । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः प्रथिव्या  
 अयं-अपां रेतांसि जिन्वति ॥ उद्बुध्यस्वेति बुधमन्त्रस्याग्नि  
 ऋषिः ॥ बुधो देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ बुधप्रीतये ॥ उद्बुध्यस्वेति  
 मन्त्रः । बृहस्पति इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः ॥ बृहस्पतिर्देवता ॥  
 अनुष्टुप् छन्दः ॥ बृहस्पति प्रीतये० ॥ बृहस्पति इति मन्त्रः ॥ अन्ना-  
 त्परिस्नुत इति वैश्वदेवकाण्डान्तः पातित्वाद्धिष्वे देवा ऋषयः ॥  
 शुक्रो देवता ॥ षट्पदा जगती छन्दः ॥ शुक्रप्रीतये० अन्नात्परिस्नुत-  
 मिति मन्त्रः ॥ स्वाहा ॥ अधिकं तैत्तिरीयशाग्वे वोक्तम् ॥ शन्नो  
 देवीरिति शनैश्चरमन्त्रस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः ॥ शनैश्चरो देवता ॥  
 उष्णिक् छन्दः ॥ शन्नो देवीरिति मन्त्रः ॥ कयानश्चित्र इति राहु-  
 मन्त्रस्य वामदेव ऋषिः ॥ राहुर्देवता ॥ गायत्री छन्दः ॥ राहुप्रीतये० ॥  
 कयानश्चित्र इति मन्त्रः ॥ काण्डात्काण्डाद्वा ॥ केतुं कृण्वन्निति  
 केतुमन्त्रस्य मधुछन्दा ऋषिः ॥ केतवो देवता ॥ गायत्री छन्दः ॥  
 केतुप्रीतये० ॥ सम्पादितः सर्वमन्त्रैश्च ॥ केतुं कृण्वन्निति मन्त्रः ॥  
 इति ग्रहमन्त्राः ॥ अथाधिदेवतामन्त्राः ॥ व्यम्बकमिति रुद्रमन्त्रस्य

वसिष्ठ ऋषिः ॥ रुद्रो देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ त्र्यम्बकमिति मन्त्रः ॥  
 श्रीश्ववदकन्दः ॥ विष्णोरशदम् ॥ आ ब्रह्मन् ॥ सजोषमिन्द्रः ॥  
 यमाय न्वा ॥ कादिरसि चित्रावसो ॥ ग्रहदेवता अधिदेवताश्चा-  
 स्मिन्माने ॥ अथ अधिदेवताः ॥ सनः ॥ आपो अथविदमि ॥ इदं विष्णुः ॥  
 इदं देवी ॥ प्रजापतेन ॥ नमोस्तु ब्रह्मजज्ञानम् ॥ अधिदेवता वसि-  
 ष्ठांक्ता मन्त्राः ॥ अथ प्रत्यधिदेवता ॥ आनो भद्रानुवाकन वसिष्ठेन  
 प्रदर्शिता ॥ अथ विनायकादि पञ्च देवता मन्त्राः ॥ आनून इत्यस्य  
 विनायकमन्त्रस्य कुसीद तुरशीदी ऋषिः ॥ विनायको देवता ॥  
 गायत्री छन्दः ॥ विनायकप्रीतये ॥ आनून इति मन्त्रः ॥ जातवेदस  
 इति दुर्गामन्त्रस्य कश्यप ऋषिः ॥ प्राक्तनमन्त्रस्येतन् द्विः लिखितम्  
 पुस्तके, दुर्गा देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ दुर्गाप्रीतये ॥ जातवेदस  
 इति मन्त्रः ॥ वायो ये ते वायुमन्त्रः ॥ या वां कशेति मन्त्रः आका-  
 शस्य ॥ दस्त्रा युवा कव अश्विनीकुमारयोर्मन्त्रः ॥ एषा उषामन्त्रस्य  
 प्रस्कण्व ऋषिः ॥ अश्विनौ देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥ अश्विप्रीतये ॥  
 एषा उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः स्तुषेवां अश्विना वृद्धन  
 स्वाहा ॥ एभिर्मन्त्रैस्सूर्याद्यानां देवतानां पूर्वोक्तप्रकारेण होमं कृत्वा  
 जयादि होमकरणपक्षे जयादीन् हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतीर्हुत्वा सूर्यानं  
 दिव इत्यनेन पूर्णाहुतिं जुहुयात् ॥ सूर्यानं दिव इत्यस्य मन्त्रस्य  
 भरद्वाज ऋषिः ॥ वैश्वानरो देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः पूर्णाहुतिहोमे  
 विनियोगः ॥ सूर्यानं वासोर्द्धारां पातायोपरि

“औदम्बरीमथार्द्रां च ऋज्वीं कोटरवर्जिताम् ।

बाहुमात्रां सुचं कृत्वा ततः स्तम्भद्वयोरपि ॥

घृतधारां तथा सम्यग्गग्नैरुपरि पातयेत्” ।

अत्रायं प्रकारः ॥ बध्वोपरिस्तम्भविधृतामौदम्बरीभक्तिप्रमाणां  
 सुचं निधाय तदुपरि शृङ्खलाविधृतेन निर्मलघृतपूरितेन कुम्भे-  
 नाधो यवमात्रछिद्रेणाज्यं मुञ्चताऽग्नैरुपरि वासोर्द्धारां च पात-  
 येत् ॥ तस्यां घृतधारायां सुक् प्रणालितयाऽग्नौ पतन्त्या  
 माग्नेयादीनि सूक्तानि श्रावयेत् ॥ तत्राग्नेया अग्निमीडे पुरोहित-  
 मित्यादि मधुछन्दा आर्षं गायत्री छन्दस्कम् ॥ वैष्णवन्तु विष्णोर्नु-



कमिन्नादि षडर्थं दीर्घनसमन्वयमनुष्ठुप् छन्दस्कम् ॥ रौद्रं च आते  
 पितरिति पञ्चदशार्थं गृह्यसमन्वयं त्रैष्टुभम् ॥ ऐन्दवं स्वादियं वि  
 दशार्थं गावत्रं महावैश्वानरम् ॥ महावैश्वानराख्यं आरण्यके षष्ठे  
 प्रपाठे सामद्वयम् ॥ एतच्च वैश्वानराख्यमर्थं वैश्वानरदेवतं जगती  
 पङ्क्तिं बृहती छन्दस्कम् ॥ ज्येष्ठसाम तु मूर्धानं दिव इत्यस्यामृचि  
 गीतम् ॥ तच्च भरद्वाजार्थं वैश्वानरदेवतार्थं त्रैष्टुभम् ॥ तमानं दिव  
 इति मन्त्रः ॥ इयञ्च पूर्णाहुतिः फलसहिता भवति ॥ केचन स्विष्ट-  
 कृद्धोममिच्छन्ति ॥ अतः स्विष्टकृद्धोमपक्षे प्रायश्चित्ताहुतिपूर्वं  
 जयादिहोमानंतरं स्विष्टकृद्धोमः ॥ जयादि होमाकरणपक्षे प्राय-  
 श्चित्ताहुतिभ्यः पूर्वमेव स्विष्टकृत् ॥ यथाह गोभिलः “ प्राक्  
 स्विष्टकृत आवाप ” इति ॥ अस्यार्थः ॥ आवापः प्रक्षेपः ॥  
 ग्रहयज्ञे च समिदादिहोमा विहिताः ॥ जयादयो हि  
 कर्मसमृद्धिकामेन हूयन्ते ॥ अतः समृद्धिकामो नात्र प्रक्षिप्यन्त  
 इत्यारा जयादयः ॥ एवमन्यत्राप्यावापशब्दो विज्ञेयः ॥ आवापः  
 स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्धोमात्प्राग्भवति ॥ अग्रे स्विष्टकृते स्वाहेति  
 स्विष्टकृद्धोममन्त्रः कृष्माण्डहोमप्रकरणोक्तमन्त्रो ग्राह्यः ॥ अतश्च  
 स्विष्टकृद्धोमान् हुत्वा ततः स्विष्टकृतं च हुत्वा फलभूयस्त्वकामो  
 वसोर्द्धारां जुहोति ॥ तत्प्रकारस्तु चिन्तामणौ “ घृतकुम्भं वसोर्द्धारां  
 विहिताः चमकानुवाका रुद्रविधान प्रकरणदर्शितः ॥ तेषामाग्नेयादि  
 मानकत्वात् ॥ गो अग्नेत्यात्मकस्य साम्नो लिखितुमशक्यत्वा  
 चेनान्याग्नेयादिसूक्तानि पाठतो न क दर्शितानि ॥ यानि चाग्निमीडे  
 विष्णोर्नुकां आते पितः स्वादिष्टेयती कतः सूक्तानि अग्रे दर्शितानि  
 तानि तानि प्रदर्शितार्थानि ॥ अत अन्यान्यपि अग्न्यादिदेवत्यानि  
 स्वशाखासमाम्नातानि यथान्यासं पठेत् ॥ ये च सूर्यसोमादि प्रका-  
 शकाश्च ॥ आ कृष्णेनेत्येवमादयो मन्त्राः पूर्वप्रदर्शिता स्तेऽप्युपलक्ष-  
 णार्थाः ॥ तस्मात्स्वशाखापरिपाठिताः सूर्यसोमादिप्रकाशका यथोपासं  
 होमादिकर्मसु ग्राह्याः ॥ तत्तथा तदार्षादिकमपि विज्ञेयम् ॥ अथ  
 प्रकृतोपयुक्ता मीमांसा प्रस्तूयते ॥ तद्यथा ॥ चत्वारो विधयः ॥  
 उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरिति ॥ अज्ञा-  
 तज्ञापनं उत्पत्तिविधिः ॥ एतच्च मीमांसायां द्वितीयाध्यायप्रमेयं ॥

शेषन्वाज्ञापनं विनियोगविधिः ॥ एतच्च तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यम् ॥  
 प्रयोगविधिः-इतिकर्तव्यताविधिः ॥ अज्ञानां क्रमादिविधिरित्यर्थः ॥  
 एतत्तु चतुर्थपञ्चमाध्यायप्रमेयम् ॥ अधिष्ठात्रविधिः-कर्मपदसंबोधनं  
 कर्तृविशेषविधिरिति यावत्-अयं च विधिः षष्ठाध्यायप्रमेयः ॥ एवं  
 स्थिते यत्र पृथग्वाक्यान्त्युत्पन्नविनियोगादिविधायकाणि विद्यन्ते  
 तत्र चत्वारोपि विधयश्चतुर्भिर्वाक्यैः सम्पद्यन्ते ॥ यत्र त्रीण्येव  
 वाक्यानि तत्र यथायोगं त्रिभिरेव वाक्यैर्विधिचतुष्टयनिर्वाहः ॥  
 यत्र तु द्वे तत्र तु द्वाभ्यां विधिचतुष्टयनिष्पत्तिः ॥ यत्रचैकं तत्रैकमेव  
 वाक्यं विध्यवस्थाचतुष्टयमनुभवतीत्येवं मीमांसकनिर्णयः ॥ एवमेव  
 प्रकृतेऽपि आवाहनप्रभृति विसर्जनान्तरेषूपचारेषु यत्र यत्र पृथक्  
 मन्त्राः विहिताः तत्र तत्र नैः मन्त्रैः ते उपचाराः कर्तव्याः येषु येषु  
 उपचारेषु विशेषेण न विनियुक्ता मन्त्राः तेष्वप्युपचारेषु तत्तद्देवता-  
 प्रकाशका आवाहनहोमादिषु विनियुक्ता एव मन्त्राः कर्तुरिच्छया  
 शेषतां भजन्ते ॥ यद्यप्यग्निर्मूर्धा दिव इत्यादयो मन्त्रा अग्न्यादि  
 प्रकाशकत्वेनाग्न्यादिदेवत्या न साक्षाद्भौमादिप्रकाशकास्तथापि  
 गार्हपत्यमुपतिष्ठत इतीन्द्रप्रकाशकाः या ऋचस्तु गार्हपत्योपस्थाने  
 शेषत्वबोधनादि यथाकथञ्चिदिन्द्रादिपदानामिदि परमैश्वर्य इत्या-  
 द्यर्थाचिन्तनेन योगपूज्याः गार्हपत्ये वृत्तिरिवाग्निर्मूर्धा दिव इति मन्त्रो  
 भौमाय कीर्तयेदित्यादिभिः पूर्वप्रदर्शितवाक्यैरग्निर्मूर्धेत्यादि मन्त्रा-  
 णां भौमादिशेषत्वबोधनादग्न्यादिपदानां भौमादिषु यथाकथञ्चि-  
 द्वृत्तिरवगन्तव्या साच वृत्तिरेवं गत्यर्थादग्निधानोरग्निशब्द उत्पन्नः ॥  
 भौमोपि गमनशीलः ॥ अथवाऽग्निवर्णत्वाद्भौमस्याग्निशब्दवा-  
 च्यत्वम् ॥ उद्बुध्यस्वाग्र इत्यत्राप्यग्निशब्दः पूर्ववत् बुधे वर्तते ॥  
 ततो भूयिष्ठत्वाद्वा उद्बुध्यस्वेत्यस्मिन् पदे बुधवर्णश्रुते-  
 र्वाऽप्यक्षरसाम्याग्निर्ब्रूयादिति श्रुतेः ॥ यथा पश्यकः कश्यपो भवतीति  
 श्रुतिः ॥ अन्नात्परिस्तुत इत्यस्मिन् मन्त्रे विपानं शुक्रमन्धस इति  
 शुक्रपदं नामसाम्याच्छुके वर्तते ॥ शन्नो देवीरिति मन्त्रे शनिनाम-  
 स्मारकस्य शं न इति वर्णद्वयस्य विद्यमानत्वात् स मन्त्रः शनियो-  
 तकः ॥ कयानश्चित्र आभुवदित्यत्र चित्रपदं श्रूयते ॥ चित्रस्य  
 राहुः यतः शिरसा लक्ष्यते ॥ अनयैव दिशाऽन्यत्रा प्यूहनीयम् ॥

एवं तत्तद्देवताप्रकाशकत्वमवगन्तव्यम् ॥ या तेनेत्युच्यते सा  
देवतेति सर्वाहुक्रमणिकापरिभाषायामभिधानात् ॥ अन्यथाऽन्या  
पूज्याऽन्यमन्त्राभिधेयेतिविरोधः स्यात् ॥ अथ प्रकृतमनुसरामः ॥  
एवं पूर्णाहुत्यनन्तरं चसुधारां विधाय गृह्योक्तप्रकारेण पूर्णपात्र-  
विमोकादि कर्म कृत्वा पूर्वस्थापितवारुणकलशमादाय वक्ष्यमाण-  
मन्त्रैर्वक्ष्यमाणलक्षणापेनैर्द्विजैः सपत्नीकपुत्रादि परिवृतस्य यज-  
मानस्याभिषेकः कार्यः ॥ तथा च मत्स्यपुराणे—

“अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।

पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्राग्मुखैः ॥

अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्त्रग्दामधूपितैः ।

यजमानस्य कर्तव्यं स्नपनं मूर्ध्नि तैर्द्विजैः”

अभिषेकमन्त्रेणेत्येकवचनं मन्त्रोपाध्यभिप्रायेण ॥ वाद्यमङ्गल-  
गीतकैरिति सहार्थे तृतीया ॥ कुम्भेन तेनैवेति । तेन । पूर्वं ईशान-  
दिग्भागस्थापितेन ॥ एवकारेण कलशान्तरेण तदुदकं नीत्वाऽभिषेको  
निषिध्यते ॥ प्राग्मुखैरिति स्नपनकर्तृकर्त्तृविशेषणम् ॥ अथमभि-  
प्रायः ॥ यदि यजमानः पूर्वाभिमुखस्तर्हि द्विजा उत्तराभिमुखाः ॥  
ईशानदिग्मुखा वा ॥ दिक्त्रयस्यापि माङ्गलिकत्वात् ॥ चतुर्भि-  
रित्येतच्च वृत्तविवक्षितं उल्लेखणार्थम् ॥ अथाभिषेकमन्त्राः ॥ तत्र वैदिकैः  
स्वशाखोक्तमन्त्रा ग्राह्याः ॥ स्मार्तमन्त्रा स्तुः—

“सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथ स्तथा सङ्कर्षणो विभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।

आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥

वरुणः पवनश्च धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥

कीर्तिर्लक्ष्मी धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधो जीवसितार्कजाः ॥

ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च नरिणाः ।  
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥  
 ऋषयो मुनयो गावो देवमानस एव च ।  
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैन्याश्चाप्सरसां गणाः ॥  
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनाणि च ।  
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥  
 सरितः सागराः शैलास्नीर्थानि जलदा नदाः ।  
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

एवं स्नापयित्वा पूर्वोपकल्पितैः सर्वांषधिगन्धादिभिः सपत्नीकं  
 यजमानं स्नापयेत् ॥ सर्वांषधादिभिः स्नानाय तैर्मस्तकप्रभृति  
 गात्राण्यनुलिप्य पश्चान्निर्मलोदकेन स्नानम् ॥ ततः शुक्लाम्बरधरः  
 सन्नग्रेः पश्चादवस्थित ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यात् ॥ मत्स्यपुराणे—

“ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलपनः ।  
 सर्वांषधैः सर्वगन्धैः स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥  
 यजमानः सपत्नीक ऋत्विजश्च समाहिताः ।  
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः” ॥

अत्रायं दक्षिणादानप्रकारः ॥ वरणक्रमेणोदङ्मुखोपविष्टायर्त्विजे  
 प्राङ्मुख उपविष्टो यजमानः कुशयवजलपाणिः सन् वक्ष्यमाणं नत्त-  
 देवतामन्त्रं पठित्वा कृतस्यैतस्य कर्मणः साद्गुण्यार्थममुकगोत्रा-  
 यामुकशर्मणेऽमुकवेदाध्यायिनेऽमुकद्रव्यं संप्रदद इतिवा द्रातुमुत्सृ-  
 जामीतिवा वदेदिति दक्षिणा अपि ॥ मत्स्यपुराणे—

“सूर्याय कपिलां धेनुं दद्याच्छाङ्ग्वं तथैन्दवे ।  
 रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय ककुदान्वितम् ॥  
 बुधाय जातरूपश्च गुरवे पीतवाससी ।  
 श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णां गामर्कसूनवे ॥  
 आयसं राहवे दद्यात्केतुभ्यः छागमुत्तमम् ।  
 सुवर्णेन समा कार्या यजमानेन दक्षिणाः” ॥

धुरन्धरोऽनङ्गान् ॥ जातरूप= सुवर्णः ॥ सुवर्णेन समा इति  
 सूर्यस्य दक्षिणा धेनो यावती मूल्येन या या दक्षिणा न्यूना भवति



तावत्तावन्मूल्यं सुवर्णं तस्याः तस्याः पूर्णां तत्तत्समकालमेव दातव्यम् ॥ तत्रात्र सुवर्णमन्त्राः पृथक् पृथक् पठनीयाः ॥ “सुवर्णमथवा दद्याद्गुह्या येन तुष्यति । स्वमन्त्रेण प्रदातव्याः सर्वाः सर्वस्य दक्षिणा” इति चिन्तामणौ दर्शनात् ॥ एतच्चाल्पधनविषयम् ॥ प्रभूतधनेन स्वस्य मूल्यसमं सुवर्णं दातव्यम् ॥ गवाद्यभावे तु तन्मूल्यसुवर्णं दातव्यम् ॥ तत्राप्यल्पधनेन प्रथमोपात्त गोमूल्यं; तत्राप्यशक्तं श्रेत् “गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धं पादमेव चे”ति दिशा सर्वत्र परिकल्पनीयं ॥ तत्र क्रमेण मन्त्रा अपि मत्स्यपुराणे ॥

कपिलादानमन्त्रः “कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रोहिणि । तीर्थदेवमयी यस्मा दन्तः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

अथ शङ्खदानमन्त्रः ॥

“पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानान्तु मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

अथर्षभदानमन्त्रः ॥

“धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक ।

अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

हिरण्यदानमन्त्रः ॥ “हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमबीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदं अतश्शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

पीतवस्त्रदानमन्त्रः ॥

“पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।

प्रदानात्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

अश्वदानमन्त्रः ॥

“विष्णुरश्वस्य रूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।

चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

धेनुदानमन्त्रः ॥

“धेनुस्त्वं पृथिवी सर्वा यस्मात्केशवसन्निभा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

लोहदानमन्त्रः ॥



“ यस्मादायस कर्माणि अदाधाराणि सर्वदा ।  
हे लोह लाङ्गलादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

छागदानमन्त्रः ॥

“ यस्मात्त्वं छाग यज्ञाना माहुतित्वे व्यवस्थितः ।  
यानं विभावसोर्नित्य मनः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

तत्तत् ग्रहोक्तमुख्यदक्षिणाभावं सर्वेभ्य आदित्येभ्यो यथा शक्त्य-  
लङ्कृतामेकैकां गां दद्यात् ॥

तत्र गोदानमन्त्रः ॥

“ गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।  
यस्मात्तस्मात्सुखं मेस्या दिहलोकै परत्र च ” ॥

सर्वेभ्यपि दक्षिणापक्षेषु पूर्वोक्तदक्षिणाव्यतिरेकेण शय्या-  
रत्नानि भूमिमृत्विग्भ्योवाऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणा देया ॥  
एतच्च विभवे सति ॥ तत्र शय्यादानमन्त्रः ॥

“यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।  
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तस्माज्जन्मनि जन्मनि” ॥

रत्नदानमन्त्रः ॥

“यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।  
तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ” ॥

अथ भूमिदानमन्त्रः ॥

“यथा च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।  
दानान्यन्यानि मे शान्तिं भूमिदानाद्भवत्विवह” ॥  
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः ।  
वस्त्रकाञ्चनरत्नाद्यैर्माल्यगन्धानुलेपनैः” ॥

एवं ग्रहादीन् सम्पूज्य दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वा वह्निं प्रदक्षि-  
णीकृत्य ग्रहवेदिकासमीपं गत्वा सूर्यादीन् प्रदक्षिणीकृत्य च तेभ्यः  
पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ॥ विसर्जयेत् ॥ अथ विसर्जनमन्त्रः ॥

“यान्तु देवगणाःसर्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।  
इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च” ॥

पार्थिवात्प्रदेशाद्यान्तिवत्यर्थः ॥

“अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।  
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥  
यस्य पीडाकरो नित्य मल्पवित्तस्यवा ग्रहः ।  
तन्तु यत्नेन सम्पूज्य शेषानभ्यर्चयेद्बुधः” ॥

तन्तु यत्नेनेति पीडाकरं ग्रहम् ॥ यत्नेन प्रयत्नेन ॥ पीडाकरं  
ग्रहं पूर्वोक्तरीत्याऽधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितं पूजयित्वा शेषानपि  
ग्रहान् पुष्पाञ्जल्यादिभिर्यथाशक्ति सम्पूजयेत् ॥ इयं च प्रतिकूल-  
ग्रहपूजा तत्तद्भासरे कर्तव्या ॥ राहुकेत्वोः पृथक्त्वाभावान्मन्दवारो  
ग्राह्यः ॥ “शनैश्चरादीन् मन्दवारे तु पूजयेत् प्रयत्नो नरः” इति बौधाय  
नकारिकातः ॥

“ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणास्तु विशेषतः ।  
पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः ॥  
तस्मान्न दक्षिणाहीनं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।  
विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ॥  
निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्वेगाश्रितेषु वै” ॥

इति नवग्रहयज्ञः ॥

अथ कर्मविपाकोपयुक्तमथादि सुवर्णं रजतं धान्यं भूमि-  
प्रमाणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥

“जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।  
तेऽष्टौ लक्षास्तुतास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥  
गौरस्तु ते त्रयः षट्के यवोमध्यं तु ते त्रयः ।  
कृष्णलाः पञ्चते माष स्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥  
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।  
त्रयः कृष्णलः”

इत्यादि ॥ ते मध्यं यवास्त्रयः कृष्णलः ॥ कृष्णलो गुञ्जा ॥  
ते कृष्णलाः पञ्च माषकः ॥ ते माषाः षोडश सुवर्णः ॥ चत्वारः  
सुवर्णाः पलम् ॥ पञ्च सुवर्णाः पलं वा ॥ अगस्त्यप्रोक्तोपि ॥

“यवः स्यात्सर्पपैः षड्विंशतिर्गुञ्जा च स्यान्त्रिभिर्गवैः ।

गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको मापकः परिकीर्तितः ॥

भवेत् षोडशभिर्मर्षैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतः ।

चतुर्भिः पलमेतस्य दशशो धरणं विदुः ॥

एतस्य पलस्य दशैव धरणं विदुः । दशपलानि धरमित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ “पलं सुवर्णश्चत्वारः पलानि धरणं दशे”नि सुवर्ण-प्रमाणम् ॥ अथ रूप्यप्रमाणम् । याज्ञवल्क्यः ॥

“द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥

निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः” इति ॥

द्वे कृष्णले द्वे गुञ्जे पूर्वोक्तरूप्यमाषो भवति ॥ मध्यमयवषट्क-परिमित एको रूप्यमाषो भवतीत्यर्थः ॥ ते माषाः षोडश धरणम् ॥ दशभिर्धरणैः शतमानमित्युच्यते ॥ तदेव पलमभिधीयते ॥ चत्वारः सुवर्णा निष्कः ॥ अत्र रजतप्रमाणे हेमप्रमाणोक्तसुवर्णशब्दोपादानं हेमप्रमाणोक्तमाषप्राप्त्यर्थः ॥ अत्र पञ्चकृष्णलिको माषः ॥ न कृष्ण-लद्वयपरिमितः ॥ तैः षोडशभिर्मर्षै रेणुकः सुवर्णः ॥ ते च सुवर्णाश्चत्वारो निष्कम् ॥ हेमप्रमाण भूतचतुस्सुवर्णमानोन्मितं रजतं निष्क इत्यर्थः ॥ मनुः ॥

“द्वे कृष्णले समधृतं विज्ञेयो रूप्यमाषकः ।

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥

चतुः सौ वर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः” ॥

समधृत इति मध्यमयवप्रमाणधृत इत्यर्थः ॥ यत्र तैः सुवर्णो निष्क इत्यभिधीयते ॥ सौवौ निष्कं दद्यादित्यादिषु तत्र हेमप्रमाण भूतसुवर्णचतुष्टयोन्मितं हेमद्रव्यमेव हेमनिष्कशब्दवाच्यम् ॥ न रजतद्रव्यम् ॥ अथ धान्यादिप्रमाणम् ॥ स्कन्दपुराणे

“यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः ।

माषामुद्गामसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥

इयामाका श्रैव नीवाराः जर्तिलाः सगवेधुकाः ।  
कोविदारसमायुक्ता तथा वेणुयवाश्रये ॥  
ग्राम्यारण्याः स्मृताद्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ”

वाराहपुराणे

“ पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टिमेकं पलं स्मृतम् ।  
अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौतुपुष्कलम् ॥  
पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।  
चतुराढको भवेद्रोण एतन्मानस्य लक्षणम् ” ॥

भविष्यत्पुराणे

“पलद्वयं तुप्रसृतं द्विगुणंकुडुवं मतम् ।  
चतुर्भिःकुडुबैःप्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥  
आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।  
कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणस्तु षोडश ॥  
पलश्च कुडुवप्रस्थ आढको द्रोण एव च ।  
धान्यमानेषु बोद्धव्यः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥  
द्रोणैःषोडशभिःखारी विंशत्या कुम्भ एव च ।  
कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसङ्ख्या प्रकीर्तिता” ॥

विंशत्या कुम्भ इति विंशतिद्रोणैरित्यर्थः ॥ अत्र धान्य-  
सङ्ख्येत्युपलक्षणम् ॥ एतदेव द्रवद्रव्यविषयेपि ॥ स्कन्दपुराणे  
पलद्वयेन प्रसृतं मानवमिति ॥ द्रोणद्वयं कुम्भ इत्येक पक्षः ॥  
कुम्भस्यैव शूर्प इति संज्ञान्तरम् ॥ विंशत्या द्रोणैः कुम्भ इत्येकः  
पक्षोऽपरः ॥ पलसहस्रपरिमाणः कुम्भ इति दानविवेकः ॥ द्वादश-  
पलाधिकपञ्चशतपरिमाणः कुम्भ इत्यपरे ॥ एते च पक्षा देशकाल-  
शक्त्याद्यपेक्षया योज्याः ॥ त्रिकाड्यादिनिखंडौ च ष्पाद्यानिघण्टिवै (?)

“मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः गुञ्जापश्चाद्यमाषकः ।  
तेषोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥  
सुवर्णविस्वो हेम्नोक्ष कुरुविन्दुस्तु तत्पले ।  
तुलास्त्रियांपलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला ॥  
आविना दश भाराःस्यु शाटको भार आचितः” ।

इति धान्यादिकमानम् ॥ अथ भूमिमानम् ॥ मार्कण्डेयपुराणे

“परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्महीरजः ।

बालाग्रं चाप्यलिख्या च यूका चाथ यवोद्गुलम् ॥

क्रमादष्टगुणानाहु यैवानष्ट ततोद्गुलम् ।

षड्गुलपदं प्राहु विंशतिर्द्विगुणः स्मृतः ॥

द्वौ वितस्ती ततो हस्तो ब्रह्मर्तार्थद्विजेष्टनान् ।

चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नाडिका तद्युगेन तु ॥

क्रोशो धनुःसहस्रेद्रे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ।

द्विगुणा योजनं तस्मात्प्रोक्तं सङ्ख्यानकोविदैः” ॥

वसिष्ठः

“दशहस्तेन वंशेन दशवंशात्समन्ततः ।

पञ्चवाऽभ्यधिकान् दद्यादेतद्गोचर्मवोच्यते” ॥

बृहस्पतिः

“दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डानि वर्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्यो ददातियः” ॥

मत्स्यपुराणे

“दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डानि वर्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्म मानमाह प्रजापतिः” ॥

इति भूमिमानम् ॥ इति परिमाणप्रकरणम् ॥ अथ कर्मविपाक  
प्रकरणोपयुक्तकृच्छ्रादिलक्षणानि ॥ तत्र पादकृच्छ्रस्वरूपापरिज्ञान  
प्राजापत्यस्वरूपस्य ज्ञातुमक्यत्वात् प्रथमं पादकृच्छ्रमभिधीयते ॥  
याज्ञवल्क्यः

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचिनेन तु ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः” ॥

एकभक्तं नाम दिवैकस्वोदित मध्याह्न कालसकृद्भोजनम् नक्तं  
तु सूर्यास्तमयानन्तर मुक्तकाले सकृत्कृतभोजनम् । दिवा रात्रौ  
वाऽप्रार्थितोपनतस्य सकृद्भोजनमयाचितम् । दिवैवाप्रार्थितोपनतभो-  
जनमित्यपरे । स्वकीयस्य वा परकीयस्य वाऽन्नस्य याचनं यस्मिन्न  
विद्यते तद्रुक्तमयाचितम् ॥ दिवा रात्रावप्यभोजनमुपवासः । एवं



चतुरहस्त्राध्यः पादकृच्छ्रः । एकभक्तादौ च ग्रास सङ्ख्यानियमाः  
पराशरेणोक्ताः ॥

“सायन्तु द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदशस्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतं ” मिति ॥

सायं नक्तम् ॥ प्रातरेकभक्ते ॥ आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेणाह

“सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्यास्तु परं निरशनास्त्रयः” ॥

कुक्कुटाण्डप्रमाणाः स्युर्यथा चास्यं विशेत्सुखम् ” । इति ॥

अनयोश्च पक्षयोः शक्त्यपेक्षयाऽयाचितं व्यहं

“सायं व्यहं तथा पादः प्रातः प्रातस्तथा व्यहम् ।

प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ॥

अयाचिते तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्” ।

प्रातः पादं एकभक्तत्रयम् । आयाचितमयाचितत्रयम् । त्रिरात्र-  
मुपवासत्रयं चेतिक्रमेणैकभक्तादीनां त्रयाणामानुलोम्येन स्वस्थान-  
वृद्धिरित्युच्यते ॥ यथाह मनुः ॥

“व्यहं प्रातः व्यहं सायं व्यहमद्याद्याचितम् ।

व्यहं परश्चनाश्रीयात्प्राजापत्यमथाचरन् ” ॥

प्रातिलोम्येन विवृद्धिरिति द्वितीयः पक्षः ॥ उपवासत्रयमया-  
चितत्रयं नक्तत्रयमेकभक्तत्रयमिति प्रातिलोम्येन स्वस्थान वृद्धिः ॥  
अमुं पक्षमाह वसिष्ठः ॥ प्रातिलोम्यं चरेयुरिति दण्डकलितवदावृत्ति-  
रिति तृतीयः पक्षः ॥ एकभक्तनक्तायाचितोपवासक्रमेणैकं कृत्वा  
पुनरेकभक्तादीन्यनुक्रमेण वर्तयेत् ॥ इयमावृत्तिर्दण्डकलितवदावृत्ति-  
रित्युच्यते ॥ एवं त्रिरावृत्तौ प्राजापत्यकृच्छ्रं भवति ॥ अमुमपि पक्षं  
वसिष्ठ एवाह ॥

“अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरसौ परौ ” ॥

पराक उपवासपरः ॥ तथा ॥

“अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्हर्मभृतां वरः ।

बालवृद्धातुरेप्येवं शिशुकृच्छ्रमुवाच हे”ति ॥

पूर्वोक्तपक्षत्रयमध्येऽन्यतमपक्ष पक्षाकारेण वक्ष्यमाणजपहोम  
विवर्जनेनाचरणं चतुर्थः पक्षः ॥ एवं पक्षमाहाङ्गिराः ॥

“तस्माच्छृद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदानव्यं जपहोमविवर्जितम्” ॥

इति ॥ प्राजापत्यलक्षणं मनुः ॥

“एकैकं ग्रासमश्नीयात् ग्रहानि त्रीणि पूर्ववत् ।

ग्रहंचोपवसेदन्त्यमिति कृच्छ्रं चरन् द्विजः” ॥

त्रीणि ग्रहानि नव दिनानि ॥ पूर्ववत् एकभक्तादिकाले  
तन्नियमयुक्तः सन्नित्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ “अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्  
पाणिपूरान्नभोजनः” । अयमेव पूर्वोक्तप्राजापत्यधर्मक एव ॥  
अयन्तु विशेषः ॥ एकभक्तनक्तायाचितेषु दिनेषु पाणिपूरमात्रं  
प्रसृतिपूरमात्रमन्नं भुञ्जीत ॥ न तु पूर्वोक्तद्वाविंशत्यादिग्रासानिति ॥  
अत्र च पाणिपूरणमन्नमात्रमेव विधेयम् ॥ न तु भोजनम् ॥ एक  
भक्तनक्तायाचितेषु प्राजापत्यभोजनं अप्राप्तं तदनुवादेन पाणिपूर-  
णान्नं विधीयत इति ॥ नोपवासदिनेषु पाणिपूरणान्नभोजनप्राप्तिः ॥  
ननु याज्ञवल्क्योक्तपाणिपूरणान्नग्रासमात्रभोजनयोः शक्त्यपेक्षो  
विकल्पः पापापेक्षो वा ॥ अतिकृच्छ्रपादे व्यवस्था प्रजापत्यादिव-  
दृष्टव्या ॥ इति कृच्छ्रलक्षणम् ॥ अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः (?) ॥ तत्र  
गौतमः ॥ अश्वभक्षपक्षस्तृतीयः ॥ स कृच्छ्रातिकृच्छ्र इति द्वादशरात्र-  
मित्यनुवर्तते ॥ अतो द्वादशरात्रमुदकेनैव वर्तनम् ॥ अतो द्वादशरात्रं  
उदकेनैवानुवर्तनं नान्येनेत्युक्तं भवति ॥ यमः ॥

“एकैकं पिण्डमश्नीयात् ग्रहं काल्ये ग्रहं निशि ।

अयाचितं ग्रहं पिण्डं वायुभक्षस्त्र्यहं वरम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत्पवित्रं पापनाशनम् ।

चतुर्विंशतिरात्रन्तु नियतात्मा यतेन्द्रियः ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः” ॥

कल्पे प्रातः ॥ एकभक्तकाल इति यावत् ॥ एकस्थान इत्येकयत्नेन ॥  
पूर्वद्वादशाहः साध्यातिकृच्छ्रयेनैकः कृच्छ्रातिकृच्छ्रोसावित्यर्थः ॥ याज्ञ-  
वल्क्यः ॥

“कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः” ।

यमे चतुर्विंशतिरात्रसाध्ये कृच्छ्रातिकृच्छ्रे भोजनदिनेष्वेकैकग्रासमात्र  
विधानाहुग्धभोजनेऽपि यत्र पुटिकादिभिर्ग्रासपरिमाणं कृत्वैकग्रा-  
सपर्याप्तं दुग्धमश्नीयात् ॥ एवं कर्तुमशक्तश्च कृच्छ्रप्रकृतिभूतप्राजाप-  
त्योक्तरीत्या ‘सायन्तु द्वादशग्रासा’ इत्यादि ग्राससङ्ख्यया ताव-  
द्दुग्धं पातव्यम् ॥ भोजनदिनेषु गौतमायुक्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रपक्षेषु शक्त्य-  
पेक्षया विकल्पः । इति कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम् । अथ तप्तकृच्छ्रः । याज्ञ-  
वल्क्यः ॥

“तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः” ॥

अयश्च दिनचतुष्टयसाध्यः कृच्छ्रः । मिताक्षरायां त्वयं महातप्त-  
कृच्छ्र इत्युक्तम् । तप्तकृच्छ्रस्तु द्विरात्रसाध्य इत्यप्युदीरितम् । तप्त-  
क्षीरघृताम्बुभिः समस्तैरेकदिनं वर्तेत एकाह उपवासः । द्वयहः  
साध्यत्वं तप्तकृच्छ्रस्येति ॥ मनुः ॥

“तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतान् तिलान् ।

प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः” ॥

प्रतित्र्यहं पिबेदिति जलादीन् प्रत्येकं त्र्यहं त्र्यहं पिबेदित्यर्थः ।

अयश्च द्वादशरात्रसाध्यः कृच्छ्रः ॥ जलादिपरिमाणमाह पाराशरः ॥

“अपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिः त्रिरात्रश्चोष्णमारुतम्” ॥

इति । त्रिरात्रमुष्णोदकस्य बाष्पं पिबेदित्यर्थः । त्रिरात्रमिति  
पूर्वत्राप्यन्वेति ॥ अतोऽपां त्रिपलं त्रिरात्रश्चेत्येवं योज्यम् । प्रकारान्त-  
रेणाप्याह तप्तकृच्छ्रं पाराशरः ।

षट्पलन्तु पिबेदम्भः त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिः तप्तकृच्छ्रे विधीयते” ॥

अत्र जलादिकमुष्णं ग्राह्यम् । इति तप्तकुण्डलक्षणम् ॥ अथ-  
सान्नपनम् । याज्ञवल्क्यः—

“कुशोदकन्तु गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृद्धृतम् ।  
प्राश्यापरेद्यूपवसेत् कुञ्जं सान्नपनं चरेत्” ॥

इत्यपरः पाठः । मिताक्षरापाठस्तु ॥

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ।  
निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् ॥  
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।  
पयः काञ्चनवर्णायाः नीलायाश्च तथा दधि ॥  
घृतञ्च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेववा ।  
अलाभे पञ्चवर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥  
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदक” मिति

गोमूत्रादीनि षडप्येकीकृत्य पीत्वाऽऽहारान्तररहितः सन्तिष्ठेत् ।  
परेद्युरूपवसेदिति दिनद्वयसाध्यकृच्छ्रः । याज्ञवल्क्येनोक्तश्लोके  
गोमयादीन् दिनेषु प्राशनविधानादप्रमितितानामेकदिनप्राशन-  
मवगम्यते ॥ पराशरः ॥

गोमूत्रमिति आरभ्य पञ्चगव्येष्वयं विधिरित्यन्तं पूर्ववत् ॥

“गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।  
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ताः दध्नस्तु दश कीर्तिताः ॥  
गोमूत्रवद्धृतस्याष्टौ तदर्द्धन्तु कुशोदकम् ।  
गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥  
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।  
तेजोसि शुक्रमेवाज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥  
पञ्चगव्य मृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ ।  
सप्त पत्रा स्तुयेदर्भा अच्छिन्नाग्रा शुशित्विषः ।  
एतैरुद्धृत्य होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ।  
प्रणवेन समालोडय प्रणवेनाभि मन्त्र्य च ॥  
प्रणवेन समुद्धृत्य तत्पिबेत्प्रणवेन तु ।  
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ॥

स्वर्णपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ।  
तत्त्वगस्थिमानं पापं देहे निष्कृतिमानवे ॥  
ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्वनम्” ।

याज्ञवल्क्योक्तं दिनद्वयसाध्यसान्तपनमेव ब्रह्मकूर्च इति मन्यते ॥  
मरीचिः ॥

“देवताः सम्प्रवक्ष्यामि आनुपूर्व्येण यस्य वा ।  
वरुणो देवता मूत्रे गोमये हव्यवाहनः ॥  
सोमः क्षीरे दग्नि वायु धृते रविरुदाहृतः ।  
गोमूत्रं ताम्रवर्णाया विभक्तं वर्णगोचरम् ॥  
उदकं सर्ववर्णे तु तस्य वर्णो न गृह्यते ।  
गोमूत्रस्य पलं ग्राह्यं मज्जुष्ठाङ्गन्तु गोमथम् ।  
क्षीरस्य त्रिपलं ग्राह्यं पलमेकं कुशोदकम् ॥  
आपोहिष्ठेति वालोढ्य उद्यम्य प्रणवेन तु ।  
अग्नये स्वाहा सोमायेन्द्रायेदं विष्णुर्मानं स्तोके  
गायत्र्या प्रजापते न त्वं देतान्यग्नौ जुहुयात् ॥  
नदीं प्रस्रवणे तीरे रहस्ये निर्ऋते तथा ।  
शुकुवासाः पवित्रात्मा अहोरात्रोषितः पिबेत् ॥  
पालाशेन च पत्रेण विल्वपत्रेण वा पिबेत् ।  
तृतीयं ताम्रपात्रं वा ब्रह्मपात्राणि तानि वै ॥  
प्रतिमासं पौर्णमास्याममावास्यां च वा पिबेत् ।  
ब्रह्महा हेमहारी च येचान्येऽस्थिगता मलाः ॥  
ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं यथाग्निं स्तृणुमेव तु ” ।

जाबालः ॥ गोमूत्रं पूर्ववत्

“एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनः ।

कृच्छ्रः सान्तपनोनाम सर्वपापप्रणाशन” इति ॥

एतज्जाबालोक्तं सप्ताहसाध्यं सान्तपनम् ॥ इतिसान्तपन-  
लक्षणम् ॥ अथातिसान्तपनम् ॥ शङ्खः ॥

“एतदेवत्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतम्” ।

एतदेवेत्यनेन मिश्रितं पञ्चगव्यं परामृश्यते ॥



तत्पञ्चगव्यं दिनत्रयमाहारान्तरनिरपेक्षेण पिबेदित्यर्थः ॥  
इति यतिसान्तपनलक्षणम् ॥ अथ महासान्तपनम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥

“पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥”

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिवृत्तकुशोदकानि सान्तपनद्रव्याणि ॥ एकैक-  
स्मिन् दिन एकैकं पिबेत् ॥ सप्तमे दिन उपवासः ॥ एतानि कुशो-  
दकादीनि प्राशनान्याहारान्तरनिवर्तकानि ॥ एवमन्येपि ॥ यमः ॥

“अयं पिबेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिबेत् ।

अयं दधि अयं सर्पिः अयं क्षीरं ततः शुचिः ॥

महासान्तपनं ह्येन त्मर्षपापप्रणाशनम् ॥”

एतत्पञ्चदशाहसाध्यम् ॥ जावालः ॥

“षण्णामेकैकमन्येषां त्रिरात्रमुपयोजयत् ।

अयश्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुः” रिनि ॥

षण्णां पूर्वोक्त गोमूत्रादीनाम् । अयमेकविंशतिरात्रसाध्यो  
महासान्तपनकृच्छ्रः । इति महासान्तपनकृच्छ्रलक्षणम् । अथपराकः ।  
याज्ञवल्क्यः ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥”

इति पराकलक्षणम् । अथ यावकव्रतम् । शङ्खः ॥

“गोपुरीषाद्यवान्नश्च मासं नित्यं समाहितः ।

व्रतन्तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥”

गोर्भक्षणार्थं यवान् दत्वा तदनन्तरं गोमयमध्यान्निस्सृतान्य-  
वान् गृहीत्वा तैर्यवैश्चरुवत्कृत्वा तेनाग्नेनैकनक्तभक्तानि कुर्वन्  
मासं नयेत् ॥ एतद्यावकव्रतमित्युच्यते ॥ पूर्वमेव यवानादाय गोमूत्रे  
पाकं विधाय पूर्ववदेव मासवर्तनेन गोमूत्रयावकमित्युच्यते ॥

अत एवाह योगी याज्ञवल्क्यः ॥

“आतृप्तेश्चारायित्वा गां गोधूमान्यवमिश्रितान् ।

गोमयोत्थांश्च संगृह्य पचेद्गोमूत्रयावकम् ॥”

इति यावकव्रतम् ॥ गौमूत्रयावकव्रतलक्षणम् ॥ अथ पयो व्रतम् ॥  
तत्र “कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविं शतिं” इति याज्ञवल्क्योक्त-  
प्रकारेण मासमेकं ग्रासमात्रपयसा पूर्णवर्तनं पयोव्रतमित्युच्यते ॥  
यस्मिन् व्रते येन द्रव्येण पोषणं शरीरवर्तनं क्रियते तद्व्रतं तेन  
व्यपदिश्यते ॥

अत एव मार्कण्डेयः ॥

“पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ।

मूलकृच्छ्रो मतो मूलैः स्तोयकृच्छ्रो जलेनत्वि”ति ॥

इति पयोव्रतम् ॥ अथ चान्द्रायणम् ॥ गौतमः ॥

“अथातश्चान्द्रायणम् । तस्योक्तो विधिः कृच्छ्र” इति ॥

कृच्छ्रे प्राजापत्यकृच्छ्रे विधिरुक्त इत्यर्थः ॥ तद्यथा ॥

“तिष्ठेद्दहनि, रात्रावासीनः, क्षिप्रकामः । सत्यंवदे, ज्ञानार्थेण  
संभाषेत । रौख्यौघा जीये नित्यं प्रयुञ्जीत । अनुसवनमुदकोपस्पर्श-  
मापोहिष्ठेति चतसृभिः पवित्रयतीभिर्मार्जयेत् हिरण्यवर्णा शुचय  
इत्यष्टाभिः ॥ अथोदकतर्पणम् ॥ नमो मोहनाय महामायाय धून्वते  
तापसाय पुनर्वसवे, नमोज्यांयौर्माय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः  
पराय सुपाराय महापाराय परब्रिष्णवे नमो रुद्राय पशुपतये देवाय  
त्रिम्बकाय त्रिम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय  
वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः सूर्यादित्याय नमो नीलग्रीवाय शिति-  
कण्ठाय नमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय  
बृधयेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः शस्याय पावकाय पावकव-  
र्णाय कामाय कामिरूपिणे नमो दीप्ताय दीप्तितेजसे नमस्तीर्णाय  
तीर्णरूपिणे नमः सौम्याय पशुपतये पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरु-  
षायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः ।  
इत्येतदेवादित्योपस्थानम् अत एवाज्याहुतयः । इति । अस्यार्थः ।  
तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम इति तु प्राजापत्यादि कृच्छ्रद्वया-  
पनोद्यापन क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण युक्तोभवामीत्येवं कामयते अयमह-  
न्यवश्यकर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेत् । रात्रावासीत । तथा रौरवा-  
याधाजयेसनी नित्यं कर्माविरोधिकालेषु प्रयुञ्जीत पठेत् । सोमधा-

रायामित्यस्यामृचि तत्तृवस्त्रिनिगीयमाने रौरवायः जयेऽभिधीयते ।  
 अनुसवनमुद्कोपस्पर्शनं सन्ध्या त्रये स्नानम् । त्रिवक्त्रस्नानमित्यर्थः ।  
 हिरण्यवर्णा द्यष्टाभि ऋग्भिर्मार्जनमेव ॥ एतच्च मार्जनं स्थानान्तर-  
 मेव ॥ अथोदकतर्पणम् । उदकतर्पणमित्यनेनान्तर्जल एव तर्पणं, न  
 स्थल इति गम्यते ॥ तत्र मन्त्राः नमो महाद्येत्येवमादाय कृत्तिवाससे  
 नम इत्येतदन्ताः ॥ अत्र मन्त्रसन्दर्भस्यादावन्ते नमःशब्दश्रवणा-  
 न्मन्त्रादौ मन्त्रान्ते च नमः शब्दो भवति ॥ तथाचैवं मन्त्रप्रयोगः ॥  
 नमो हमाय महामायमहताय धुन्वने तापसाय पुनर्वसवे नम इति ॥  
 एवं नमो ज्यायेत्यारभ्य सर्वविन्दाय नम इत्येको मन्त्रः ॥ एवमुत्तर-  
 त्रापि द्रष्टव्यम् ॥ एतैस्त्रयोदशमन्त्रैस्तर्पणं कुर्यात् ॥ ततश्चैतदेवादि-  
 त्योपस्थानमिति तदेव मन्त्रजानमादित्योपस्थानसाधनम् ॥ कार्यकार-  
 णयोरभेदोपचारः ॥ तर्पणानन्तरमेतैरेव मन्त्रैरादित्योपस्थानं कुर्या-  
 दित्यर्थः ॥ अत एवाज्याहुतय इत्येतैरेव मन्त्रैराज्यहोमः कर्तव्य  
 इत्यर्थः ॥ अयं होमो लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य कार्यः ॥ एवमथानः  
 चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कुरु इति साधारणधर्मानितिदिश्य  
 चान्द्रायणे विशेषधर्मानाह ॥ तपनव्रतं चरेत् ॥ श्वेताभूता पूर्णमासी  
 तदुपवासः ॥ आप्यायस्व सन्ते पर्याप्ति नवो नव इत्येतानि  
 तर्पणम् ॥ आज्यहोमे हविषः पश्चानुमन्त्रमुपस्थानम् ॥ चन्द्रमासा  
 यदेवा देवहेडनमिति चतसृभिर्जुहुयात् ॥ देवकृतस्येति चान्ते  
 समिद्धिः ओं भूर्भुवः स्वः तपः सत्यं यशः श्रीरुर्गिणी होजः पुरुषो  
 धर्म शिव (?) इत्येते ग्रासानुमन्त्रणम् ॥ प्रतिमन्त्रं नमः स्वाहेति  
 वा वासवान् ग्रासप्रमाण मास्याधिकारेण भैक्षसत्तुकरण  
 यावकशाक पाद्या दधिवृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरत्र प्रशस्तानि  
 पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापवेनापरपक्षमश्नीयात् ॥  
 अमावास्यामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वपक्षम् ॥ विपरीतमेतेषाम् ॥ एष  
 चान्द्रायणो मासः ॥ एतदाप्त्वा विवापो विवाप्ता सर्वमेनो  
 हन्ति ॥ द्वितीयमाप्त्वा दशपूर्वान्दशापरानात्मानं पञ्च पंक्तिं  
 पुनाति ॥ संवत्सरे चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति ॥  
 अस्यार्थः ॥ तपनं व्रतं चरेत् तापयति पापमिति तपनम् ॥  
 पावनं व्रतं चरेदिति पाठे व्रतं चान्द्रायणम् ॥ वपनं

वपनपूर्वं चरेत् ॥ अयमर्थः ॥ यदा प्रायश्चित्तत्वेन चान्द्राय-  
णाचरणं तदा वपनपूर्वं चरेदिति ॥ पौर्णमास्यां ग्रासोपक्रम-  
निधिं श्वोभूतां निरीक्ष्य पूर्वतिथौ चतुर्दश्यामुपवसेदित्यर्थः ।  
आप्यायस्वेत्यादिभिः जीवानवज्ञेत्यन्तैर्मन्त्रैस्तर्पणं चन्द्रमसः  
कृत्वैतैरेव त्रिभिर्मन्त्रैराज्यहोमं विधाय ततो हविरनुमन्त्र्यै-  
तैरेव मन्त्रैः पश्चादेतैरेव मन्त्रैश्चन्द्रमस उपस्थानं कुर्यात् । ततो यदेवा  
देवहेडनमिति चतसृभिर्देवकृतस्येति चेत्त्यनया च समित्पाला-  
शवृक्षभवैर्जुहुयात् । कदा । अन्ते पूर्वोपस्थानान्ते । अथ तत्तिथि-  
सङ्ख्याकग्रासान् कृत्वा तान् ओं भूर्भुवः स्वरित्यादिमन्त्रैरभिमन्त्र-  
येत् ओं भूर्भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्गं ह्रीः ईद्  
ओं जनः पुरुषः धर्मः शिव इति मन्त्रविभागः । अत्र प्रतिमन्त्रान्ते नमः  
स्वाहेति वा प्रयुज्यते । प्रणवादिस्वःपर्यन्तानामध्ययने नमः स्वाहेति  
योगेऽपि न चतुर्थी श्रवणम् ॥ महः प्रभृति चतुर्थीश्रवणं भवति ॥  
महसे नमः महसे स्वाहेति ॥ एवमन्यत्रापि जनाय तपसे सत्याय  
यशसे श्रियै ऊर्ज ईर्ष्ये ओजसे पुरुषाय धर्माय शिवायेति ॥  
ग्रासप्रमाणमास्यविकासेनास्य सुखव्यादानोत् यावदन्नं सुखं प्रवि-  
शति तावदन्नं ग्रासप्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ चतुर्दश्यामुपोषितस्य  
पौर्णमास्यादिनिधिषु ग्राससङ्ख्यानियममाह पौर्णमास्यां पञ्चदश  
ग्रासानित्यादिना पूर्वपक्षमित्यन्तेन । एतच्चपिपीलिकामध्यचान्द्राय-  
णम् ॥ अमावास्यायामुपवासः प्रतिपदादितिथिष्वेकेषा ग्रासोपचयो-  
ऽमावास्यामुपवास इति क्रमः ॥ अत्र ग्रासग्रहणकालश्चन्द्रोदयः ॥  
अभिमन्त्रणमन्त्रविकल्पादयश्चाग्रे कृच्छ्रसाधारणोतिकर्तव्यताकथन-  
समये निरूपयिष्यते ॥ इह याज्ञवल्क्यः-

“ तिथिवृद्धां श्वरेत्पिण्डं न शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान्

एकैकं न्हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥

इन्दुक्षये न मुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ” ।

तिथिवृद्ध्या प्रथमाद्वितीयादिचन्द्रकलाभुक्तेः प्रतिपद्वितीया-  
दितिथिवृद्ध्या । चरेद्भक्षयेत् । शुक्ले शुक्लपक्षे । शिख्यण्डसम्मितान्  
मयूराण्डप्रमाणान् । चान्द्रायणं न्हासवृद्धिभ्यां चन्द्रस्यायनं चरणमिव



चरणं यस्मिन् कर्मणि तच्चान्द्रायणम् ॥ संज्ञायां दीर्घः ॥ इति विपी-  
लिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणलक्षणम् ॥ अथ यतिचान्द्रायणादीनि ॥  
याज्ञवल्क्यः

“यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनेवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम्” ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं (शतं ? शतद्वयं) मासे वा चतुर  
इति ॥ अथैकस्मिन् दिवसे चतुरोऽपरस्मिन् द्वादश उनैकरात्रमुपो-  
ष्यापरस्मिन् षोडश अतस्त्रिद्व्यपेक्षया ग्रासनियमो नास्ति ॥ उप-  
क्रमस्तु शुक्लकृष्णप्रतिपदोरन्यत्र यस्तु नैऋत्येणैवंविधचान्द्रायणा-  
नुष्ठानं करोति तस्य निधिवृद्ध्यो ह्रासे विशेषे न कदाचित् ॥  
द्वितीयादिष्वारम्भो भवति ॥ तत्र न दोषः ॥ चन्द्रगत्यनुसरणमन्त-  
रेण त्रिंशदिनात्मकसावनमासानुष्ठेयत्वात् ॥ अतोऽत्र चान्द्रायण-  
शब्दो गौणस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः ॥ कुंज्यायनामयने मासमग्निहोत्रं जुहो-  
तीतिवत् ॥ अस्मिन् चान्द्रायणे पूर्वोपक्रान्तमेकादश्युपवासादि  
प्रलुप्यते ॥ निके नियमेन ग्रासनियमाभावात् ॥ तत्र तु तिथिनिय-  
मेन ग्रासनियमस्तत्र पूर्वप्रक्रान्तमुपवासादिकमन्येन कारयेत् ॥ ए-  
ष्वेव प्रकारेषु क्वचन मनुना विशेषसंज्ञा दर्शिता ॥

“अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरन् ॥

चतुरःप्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रस्समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिने सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

यथाकथाञ्चित्पिण्डानां तिस्रोशीतीः समाहितः ।

मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोकता” मिति ॥

यमः “त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।

हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्” ॥

इत्यृषिचान्द्रायणम् । अथ गोवधव्रतम् । याज्ञवल्क्यः

“पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेशयो गोनुगामी गोदानेन च शुध्यति ॥



कृच्छ्रं चैवानिकृच्छ्रश्च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥

अत्र व्रतचतुष्टयं विहितम् ॥ आहारान्तरनिरपेक्षेण पञ्चगव्यं पिबन् रात्रौ गोः शालायां शयानः प्रातस्ता एव वनं गच्छन्तीरनुगच्छन् निवृत्तीरनुनिवृत्तन्न्यैरपि नियमैर्युक्तो मासमासीत् ॥ ततो मासान्ते गां ब्राह्मणाय दत्त्वा शुध्यतीत्येकं व्रतम् ॥ पञ्च हार व्यतिरेकेण पूर्वोक्तधर्मयुतो मासं प्राजापत्यकृच्छ्रं चरेदिति द्वितीयम् ॥ तथैव प्राजापत्यस्थानेऽतिकृच्छ्रं मासं चरेदिति तृतीयम् ॥ त्रिरात्रोपवासं कृत्वैकं वृषभं दश गाश्च दद्यादिति चतुर्थम् ॥ अत्रेयं व्यवस्था ॥ अज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणसम्बन्धिगोमात्रवधे दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गा इत्येतत् । अज्ञानतः क्षत्रियसम्बन्धि गोमात्रव्यापादनेन पञ्चगव्यं पिबन् गोधनो मासमासीत्संयत गोष्ठे-शयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यतीत्येतत् । अमात्यवैश्यसम्बन्धि गोमात्रव्यापादने कृच्छ्रं कुर्यादज्ञानतः । मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अज्ञानतः शूद्रस्वामिकगोमात्रव्यापादने मासं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । कामतस्तु तद्दिगुणं कल्प्यम् । अथवा मन्वाद्युक्तानि व्रतानि पूर्वोक्तेषु विषयेषु । विषयान्तरे देशकालशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ॥ तानि च व्रतानि मदनपारिजातेऽस्माभिः सम्यक् प्रदर्शितानि । इति गोवधव्रतम् । अथमासोपवासव्रतम् ॥ चिन्तामणौः—“नारद उवाच,

भगवन् श्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमस्य च ।

विधिं मासोपवासस्य फलं चास्य यथोदितम् ॥

यथाविधा नरैः कार्या व्रतचर्या यथा भवेत् ।

आरभ्यते यथा पूर्वं समाप्यं हि यथाविधि ॥

यावत्सङ्ख्यं कर्तव्यं तावद्ब्रूहि पितामह ।

व्रतमेतत्सुरश्रेष्ठ विस्तरेण ममान ( य ? घ ) ॥

ब्रह्मोवाच,

साधु नारद यत्त्वेतत्पृष्टं चिरतपोधन ।

यादृक् मतिमतां श्रेष्ठ तच्छृणुष्व ब्रवीमिते ॥

सुराणां च यथा विष्णु स्तप(सां ? तां) च यथा रविः ।

मेरुः शिखरिणां तद्वद्वैनतेयश्च प्राक्षिणाम् ॥

तीर्थानां च यथा गङ्गा प्रजानां च यथा दणिक् ।  
 श्रेष्ठं सर्वव्रतानान्तु तदन्मासोपवासनम् ॥  
 सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु तेन तु ।  
 सर्वदानोद्भवञ्चापि लभेन्मासोपवासकृत् ॥  
 अग्निष्टोमादिभिर्घृतेर्विविधैर्मूरिदक्षिणैः ।  
 तत्फलं सम्प्राप्नोति यन्मासपरिलङ्घनात् ॥  
 तेन तप्तं हुतं दत्तं तदस्तप्तं कृतं स्वधा ।  
 यः करोति विधानेन यो मासस्य उपोषणम् ॥  
 प्रविश्य वैष्णवं यज्ञं तेनाभ्यर्च्य जनार्दनम् ।  
 सुरोराजं यन्ते तद्वत् कुर्यान्मासोपवासनम् ॥  
 वैष्णवानि यथोक्तानि कृत्वा सर्वव्रतानि तु ।  
 द्वादश्यादीनि पुण्यानि ततो मासमुपाचरेत् ॥  
 अतिकृच्छ्रं पराकञ्च कृत्वा चान्द्रायणं ततः ।  
 मासोपवासं कुर्वीत ज्ञात्वा देहबलाबलम् ॥  
 वानप्रस्थो यतिर्वापि नारी वा विधवा सुतः ।  
 मासोपवासं कुर्वीत गुरुविप्राज्ञया ततः ॥  
 आश्विनस्यामले पक्ष एकादश्यामुपोषितः ।  
 व्रतमेतत्तु गृहीयाद्यावर्जिंशद्दिनानि तु ॥  
 वासुदेवं समभ्यर्च्य कार्तिके सकलेश्वरम् ।  
 मासश्चोपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभागभवेत् ॥  
 अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः ।  
 मालतीन्दीवरैः पद्मैः कमलैस्तु सुगन्धिभिः ॥  
 कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विलिष्य वरचन्दनैः ।  
 नैवेद्यैर्धूपदीपाद्यै रर्चयेत् जनार्दनम् ॥  
 मनसा कर्मणा वाचा पूजयेद्गुरुडध्वजम् ।  
 कुर्यान्नरः त्रिषवणं बृहद्भक्तियतेन्द्रियः ॥  
 नाम्नामेव तथाऽऽलापं विष्णोः कुर्यादहर्निशम् ।  
 भक्त्या विष्णोः स्तुतिं वापि मृषावादं विवर्जयेत् ॥  
 सर्वसत्त्वदयायुक्तः शान्तिवृत्तिरहिंसकः ।  
 सुसञ्चासनसंस्थो वा वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तनम् ।  
 अन्नस्य वर्जयेत्सर्वग्रासान्नाश्राजिलाषणम् ॥  
 नात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं नाभ्यूलं सविलेपनम् ।  
 व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यन्न निराकृतम् ॥  
 न व्रतस्थः सृहेत्किञ्चित् विकर्मस्थो न चालयेत् ।  
 देवतायतने तिष्ठेन्न गृहस्थश्चरेदतम् ॥  
 कृत्वामासोपवासन्तु यथोक्तविधिना नरः ।  
 नारी वा विधवा साध्वी वासुदेवं समर्चयेत् ॥  
 अन्यूनाधिकमेवन्तु व्रतं त्रिंशद्दिनैरिदम् ।  
 कृत्वा मासोपवासन्तु संयतात्मा यतेन्द्रियः ।  
 ततोर्चयेद्वै पुण्यं द्वादश्यां गरुडध्वजम् ।  
 पूजयेत्पुष्पमालाभिर्गन्धधूपविलेपनैः ॥  
 वस्त्रालङ्कारवाक्यैश्च तोषयेदच्युतं नरः ।  
 स्नापयेच्च हरिं भक्त्या तीर्थचन्दनवारिणा ॥  
 चन्दनेनानुलिप्ताङ्गं गन्धपुष्पैः सुगन्धिभिः ।  
 वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत् द्विजोत्तमान् ॥  
 दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यः प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।  
 विशन् क्षमापयित्वा तु विमृज्याभ्यर्च्य पूज्य च ॥  
 एवं वित्तानुसारेण भक्तियुक्तेन शक्तितः ।  
 एवं मासोपवासन्तु कृत्वाभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥  
 भोजयित्वा द्विजांश्चैव विष्णुलोके महीयते ।  
 एवं मासोपवासान् हि सम्यक् कृत्वा त्रयोदश ॥  
 निर्वापयेत् कृतांस्तान्वै विधिना येन तच्छृणु ।  
 कारयेद्वैष्णवं यज्ञमेकादश्यामुपोषितः ॥  
 पूजयित्वा तु देवेशमाचार्यानुज्ञया हरिम् ।  
 अर्चयित्वा हरिं भक्त्या अभिवाद्य गुरुन्तथा ॥  
 ततोऽनु भोजयेद्विप्रान् भोजयित्वा यथाविधि ।  
 विशुद्धकुलचारित्रान् विष्णुपूजनतत्परान् ॥  
 पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् भोजयित्वा त्रयोदश ।  
 तावन्ति वस्त्रयुग्मानि भाजनाच्छादनानि च ॥

योगपदानि शुभाणि ब्रह्मसूत्राणि चैव हि ।  
 इत्याद्यैश्च छिज्याद्वेष्यः ( पूजयित्वा प्रणम्य च ॥  
 ततोऽहुकल्पयेच्छर्प्यां कल्पितमरणसंरुद्धां ।  
 साद्यादनां पुष्पां अष्टां सोपधानाकलंक्षणां ) ॥  
 कारयित्वाऽऽत्मनो ज्ञानं काश्चनो तु स्ववृत्तिनः ।  
 न्यसेत्तस्यान्तु शय्यायामर्चयित्वा मृगादिभिः ॥  
 आसनं पादुके छत्रं वस्त्रयुग्ममुपानहौ ।  
 पवित्राणि च पुण्यानि शय्यायाहुपकल्पयेत् ॥  
 एवं शय्यां तु सकलस्य प्रणियत्य च तान्छिज्यान् ।  
 प्रार्थयेच्चालुलोकां विष्णुलोकं ब्रजलम्बदम् ॥  
 एवमर्चयित्वा विना वदेदुर्ध्वदिग्ं सदा ।  
 ब्रज ब्रज छिज्यश्रेष्ठ विष्णोः स्थानमनामयम् ॥  
 ततो विसर्जयेद्विशान् प्रणियत्याहुगम्य च ।  
 ततस्तु पूजयेद्भक्त्या गुहं ज्ञानप्रदायकम् ॥  
 तां शय्यां कल्पितां सम्यग्गुहं ज्ञानप्रदं छिजम् ।  
 प्रणम्य शिरसा शान्तो गुरवे प्रतिपादयेत् ॥  
 एवं सम्पूज्य तं विष्णुं विप्रान् व्रतफलप्रदान् ।  
 कृत्वा मासोपवासांश्च नरो विष्णुतनुं विशेत् ॥  
 कृत्वा मासोपवासांश्च विष्णुपूजनतत्परः ।  
 नयेच्छान्तमनाः कालं धर्मस्थः प्रयतेन्द्रियः ॥  
 कृत्वा मासोपवासांश्च निर्वाप्य विधिवन्मुने ।  
 कुलमाशतमुद्धृत्य विष्णुलोकं ब्रजेन्नरः ॥  
 यस्मिन् जातो महापुण्ये कुले मासोपवासकृत् ।  
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥  
 नरो मासोपवासानां कर्ता पुण्यवतां वरः ।  
 पितृमातृकुलाभ्यां च समं विष्णुपुरीं ब्रजेत् ॥  
 नारी वा सुमहाभागा यथोक्तव्रतमास्थिता ।  
 कृत्वा मासोपवासश्च ब्रजेद्विष्णुं सनातनम् ॥

नारद उवाच—

सुदुष्करमिदं देव मूर्च्छाग्लानिकरं नृणाम् ।  
 व्रत मासोपवासाख्यं भक्तिः कथमिहाच्युते ॥

पीडितश्च भृशं देव सुमूर्षां व्रतिनस्तथा ।  
त्यागो बानुग्रहो वाथ किन्तु कार्यं पितामह ॥

ब्रह्मोवाच—

व्रतस्थं कर्शितं दृष्ट्वा सुमूर्षुं वा तपोवनम् ।  
दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात्सम्यगनुग्रहम् ॥  
अमृतं पाययेत्क्षीरमिच्छमानं सकृन्नृशि ।  
यथेह न वियुज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ॥  
अतिमूर्च्छान्वितं क्षीणं सुमूर्षुं क्षुत्प्रपीडितम् ।  
पाययित्वाऽमृतं क्षीरं भक्षयित्वा फलानि च ॥  
अहोरात्रं तु यो नित्यं व्रतस्थं परिपालयेत् ।  
पयो मूलं फलं दत्वा विष्णुलोकं व्रजेत सः ॥  
एवं मासोपवासस्थमारूढं प्राणसंशये ।  
अव्रतव्रणुणौर्दिव्यैः परीसेत् ब्राह्मणाज्ञया ॥  
नैतद्व्रतं विनिव्रन्ति हविर्विप्रानुमोदितम् ।  
क्षीरोपधि गुरोराज्ञामापोमूलं फलानि च ॥  
एवं कृत्वाभिरक्षेत सगुडं पायसं तथा ।  
पाययेद्भक्षितो यस्मात् समाप्नोति पुनर्व्रतम् ।  
अथ विष्णुव्रतं कुर्वन्त्यथा विष्णुव्रती तथा ।  
सर्वं विष्णुमयं ज्ञात्वा व्रतस्थं क्षीणमुद्धरेत् ।  
यदा सुमूर्षुर्निश्चेष्टः परिम्लानोतिमूर्च्छितः ॥  
तदा समुद्रपत्क्षीणमिच्छन्तं विमुखे स्थितम् ।  
परिपाल्य व्रती देहं व्रतशेषं समापयेत् ॥  
यथोक्तद्विगुणं तस्य फलं विप्रमुखोदितम् ।  
इन्द्रियार्थेष्वसंसक्त्या सदैव विमला मतिः ॥  
परितोषयते विष्णुं नोपवासोऽजितात्मनाम् ।  
किन्तस्य बहुभिस्तीर्थैः स्नानहोमजपव्रतैः ॥  
येनेन्द्रियगणो घोरो निर्जितोऽदुष्टचेतसा ।  
जितेन्द्रियः सदा शान्तः सर्वभूतहिते रतः ॥



वासुदेवपरो नित्यमेकेशं कर्तुमर्हति ।  
 कृत्वा नूनं यथाक्तं तु वैष्णवं पुनरोत्तमम् ॥  
 विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ।  
 ये स्मरन्ति सदा विष्णुं विष्णुर्देवान्तरात्मना ॥  
 ते प्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमनामयम् ।  
 विभागे चार्द्धरात्रं च मध्याह्ने दिवसक्षये ॥  
 अच्युतं ये तु कीर्तन्ति ते तरन्ति भवार्णवम् ।  
 आनन्दिनोप्यदुःखार्तः शुद्धः शान्तोयवा हरिम् ॥  
 योऽलुकीर्तयते विष्णुं स नन्दं वैष्णवीं पुरीम् ।  
 गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबन्धदैः ।  
 निवार्यते नरो नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥  
 स्थावरे जङ्गमे वायु स्थूले सूक्ष्मे शुभाशुभे ।  
 विष्णुं पश्यति सर्वत्र यः स विष्णुर्न संशयः ॥  
 सर्वं विष्णुमयं ज्ञात्वा त्रैलोक्यं सचराचरम् ।  
 यस्य शान्ता मतिस्तेन पूजितो गरुडध्वजः ॥  
 इति कल्पानुकल्पानां व्रतानामुत्तमस्य च)  
 तिकल्पानां व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।  
 विष्णुलोकमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥  
 विधिर्मासोपवासस्य यथा ते परिकीर्तितः ।  
 सुतस्नेहान्धुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहिताय च ॥  
 कृत्वा श्रुत्वा च ये भक्त्या नरो विष्णुपुरीं व्रजेत् ।  
 नाभक्ताय प्रदातव्यं न देयं दुष्टचेतसे ॥

इति ( त्रि? श्री ) विष्णुरहस्ये ब्रह्मणोक्तं मासोपवासवतम् ॥  
 अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणोतिकर्तव्यता ॥ याज्ञवल्क्यः ॥

“ कुर्यान्निषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।  
 पवित्राणि जपेत्पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥

त्रिषवणस्नानं तप्तकृच्छ्रव्यतिरेकेण ॥ तप्तकृच्छ्रे तु न ॥ सकृत्स्नायी  
 समाहित इति विशेषाभिधानात् ॥ पवित्राणि च सूक्तानि चाघ-  
 मर्षणं देवकृतः ‘ शुद्धवत्यतस्स मन्दीत्यादि वसिष्ठादिप्रदर्शितानि ॥

ऋग्यजुःसामानु व्यवस्थायथादानं जपेद्विपिडेषु कालेषु ॥  
 पिण्डान् आसन् व्रत्येकं गायत्र्या चान्वेदमन्त्रयेत् ॥ आसन्नुमन्त्रणे  
 गौतमोक्तैः 'शं भू' इत्यादिमन्त्रैः सह गायत्र्या विकल्पः ॥ एवं  
 जपादिष्वप्येककार्याणां मन्त्राणां विकल्पः, भिन्नकार्याणां समुच्चय  
 इति विवेकः ॥ अहः ॥

“ सहाव्याहुतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥

त्रिरहि निर्विशाचान्तु सवात्स्वा उल्लाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितश्चैव नाभिः (भावेन ? भावेन) कर्हिचित् ॥

स्थानाहनाभ्यां विहरन्नक्रोधः ( कदा (इत्यत्) क्रोधः

शयीत यः ) संशय्यते वा (?) ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजार्चकः ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमादृत ॥ इति ॥

त्रिरह इत्यादि ॥ दिवा त्रिः रात्रौ त्रिरिति यदत्र षट्सु सवनेषु  
 सवनं स्नानं तच्छक्तिविषयम् ॥ एवं न्यूनाधिरुस्नान्यनान्यान्यपि  
 शतशतशतपेक्षया योज्यानि ॥ जाबालः ॥

“ आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्येनैव तु शालाग्रौ जुहुयाद्व्याहृतीः पृथक् ॥

श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादि दक्षिणा ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च” ॥

पराशरः “स्त्रीशूद्रस्य च शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

स्त्रीशूद्रयोः पञ्चगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ जाबालेन  
 शालाग्रौ होमं विधाय स्त्रीणां होमो न दातव्य इति प्रतिषेधात्  
 गृह्याग्रावेव होमनिषेधः ॥ अत एव स्त्रीशूद्रयोरपि ब्राह्मणद्वारा  
 लौकिकाग्रौ भवत्येव (?) ॥ अयं च कर्माङ्गहोमः ॥ ‘आरम्भे सर्वकृ-  
 छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः, आज्येनैव तु शालाग्रौ जुहुयाद्व्याहृतीः  
 पृथगिति जाबालेन विशेषाभिधानात् । कृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतयोस्तु-  
 प्रधानयोज्यहोमयोः स्त्रीशूद्रयोर्नाधिकारः ॥ तथा चाङ्गिराः ॥

“स्नानाच्छृङ्खलं समासाद्य स्नात्वा भर्तृपदे स्थितम् ।  
प्रतिष्ठितं प्रशमय्यं जपहोमविधयितम् ॥”

अत्र शृङ्खलाच्छृङ्खलं समासाद्य ॥ तयोः समानवर्मत्वान् ॥  
वैशम्पायनः ॥

“स्नानं त्रिकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मनः ॥”

शङ्खः ॥ एकवासा आर्द्रवासा लब्धवाशी स्थण्डिलेशयः इति ॥

हारीतः “अवरेशुद्धवर्तीभिः (?) स्नात्वाऽवमर्षणमन्तर्जले जप्त्वा  
धौतमहन्तं वातः परिधाय साम्ना (सौन्यना? सौर्वेणा) दित्यमु-  
पतिष्ठतीति ॥

षड्विंशच्छ्रुते

“जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् ।  
सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्वायव्या प्रणवेन चेदिति ॥

शङ्खः “एकवासाश्चरोद्भिक्षां स्नात्वा वासो न पीडयेत् ।

गायत्र्या दशसाहस्रमाह्निको जप उच्यते” ॥

बौधायनः “अहतं वासो वासीत ॥ सावित्रीं व्याहृतिभिश्चैव  
जपेदष्टसहस्रकृत्वः ॥

ओंकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथान्नतः ।

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं तु संयतः ॥

आसीनः शल्यविद्धो वा विवेद्व्यं पयः सकृत् ।

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्विधिः ॥

दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्रालाभे तु यावकम् ।

एवमन्यतमं यत्तु उत्पाद्येव च तत्पिबेत्” ॥

शल्यविद्धो वेति वा शब्दः उपमार्थे ॥ शल्यविद्ध इव निश्चलः  
सन् आसीनः पयः विवेदित्यर्थः ॥

यमः “अङ्गुल्यग्रे स्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

प्राण्याचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम्” ॥

ये तु प्राणाग्निहोत्रेऽधिकारिणस्तेषामपोशनकर्मानन्तरं प्राणाहुत-  
योपि पञ्चभिर्ग्रासैर्भवन्ति ॥ तत्र च पूर्वोक्तप्रणवगायत्र्यादन्यतममन्त्रै-  
र्ग्रासानभिमन्त्र्य ‘प्राणाय स्वाहे’, त्यादिभिर्मन्त्रैः प्राणाग्नौ होमः

कार्यः ॥ यदा त्वेको वा द्वित्रिचतुरो वा ग्रासास्तत्र बौधायनोक्त-  
विशेषो ग्राह्यः ॥ तथा ॥ “अश्नीयात् प्रायायेति प्रथममपाना-  
येति द्वितीयं, व्याजायेति तृतीयं, उत्तीयं (?) उडानायेति चतुर्थं,  
समानायेति पञ्चमम् ॥ यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्यां प्रथमः; यदा त्रय  
स्तदा द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वौ, यदा द्वौ तदा त्रिभिः प्रथमं द्वाभ्यामेवो-  
त्तरमेकं सर्वे ॥ इति ॥ अस्यार्थः ॥ यदा चत्वारो ग्रासा भक्ष्यन्ते  
तदाऽऽद्यद्वितीयाभ्यां प्रथमं तृतीयादिभिः द्विभिः क्रमेण शेषांस्त्रीन् ॥  
यदा त्रयस्तदाऽऽद्यद्वितीयाभ्यां प्रथमं तृतीयचतुर्थाभ्यां द्वितीयं  
पञ्चमेन तृतीयम् ॥ यदा द्वौ तदा प्रथमत आरभ्य त्रिभिः प्रथमम-  
न्तिमाभ्यां द्वाभ्यां द्वितीयम् ॥ यदा चैकस्तदा सर्वैरेव ग्रासोक्तम्(?)  
इति ॥ हारीतः “चान्द्रमसं चरुं अपयित्वा नवो न बहुत्वात्  
ज्योत्स्नायां शेषान् पिण्डान्सावित्र्याभिमन्त्रितान् प्राश्नीया ” इति ॥  
ज्योत्स्नाशब्देन चन्द्रोदयो लक्ष्यते ॥ तेनैवार्द्धरात्रावपि भोजने  
दोषो नास्ति ॥ शंखः ॥

“ आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः ।

यथैवाहुतयस्तत्र शैथ्यं (?) स्तत्रस्मृतिका ” ॥

इति कृच्छ्रचान्द्रायणकर्तृसाधारणकर्तव्यता ॥ अथ प्राजापत्यादि  
प्रत्याम्नायः ॥ तत्र पूर्वोक्तरीत्या द्वादश दिनानि प्राजापत्यं कृच्छ्रं  
चरेत् ॥ तदशक्तौ धेनुमेकां दद्यात् ॥ निष्कलक्षणं परिमाणप्रकरणेऽ-  
भ्यधायि ॥ अथवा गोरभावे देशकालोचित (?) गोमूल्यं देयम् ॥  
तत्राप्यशक्तौ तदर्द्धं पादं वा दद्यात् ॥ तथा च मिताक्षरायाम् ॥

“ गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धं पादमेव च ।

तथा प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विजोत्तमे

धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशय ” इति ॥

पराशरः “ कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेव चतुष्टयम् ” ॥

कृच्छ्रः प्राजापत्यः ॥ अयुतं गायत्र्याः ॥ उदवासः उदकवासः ॥  
स चाहोरात्रम् ॥ मिताक्षरायाम् ॥

“कृच्छ्रो द्रव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।  
निलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा” ॥

समृद्धधान्यैस्तु प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन द्वादशसु दिनेषु प्रति-  
दिनं पञ्च पञ्च विप्रा भोजनीयाः । ते च मिलित्वा षष्टि ब्राह्मण  
भोजनानि भवन्ति । तथा च मिनाक्षरायाम्

“कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहन्त्रिंशदेवं तृतीये  
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनृणिना विंशतिः स्यात् पराके ।  
कृच्छ्रे सान्नपनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना  
ब्राह्म्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुखान्” ॥

अत्र कृच्छ्रेऽहरहः पञ्चेत्यन्वयः । अहरहरिनि प्रत्येकं संबध्यते ।  
स्वल्पधान्यस्तु द्वादश ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथा चतुर्विंशतिमते ।

“विप्राः द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।  
अन्या वा पावनी काचित्समान्याहुर्मनीषिणः” ॥

अत्र न प्रतिदिनं द्वादश द्वादश किन्तु द्वादशैव । पुण्यतीर्थे  
विध्युक्तप्रकारेण स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानं विधाय केशान् शोषयित्वा  
पुनर्विधिवत् स्नात्वा पूर्ववत्केशान् संशोषयेत् । एवं द्वादश स्नानानि  
प्राजापत्यप्रत्याम्नायः । तथा च पराशरः

“कृच्छ्रो देवयुतश्चैव प्राणायामशतद्वयम् ।  
पुण्यतीर्थेनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसङ्ख्यया” ॥

अनार्द्रं शिरो यस्यासावनार्द्रशिराः अनार्द्रशिरसः स्नानम् ।  
इति प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायः । तत्रातिकृच्छ्रकरणाशक्तौ याज्ञवल्क्योक्त-  
पाणिपूरान्नभोजनयुक्तानि कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन धेनुद्वयं दद्यात् ।  
तथा च षड्विंशन्मते “प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतं”  
मिति । “एकैकं ग्रासमश्नीया” इति मनूक्तातिकृच्छ्रकरणाशक्तौ  
धेनुत्रयं देयम् । अत एव चतुर्विंशतिमते “पराकतसातिकृच्छ्रे



तिस्रः तिस्रस्तु गास्तथेति । गवामभावे तावन्तो निष्कास्तवन्ति गोमूल्यानि च देयानि । निष्काभावे तर्द्धं पादं वा । अथवा यावन्त्यो धेनवस्तावन्ति गायत्रीजपानामयुतानि तावन्त उदवासाः पूर्वोक्तरीत्या कार्याः । उत तावन्ति प्राणायामशतद्वयानि । तावन्ति वा तिलहोमसहस्राणि । अपि वा यावन्ति वेदपारायणानि भवन्ति । अथवा यावन्त्यो धेनवस्तावन्तोन्नकृच्छा भवन्ति । अतोऽल्पधनेन धेनुसङ्ख्यायाः द्वादश द्वादश विप्राया भोजनीयाः । प्रचुरधनेन द्वादशसु दिनेषु प्रतिदिनं पञ्च पञ्च विप्रा भोजनीयाः । प्रतिदिनं द्वादशसु । दनेष्वित्यर्थः । अत्र च मिलित्वाऽशित्युत्तरं शतं ब्राह्मणान् भोजयन्ति । अथवा यावन्त्यो धेनवस्तत्सङ्ख्याया स्नानानां द्वादश द्वादश कर्तव्याः प्रत्याम्नायाः । अत्र च स्नानप्रकारः । प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायप्रकरणे दर्शितः । इत्यतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायाः । अथ कृच्छ्रप्रत्याम्नायाः । तत्र प्राजापत्यप्रस्थापने कुच्छ्रातिकृच्छ्रस्य विहितत्वात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रकरणशक्तौ तिस्रो धेनवो दातव्याः । तदभावे निष्कत्रयं सार्द्धं निष्को वा पादोननिष्को वा देयः । अथवा गायत्र्या अयुतत्रयम्, दिनत्रयमुदवासो वा, त्रीणि प्राणायामशतद्वयानि वा, तिलहोमसहस्राणि वा, त्रीणि वेदपारायणानि वा कर्तव्यानि । अथवा समृद्धधान्येनाहरहस्त्रिंशत्सङ्ख्याका ब्राह्मणा भोजनीयाः । तथा च चतुर्विंशतिमते 'कृच्छ्रं पञ्चातिकृच्छ्रं त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेव तृतीय' इति । तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रेऽहरहस्त्रिंशद्ब्राह्मणा भोजनीया इत्यर्थः । एतच्च त्रिंशद्ब्राह्मणभोजनं द्वादशसु दिनेषु प्रतिदिनं कर्तव्यम् । मिलित्वा षष्ठ्युत्तरं शतं ब्राह्मणा भवन्ति । समृद्धधान्यश्चेत्तदा तेन त्रिगुणिता द्वादश ब्राह्मणा भोजनीयाः । ते च मिलित्वा षट्त्रिंशत् । स्नानप्रत्याम्नायस्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायप्रकरणोक्तरीत्या यावन्त्यो गावस्तावत्सङ्ख्याया ज्ञेयः । इति कृच्छ्रातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायः । अथ तप्तकृच्छ्रप्रत्याम्नायः । तत्र द्वादशाहःसाध्ये तप्तकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन तिस्रो गावो देयाः । 'पराकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गा' इति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । चतुरहः साध्ये तप्तकृच्छ्रे त्वेका धेनुः । द्व्यहःसाध्ये तु निष्कार्द्धं तु देयम् । गवामभावे निष्कं वेत्यादिका, अन्ये प्रत्याम्नायाः कृच्छ्राति-

कृच्छ्रप्रकरणोक्तरीत्या विज्ञेयाः । समृद्धवान्यस्य त्वेनत्कृच्छ्रं अयं विशेषः । द्वादशस्तु दिनेषु प्रतिदिनं चत्वारिंशच्चत्वारिंशद्ब्राह्मणा भोजनीया इति । तथा चतुरहः साध्ये च द्रव्यहः साध्ये च तप्तकृच्छ्रे प्रतिदिनं चत्वारिंशच्चेति । तथा चतुर्विंशतिमते 'कृच्छ्रे पञ्चानिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहश्चिंशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च तप्त' इति । तप्ते तप्त-कृच्छ्रेऽहरहश्चत्वारिंशदित्यन्वयः । इति तप्तकृच्छ्रप्रत्याम्नायः । अथ सान्तपनयतिसान्तपनप्रत्याम्नायः । तत्र सप्ताहसाध्यस्य सान्तपनस्य करणाशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायस्थाने विहितत्वादेका धेनुर्निष्कार्द्धं च देयम् । तथा च षड्विंशन्मते—

“ पराकतप्तानिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।

सान्तपनसाध्येर्द्धमशक्तौ व्रतमाचरे ” इति ॥

दिवसद्वयसाध्ये सान्तपने निष्कार्द्धं देयम् । दिनत्रयसाध्ये यति-सान्तपनाख्ये तु धेनुमेकां दद्यात् । अनयैव रीत्या गायत्रीरूप-प्रत्याम्नायेष्वपि परिमाणं कल्प्यम् । यत्रैका धेनुर्निष्कार्द्धं च देयं भवति तत्र गायत्र्या अयुतजपं धेनुस्थाने । अर्द्धनिष्कस्थाने तु पञ्च सहस्राणीत्यनया रीत्या । प्रत्याम्नायभेदास्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नाय-प्रकरणे द्रष्टव्याः । इति सान्तपनयतिसान्तपनप्रत्याम्नायः । अथ महासान्तपनप्रत्याम्नायः । तत्रैकविंशतिदिनसाध्ये महासान्तपने प्रत्याम्नायत्वेन तिस्रो धेनवोऽर्द्धनिष्कं च देयम् । पञ्चदिनसाध्ये तु धेनुद्वयं निष्कार्द्धं च देयम् । सप्ताहसाध्ये त्वेका धेनुर्निष्कार्द्धं चेति दद्यात् । एतत्कल्पनायः मूलं षडुपवासस्तुल्यप्रजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन धेनुविधानम् । सप्ताहसाध्ये तु सान्तपने, निष्कार्द्धसहित धेनुदानमूलं सान्तपनप्रकरणे दर्शितं 'सान्तपनस्य साध्यर्द्ध' मिति । अनया दिशा गायत्रीजपादिरूपप्रत्याम्नायेष्वप्युक्तम् । ते च प्रत्याम्नायभेदाः प्राजापत्यप्रत्याम्नायप्रकरणे द्रष्टव्याः । इति महासान्तपनप्रत्याम्नायः । अथ पराकप्रत्याम्नायः । चतुर्विंशतिमते

“ पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।

जपहोमादिकं वापि कल्पयेत्पूर्वकल्पव ” इति ॥

कृच्छ्रत्रयस्थानीयत्वात्पराकस्य पराककरणाशक्तौ तिस्रो धेनू  
 देयात् । तथा गायत्रीजपादिप्रत्याम्नायः । अपि तु त्रिगुणाः  
 कर्तव्याः । ते च प्राजापत्यप्रकरणे दर्शिताः । इति पराकप्रत्याम्नायः ।  
 अथ याचकव्रतगोमूत्रयावकव्रतपयोव्रतानां प्रत्याम्नायः । तत्र  
 याचकव्रते पयोव्रते च प्रत्याम्नायत्वेन पञ्च धेनवो देयाः । षडुप-  
 वासाः एकप्राजापत्यस्थानमिति मासे पञ्च षड् भवन्तीतिकृत्वा ।  
 यद्यपि याचकव्रते च प्रतिदिनं याचकं भुज्यते तथापि पूर्वोक्तयाचक-  
 भोजनस्यात्यन्तकेशसाधनत्वादुपवासतुल्यत्वं भवत्येव । पयोव्रते  
 तु पयःपाने केशाभावेऽप्येकग्रासपर्याप्तस्यैव पयसः पानादुपवास-  
 कल्पत्वम् । गोमूत्रयावकव्रते तु केशाधिक्यात् प्रत्याम्नायत्वे षट्  
 धेनवो दातव्याः । एवं गायत्रीजपादिप्रत्याम्नाया अपि कल्पनीयाः ।  
 ते च प्राक् प्राजापत्यप्रत्याम्नायप्रकरणे प्रपञ्चिताः । इति यावकव्रत-  
 गोमूत्रयावकव्रतपयोव्रतानां प्रत्याम्नायः ॥ अथ चान्द्रायणप्रत्याम्नायाः ।  
 तत्र समृद्धधनेन चान्द्रायणप्रत्याम्नायत्वेनाष्टौ गावो देयाः । तथा  
 चतुर्विंशतिमते

“अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदे”ति ।

तथा पिपीलिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणयोर्गौतमाद्युक्ताधिकेति-  
 कर्तव्यतासहितयोरप्यष्टौ चान्द्रायणे देया इत्येतद्योज्यम् । अल्पधनेन  
 तु तिस्रो गावो देयाः । तथा च पराशरनिबन्धे

“प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।

चान्द्रायणपराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथे”ति ॥

एतच्च धेनुत्रयदानं स्वल्पेति कर्तव्यतासहितयोर्यवमध्यपिपीलिका-  
 मध्यचान्द्रायणयोस्तथा यतिचान्द्रायणादिष्वपि योज्यम् । एवं  
 शक्त्यपेक्षाया यावत्यो धेनवो दीयन्ते । तत्र तदभावे ‘गवामभावेनिष्कं  
 स्यात्तदर्द्धं पादमेव चे’त्युक्तीत्या दातव्यम् । अथवा प्रतिधेनु वायुतं  
 गायत्रीजपो वा, तथा धेनुसङ्ख्याका उद्वासा वा, धेनुसङ्ख्याका  
 प्राणायामशतद्वयानि वा, प्राजापत्यधेनुसङ्ख्याकानि वेदपारा-  
 यणानि वा, धेनुसङ्ख्याकानि तिलहोमसहस्राणि वा, प्रतिधेनु द्वादश

द्वादश ब्राह्मणभोजनानि वा , प्राजापत्यप्रत्याम्नायप्रकरणोक्तरीत्या  
प्रनिधेनु द्वादश द्वादश स्नानानि वा कार्याणि । एते च विकल्पा ब्रीहि-  
यववन्नैच्छिकाः अपि तु उद्दिनानुद्दिनहोमवद्रवस्थिताः । व्यवस्था  
च देशकालाद्यपेक्षया । तथा च बौधायनः

“ देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरे ” इति ॥

शौचशब्देन शुद्धिकारणं सर्वमभिधीयते । एवमन्यत्रापि न्यूना-  
धिककल्पेषु शक्त्याद्यपेक्षो विकल्पो बोद्धव्यः । अनेनैवाभिप्रायेण  
मिताक्षरादिप्रबन्धेषु न्यूनाधिकपक्षा दर्शिताः । तद्यथा

“ चान्द्रायणं सृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रमसत्रयं तथा ॥

तिलहोमायुतं चैव पराकद्रवमेव च ।

गायत्र्या लक्षजाप्यं च समान्याहुर्दृहस्पति” इति ॥

तपस्यसमर्थेन समृद्धधान्येन मासावधिकाले प्रतिदिनं चतुर्विं-  
शतिर्ब्राह्मणा भोजनीयाः । तथा च चतुर्विंशतिसते ‘कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे  
त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च तसे त्रिगुणनगुणिता  
विंशतिः स्यात् पराके । तसे कृच्छ्रे सान्तनाख्ये भवति षडधिका  
विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात् तपसि कृशबलो  
भोजयेद्विप्रमुख्या” इति । अस्यार्थः । अहरहः सर्वत्रान्वेति । कृच्छ्रे  
प्राजापत्ये द्वादशसु दिनेष्वहरहः पञ्च विप्रमुख्यान् भोजयेत् ।  
अतिकृच्छ्रे पूर्वोक्तलक्षणे प्रोक्तसङ्ख्याकेषु दिनेषु प्रतिदिनं त्रिगुणम् ।  
त्रैगुण्यं पञ्चापेक्षयैव । पञ्चदशेत्यर्थः । तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रे पूर्वोक्त-  
कृच्छ्रातिकृच्छ्रदिनेष्वहरहस्त्रिंशत् । तसे कृच्छ्रे पूर्वाभिहिततसकृच्छ्रदिनेषु  
प्रतिदिवसं चत्वारिंशत् ॥ पराके ब्राह्मणसङ्ख्या दिनेषु पराके  
व्रतसङ्ख्या दिनेषु प्रत्यहं त्रिगुणगुणिता विंशतिः । षष्टिरित्यर्थः ।  
सान्तपने कृच्छ्रे पूर्ववदेवाहरहः षड्विंशतिः । चान्द्रायणे चान्द्रायणा-  
चरणसङ्ख्याकदिने प्रतिवासरं द्वाभ्यां हीना षडधिका विंशतिः ।  
चतुर्विंशतिरित्यर्थः । एते च पक्षाः पूर्ववदेव शक्त्याद्यपेक्षया योज्याः ।  
इति चान्द्रायणप्रत्याम्नायः । अथ गोवधप्रत्याम्नायः । याज्ञवल्क्योक्त-



व्रतचतुष्टयं प्राक् प्रदर्शितं नल्लक्षणप्रकरणे ॥ तत्राज्ञानतो जातिमात्र  
ब्राह्मणसंबन्धिगोमात्रवधे त्रिरात्रमुपोष्य दश गा एको  
वृषभश्च देयाः । त्रिरात्रोपवासाशक्तौ पूर्वोक्ता गावो वृषभश्च  
निष्कार्दं च देयम् । कामतश्चेत् द्विगुणम् । अज्ञानतः क्षत्रिय  
सम्बन्धिगोमात्रव्यापादने 'पञ्चगव्यं पिबेत् गोघ्नो मास-  
मासीत संयतः गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यती' त्यनेन  
प्रकारेण मासं पञ्चगव्यं चरित्वाऽन्ते गां दद्यात् । एतत्करणाशक्तौ  
व्रतस्यात्यन्तक्लेशयुक्तत्वेन व्रतप्रत्याम्नायत्वेन युक्तमष्टधेनुपरि-  
कल्पनम् । कामतश्चेत् षोडश धेनवः । एका दक्षिणात्वेनेति सप्त-  
दश गावः । अज्ञानतो वैश्यसंबन्धिगोमात्रव्यापादने मासमति-  
कृच्छं कुर्यात् । एतदाचरणाशक्तौ द्वादशदिनसाध्यपाणिपूरान्नभोजन-  
युक्तानि कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन गोद्वयदानस्यातिकृच्छं कुर्यात् प्रत्या-  
म्नायप्रकरणे दर्शितत्वादत्र मासातिकृच्छ्रे पञ्चगावो भवन्ति ।  
मनूक्तग्रासमात्रभोजनयुक्तस्य द्वादशदिनसाध्यस्यातिकृच्छ्रकरणा-  
शक्तौ तिस्रो गावो विहिता इति । ग्राससाध्यकृच्छ्रे सप्त गावो  
निष्कार्दं च देयम् । उभयत्र कामतो द्वयैगुण्येन क्रमेण दश पञ्चदश  
भवन्ति । गवामभावे गोसङ्ख्ययाऽतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायप्रकरणोक्ताः  
प्रत्याम्नायाः शक्त्यपेक्षया कर्तव्याः । अज्ञानतः शूद्रस्वामिकगोमात्र  
व्यापादने मासं प्राजापत्यविधानात्तदशक्तौ गोद्वयं निष्कार्दं च  
देयम् । कामतः पञ्च गावः । तदशक्तावितरे पूर्वोक्ताः प्रत्याम्नायाः  
कार्याः । इति गोवधव्रतप्रत्याम्नायः । अथ मासोपवासप्रत्याम्नायः ।  
तत्र च षडुपवासतुल्यप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्राजापत्ये तु  
गामेकामिति विधानात् पञ्च गावो भवन्ति मासव्रते । जपनिय-  
माद्यनेकेतिकर्तव्यतापेक्षितमासव्रते तु क्लेशाधिक्योपेतचान्द्रायण-  
व्रत इवाष्टौ गावः कल्प्याः । इति मासोपवासप्रत्याम्नायः । अथ  
प्रायश्चित्तोपक्रमप्रकारः । तत्र कर्मविपाकप्रायश्चित्तानुपयुक्तमपीतर-  
प्रायश्चित्तोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तद्यथा । देवलः—

“ कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपाठकः ।

अपराधी प्रयोक्ता च रक्षिता कृच्छ्रपालकः ” ॥



महापापेषु कृद्वाणां प्रायश्चित्तानां दापको राजा भवति ।  
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेषु राज्ञ आज्ञां विना ढिजाय्यः प्रायश्चित्तं  
नोपवर्णनीयमित्यर्थः । प्रायश्चित्तस्य निर्देष्टा धर्मपाठक इत्यनेन ।  
यस्मिन्ननुवादकशब्दं लोकाः प्रयुञ्जते । अङ्गिराः

“वेदविद्याव्रतस्नातः सत्यसन्धो यतेन्द्रियः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ” ॥

अपराधी पापयुक्तः कृद्वाप्रयोक्तेत्यभिधीयते । रक्षिता राजपुरुषः  
कृताकृतप्रत्यवेक्षणात्प्रायश्चित्तपरिपालक इति कथ्यते । प्रकृतमनुस-  
रामः । धर्मविवर्तौ

“क्षत्रियो ह्यथ वैश्यो वा शूद्रो वा नु कथंचन ।

प्रायश्चित्तविधानं हि कुर्वन्तीति विदुर्वुधाः ॥

अत्रनानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशतयुक्तानां पर्षत्त्वं नोपपद्यते ॥

पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु ।

उपपापेषु पञ्चाशत् स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेत् ” ॥

बहुभिर्विद्वद्भिर्मिलित्वा प्रायश्चित्तं विचार्य विधेयमिति शतादि-  
शङ्कानां तात्पर्यार्थः । अत एव याज्ञवल्क्यः

“चत्वारो वेदधर्मज्ञा पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेकोवाऽध्यात्मवित्तमः ” ॥

मनुः

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्षदेता दशावरे”ति ॥

तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामात्मिकाः यस्यासौ त्रैविद्यः । हेतुकोऽ-  
नुमानज्ञः । तर्कोऽस्यास्तीति तर्को । संशये सत्येकस्मिन् कोटौ  
प्रामाणिकत्वारोपे कृते बाधकादर्शनात्प्रामाण्येनात्र भवितव्यमिति यः  
प्रत्ययः स तर्कः । स वेदशास्त्राविरोधी कार्यः । एवं विधायाः परिषद्  
उपस्थानं वक्ष्यमाणप्रकारेण कार्यम् । अत्रायं वृद्धसमाचारो व्रतग्रहण-  
दिने । तद्यथा अभ्युत्थानः सायंकाले परिषदं प्रदक्षिणीकृत्य स्वकीय  
मेनो विख्यापयतीति । अत्रायमाशयः । अङ्गिरसा प्राप्तपापस्य

परिषदोऽनुपस्थानात् पूर्वं भोजनं निषिद्धम् । अस्यायमभिप्रायः ।  
पश्चात्तापवान् भवेदविलम्बेनैव प्रायश्चित्तं गृहीयादिति । अन्यथा  
दीर्घकालभोजनपरित्यागादेहधारणाभावेन प्रायश्चित्तमेव न स्यात् ।  
तस्मादैववशात्प्रायश्चित्तविलम्बे मितमेध्याहारादिभिः शरीरधारणं  
कुर्वीत । न स्वच्छन्दचारी स्यात् । इमां आर्तमुक्तिं दृष्ट्वा  
व्रतग्रहणदिन एव भोजनं मन्यते । कलौ दृढतनुतापस्य असंभ-  
वात् । उपक्रमदिने शरीरशुद्धेरीप्सितत्वाच्च ।

मनुः “ प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं भवेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते द्विजः ” ॥

अङ्गिराः “ उपस्थितस्तु न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ।

कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ॥

भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापमसत्यं पर्षदि ब्रुवन् ।

संशये तु न भोक्तव्यं यावत्पापस्य निष्कृतिः ॥

प्रमादश्च न कर्तव्यो यथैवासंशये तथा ।

कृत्वा पापं न गूहेत गूहमानस्य वर्द्धते ॥

बहु वा त्वल्पकं वापि कर्मविदूभ्यो निवेदयेत् ।

प्रायश्चित्ते ससुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ॥

मृदुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ।

सचैलं वाग्यतः स्नात्वा किन्नवाऽऽससमाहितः ॥

क्षत्रियो वापि वैश्यो वा पर्षदं ह्युपतिष्ठति ” ।

क्षत्रियाद्युपपादनं प्रदर्शनार्थम् ।

“ उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् ॥

गात्रैश्च भूगतैश्चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ।

ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ॥

बृद्धाः पृच्छन्ति किं कार्यमुपविश्याग्रतः स्थितम् ।

किन्ते कार्यं वदास्माभिः किं वा मृगयते द्विज ॥

तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ।

अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥

यदिचेद्रक्षसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।

यद्यागतोऽस्यसत्येन न त्वं शुद्ध्यसि कर्हिचित् ॥

एवं सर्वमनुज्ञानः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥ इति ॥

न सुञ्जीनानुपस्थित इति । अनुपस्थित इति परिपदमनुपस्थितः । संशयो नाम परिषदुपस्थानं स्वगतपापसन्देहः । कार्यस्य निष्कृतिः पापप्रायश्चित्तम् । अथवा निष्कृतिः प्रायश्चित्तनिश्चयः । संशये तु न भोक्तव्यमित्येतस्मिन् मिथ्यावियों विषयप्रमादश्च न कर्तव्यः पुनः पापं न कुर्यादित्यर्थः । अथवा चिरकाले सहानुवृत्तौ हविष्यभोजनादिना शरीररक्षणं प्रमादः स च न कर्तव्यः । यथैवासंशये असंशये पापस्य निश्चये देशान्तरादिव्यवहितेषु विद्वत्सु परिषदुपस्थानात् प्राग्यथा हविष्यभोजनान् शरीररक्षणं क्रियते संशयस्थलेऽन्यर्थः । पर्वदग्रे पापप्रख्यापने च दक्षिणादानं कुर्यात् । तथाऽऽह पराशरः—

“पापं प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृष” इति । अत्रैव विशेषमाह विष्णुः—

“पादव्रते वस्त्रदानं कृच्छ्राद्धं तिलकाञ्चनम् ।

विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरे” इति ॥

तत्प्रकीर्णकविषयम् । यत्र च पर्वदग्रे धेनुवृषभयोरन्यतरदुभयं वा दीयते तत्र धेनुमूल्यं निष्को वा दातव्यो न प्रत्यक्षगौर्वृषभो वा । यथाहाङ्गिराः :-

“बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः ।

विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि ॥

एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन ।

सा च विक्रयमापन्ना दहत्याससमं कुल” इति ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सचैलस्नानम् । अर्द्धवासाः पर्वदं प्रदक्षिणीकृत्य पर्वदक्षिणां दत्त्वा दण्डवत्प्रणम्य पापं सर्वं प्रख्याप्य पर्वदग्रे भूमा ‘धेनुगृहीते’ त्युक्त्वा पर्वदग्रे तूष्णीं तिष्ठेत् । ततो ब्राह्मणास्तश्रुत्सार्य प्रायश्चित्तस्वरूपं चिन्तयेयुः । तथा चाङ्गिराः :-

तेषां निवेदिते कार्ये उत्सार्यो हि स कार्यवान् ।

तस्मिन्नुत्सारिते विप्रे यथा धर्मस्य पाठकाः ॥

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।  
 धर्मशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥  
 विमृश्य पर्षतः सर्वे प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।  
 यथाकालं यथादेशं यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥  
 पर्षदः सम्मतं चैव कारिणश्च बलाबलम् ।  
 सर्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान्न पीडयेत् ॥

कार्यान्तरं वृद्धमातृपितृशुश्रूषादि ।

यच्च प्राणान्न पीडयेत् । यत्र प्राणपीडाकरं प्राणान्तिकप्राय-  
 श्चित्तव्यातिरेकेण शास्त्रोपदिष्टं प्रायश्चित्तान्तरमस्ति तत्र प्राण-  
 बाधाकरमदेयमित्यर्थः । वृद्धशातातपः -

“यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।  
 नैव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः ॥  
 अदृष्ट्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।  
 प्रायश्चित्ती भवेत्पूतस्तत्पापं पर्षदि व्रजेत् ॥

देवलः-

“एको नार्हति तत्कर्तुमनूचानोप्यनुग्रहम् ।  
 धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥  
 स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोपि वा ।  
 कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ” ॥

अङ्गिराः-

“आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।  
 जानन्तो ये न प्रयच्छन्ति तेषां ते समभागिनः ॥  
 तस्मादार्तं समासाद्य ब्राह्मणं च विशेषतः ।  
 जानद्भिर्धमपन्थानं न भाव्यं तु पराङ्मुखैः ॥  
 अनर्चितैरनादृतैरपृष्टैश्चैव संसदि ।  
 प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि कल्पतः ” ॥

एवं धर्मशास्त्रानुसारेण प्रायश्चित्तस्वरूपं निश्चित्य तत् एकेन  
 तत्प्रायश्चित्तस्वरूपमनुवादयेत् । अत्रायं प्रयोगः । पर्षदुपदिष्टे-

नाऽसुकप्रायश्चित्तेनाचीर्णेन साङ्गोपाङ्गेनासुकपविमुक्तो भविष्यति  
तस्मात्साङ्गोपाङ्गं कर्तव्यमिति त्रिः ब्रूयान् । शिष्टसमाचारात् ।  
अयं च प्रयोगवाक्यरचना प्रदर्शनार्था । तस्माद्यत्र यथोचितं तत्र  
तथा प्रयोक्तव्यम् ।

अङ्गिराः—

“सर्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान्न पानयेत् ।  
आहूय श्रावयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ॥  
शृणु भोस्त्वन्निदं विप्रैः यत्तु चादिश्यते व्रतम् ।  
नत्ते यत्नेन कर्तव्यमन्यथा तद्वृथा भवेत् ॥  
यदा त्वया भवेच्चीर्णं व्रतं शुद्धिकरं महत् ।  
तदा कुर्यात्प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिपूजनम् ” ॥

पर्षदा यो नियोजित इत्यनेनानुवादकस्य भृतित्वेन दक्षिणा  
गम्यते । तथाहि नियुक्तो हि कर्मकरो भवति । स च भृतिमपेक्षते ।  
किञ्च । पापानुवादोपि पापायैवेति दृष्टलोभाभावे न कोपि प्रवर्तेत ।  
तस्मात्पापानुसारेणानुवादकस्य भृतिरूपदक्षिणा देया । वर्णक्रमेण  
चानुवादकविशेषोऽङ्गिरसैव दर्शितः—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां पुरोहितः ।  
वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥  
अगुरुः क्षत्रियाणां यो वैश्यानां वाप्ययाजकः ।  
प्रायश्चित्तं समादिश्य तत्तच्छ्रुत् समाचरेत् ॥  
तत्रैवं ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादेः प्रणामिनः ।  
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत्समादिशेत् ॥  
तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् ।  
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वेदमन्त्रविवर्जितम् ” ॥

सुमन्तुः—

“अथवा रागद्वेषादलभ्यमानेषु प्रायश्चित्तेषु यज्ञहवनाध्ययन  
पूर्वचर्यापरो भैक्षाशी दण्डी मेखली स्वयमेव संवत्सरेण महापा-  
तकानि तपःपरो व्यपोहति किल्बिषं, न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्या-



चार्याः” । रागादिवशात् परिषदः सकाशात् प्रायश्चित्तमलभमानो  
 ब्राह्मणः स्वयं चरेत् प्रायश्चित्तस्वरूपं जानीयात् । तदा ब्राह्मणानु-  
 ज्ञामन्तरेणापि यस्य पापस्य यावत्प्रायश्चित्तं तावत्समाचरेत् । कथ-  
 मित्याकांक्षयामाह यज्ञहवनाध्ययनेति । तथा कालमपि निर्दिशति  
 संवत्सरेणेति । एतच्चोपलक्षणम् । अतश्च यावत्कालं उपयुक्तः यावती-  
 चेतिकर्तव्यतोपयुक्तः तावन्मात्रं ग्राह्यम् । पर्षदनुपदिष्टप्रायश्चित्तस्या-  
 चरणे हेतुमाह न ब्राह्मणपतनमिच्छन्त्याचार्या इति । अत्र ब्राह्मणस्य  
 ग्रहणात् क्षत्रियादेर्न पर्षदनुपदिष्टप्रायश्चित्ताचरणाधिकारः । एवं  
 पूर्वोक्तप्रकारेण पर्षदमुपस्थाय पर्षदुपदिष्टव्रतं मनसि निधाय  
 दिनान्ते प्रायश्चित्तोपक्रमं कुर्वीत । तद्यथा । दिनान्ते नखरोमादीनि  
 वापयित्वा स्नानं विधाय प्रायश्चित्तसङ्कल्पं कृत्वा तत्र ‘प्राच्याङ्गानि  
 करिष्य’ इत्यभिलष्य ततो द्वादशाङ्गुलप्रमाणेनानिषिद्धेन क्षीर-  
 वृक्षोद्भवेन काष्ठेन दन्तान्विशोध्याचम्य भस्मगोमयमृद्धारिपञ्चगव्य  
 कुशोदकैर्दशभिर्वक्ष्यमाणप्रकारेण दश स्नानानि कृत्वा वासः  
 परिधायाचम्य वैष्णवं श्राद्धं विधाय देयगोदानं निर्वर्त्यानन्तरमाज्ये-  
 नाष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतं वा व्याहृतिभिर्हुत्वा च वक्ष्यमाणलक्षणं  
 पञ्चगव्यं पृथक् पृथगानीय गायत्र्यादिमन्त्रैर्वा प्रणवेन वा तानि  
 मेलयित्वा समालोच्य ततः सप्त पत्रैर्हरितैः कुशैः पञ्चगव्यमुद्धृत्यै-  
 रावतीत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रणवेन वा हुत्वा प्रणवेनैव हुतशेषं समा-  
 लोच्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेनैवोद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेत् । आलो-  
 ङनं शोधनम् । तत्तु हस्तेन निर्मथनकाष्ठेन पालाशमध्यपर्णेन  
 पद्मपत्रेण सुवर्णपात्रेण ताम्रपात्रेण वा ब्रह्मतीर्थेन वा भवति ।  
 एवमुपक्रान्तं व्रतं समाप्यान्ते गोहिरण्यादि दक्षिणां दद्यात् ।  
 अथात्र क्रमेण मन्त्रसहितः प्रयोगः प्रदर्श्यते । सचैलस्नानं कृत्वा  
 क्लृप्तवासाः पर्षदं प्रदक्षिणीकृत्य पर्षदादिदक्षिणां दत्वा नत्वा पापं  
 सर्वं प्रख्याप्याथ तदुपदिष्टं व्रतं मनसि निधाय दिनान्ते नखरो-  
 मादीन् प्रवाप्य स्नात्वा प्रायश्चित्तसङ्कल्पं कृत्वा ‘तत्र प्राच्याङ्गानि  
 करिष्य’ इत्यभिलष्य शास्त्रविहितद्वादशाङ्गुलपरिमाणं दन्तकाष्ठं  
 गृहीत्वा पूर्वाभिमुखः सन् मन्त्रं पठेत् । तत्र मन्त्रः ।

“आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजां पशु वसूनि च ।

ब्रह्म प्राज्यं च मेधाश्च त्वं भो धेहि वनस्पते” ॥

इत्यनेन मन्त्रेण काष्ठस्याग्रभागं किञ्चिद्भक्षयित्वा तेनैकदेशेन दन्तान् संशोध्य तावत्प्रमाणेन काष्ठान्तरेण जिह्वासुल्लिख्य प्रक्षाल्य च काष्ठद्वयं किञ्चिद्भग्नं कृत्वा विसृज्याचम्य भस्मादिभिः स्नायीत । स्नानप्रकारस्तु तूष्णीं भस्मना मस्तकाद्यवयवान् उल्लिप्योऽदकेन स्नायीत । एवमेव गोमयेनानुलिप्य पुनर्वारिणा स्नायीत । एवमेव मृदानुलिप्य पुनरुदकेन । एवं भस्मादिभिर्मुदकसहितैः स्नात्वा पश्चात् केवलोदकेन स्नानं कुर्वीत । ततो गोमूत्रेण स्नात्वाऽथ गोमयेनानन्तरं क्षीरेण पश्चाद्दद्याऽथो घृतेन ततः कुशान्नरितोदकेनेति दश स्नानानि मन्त्रवर्जं कुर्वीत । “मलापकर्षणं स्नानं बाह्यशौचः प्रसिद्ध ” इति विष्णुनामलस्नानत्वेन निर्देशात् । अथवा बाह्यशौचोपशुद्धये इत्युक्तत्वाच्छुद्धेश्च दृष्टादृष्टरूपेणाभिलिखितत्वात् मन्त्रपाठेनादृष्टेत्यन्ते समन्त्रकांते तानि स्नानानि । स्त्रीशूद्रकाणां त्वमन्त्रकमेव स्नानम् । भस्माद्यभुलेपनेनापि दृष्टादृष्टशुध्युपपत्तेः । तथा तन्त्रेऽधिकाराभावाच्च ।

लिङ्गपुराणे—

इशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।

हृदो देशमधोरेण गुह्यं वामेन सुव्रत ॥

सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधये ” इति ।

अथ क्रमेण मन्त्राः । तत्र भस्मस्नानमन्त्रः । “ ईशानाय नम इति शिरसि, तत्पुरुषाय नम इति मुखे, अधोराय नम इति हृदये, वामनाय नम इति गुह्ये, सद्योजाताय नम इति पादयोः, प्रणवेन सर्वाङ्गे । अयमेकः प्रकारः ॥ प्रकारान्तरं तु “ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो नम इति शिरसि, तत्पुरुषाय विद्महे महापुरुषाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयादिति मुखे, अधोरेभ्योऽथ धोरेभ्यो धोरधोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वे सर्वेभ्यो नमस्तेस्तु विश्वरूपेभ्य इति हृदये, वामदेवाय नमो

ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः काल-  
विकाराय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूत-  
दमनाय नमो तमो तमनाय नम इति गुह्ये, ज्यो जातं प्रपद्यादि  
सद्यो जाताय वै नमः । भवे भवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय  
नम इति पादयोः, प्रणवेन सर्वाङ्गे । अथवाऽ“गिरिति भस्म  
जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म वै इवा इदं  
भस्म ” इत्येते मन्त्रा ग्राह्याः । इति भस्मस्नाने मन्त्रान्तराणि ।  
इति भस्मस्नानानन्तरं गोमयेन स्नायीत । तत्र मन्त्रः “मा नस्तोके  
तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान् मा  
नो रुद्र भामितो वधी हविषमन्नः सदमित् त्वा हवामह ॥ ( सं. १,  
सू ११४ सं ८ ) अथवा ‘गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।  
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्’ अपिवा ‘अग्रमग्रं चरंतीना-  
मोषधीनां रसंवने । तासामृषभपत्नीनां यवित्रंकाशयोधनं । तन्मे  
रोगांश्च शोकांश्च लुद गोमय सर्वदा ॥ इति गोमयस्नाने वैकल्पिका  
मन्त्राः । अथ मृदा स्नानम् । तत्र मन्त्राः “अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते  
विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे ।  
भूभिर्धेनुर्धरिणी लोकधारणी उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।  
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि  
काश्यपेनाभिमंत्रिता ॥ मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।  
मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्णुद मृत्तिके । त्वया हतेन पापेन  
गच्छामि परमां गतिम्” इति मृत्तिकास्नानमन्त्रः । अथ केवलोदक-  
स्नानमन्त्राः “आपोहिष्ठेति त्रिभिः, अथवे ‘दमाप’ इति केवलो-  
दकस्नानम् । अथ पञ्चगव्यस्नानम् । तत्र गोमूत्रगोमयक्षीरदधि-  
घृतानां क्रमेण मरीचिना देवता दर्शिताः ।

“देवताः सम्प्रवक्ष्यामि आनुपूर्व्येण यस्य याः ।

वरुणो देवता मूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

सोमः क्षीरे दध्नि वायुं घृते रविरुदाहृत ” इति ॥

अतस्तद्देवताप्रकाशका मन्त्राः प्रदर्श्यन्ते । तत्र गोमूत्रस्नानमन्त्रः  
“रेतो मूत्र” मितिमन्त्रः । उपलक्षणमेतत् । तस्माद्वरुणप्रकाशकाः

श्रौताः स्मार्ता वा मन्त्रा ग्राह्याः । एवं सर्वत्रापि । अथ गोमय-  
स्नानमन्त्रः “पाहि नो अग्नएक ये”ति । अथ क्षीरस्नानमन्त्रः “उरु-  
ध्या णो अभिशस्तेः सोम नि पार्ह्यं हंसः सग्वा सुशेव एधि नः । अथ  
दधिस्नानमन्त्रः “दधिकावूणे”ति । अथ घृतस्नानमन्त्रः “घृतं  
घृते” ति । अथवा पराशरोक्तमन्त्राः ग्राह्याः

“गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकावूणस्तथा दधि ॥

नेजोसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदक” मिति

गायत्री प्रसिद्धा । गन्धद्वारेत्ययं मन्त्रः प्राक् प्रदर्शितः ।  
आप्यायस्वेति, दधिकावूणः, नेजोसीति, देवस्यत्वा इति । एवं दश-  
स्नानानि कृत्वा वासः परिधायाचम्य वैष्णवं श्राद्धं कुर्यात् । नद्यथा ।  
विष्णूद्देशेन त्रिभ्योधिकान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । भोजनासम्भवे  
पर्याप्तं द्विगुणमामान्नं हिरण्यं वा दद्यात् । एवं वैष्णवं श्राद्धं विधायादौ  
गोप्रदानमचरेत् । तत्र गोदानमन्त्रः

“ गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र चे”ति ॥

गोदानानन्तरमाज्येनाग्नौ व्याहृतिभिरष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतं  
हुत्वा पञ्चगव्यं जुहुयात् । तत्र पञ्चगव्यहोमप्रकारः नाम्नवर्णायाः  
गोमूत्रं, श्वेतवर्णायाः गोमयं, काश्चनवर्णायाः पयः, नीलवर्णाया दधि,  
कृष्णवर्णायाः घृतम् । अथवा सर्वं पञ्चगव्यं कापिलं वाऽसम्भवे  
यथालाभोपपन्नं पृथक् पृथक् सम्पाद्य पलपरिमितं वा माषाष्टकं  
वाऽङ्गुष्ठार्द्धपरिमितगोमयद्विगुणपरिमाणं वा गोमूत्रं पलाशमध्य-  
पत्रनिर्मिते पद्मपत्रविरचिते वा सुवर्णमये वा ताम्रमये (वा) पात्रे  
विनिक्षिपेत् गायत्र्या प्रणवेन च । तदनन्तरमङ्गुष्ठार्द्धपरिमितं  
वा षोडशमाषपरिमितं वा गोमयं गन्धद्वारामित्यनयर्चा प्रणवेन  
वा प्रतिक्षिपेत् । यस्मिन् पात्रे गोमूत्रं निहितं तत्रैव । नतश्च  
सप्तपलपरिमितं वा द्वादशमाषपरिमितं वाऽर्द्धाङ्गुष्ठपरि-  
माणगोमयाष्टगुणं वा क्षीरमाप्यायस्वेत्यनयर्चा प्रणवेन वा पूर्व



द्रव्यद्वयं यत्र निक्षिप्तं तत्रैव निक्षिपेत् । अथ सप्तपलं वाऽङ्गुष्ठार्द्ध-  
परिमितगोमयापेक्षया पञ्चगुणं वा दधि दधिकाव्णेत्यन्यर्चा प्रणवे-  
न वा पूर्वोक्तपात्रे विनिक्षिपेत् । ततस्तु सप्तपलं वा माषाष्टमितं वाऽ-  
ङ्गुष्ठार्द्धपरिमितगोमयापेक्षया चतुर्गुणं घृतं तेजोसीत्यनेन यजुषा  
प्रणवेन वा पूर्वोक्तपात्रे एव निक्षिपेत् । तदनन्तरं चैकपलं वा माष-  
चतुष्टयपरिमितं वा कुशोदकं देवस्य त्वेत्यनेन यजुषा प्रणवेन वा  
पूर्वोक्तपात्रे स्थापयेत् । प्रणवः प्रसिद्धः । गायत्र्यादयो मन्त्राश्चा-  
स्मिन्नेव प्रकरणे पञ्चगव्यस्नानप्रस्तावे प्राक् दर्शिताः । एवं गोमूत्रा-  
दीन्येकपात्रे कृत्वा प्रणवमुच्चार्य यज्ञियकाष्ठेन निर्मथ्य प्रणवेनैवा-  
भिमन्त्र्य सप्तवा पत्रैर्हरिनैः कुशैः पञ्चगव्यमुद्धृत्येरावत्यादि  
मन्त्रैर्दशाहुतीर्जुह्यात् । अत्र सुवस्थाने हरिताः कुशा एव ।  
मन्त्रास्तु “ ईरावती (१), इदंविष्णुः (२), मानसोक्ते (३), अष्टा-  
नीशं (४), अग्रयेस्वाहा, सोमायस्वाहा, गायत्रीप्रणवः ओं भूर्भुवः  
स्वः स्वाहा, अग्रये स्विष्टकृते स्वाहे ” इति दशाहुतीर्हुत्वा ‘व्रतग्रहणं  
करिष्य’ इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा ‘कुरुष्वे’ इति तैरनुज्ञातो हुतशेषं पञ्च-  
गव्यं सर्वं प्रणवेन पिबेत् । एतच्च ग्रामात् बहिः सायं नक्षत्रदर्शने बहिः  
सर्वं पेयं नोच्छेषणीयम् । अत एव बाल व्यादि ? शक्त्याद्यपेक्षया  
गोमूत्रादीनि पूर्वोक्तवैकल्पिकपरिमाणापेक्षया मेलनीयानि । एवं  
तद्ग्रहणं कृत्वा ततः परं मौनी भूत्वाऽत्मनो दुष्कृतं मनसा चिन्त-  
यन्निशामतिवाहयेत् । एवमुपक्रान्तं सम्यक् पारं नीत्वा तत उदी-  
च्याङ्गानि कुर्वीत । तत्रायं क्रमः । ‘प्रायश्चित्तस्य सगुणार्थमुदीच्या  
ङ्गानि करिष्य’ इति सङ्कल्प्याग्नौ व्याहृतिभिराज्यं हुत्वा पूर्ववदेव  
वैष्णवं श्राद्धं विधायानन्तरं गोदानमाचरेत् । प्राच्याङ्गकरणवेलायां  
वैष्णवं श्राद्धं ? गोदानानन्तरं होमं विधाय वैष्णवं श्राद्धमिति ।  
श्राद्धानन्तरं गोदानादेर्विहितत्वात् । होमानन्तरमेव हुतशिष्टस्य  
पञ्चगव्यस्य पानेन व्रतस्य गृहीतत्वाच्च । उदीच्याङ्गानुष्ठानसमये तु  
होमानन्तरं श्राद्धगोदानादि । उपक्रमे होमस्य सन्निहितत्वादवसा-  
नेपि सन्निधानस्योचितत्वात् । एवमन्तगोदानानन्तरमवशिष्टानि  
दश दानानि दद्यात् । तानि च ‘श्राद्धं कृत्वा व्रतान्ते तु गोहिर-



ण्यादि दक्षिणे ' त्यत्र इति शब्देनोपात्तानि दश दानानि स्वरूपाणि च सङ्ग्रहकारेण दर्शितानि ।

“ गो भूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि वा ।

रूप्यं लवणमित्यादि दश दानानि पण्डिता ” इति  
अथ क्रमेण मन्त्राः गोदानमन्त्रस्त्वादित्ये गोदानसमये दर्शितः ।

अथ भूदानमन्त्रः—

“ सर्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तसस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

अथ तिलदानमन्त्रः

“ महर्षे गोमूत्रसम्भूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मादेषां प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ” ॥

अथ हिरण्यदान मन्त्रः

“ हिरण्यगर्भे गर्भस्त्वं हेमवीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

अथाज्यदानमन्त्रः

“ मम धेनोः समुद्धूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाज्यमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

अथ वस्त्रदानमन्त्रः

“ शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

मुखे च धारितं वस्त्रमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

अथ धान्यदानमन्त्रः

“ सर्वदेवमयं धान्यं सर्वोत्पत्तिकरं महत् ।

प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

अथ गुडदानमन्त्रः

“ यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च जनार्दनः ।

सामवेदस्तु वेदानां वेदान्तमथ योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेश्वरसो मतः ॥

मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुड सर्वदा ” ।

अथ रजतदानमन्त्रः ।

“ प्रीतिर्यतोमन्तणांश्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।  
शिवनेत्रोद्भवं रूप्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

अथ लवणदानमन्त्रः

“ यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ।  
शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

इति दानमन्त्राः ।

पापानां परिपाकस्य शान्तिकर्मविवक्षया  
उक्तानि परिभाषाया सुपयुक्तान्यशेषतः ॥

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णो  
पूर्णस्तरङ्गः खलु सप्तमोऽयम् ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे सप्तमस्तरङ्गः समाप्तः ॥

॥ इति परिभाषाखण्डः ॥

## अष्टमस्तरङ्गः

अथ रोगनिवर्हणानि । तत्र क्षयरोगहराणि । अथ रोगनिदान-  
माह याज्ञवल्क्यः “ ब्रह्महा क्षयरोगी स्या ” इति । तन्निवृत्त्यर्थं  
षडब्दप्रायश्चित्तं कुर्यात् । प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण  
एव चे ’ ति तेनैवाभिधानात् । अथ क्षयरोगहरं कदलीदानं पद्म-  
पुराणे- “ क्षयी स्यात् क्षेत्रमारणे ” । क्षेत्रमारणं क्षेत्रगतसस्यमारणं  
उदकदानादिप्रतिबन्धरूपाद्यनिष्ठाचरणेन । अथवा क्षेत्रियागर्भप्रती-  
घातः । बौधायनस्तु एतन्निवर्तकं कदलीदानमाह ।

“ कारयेत्कदलीं दिव्यां पत्रैः सर्वत्र संयुताम् ।  
फलपूगेन संयुक्तां सुवर्णस्य पलेन तु ॥  
यथाविभवतः कुर्याद्रस्त्रैरावेष्ट्य सूत्रकैः ।  
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि भक्षैर्नानाविधैः शुभैः ॥  
होमश्च कारयेत्तत्र पूर्ववद्ब्राह्मणेन तु ।  
तस्मै तां कदलीं दद्याद्ब्रह्मालङ्कारपूर्विकाम् ॥  
पूजिताय दरिद्राय वृत्तस्थायात्मवेदिने ।  
धर्मज्ञायातिदान्ताय मन्त्रेणानेन तत्क्षयी ॥  
‘ हिरण्यगर्भं पुरुष परात्पर जगन्मय ।  
रम्भादानेन देवेश क्षयं क्षपय मे प्रभो’  
पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।  
शिष्टैरिष्टैर्वन्धुभिश्च सह भोजनमाहरेत् ” ॥

फलपूगेनेत्यादि । फलानां पूगः समूहः । पलेन तु । पलस्वरूपं परि-  
भाषाप्रकरणे द्रष्टव्यम् । यथाविभवतः विभवानुसारेण । समर्थश्चेत्  
पलादधि केनापि कदलीं कारयेदित्यर्थः । सूत्रैरथावेष्ट्य वस्त्राद्यावेष्टनेन  
कदलीपूजोपलक्ष्यते । पूजामन्त्रश्च त्र्यम्बकं यजामह इत्ययम् ।  
होमं च कारयेत्तत्र पूर्ववदिति पूर्वशब्देन मृत्युञ्जयमन्त्रस्योपलक्षि-  
तत्वात् । त्र्यम्बकमन्त्रश्च परिभाषायां कूष्माण्डहोमे प्रदर्शितः ।  
कदलीमन्त्रेण परमपुरुषस्य रम्भादिदेवतात्वेनोपादानाच्च । तथा  
कर्मणो मृत्युनिर्हरणार्थत्वात् । होमसङ्ख्या चाष्टोत्तरशतं सहस्र-

मयुतं वा । द्रव्यमाज्यं तिलाश्च । कदलीपूजानन्तरं ब्राह्मणान्  
भोजयित्वा होमं कुर्यात् । वचनपाठगतक्रमबाधे प्रमाणाभावात् ।  
एवं कदलीदानान्तं कर्म निर्वर्त्य स्वस्तिवाचनानन्तरं शिष्टैरिष्टैश्च  
भुञ्जीत । इति क्षयरोगहरं कदलीदानम् । अथ क्षयरोगहरव्याधि-  
प्रतिकृतिदानं ब्रह्माण्डपुराणे-

“ धर्मशास्त्राण्यविज्ञाय प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

राजयक्ष्मा भवेत्तस्य रौगपीडाऽतिदारुणा ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन प्रदद्यात्प्रतिरूपकम् । ”

पूर्वोक्तविधिरस्माभिः परिभाषायां प्रदर्शितः व्याधिप्रतिमादान-  
विधिप्रकरणे । प्रतिमालक्षणन्तु कर्मविपाकसारे

“ राजयक्ष्मा कृशतनुः शरचापासितर्जनीः ॥

दधत्तित्रनेत्रो दंष्ट्राभ्यां दष्टोष्ठो हन्तुमुद्यतः ” ॥

इति यक्ष्मरोगहरप्रतिकृतिदानम् । अथ साध्यरोगहरप्रतिकृतिदानं  
ब्रह्माण्डपुराणे

ब्रह्मोवाच,

“ सुवर्णरत्नरजतैर्यथा शक्त्यनुरूपतः ।

कृत्वा च प्रतिमां व्याधेर्दद्याद्विप्राय यत्नतः ॥

शतेन वा तदर्द्धेन त्रिंशत्या निष्कसङ्ख्यया ।

जातरूपमयं व्याधिरूपं तु कारयेत् ॥

विधाय पात्रे सम्पूर्णे तण्डुलैः सितरूपकैः ।

अलङ्कृत्य च सौवर्णे रूपं त्वगरुलेपनैः ॥

वासोयुगेन संवेष्ट्य हिरण्यबहुभूषणैः ।

अलङ्कृताय विप्राय दद्यान्मन्त्रमुदीरयन् ” ॥

मन्त्रमाह,

‘ये मां रोगाः प्रबाधन्ते देहस्थाः सततं ततः ।

गृहीष्व प्रतिरूपेण तान्नोगान् द्विजसत्तमः ’ ॥

प्रतिगृहीतुः कर्तव्यतामाह

“ बाढमित्येव तद्रूपं गृहीयाद्वाधिभिः समम् ।

ततः स रोगी दाता च दीर्घायुष्यं प्रपद्यते ” ॥

सुवर्णरत्नरजतैरित्यादि । सुवर्णेन शरीरनिर्माणं, रत्नेन चक्षुषी, रजनेनाक्ष्णोः श्वेतगोमूकौ । एवं यथाशक्ति प्रणिमाम-  
तुरूपतः कुर्यादित्यर्थः । निष्कस्वरूपं परिभाषायां परिमाणप्रकरणे  
ज्ञातव्यम् । ज्ञातरूपं सुवर्णम् । पात्रे कांस्यपात्रे । कांस्यं च  
यक्ष्मणो देयं । मिति कर्मविपाकसङ्ग्रहदर्शनात् । इति  
साध्यसर्वरोगहरव्याधिप्रतिकृतिदानम् । प्रकारान्नरेण साध्यसर्व-  
रोगहरं विरुग्विधाने--

“असाध्यव्याधिना ग्रस्त उग्रेण प्राणहाशिणा ।

आ ते रौद्रेण सूक्तेन प्रन्यूचं वाग्यतः शुचिः ॥

पूर्वमाज्याहुतिं दत्त्वा उपस्थाय च शङ्करम् ।

हविःशेषेण वर्तेत एकान्तरमनन्दिताः ॥

पूर्णे मासे जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ।

होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तद्विगुणो भवेत् ॥”

आ ते रौद्रेणेत्यादि । आ ते पितरित्यनेन रुद्रदेवतेन सूक्तेन ।  
पूर्वमाज्याहुतिमिति । उपस्थानात् पूर्वं । हविःशेषेणेत्यादि ।  
एकस्मिन् दिन उपवासोऽपरस्मिन् हविःशेषेण पारणम् ।  
अत्र हविश्चरुरेवमाज्यमेव ॥ तथात्वे रोगिणो मासं शरीरं  
विर्वाहानुपपत्तेः । अतश्च प्रतिदिनं चरुहोमानन्तरमाज्यहोमं  
कृत्वा शङ्करोपस्थानं कार्यम् ॥ होमः प्रन्यूचम् ॥ उपस्थानं सूक्तेन ।  
व्याधितरतमभावेन सूक्तावृत्याऽष्टोत्तरशतं सहस्रं वा होमः  
कार्यः । स्वयमशक्तश्चेदाचार्येण कारयेत् । आचार्यस्याप्येकान्तरो-  
पवासः पूर्ववदेव । मृत्युञ्जयेन पूजयेत् । सूक्तं रुद्रं जपेत् ।  
आतेपितरित्यस्य पञ्चदशर्चस्य गृत्समदक्कषिः । रुद्रो देवता । त्रिष्टुप्  
छन्दः । विहितार्थे विनियोगः ।

“आते पितर्मरुतां सुन्ममेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो  
युयोथाः अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः॥(१)त्वा  
दत्तेभी रुद्र शन्तमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः । व्यस्मद्वेषो  
वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः (२) श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रिया-



सि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो । पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा  
 अभीनी रपसो युयोधि ( ३ ) ॥ मा त्वा रुद्र चुकुधामा नमोभिर्मा  
 दुष्टुनी वृषभ मा सहूती । उन्नो वीरां अर्पय भेषजेभि भिषक्त मं त्वा  
 भिषजां शृणोमि ( ४ ) ॥ हवीमभिर्हवते यो हविर्भि रव स्तोमेभी रुद्रं  
 दिषीय । ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ( ५ ) ॥  
 उन्मा ममन्दवृषभो मरुत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानं । घृणीव  
 च्छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ( ६ )  
 कस्य ते रुद्र मिळयाकु र्हेतो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।  
 अपभर्ता रपसो दैव्यस्या भीनु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ( ७ ) प्र बभ्रवे  
 वृषभाय श्वितीचे महो महीं सुष्टुतिमीरयामि । नमस्या कल्मलोकिनं  
 नमोभि गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ( ८ ) स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो  
 बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः । ईशानदस्य भुवनस्य भूरे न वा उ  
 योषद् रुद्रादसुर्यम् ॥ ( ९ ) अर्हन् बिभर्षि सायकानि धन्वा र्हन् निष्कं  
 पजतं विश्वरूपम् । अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति  
 ( १० ) ॥ स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् । मृळा  
 जरित्ने रुद्र स्तवानो ऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ( ११ ) कुमारश्चित्  
 पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् । भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषे  
 स्तुतस्त्व भेषजारास्यस्मे ॥ ( १२ ) या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा  
 वृषणो या मयोभु । यानि मनुरवृणीता पिता न स्ता शं च योश्च रुद्रस्य-  
 वदिम ॥ ( १३ ) परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही  
 गात् । अव स्थिरा मघवद्भयस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ । ( १४ )  
 एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि । अहवनश्रुन्नो  
 रुद्रेह बोधि बृहद् वदेम विदथे सुवीराः ॥ ( १५ ) ( मं. २, सू. ३३ )  
 इति प्रकारान्तरेण साध्यसर्वरोगहरणम् ।

अथ शातातपोक्तं राजयक्षमहरणम्

“ राजहा राजयक्षमी स्यादेवा तस्यापि निष्कृतिः ।

गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः ॥

घृतधेनुप्रदादेन तिलकुंभप्रदानतः ।

इत्यादिभिः क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति ॥

गवादीनि निलकुम्भान्तानि शक्तिरोगाद्यनुसारेण व्यस्तानि  
समस्तानि वा दातव्यानि । आदिशब्देन ग्रहज्ञानविनायक  
शान्त्यादयो लक्ष्यन्ते । घृतधेनुस्तु मत्स्यपुराणे । नत्र गुडधेनु  
विधानस्यैव घृतधेनुवादावतिदिष्टत्वात् गुडधेनुविधिरुच्यते

“ गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् ।  
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥  
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राक्श्रीवं विन्यसेद्भुवि ।  
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य यत्नतः ” ॥

अत्र हस्तोऽरतिरिति दानखण्डे । यावाद्भिरजिनैश्चतुर्हस्तमिता  
भूराच्छाद्यते तावन्त्यजिनानि ग्राह्याणीत्यर्थः । अरतिशब्दस्य  
प्रादेशपर्यायत्वे त्वेकेनैवाजिनेनाच्छादनम् । अथवाऽऽयामविस्तारौ  
मिलित्वा चतुर्हस्तमितं ज्ञेयम् ।

“लघ्वेणाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।  
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्यान्दां सवत्सकाम्  
मु  
प्राङ्मुखः प्राक्शिरा वत्सोपि तथैव तु ।  
मु  
उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा भारचतुष्टयम् ॥  
वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।  
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ॥  
चतुर्थीशेन वत्सः स्याद्बृहवित्तानुसारतः । ”

भारलक्षणं परिभाषायां परिमाणलक्षणेऽभ्यधाधि ।  
गृहवित्तानुसारतः पूर्वोक्तोत्तममध्यमादिकल्पना भवतीत्यर्थः ।

“धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरावृतौ ।  
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥

अत्रमुक्ताफलसाहचर्याच्छुक्तिरपि मुक्ताशुक्तिकैव ग्राह्या ।

सितसूत्रसिवालान्त्रौ सितकम्बलकम्बलौ ।

कम्बलःसास्ना ।

ताम्रगण्डकपृष्ठौ तौ सितचामरशोमकौ ॥

गण्डकं ककुदप्रदेशो गण्डस्थलं च ।

विद्रुमभ्रयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।

क्षौमपुच्छौ कांस्यदेहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥

तारका चक्षुर्मध्यविभागः ।

सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।

नानाफलमयैर्दन्तै र्घाणगन्धकरण्डकौ ॥

फलमयैर्दन्तैः संयुतावित्यन्वयः । अत्र च स्वशक्त्यनुसारेण सुवर्णशृङ्गादिकं विधेयम् । वित्तशास्त्रं न कारयेदित्यस्य सर्वशेषत्वात् ।

इत्येवं रचयित्वा तौ धूपदीपैस्तथाऽर्चयेत् ।

अर्चनमन्त्रः

“ धेनुस्त्वं पृथिवी सर्वा यस्मात्केशवसन्निभा ।

सर्वपापहरा नित्यमतःशान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

एवमनेन मन्त्रेण समभ्यर्च्य सवत्सां धेनुमामन्त्रयीत । तत्र मन्त्र-  
णमन्त्रानाह ।

“ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥

देवस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

विष्णोर्वक्षसियालक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।

चन्द्रार्कशक्तिर्या धेनुरूपास्ति, सा श्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।

लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां सदा ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ”

एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

ब्राह्मणः पुच्छदेशे प्रतिगृह्य स्वस्ति कुर्यात् । एवं गुडधेनु-  
विधिमभिधायैतमेव विधिं घृतधेन्वादिष्वतिदिशति ।

‘विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते’ । सर्वासां प्रत्यक्षधेनु  
व्यतिरिक्तानाम् । प्रत्यक्षधेनावपि सुवर्णशृङ्गिन्वादि यथाविभवनः  
समाप्तयेव ।

“यास्तु पापविनाशिन्यः प्रथन्ते दश धेनवः ।  
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ॥  
प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथाऽपरा ।  
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ॥  
क्षीरधेनुस्तु विख्याता मधुधेनुस्तथा परा ।  
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाष्टमी ॥  
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः” ।

स्वरूपतः प्रत्यक्षधेनुरित्यर्थः ।

कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासां तु राशयः ।

कुम्भशब्दः कलशशब्दपर्यायः । अथवा परिमाणवचनः । तच्च  
परिमाणं परिभाषायां परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ।  
नवनीतेन रत्नैश्च तथान्येपि महर्षयः ॥  
एतदेव विधानं स्यादेते चोपस्कराः स्मृताः ।  
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा देयाश्च पर्वणि ॥  
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिभुक्तिफलप्रदाः ।  
गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ॥

इति गुडधेन्वादिदानविधिः ।

क्षयी क्षयरोगनिवृत्तये पूर्वोक्तां घृतधेनुं दद्यात् । घृतधेनुवि-  
धानान्यन्यान्यपि बहूनि सन्ति । तानि ग्रन्थगौरवभयान्न प्रदर्शि-  
तानि । अतो घृतधेन्वादिविधिषु विकल्पो वेदितव्यः । इति  
शातातपोक्तराजयक्ष्महरं दानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
मान्धातृनान्मो मदन।त्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णः  
पूर्णोष्टमोयं प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरगिरिचिते मदनमहार्णवेऽष्टमस्तरङ्गः समाप्तः ॥

## नवमस्तरङ्गः

अथ शूलरोगहराणि दानानि । याज्ञवल्क्यः—“ अन्नहर्ताऽमयावी स्यात् ” । आमयावी शूलरोगवान् ।

“ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरते द्विशतं दम ” इति तेनैव कनिष्ठसाहसदण्डाभिधानात् कनिष्ठसाहसानामुपपातकसमत्वा-  
दुपपातकप्रायश्चित्तं त्रैमासिकं कर्तव्यं शूलरोगमात्रस्य । तत्रापि रोग-  
स्यासाध्यत्वे निदानभूतपापाभ्यासपरिकल्पनया षण्मासिकादीनि ।  
व्याध्यल्पत्वे तु प्रायश्चित्तालपत्वमपि कल्पनीयम् । इति शूलरोगहर  
प्रायश्चित्तम् । अथ शूलरोगहरत्रिशूलदानम् । तदुक्तं चतुर्व-  
र्गचिन्तामणौ —

“ शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ।  
पलेनापि तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा कृतम् ॥  
सौवर्णं राजतं वापि शूलं कुर्यात्प्रयत्नतः ।  
ताम्रेण वायसा वापि खादिरेणाथवा पुनः ॥  
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य तिलानामुपरि न्यसेत् ।  
तिलानां तु परिमाणं द्रोणं वापि तदर्द्धकम् ॥  
तदर्द्धं च यथाशक्ति पूजयेद्ब्राह्मणं शुचिः ।  
अर्घादिमूलमन्त्रेण षोडशैवोपचारकान् ॥  
क्रियाविद्ब्राह्मणः पूजां कृत्वा होमश्च कल्पयेत् ।  
शूलस्य दक्षिणे पार्श्वे स्थण्डिलेग्निः प्रणीयते ।  
समिदाज्यतिलान्हुत्वा ततःशान्तिं प्रकल्पयेत् ॥  
अथर्वकेनैव मन्त्रेण आज्यहोमः प्रशस्यते ।  
यत इन्द्रभयामहेतिन्हुत्वाजियत्नतः ॥  
शूलिनस्तु ततः शान्तिं ब्राह्मणः परिकल्पयेत् ॥  
तेनोदकेन वा सिञ्चेत् शूलिनं रोगिणं नरम् ॥  
ततो हुतवते शूलं पूजयित्वा स्वशक्तितः ।  
दद्यात्सदक्षिणं तत्तु प्राङ्मुख उदङ्मुखः ॥



मन्त्रेणानेन पयसा सर्वं भक्त्या परिस्मरेत् ।  
 ' त्वं शूल ब्रह्मणा सृष्टं त्रिपुराणां विनाशनम्  
 दैत्यानां दानवानां च शङ्करस्यायुधं तथा ॥  
 कुक्षिस्थमथ पार्श्वस्थमथवा पृष्ठसंस्थितम् ।  
 शूलं विनाशय त्वं मे महादेवेन धारितम् ' ॥

दान मंत्रः—

कुञ्जकुञ्चितसर्वाङ्गः शूलो यज्ञोपवीतधृक् ।  
 सद्यः प्राणान् हरेत्क चिन्त्रिनेत्रः किङ्किणीयुतः ॥  
 शूलस्य प्रतिमां दद्यात् ।  
 दत्त्वा स्नात्वाऽथमुञ्जीत ब्राह्मणैः सह बन्धुभिः ।  
 शूलहिसासमुत्पन्नां वेदनामाशु नाशयेत् " ॥

पलेनेत्यादि । पलद्रोणयोर्लक्षणं परिभाषायां परिमाणप्रकरणे  
 ऽभिहितम् । पूजयेद्ब्राह्मणः शुचिरिति । ब्राह्मणः पूर्वोक्तशूलं पूज-  
 येदित्यर्थः । शूलमन्त्रेणार्घ्याद्युपचारान् कल्पयेदित्यन्वयः । शूलमन्त्रः  
 शैवपञ्चाक्षरो वा रुद्रप्रकाशको वैदिको मन्त्रो वा । शैवपञ्चाक्षरस्य  
 वामदेव ऋषिः । पङ्क्तिः छन्दः । शिवो देवता । पूजायां विनियोगः ।  
 मन्त्रस्तु नमःशिवाय । केचित्प्रणवादि पठन्ति । वैदिकमन्त्रास्तु ।  
 त्र्यम्बकमित्यदयो बहवः परिभाषायां प्रदर्शिताः । समिदाज्यतिलान्  
 हुत्वेति । समिदादिहोमेषु कर्मविपाकसङ्ग्रहादौ मन्त्रान्तराणि  
 प्रदर्शितानि । तद्यथा । समिद्धोमे तावत् पुरुष एवेदमित्यस्य मन्त्रस्य  
 नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । समिद्धोमे  
 विनियोगः । पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उनामृतत्व-  
 स्येशानो यदन्नेनातिरोहति । ( मं. १०, सू. ९० मं. २ ) । समिधश्च  
 यज्ञियाः । आज्यहोमे त्र्यम्बकमन्त्रः । तिलहोमे तु यत इन्द्रभयामह  
 इति । मन्त्रद्वयमपि परिभाषायां कूष्माण्डहोमप्रकरणे प्रदर्शितम् ।  
 होमसङ्ख्यात्वष्टोत्तरशताद्ययुतान्ता व्याध्यादितरतमभावेन कल्प्या ।  
 ततः शान्तिं प्रकल्पयेदिति । शान्तिघोषः । शान्तिःतत्र आनो  
 भद्राहृत्यारभ्याश्वालायनीयः । शन्नो वातः पवतामिति तैत्तिरी-

धाणाम् । एतच्चयमपि परिभाषायां व्याधिप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्यम् ।  
 एतच्चोपलक्षणम् । यस्यां शाखायां या शान्तिः सा तच्छाखीयै-  
 ग्रीह्या । एतच्च शान्तिवाचनं वारुणं कलशं संस्थाप्य तस्याग्रे कुर्यात् ।  
 ततस्तेनोदकेन शान्त्युदकेन शूलिनं नरमासञ्चत् । कलशस्था-  
 पनप्रकारस्तु नवग्रहयज्ञे सूर्यपूजानन्तरं दर्शितः । अभिषेक-  
 प्रकारोपि तत्रैव वसुधारानन्तरं दर्शितः । सर्वं परिस्मरेदिति ।  
 एवंविधपापाचरणादयं रोगः सञ्जातः, एतन्निवृत्तये वक्ष्यमाण  
 शूलदानमंत्रस्थितविशेषणविशिष्टं शूलं संस्पृश्य ब्राह्मणाय दद्याति-  
 त्यर्थः । एतच्च सर्वशूलसाधारणम् । इति शूलरोगहरत्रिशूलदानम् ।  
 अथारुचिशूलहरम् । कर्मविपाकमङ्गहे

“श्रद्धाहीनो धनवान् दानेष्वरतिः तामसदानी वा यः ।

सोऽरुचिमान् शूली जायेता त्रैष निस्तारः ॥

“चान्द्रायणं चातिकृष्टं प्राजापत्यमथापरम् ।

होमाद्यपि च कुर्वीत व्याध्यादेरनुरूपतः ” ॥

चान्द्रायणादिनि व्यस्तानि समस्तानि वा यथाशक्ति  
 रोगाद्यपेक्षया योज्यानीत्यर्थः । होमस्तु शूलदानोक्तप्रकारेण ।  
 आदिशब्देन विष्णुसहस्रनामापामार्जनविष्णुरुद्रहृदय स्तोत्राणि  
 लक्ष्यन्ते । तानि च परिभाषायां दर्शितानि । तथा चान्द्रायणा-  
 दीन्यपि । इत्यरुचिरोगशूलहरं दानम् । अथ प्रकारान्तरेणारुचिशूलहरं  
 कर्मविपाकसङ्गहे-

“साक्षाद्भन्ति गवादीनि यः पुनर्जननान्तरे ।

शिरोरोगी श्रोत्ररोगी शूली वाऽरुचिमान् भवेत् ॥

एतन्निवर्तये वर्षं द्विवर्षं वा त्रिवर्षकम् ॥

चरेद्भूतं तदन्ते च गोहिरण्यादिकं दिशेत् ” ॥

तत्र गोहननं यज्ञसाधनत्वादिगुणविशिष्टगोहननम् । प्राय-  
 श्चित्तस्य गुरुत्वात् । आदिशब्देन यज्ञविद्यातो भूम्यनृ तञ्च । व्याधि  
 गुरुलघुभावेनच वर्षैकादिप्रायश्चित्तानि योज्यानि । गोहिरण्यादिक-  
 मित्यादि शब्देन वासोऽभिधीयते । तदन्ते चेति चकारेणोद्यन्नयेति

कगजपः । जपसंख्या चायुतम् 'उद्यन्नद्य'कचः परिभाषायां  
व्याधिप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्याः । इति प्रकारान्तरेणारुचिशूलहरम् ।  
अथाजीर्णशूलहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे (समुच्चये) निदानमाह  
वृद्धशातातपः--

शूद्रस्यैव तु भुक्त्वान्नमव्रतस्य द्विजस्य च ।

शूलव्याधिर्भवेन्नित्यमजीर्णान्नातिपीडितः ॥

शूद्रस्यैवान्नं सततं जन्मान्तरे भुक्त्वा यस्तन्निमित्तप्रायश्चित्त-  
मकुर्वन्नास्ते यश्चाव्रतस्य द्विजस्य नित्यकर्मानुष्ठानरहितस्य  
वार्धुषिकस्य चान्नं भुक्त्वा पूर्ववदास्ते स शूलव्याधिमान् भवेदित्यर्थः ।

अत्रेयं निष्कृतिः कार्या उपवासत्रयं तथा ।

दद्यात्पलत्रयं रूप्यं ब्राह्मणाय सकाञ्चनम् ॥

पलमितिः परिभाषायां परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि । रजत-  
दानमन्त्रोपि तत्रैव प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ । इत्यजीर्णशूलहरम् ।  
अथ ग्रीहशूलहरं कर्मविपाकसमुच्चये (संग्रहे)

“ विश्वस्तविषदाता च ग्रीहवान् जायते नरः ” ।

च शब्दात् शूली च ।

“ एतन्निर्हरणार्थं तु प्रायश्चित्तं समादिशेत् ।

चान्द्रायणं पराक्रं च तथोद्यन्जप एव च ।

अपामार्जनकस्यापि जपः सन्ध्यात्रये भवेत् ” ॥

उद्यन्नद्यकचः परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्याः ।  
जपसंख्या त्वयुतम् । अपामार्जनस्तोत्रमपि परिभाषायां विष्णु  
सहस्रनामानन्तरं द्रष्टव्यम् । स्तोत्रजपस्त्वाव्याधिविमोक्षं त्रिसन्ध्यम्  
चान्द्रायणपराकयोर्लक्षणमपि परिभाषायामेव । इति ग्रीहशूल-  
हरम् । अथ जठरशूलहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे--

“ श्रुताध्ययनसम्पन्नं याचितारमकिञ्चनम् ।

ब्राह्मणं दान्तमाहूय दानार्थं न ददाति यः ॥

स भवेज्जठरे शूली तथा धानी च कर्हिचित् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्राणि स कुर्याद्रोगमुक्तये ” ॥

चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छ्रादिस्वरूपाणि परिभाषायां मृग्याणि ।  
एतानि समस्तानि व्यस्तानि वा रोगशान्तये गुरुलघुभावाद्यनु-  
सारेण योज्यानि । इति जठरशूलहरम् । अथ कटिशूलहरं कर्म-  
विपाकसमुच्चये

“ गोगामी कटिशूली स्यात्तस्य चान्द्रायणं तथा ।

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च जपं सौरं च निर्दिशेत् ॥

गां वासः काञ्चनं दद्यात्सहिरण्यं घृतं तथा ” ॥

सौरजप उद्यन्नयेति जपः । सच तृचः परिभाषायां दर्शितः ।  
सङ्ख्या त्वयुतम् । गवादिदानमन्त्रा अपि तत्रैव प्रायश्चित्तोपक्रम-  
पद्धतौ दर्शिताः । सहिरण्यघृतदाने आज्यावेक्षणमन्त्रः —

“ अलक्ष्मीर्यच्च दौस्थ्यं मे सर्वगात्रेष्ववस्थितम् ।

तत्सर्वं शमयाज्य त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्द्धय ” इति ॥

इति कटिशूलहरम् । अथ हस्तशूलहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे —

“ पूर्वजन्मनि नास्तिक्यात्सन्ध्यादिरहितो द्विजः ।

हस्तशूली स भवति निष्कद्वादशकं दिशेत् ॥

भोजयेद्वाह्मणान् भक्त्या जपेत्सौरं हिरण्यदः ” ।

सौरं सूक्तं मन्त्रं वा । सौरमन्त्र अष्टाक्षरो वा उद्यन्नद्यतृचो वा ।  
अनयोः स्वरूपं निष्कस्वरूपं च परिभाषायां बुदीरितम् । सौरसूक्तन्तु ।  
उदु त्यं जातवेदसमिति त्रयोदशर्चस्य सूक्तस्य काण्वः प्रस्कण्व ऋषिः ।  
आद्या नव गायत्र्यः शिष्टा अनुष्टुभः । सूर्यो देवता । जपे  
विनियोगः । एतदपि सूक्तं परिभाषायां (महा) सौरप्रकरणे बोद्धव्यम् ।  
हिरण्यद इति । भवेदिति शेषः । इति हस्तशूलहरम् । अथ  
कर्णशूलहरं । कर्मविपाकसङ्ग्रहे (समुच्चये) —

“ मैथुनं शृणुयात्पित्रोः कर्णशूली भवेत्तु सः ।

स्याच्चैव षधिरः किञ्चित्कपालेऽसह्यशब्दवान् ॥

निष्कविंशतिकं दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।

विष्णुप्रकाशकान्मन्त्रान् जपेद्रोगोपशान्तये ॥

अपामार्जनपाठेन मन्त्रितं सजलं पिबेत् ।

भोजनं ब्राह्मणेभ्यश्च प्रदद्यात् दक्षिणां ततः ॥

मैथुनं शृणुयादित्यादि । मैथुनं मैथुनशब्दं बुद्धिपूर्वं शृणुया-  
दित्यर्थः । निष्कस्वरूपं परिभाषायां परिमाणप्रकरणेऽभिहितम् ।  
विष्णुप्रकाशकमन्त्राः पुरुषसूक्तं तद्विष्णोरिति बृचश्च । तत्र पुरुष-  
सूक्तं परिभाषायामेव दर्शितम् । तद्विष्णोरिति बृचस्य ऋषिर्मेघा-  
तिथिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । जपे विनियोगः । तद्विष्णोः  
परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराननम् । तद् विप्रासो  
विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदम् । मं. १,  
स. २२, मं. १, ऋ २०, २१ । अपामार्जनमपि परिभाषायामेव । स  
जलं पिबेदिति । सः रोगी । पुरुषसूक्तादिजपसङ्ख्या व्याध्यनुसारेणा-  
ष्टोत्तरशताद्यधुतान्ता कल्प्या । इति कर्णशूलहरम् । अथ नयन-  
शूलहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ नग्नां परस्त्रियं दृष्ट्वा सूर्यं चास्तमयोदये ।

नेत्रशूली भवेत्सोपि नेक्षितुं क्षमते दृशा ।

वर्चो मे देहि मन्त्रेण होमः स्यादष्टवाऽयुतम् ।

वयः सुपर्णा इति च नेत्रे सिञ्चेच्च वारिणा ।

अक्षिभ्यां त इति जपेन्नेत्रशूलं प्रशाम्यति ॥

परस्त्रियां नग्नां दृष्ट्वेति । कामतः । तथा सूर्यमप्युच्यन्तमस्तमय-  
न्तम् । वर्चो मे देहीत्यनेन वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति दशा-  
क्षरो मन्त्रो लक्ष्यते । होमकाले स्वाहान्तः कर्तव्यः । अस्य  
प्रजापतयः परमेष्ठी वा देवा वा ऋषयः । अग्निर्देवता । अतिशक्वरी  
छन्दः । अष्ट वायुतमिति अष्टोत्तरमयुतम् । वयः सुपर्णा इत्यस्य  
गौरीवीति ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । विहितार्थे  
विनियोगः । वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।  
अप ध्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान् निधयेव बद्धान् (मं. १०,



सू. ७३, क्र. ११ ) । अक्षिभ्यां ते नासिकाभ्यामित्येतत्सूक्तं  
परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्यम् । यथाशक्ति यथारोगञ्च  
जपे सङ्ख्या कल्प्या । नेत्रसेचनं च यावद्रोगमुक्तिः । यथाशक्ति  
ब्राह्मणान् भोजयेत् । सूर्यप्रीत्यर्थं सूर्यपूजा कार्या । नेत्राधिदेवता-  
त्वात्तस्य । इति नेत्रशूलहरम् । अथ शातातपोक्तं शूलहरम् ।

“ शूली परोपतापेन जायते वपुषा तनुः ।

सोन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपे दधुः ” ॥

वपुषा तनुः कृशशरीर इत्यर्थः । व्याधितरतमभावेनान्नदा-  
नादरेभ्यासः । रुद्रलक्षणं रुद्रविधाने परिभाषायां द्रष्टव्यम् ।  
इति शातातपोक्तं शूलहरम् । अथ शूलरोगप्रतिकृतिदानम् । प्रतिकृति-  
लक्षणं च कर्मविपाकसारे ( संग्रहे ) ।

“ अनुक्तेषु तु रोगेषु रोषाग्निज्वलितेक्षणम् ।

भ्रूभङ्गभीषणं शक्तिं शूलं पाशाङ्कुशौ दधत् ॥

चक्रशङ्खगदावज्रशरक्षुरधनूंषि च ।

नासाग्रन्यस्ततर्जन्या तर्जयन्पारिपार्श्वगान् ॥

दंष्ट्रादष्टाधरपुटं दूरात् पाणिं सदक्षिणम् ।

उद्यन्नभिमुखं धावन् प्रहर्तुं पार्श्वयोः कृशम् ॥

विशीर्णकेशं रोगाणां प्रतिरूपं प्रकल्पयेत् ।

शतं तस्यार्द्धमर्द्धं वा हेम्नो निष्काणि तेन तु ॥

तदेव प्रतिमामानं कर्मशान्तिष्वपि स्वतः ।

अतोस्थाल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ॥

प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ।

‘ये ये रोगाः प्रबाधन्ते देहस्थाः सततं नु माम् ॥

गृहाण प्रतिरूपं तु सह रोगैर्द्विजोत्तम ।

मन्त्रेणानेन तद्दद्यात्पूर्वरीत्या कृतार्चनम् ॥

बाढमित्येव गृह्णीयात्तद्रूपं व्याधिभिः सह ।

आचार्यं यजमानस्तु अनुयायाच्छतं पदम् ” ॥

अनुक्तेषु तु रोगेतुष्विति । यत्र रोगप्रतिमाया विशेषलक्षणं नाभिहितं तत्र रोगप्रतिमामेवंविधलक्षणोपेतां कुर्यादित्यर्थः । शक्त्यादिकं दधत् स्थितमित्यर्थः । उद्यन्प्रस्थितः । निष्कस्वरूपं परिमाणप्रकरणे बोद्धव्यम् । कर्मशान्तिष्वपि स्वत इति । एवमन्यत्रापि कर्मशान्तिषु स्वतः सामान्यन्यायेन प्राप्तत्वात् प्रतिमामानं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यप्येवं तथाप्यत्र चान्यत्र च व्याधिगुह्यलघुभावापेक्षया शक्त्याद्यनुसारेण च प्रतिमामानं कल्प्यम् । नह्यशक्यं विदधाति शास्त्रम् ततश्च स्वत इति पदम् । तथा “ देशं कालं तथा-मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पये” दिति बौधायनवचने शौचपदस्योपलक्षणार्थत्वाच्चावगन्तव्यम् । ये ये-रोगा इति दानमन्त्रः । पूर्वरीत्या कृतार्चनमिति । आनङ्कोदेवता तत्रेत्यारभ्य परिभाषायां व्याधिप्रतिमादानविधायुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । शतं पदमिति शतं पदानीत्यर्थः । समुदायापेक्षयैकवचनम् । इति शूलरोगहरप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णो

पूर्णोयमासीन्नवमस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे नवमस्तरङ्गः ॥

## दशमस्तरङ्गः

अथ शीतज्वरहराणि । तत्र गार्ग्यः ।

‘ ये पुनः क्रूरकर्माणः पापाः पिशुनचेतसः ।  
 ते भवेयुः सदा शीतज्वरवन्तस्तदेनसः ॥  
 शान्तयेऽयुतसङ्ख्याकं प्रकुर्यात्प्रयतो जपम् ।  
 जातवेदसमन्त्रेण ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥  
 सुरामांसोपहराद्यैर्बलिः सर्वत्र शस्यते ।  
 सहस्रकलशस्नानं शतभोजनमेव च ॥

सदा शीतज्वरवन्त इत्यादि । प्रतिदिनं शीतज्वरयुक्ता ज्वर-  
 प्रादुर्भावकाले शीतपूर्वकज्वरेण युक्ता इत्यर्थः । जातवेदसमन्त्रेण  
 जपं कुर्यादित्यन्वयः । तत्रायुतसङ्ख्याकमित्युपलक्षणम् । रोग-  
 गुरुलघुभावेन जपेपि गुरुलघुभावः कल्प्यः । एवं ब्राह्मणभोजनेपि ।  
 एकं ब्राह्मणभोजनं जपाङ्गम् । अपर माभिषे काङ्गम् । सुरादिभिर्ब-  
 लिरधिकारिभेदेन । सहस्रकलशस्नानन्तु नमकानुवाकैरीश्वरस्य ।  
 पुरुषसुक्तेन विष्णोः । “ शीतज्वरे तथा कुर्यादभिषेकं हरेर्वुध ”  
 इति कर्मविपाकसङ्ग्रहेऽभिधानात् । नमकानुवाकमृष्यादीनि तथा  
 रुद्राभिषेकप्रकारश्च परिभाषायां द्रष्टव्यः । पुरुषसूक्तस्यार्षाद्यपि तत्रैव  
 द्रष्टव्यम् । जातवेदस मन्त्रस्य कश्यप ऋषिः । जातवेदा अग्निर्देवता ।  
 त्रिष्टुप् छन्दः । विहितार्थे विनियोगः । “ जातवेदसे सुनवाम सोम  
 मरा तीयतो नि दहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव  
 सिन्धुं दुरितात्याग्निः । ( मं. २, सू. ९९, क्र. १ ) । इति शीतज्वर-  
 हरम् । अथोष्णज्वरहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

“ मंगलेषु च कार्येषु सततं कोपवान् नरः ।

उष्णज्वराभिभूतः स्यात् तत्पापस्यापनुत्तये ॥

सहस्रकलशस्नानं रुद्रेणेशस्य कारयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या जपो वै जातवेदसः ” ॥

नथा माहेश्वरतन्त्रेपि

“उष्णज्वरे महेशस्य प्रकुर्यादभिषेचन” मिति । रुद्रेण शतरुद्रेण नमकाहुवाकैरित्यर्थः । अस्यार्षादि परिभाषायां द्रष्टव्यम् । जातवेदसस्य तु शीतज्वरहरे । जातवेदसग्रहणं मृत्युञ्जयस्याप्युपलक्षणम् । तस्य त्वार्षादि तैत्तिरीयशास्त्रानुसारेण परिभाषायां कृष्माण्डहोमप्रकरणेऽभ्यधाधि । अत्राश्वलायनशास्त्रानुसारेणाभिधीयते । त्र्यम्बकं यजामहे इत्यस्य मन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः । मृत्युञ्जयो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । इत्युष्णज्वरहरम् । अथ शान्तातपोक्तं विविधज्वरहरम् ।

“देवस्वहरणाच्चैव जायते विविधज्वरः ।

ज्वरो महाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव तु ॥

ज्वरे रुद्रजपं कुर्यान्महारुद्रं महाज्वरे ।

महारुद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्वयं जपेत् ॥”

ज्वरे रुद्रजपमित्यादि । रुद्रमहारुद्रादिलक्षणानि रुद्रानुवाकानामार्षादि च परिभाषायामुदीरितम् । महारुद्रं जपेद्रौद्र इति । रौद्रे रुद्रसंबन्धिनि माहेश्वरज्वरे कठिनतमे असाध्ये ज्वरे च महारुद्रं जपेत् । वैष्णवे तद्वयं । रुद्रजपं महारुद्रजपं च । अथवा तच्छब्देन बुद्धिस्थानि वैष्णवानि पुरुषसूक्तसहस्रनामापामार्जनविष्णु हृदयस्तोत्राणि परामृश्यन्ते । अतस्तद्वयं विष्णुरुद्रसम्बद्धं च शतरुद्रपुरुषसूक्तादि जपेत् । शतरुद्रादीनि च परिभाषायां दर्शितानि । इति शान्तातपप्रोक्तविविधज्वरहरम् । अथ सर्वज्वरहरं कुम्भदानम् पद्मपुराणे

“अंगारदाही ज्वरवान्...न फादिह जायते ।

तत्र कुर्यात्(त्प्र)तीकारं यथा शास्त्रेषु निर्णयः ॥

सुवर्णं राजते ताम्रे यथा लाभे च मृण्मये ।

नवं कुम्भं समानीय मृण्मयं चाव्रणं दृढम् ॥

लोहितं काष्ण्यरहितं स्थापयेत्तण्डुलोपरि ।

परिमाणं तण्डुलानां द्रोणपञ्चकमिष्यते ॥

विशुद्धास्तण्डुला ग्राह्याः श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

मधुनाप्यथवाऽऽज्येन खण्डेनाथ गुडेन वा ॥  
 तैलेनाथांभसा वा तं पूरयेच्छक्तितो नरः ।  
 श्वेतपुष्पैरर्चयेत्तं गन्धपुष्पैस्तथापरैः ॥  
 होमश्चपूर्ववत्कार्यः समिदाज्यचरुत्कटः ।  
 सुवर्णेन यथाशक्त्या ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥  
 तस्मै हुतवते दद्याच्छुतशीलाय संस्कृतम् ।  
 मन्त्रेणानेन विधिवत्पूजयित्वा ज्वरी नरः ॥  
 ‘महेश देवदेवेश वासुदेव परात्पर ।  
 कुम्भेनानेन दत्तेन ज्वरः क्षिप्रं प्रशाम्यतु ॥  
 एकान्तरं सन्निपातं तृतीयकचतुर्थकौ ।  
 पाक्षिकं मासिकं वापि सांवत्सरिकमेव च ॥  
 नाशयेतां मम क्षिप्रं वासुदेवमहेश्वरौ ।

“ ततो विप्रांश्च सन्तर्प्य मृष्टान्नैः पाय्स्सैर्घृतैः ।

माषांस्तिलान् जलं वापि विप्रेभ्यः शक्तितो ददेत् ” ।

द्रोणपञ्चकमित्यादि । द्रोणस्वरूपं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।  
 श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेदिति । कुम्भमित्यन्वयः । तं कुम्भं । गन्धपुष्पैस्तथा-  
 परैरिति । अपरैरश्वेतै रक्तपीतादिभिरित्यर्थः । होमश्च पूर्ववदिति ।  
 पूर्ववत् पूर्वोक्तप्रकारेण । सच प्रकारः शूलहरत्रिशूलदाने द्रष्टव्यः ।  
 तिलस्थाने चरुरित्येतावान् विशेषः । कुम्भदानमन्त्रस्य विष्णुरुद्र-  
 प्रकाशकत्वात् कुम्भपूजापि रौद्रेण वैष्णवेन वा मन्त्रेण कार्या ।  
 होमोप्यनयोरन्यतरेण । तत्र रौद्रः पञ्चाक्षरमन्त्रः शूलरोग-  
 हरत्रिशूलदाने द्रष्टव्यः । रुद्रगायत्री तु दर्दूहरोमामहेश्वरदाने  
 वक्ष्यते । अन्ये च त्र्यम्बकमित्यादयः परिभाषादिषु दर्शिताः ।  
 वैष्णवा अपि तद्विष्णोः परममित्यादयः तत्रैव दर्शिताः ।  
 नारायणाष्टाक्षरमन्त्रस्त्वान्त्रवृद्धिहरनारायणमूर्तिदाने निरूप्यते ।  
 गोपालमन्त्रस्तु नक्तान्ध्यहरे । सुवर्णेन यथा शक्त्या इति ।  
 सुवर्णेन युतं कुम्भं निवेदयेदित्यन्वयः । महेशदेवदेवेशेत्यारभ्य  
 श्लोकद्वयं दानमन्त्रः । इति सर्वज्वरहरकुम्भदानम् । अथ ज्वर-  
 तर्पणम् । तत्रायं क्रमः । गोविन्दसंज्ञकं कञ्चन तापसं तथा अपुत्रं



तापसान्तरं च तिलोदकैरञ्जलित्रयदानेन पृथक् पृथक् तर्पयित्वा पश्चात्  
ज्वरानुसारेणाष्टोत्तरशतत्रययुतं तर्पणं ज्वरनुद्दिश्य कर्तव्यम् । ज्वर-  
तर्पणे रक्ताक्षता रक्तपुष्पाणि वा ग्राह्याणि । तत्र तिलतर्पणमन्त्रः ।

“ योऽसौ सरस्वतीतीरे कुत्सगोत्रसमुद्भवः ।  
त्रिरात्रज्वरदाहेन मृतो गोविन्दसंज्ञकः ॥  
ज्वरापनुत्तये तस्मै दद्याम्येतत्तिलोदकम् ” ।

तथा—

नद्यां च नर्मदा तीरे अपुत्रः तापसो मृतः ।  
रात्रौ ज्वरविनाशाय तस्मै दद्यात्तिलोदकम् ॥

अथ ज्वरतर्पणमन्त्रः—

“ त्रिपात् भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा रक्तलोचनः ।  
स मे प्रीतः सुखं दद्यात्सर्वामयपतिर्ज्वरः ॥

इति ज्वरतर्पणम् । अथ ज्वरप्रतिकृतिदानम् । तल्लक्षणं च  
कर्मविपाकसारे ।

“ त्रिपाद्भस्मप्रहरणो रक्ताक्षः त्रिशिरा ज्वरः ” ।

भस्मप्रहरणो भस्मायुधः । पूजादिविधानं त्वातङ्को देवता तत्रे-  
त्यारभ्य परिभाषायां व्याधिप्रतिमादानविधायुक्तम् । इति ज्वरप्रति-  
कृतिदानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णो  
पूर्णोयमासीद्दशमस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे दशमस्तरङ्ग समाप्तः ॥

## एकादशस्तरङ्गः ।

अथ श्वासहराणि । तत्र निदानमुमामहेश्वरसंवादे—

“ कृतघ्नो जायते मर्त्यः कफवान् श्वासकासवान् ।

उष्णज्वरी च नित्यं स्यात्पित्तरोगसमन्वितः ” ॥

एतन्निष्कृतिः कर्मविपाकसमुच्चये—

“ चान्द्रायणत्रयं कुर्यात्पञ्चाशद्विप्रभोजनम् ।

अग्निं दूताख्यसूक्तेन चरुणा सर्पिषा युतम् ॥

अष्टाधिकं च जुहुयादुक्तरोगोपशान्तये ” ।

अन्यच्च वायुपुराणे—

“ तद्विष्णो ” रिति सूक्तेन जपं कुर्याद्विजोत्तमान् ।

पूजयेत्भोजयेद्दद्यात्तन्मना नान्यमानसः ” ॥

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रलक्षणेऽभ्यधायि । चरुणा सर्पिषा युत-  
मिति । चरुणा युतं सर्पिषा युतमिति प्रत्येकं सम्बध्यते । अग्निं  
दूताख्यसूक्तं सकलं वा होममन्त्रः प्रत्यूचं वा । अयं च व्यवस्थितो  
विकल्पः । व्याधिशक्त्याद्याधिक्ये सूक्तं सकलम् । अल्पत्वे प्रत्यूच-  
मिति । एवं सर्वत्र वेदितव्यम् । तद्विष्णोरिति सूक्तेनेति । तद्विष्णोः  
परमं पदमित्यनया ऋचा प्रातर्युजा विबोधयेत्येतत्सूक्तं लक्ष्यते ।  
तदन्तर्गतत्वात्तस्याः । एकस्यास्तस्याः सूक्तव्यपदेशाभावाच्च । दद्यात्त-  
न्मना इति । दानं दद्यादित्यर्थः । तच्च देयं मधुसर्पिर्हिरण्य-  
वासांसि । तत्र मधुदानमन्त्रः “ यस्मात्पितॄणां श्राद्धे त्वं प्रीतिदं  
ह्यमृतोद्भवं । मधो तव प्रसादेन पाहि मां दुःखसागरात् ” । आज्यादि  
दानमन्त्रास्तु प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ दर्शिताः । अग्निं दूतं वृणी मह  
इत्यस्य सूक्तस्य द्वादशर्वस्य गेधातिथिः ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री  
छन्दः । विहितार्थे विनियोगः ।

“अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतं ॥ १ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विष्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृत्तवर्हिषे आसि होता न ईड्यः (३)  
 उशतो वितौ बोधय यदग्ने यासि दूत्यं । देवैरा सन्ति बर्हिषि (४)  
 घृताहवन दीदिवः प्रति षम रिषतो दह । अग्ने त्वं रश्मस्विनः (५)  
 अग्निनाग्निः सामिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ् जुहास्यः (६)  
 कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् (७)  
 यस्त्वामग्ने हविष्पति दूतं देव समर्पयति । तस्य स्म प्राविता भव (८)  
 यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति । तस्मै पावक मृळ्य (९)  
 स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः (१०)  
 स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषम् (११)  
 अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः (१२)  
 इत्यग्निं दूतमिति सूक्तम् (मं. १, सू. १२) ॥

प्रातर्युजा विबोधयेत्येकविंशर्चस्य मेधातिथि ऋषिः । आदितश्च-  
 तस्रोश्विन्यः । चतस्रः सावित्र्यः द्वे आग्नेय्यावेका देवीनामेकेन्द्राणी-  
 वरुणान्यग्रायीनां द्वे द्यावापृथिव्यावेका पार्थिवी षड्वैष्णव्यः । गायत्री  
 छन्दः । विहितार्थे विनियोगः ।

“ प्रातर्युजा वि बोधया श्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य  
 पीतये । (१) या सुरथा रथीतमो भा देवा दिविस्पृशा ।  
 अश्विना ता हवामहे (२) या वां कशा मधुमत्यश्विना  
 सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । (३) नहि वामस्ति  
 दूरके यत्रा रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहम् (४)  
 हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता देवता  
 पदम् । (५) अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि ।  
 तस्य व्रतान्युश्मसि (६) विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य  
 राघसः । सवितारं नृचक्षसम् (७) सखाय आ नि षीदत  
 सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति (८) अग्ने  
 पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये  
 (९) आ ग्रा अग्न इहावसे होत्रीं यविष्ठ भारतीम् ।  
 वरुत्रीं धिषणां वह (१०) अभि नो देवीरवसा महः  
 शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् (११)

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये  
 ( १२ ) मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।  
 पिपृतां नो भरीमभिः । ( १३ ) तयोरिदं घृतवत् पयो  
 विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे वदे । ( १४ ) स्योना  
 पृथिवि भवा नृक्षरा निवेशिनी । अच्छा नः शर्म सप्रथः ।  
 ( १५ ) अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।  
 पृथिव्याः सप्तधामभिः ( १६ ) इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा  
 नि दधे पदम् । समूहमस्य पांसुरे । ( १७ ) त्रीणि पदा  
 वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ।  
 ( १८ ) विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।  
 इन्द्रस्य युज्यः सखा ( १९ ) तद्विष्णोः परमं पदं सदा  
 पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ( २० ) तद्विप्रासो  
 विपन्यवो जागृवांसः समिन्वते । विष्णोर्यत् परमं पदम्  
 ( २१ ) इति प्रातर्युजाविवोधयेत्येतत्सूक्तम् ( मं. १, सू.  
 २२ ) ॥ इति कफज्वरसहितश्वासकासहरंम् । अथ  
 प्रकारान्तरेण श्वासकासहरं । कर्मविपाकसङ्ग्रहे

“ कुरुक्षेत्रादिदेशेषु कालेषु ग्रहणादिषु ।  
 महादानानि गृहीयात् निषिद्धान्यथवा स्वयम् ॥  
 अपात्रभूतो दातृभ्यो निषिद्धेभ्यश्च या नरः ।  
 स पामाश्वासकासैश्च कुक्षिस्थकृमिभिस्तथा ॥  
 कण्डूत्या चैव पीड्येत तद्रोगस्य प्रशान्तये ।  
 महिषीं यमदैवत्यां दद्याद्वित्तानुसारतः ॥  
 काम्यं यद्दीयते दानं तत्समग्रं सुखावहम् ।  
 असमग्रं तु दोषाय भवतीह परत्र च ॥  
 जपेच्च पौरुषं सूक्तं नान्मां चैव सहस्रकम् ।  
 उद्यन्नद्यतृचं चर्वाऽऽज्येन होमश्चाष्टोत्तरं शतम् ॥  
 हिरण्यरक्तवासांसि पञ्चाशद्विप्रभोजनम् ।  
 सहस्रकलशस्नानं प्रकुर्याद्रोगशान्तये ” ॥

निषिद्धानि कालपुरुषादीनि । स्वयमपात्रभूतो वेदनित्य-  
कर्मानुष्ठानरहितः पतितो वा । अनिषिद्धानि भूदानादीनि  
वा गृहीयात् । निषिद्धेभ्यो दातृभ्यः पतिनादिभ्यः । महिषी-  
दानप्रकारः परिभाषायां देयवस्तुस्वरूपनिरूपणे द्रष्टव्यः ।  
महिषीदानमन्त्रस्तु-

“ कालमृत्युस्वरूपां तां महिषीं रक्त(त्न)भूषणाम् ।  
सालङ्कारां प्रदास्यामि मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

पुरुषसूक्तविष्णुसहस्रनामोद्यन्नद्यतृचामृष्यादि परिभाषायां  
द्रष्टव्यम् । होमस्तूद्यन्नद्यतृचैव । हिरण्यरक्तवासांश्चि दद्यादिति  
शेषः । सहस्रकलशस्नानं नमकानुवाकेन रुद्रस्य । हिरण्यदानादि-  
मन्त्रास्तथा नमकानुवाकाश्च परिभाषायामेव निरूपिताः । अत्रापि  
व्याधिगुरु लघुभावेन महिषीदानादीनि समस्तव्यस्तानि च योज्यानि ।  
अथ प्रकारान्तरेण श्वासकासहरम् । अथ शातातपोक्तं श्वासकासहरम् ।

“पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् ।

घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसङ्ख्यया ॥

उद्यन्नद्यजपः कार्यो होमश्चर्वाज्ययोरपि” ।

पलस्वरूपमुद्यन्नद्यतृचश्च परिभाषायामभ्यधाधि । जपहोमयोः  
सङ्ख्या रोगानुसारेण कल्प्या । इति शातातपोक्तं श्वासकास-  
हरम् । अथ श्वासकासहरं ध्वजपाशदानं पद्मपुराणे

“श्वासकासयुतो मर्त्यो बन्दीग्रहणतो भवेत् ” ।

बौधायनः-

“ध्वजं पाशं पल्लकेन कुर्यात्तु रजतेन वा ।

पलार्द्धेनाथ शुद्धस्फटिकोपममादरात् ॥

रत्नैर्मरकतैः सम्यग्बद्धमङ्गेषु सर्वतः ।

कुम्भे तु स्थापयेत्सम्यक् तिलानां द्रोणपञ्चकम् ॥

कुम्भस्योपरि संस्थाप्य ध्वजं पाशं सुशोभनम् ।

निष्कद्वययुतं तन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

वस्त्रेणावेष्टयेत्कुम्भं गन्धपुष्पाक्षतार्चितम् ।



शुभचित्तसमेताय श्रोत्रियाय कुडुम्बिने ॥  
 वरुणस्य तथा वायोः प्रीत्यर्थं विनिवेदयेत् ।  
 'नमः पाशभृते तुभ्यं नमो ध्वजकराय ते ॥  
 जलाधिपतये तुभ्यं वायो सर्वजनप्रिय ॥  
 युवयोः प्रीतये दत्तौ ध्वजपाशौ सुरार्चितौ ।  
 श्वासकासौ हरेतं मे प्रीतौ सर्वजनाश्रयौ" ॥  
 एवं कृत्वा श्वासकासी निरोगस्तत्क्षणात्मवेत्" ॥

रजतेनेत्यादि । रजतेन वा सुवर्णेनेत्यर्थः । यदा तु रजतेन तदा शुद्धस्फटिकोपमम् । अङ्गेष्ववयवेषु तत्तत्प्रदेशेषु मरकतरत्नैर्विद्धं युक्तं ध्वजं-पाशं च कुर्यात् । कुम्भं च स्थापयेदित्यादि । एवं कुम्भं स्थापयित्वा तत्र कुम्भे पञ्चद्रोणान् तिलान् संस्थाप्य तस्य कुम्भस्योपरि ध्वजं पाशं च विन्यसेत् । कीदृशमित्यत आह । निष्कद्वयमिति । निष्कद्वयं सौवर्णं राजतं वा निष्कद्वयं ध्वजपाशौ च कुम्भे स्थापयेदित्यर्थः । ब्राह्मणाय निवेदनं कुम्भादि पूजानन्तरमेव । पूजाप्रकारमाह । वस्त्रेण वेष्टयेदिति । अत्र कुण्डले वरुणवायू तत्प्रकाशकमन्त्राभ्यामावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा ध्वजपाशौ च नाममन्त्रैः संपूज्य नमः पाशभृते तुभ्यमित्यादि मन्त्रेण ध्वजपाशावुक्तलक्षणाय ब्राह्मणाय दद्यात् । द्रोण-निष्कयोर्लक्षणं परिभाषाप्रकरणे द्रष्टव्यम् । वरुणवायुमन्त्रौ तु नव-ग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितौ । इति श्वासकासहरं ध्वजपाशदानम् । अथ श्वासकासमूर्तिदानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“श्वासस्त्रिबाहुः पाशाक्षकमण्डलुयुतोऽज्वलन् ।

कासः कूर्माङ्गसन्धानो दीर्घो दण्डधरः कृशः ॥

करेण नादयन् घण्टां विवृताक्षोतिभीषणः ।

श्वासस्त्रिबाहुरिति । अत्र विशेषानुपादानात् दक्षिणे द्वयं वामेत्वेको बाहुः । एवमन्यत्रापि विषमबाहुस्थले विज्ञेयम् । कूर्माङ्गसन्धानः कूर्म इव संकुचिताङ्ग इत्यर्थः । यदा तु श्वासकासयोरेकैवमूर्तिस्तदा त्रिबाहुः संकुचितश्चेत्येवं कर्तव्या । एतत्प्रतिमापूजा

विधानन्तु : आतङ्को देवता तत्रे : त्वारभ्य परिभाषायां व्याधिप्रति-  
मादानविधावुक्तम् । इति श्वासकासमूर्तिदानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नप्रकरार्चितेऽस्मि-  
न्नेकादशोयं प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविराचिने मदनमहार्णवे एकादशस्तरङ्गः ।

## द्वादशस्तरङ्गः

अथ शोफहराणि ॥ तत्र कर्मविपाकसमुच्चये

“ शोफी कृच्छ्रत्रयं कुर्याद्वायव्या अयुतं जपम् ।

तिलहोमसहस्रं तु जपेन्मृत्युञ्जयं तथा ” ॥

तिलहोमस्तु व्याहृतिभिः । गायत्रीव्याहृतित्र्यम्बकमन्त्राणा-  
मृष्यादि तथा कृच्छ्रलक्षणं परिभाषायां द्रष्टव्यम् । मृत्युञ्जयजपसङ्-  
ख्यापि सहस्रम् । इति कर्मविपाकसमुच्चयोक्तं शोफहरम् ।

अथ कर्मविपाकसंग्रहोक्तं शोफहरं

“ अद्रौ मार्गे नदीतीरे छायायां पुलिने नरः ।

मूत्रं पुरीषं वल्मीके यः प्रमुञ्चेज्जलेऽपि वा ॥

श्वयथुव्याधिमाप्नोति एवमाह सदाशिवः ।

छायायामिति । वृक्षदेवाल्यादिछायायाम् । मूत्रपुरीषग्रहणं  
ष्ठीवनादेरुपलक्षणम् । अद्यादिग्रहणं पुण्यस्थानोपलक्षणार्थम् ।

इन्द्रं व इति मन्त्रं हि जपेदष्टोत्तरायुतम् ।

आपोहिष्ठेति होमःस्याच्चरुणा सर्पिषा युतः ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्पर्ीत्येषा परिभाषायां नवग्रहप्रकरणे लोक-  
पालमन्त्रेषु द्रष्टव्यम् । आपोहिष्ठेति त्रिर्चस्तु परिभाषायामेव  
रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्यः । चरुणा सर्पिषा युत इति । चरुणा युतः  
सर्पिषा युत इति प्रत्येकं सम्बध्यते । व्याधितरतमभावेन तत्र  
होमसङ्ख्यायां न्यूनाधिकभावः परिकल्प्यः । इति कर्मविपाकोक्तं  
शोफहरम् । अथ शोफहरं वस्त्रदानम् ।

तत्र वृद्धबौधायनः—

“ विघ्नकर्ता च भोक्तृणां शोफी भवति मानवः ।

तस्य कर्मविपाकोक्तं व्याधिनाशनमुत्तमम् ॥

दानं वक्ष्याम्यशेषेण सर्वशोफविनाशनम् ।

क्षौमं वस्त्रं समानीय बहुमूल्यं च यद्भवेत् ॥

सुक्ताफलानि वक्षीयाद्वस्त्रप्रदाने समन्ततः ।  
 कुङ्कुमेनाङ्कितं सम्यक् कर्पूरागरुघ्नपितम् ॥  
 तण्डुलोपरिसंस्थाप्य तण्डुलाश्च स्वशक्तितः ।  
 उपचारैः षोडशभिराचार्यः पूजयेत्तदा ॥  
 होमं वापि प्रकुर्वीत समिदाज्यनिलैः क्रमान् ।  
 उद्बुध्यस्वेत्विदं विष्णुरथ व्याहृतिभिस्तथा ॥  
 मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् स्विष्टकृच्च ततः परम् ।  
 हुत्वा हुत्वाऽऽज्यसम्पातान् पात्रे सर्वान् निवेश्य तु ॥  
 सङ्ख्या चाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा ।  
 सम्पातेनाङ्गमुन्मृज्य सर्वमेव हि रोगिणः ॥  
 अक्षिभ्यामिति सूक्तं यथालिङ्गं तथैव च ।  
 वाससा मार्जनं कुर्यान्मार्जयेद्दर्भमुष्टिना ॥  
 आचार्याय च तद्वस्त्रं दद्यात्तच्च सदक्षिणम् ।  
 मन्त्रेणानेन विधिवद्दक्षिणाभिमुखः शुचिः ॥  
 'ऋषीणां प्रवरोऽगस्त्यो लोपामुद्रापतिः प्रभुः ॥  
 क्षौमवस्त्रप्रदानेन तुष्टो व्याधिं व्यपोहतु' ॥  
 ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्येभ्यो दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ।  
 ततः स्नात्वा शुचिर्भूतो वस्त्रमात्योपशोभितः ॥

ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्द्धं भुञ्जीत सुसमाहितः ।

तण्डुलाश्च स्वशक्तितइति । भवन्तीति शेषः । आचार्यः पूजये-  
 दिति । क्षौमं वस्त्रमगस्त्यदैवत्यमाचार्यः पूजयेदित्यर्थः । पूजा-  
 मन्त्रस्तु “ अगस्त्यः खनमान इत्यस्यागस्त्यान्तेवासी ब्रह्मचारी-  
 ऋषिः । इन्द्रो देवता । अगस्त्यप्रीतये वासो दीयत इति वस्त्रपूजा-  
 यामगस्त्या देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । वासः पूजार्था विनियोगः ।

“ अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः

पूजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुषोषः ।

सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥ ” (मं. १, सू. १७९. ऋ. ६.)

उदुध्यस्वेत्यादि । “ उदुध्यस्वाग्ने (१) इदं विष्णुः (२) व्याहृतौ-  
 नाश्च परिभाषायां नवग्रहप्रकरणे कूष्माण्डहोमप्रकरणे चार्षादि  
 दर्शितम् । तथा स्विष्टकृद्धोमस्य च । हुत्वा हुत्वाऽऽज्यसम्पातानिति ।  
 यदाऽऽज्यहोमस्तदा प्रत्याहुतिहोमानन्तरं सम्पातानाज्यविन्दून्  
 पात्रान्तरे स्थापयेत् । तेन सम्पातेनाज्यविन्दुसमुदायेन रोगिणः  
 सर्वगात्रं परिमार्जयेत् । केन मन्त्रेण । अक्षिभ्यामिति सूक्तेन । एत-  
 त्सूक्तं रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्यम् । गात्रपरिमार्जनसाधनद्र-  
 व्यमाह । वाससा मार्जनं कुर्यादित्यादि । पूजितवाससा वस्त्रान्त-  
 रेण वा । प्रथमं वाससा परिमार्जनं पश्चाद्दर्भमुष्टिना । तद्वस्त्रं  
 पूजितवस्त्रमाचार्याय दद्यात् । आचार्य इति प्रतिगृहीत्रुपलक्षणम् ।  
 तच्च दानं सदक्षिणं भवति । इति शोफहरवस्त्रदानम् । अथ  
 शोफहरप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसारे

“ शोफः पञ्चकरस्तीक्ष्णो दशाक्षः शरचापधृक् ।

दधानः क्षुरिकां घण्टां कुलिशं च कृशस्तथा ” ॥

पञ्चकर इति । दक्षिणे त्रयः कराः वामे द्वाविति पञ्च । पूजा-  
 विधानन्तु ‘ आतङ्को देवता तत्रे ’ त्यारभ्य परिभाषायामुक्तं व्याधि  
 प्रतिमादानविधौ । इति शोफहरशोफप्रतिमादानम् ।

“ महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनान्मो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नोपचिते तरङ्गः

पूर्णोऽभवद्द्वादश एष रम्यः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे द्वादशस्तरङ्गः ॥



## त्रयोदशस्तरङ्गः

अथ पाण्डुरोगहराणि । तत्र कर्मविपाकसमुच्चये

“ देवद्विजद्रव्यहारी पाण्डुरोगी भवेन्नरः ।

कृच्छ्रानिकृच्छ्रे कुर्यात्स चान्द्रायणमतन्द्रितः ॥

कुर्यात्कूष्माण्डहोमन्तु स्वर्णचन्द्रेऽन्नवाससी ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति पाण्डुरोगस्य शान्तये ” ॥

देवद्विजेत्यादि । देवाश्च द्विजाश्च ॥ चान्द्रं रजनम् । कृच्छ्रादि-  
कूष्माण्डहोमपर्यन्तानां स्वरूपाणि तथा सुवर्णादिदानमन्त्राश्च परि-  
भाषायां निरूपिताः । इति कर्मविपाकसमुच्चयोक्तं पाण्डुरोगहर-  
प्रायश्चित्तम् । अथ शिरोवेदनासहितपाण्डुरोगहरं कर्मविपाक-  
स हे-

“ अग्निष्टोमादिकर्माणि प्रक्रम्य न समापयेत् ।

स पाण्डुरोगी भवति शिरोवेदनवांस्तथा ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्याच्च चान्द्रायणमतन्द्रितः

कुर्यात्कूष्माण्डहोमश्च स्वर्णचन्द्रान्नवाससी ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति पाण्डुरोगस्य शान्तये ।

शतं च भोजयेद्विप्रान् मिष्टान्नेन यथेप्सितम् ॥

कृच्छ्रादिलक्षणानि परिभाषायामुदीरितानि । इति शिरोवेदना-  
सहितपाण्डुरोगहरम् । अथ पाण्डुरोगहरपृथ्वीदानम् । तत्र शौनकः-

“ अन्त्यजागमने मर्त्यः पाण्डुरोगी प्रजायते ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ॥

पलत्रयेण कुर्वीत रजतेन वसुन्धराम् ।

तदर्द्धेनाथवा कुर्याद्वित्तशास्त्रं न कारयेत् ॥

सपर्वतवनां कृत्स्नां समुद्रपरिवेष्टिताम् ।

नवरत्नानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

कांस्यपात्रे विनिक्षिप्य पलाष्टकविनिर्मिते ।

देवीमावाहयेत्तत्र सर्वाधारां हरिप्रियाम् ॥

'एह्योहि देवि धात्रि त्वं रूपेस्मिन् सम्यगाविश ।  
 सहिता पर्वतैर्द्वीपैः समुद्रैः सुमनोहरैः ' ॥  
 एवमावाह्य तां देवीं गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।  
 उपचारैः षोडशभिराचार्यः सर्वशास्त्रवित् ॥  
 होमं वापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि ।  
 भूमिर्भूत्वेति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रकीर्तितः ॥  
 तथा भूमिर्भूमिमगात्माता मातरमित्यपि ।  
 मन्त्रः प्रकीर्तितश्चाग्नौ जुहुयात्सर्पिषा तिलैः ॥  
 अग्नेरुत्तरतश्चापि कुम्भं वस्त्रेण वेष्टितम् ।  
 स्थापयेद्व्रणं शुभ्रमश्वत्थानादिमृत्तिकां ॥  
 प्रक्षिपेच्च तथा शुद्धवारिणा परिपूरितम् ।  
 पवमानादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं च कारयेत् ॥  
 शंनो वातानुवाकेन शान्तिश्चापि प्रकल्पयेत् ।  
 अभिषिक्तस्य चाङ्गानि वस्त्रेण परिमार्जयेत् ॥  
 अक्षिभ्यामनुवाकेन यथालिङ्गं सदर्भकम् ।  
 आचार्याय तु तां पृथ्वीं दद्याद्रोगी समाहितः ॥  
 मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।  
 'धात्री धरित्री भूतानां वराहेणोद्धृता पुरा ।  
 रत्नगर्भा समुद्रैकवसना सर्वशोभना ॥  
 दानेनानेन सुप्रीता पाण्डुरोगं व्यपोहतु ' ॥

पलत्रयेण कुर्वीतेत्यादि । पलरूपं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।  
 गन्धमाल्यैः समर्चयेदिति । अर्चनन्तु भूमिर्भूम्नेत्यादिमन्त्रेण । अस्य  
 मन्त्रस्याग्नि ऋषिः । भूमिर्देवता । उपरिष्ठात् बृहती (छन्दः) । पूजायां  
 होमे च विनियोगः ।

“ भूमिर्भूम्नाद्यौर्ध्वारिणान्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्थे देव्यदिते ग्निमन्नाद्या या दधे ” ॥

समिद्धोम इत्याज्यतिलहोमयोरप्युपलक्षणम् । अथवा तिलहोमो  
 व्याहृतिभिः । होमसङ्ख्या चाष्टोत्तरशतादिसहस्रान्ता ।

भूमिपूजादौ मन्त्राविकल्पमाह-भूमिर्भूमिरित्यादिना । अम्याप्य-  
ग्नौरेवर्षिः । भूर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । शुद्धवारिणा पारितं कुम्भं  
स्थापयेदित्यन्वयः । कुम्भस्थापनप्रकारो मृत्तिकाश्च नवग्रहयज्ञ-  
प्रकरणे द्रष्टव्याः । पवमानादिभिर्मन्त्रैरिति । पवमानमन्त्राः 'स्वादि-  
ष्ठया मधिष्ठये' त्येवमादयः 'पवमानःसुवर्जन' इत्यनुवाकश्च ।  
आदिशब्देन सूक्तान्तराण्यनुवाकान्तराणि च नानाशाखापरिपाठि-  
तान्यभिषेके विनियुक्तानि लक्ष्यन्ते । तानि च यथाशास्त्रं ग्राह्याणि ।  
स्वादिष्ठयेति सूक्तं मन्त्राश्चाऽग्रे प्रदर्श्यन्ते । पवमानः सुवर्जन इत्यनु-  
वाको गणहोमप्रकरणे दर्शितः । अभिषिक्तस्यचाङ्गानीनि । अक्षी-  
भ्यामित्यनुवाकेन मन्त्रेण सदर्भकं यथा भवन्ति तथा वस्त्रेण परि-  
मार्जनसाधनेनाभिषिक्तस्याङ्गानि परिमार्जयेदित्यर्थः । अक्षीभ्या-  
मितिसूक्तं रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्यम् । एवं पृथ्वीदाने कृते  
फलमाह-

अनेन विधिना दत्तं पृथ्वीदानं प्रयत्नतः ।

यज्जानं वैकृतं मर्त्यं अन्त्यजागमनेन तु ॥

तत्सर्वं नाशमायाति पाण्डुरोगादिकं महत् ।

शान्त्यर्थे ब्राह्मणैः सार्धं कुर्यात्पुण्याहवादनम् ॥

पृथ्वीदानानन्तरकर्तव्यम् । अथ स्वादिष्ठया मधिष्ठयेत्येतत्सू-  
क्तम् ॥ अस्य दशर्चस्य सूक्तस्य विश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः ।  
पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः । अभिषेके विनियोगः ।

स्वादिष्ठया मधिष्ठया पवस्य सोम धारया ।

इन्द्राय पानवे सुतः (१)

रक्षोहा विश्वचर्षणि रभि योनिमयोहतम् ।

द्रुणा सधस्यमासदत् (२)

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः ।

पर्षि राधो मघोनाम् (३)

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्धसा ।

आभिवाज सुत श्रवः (४)

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवे दिवे ।

इन्दो त्वे न आशसः (५)

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता ।

वारेण शश्वता तना (६)

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश ।

स्वसारः पार्ये दिवि (७)

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् ।

त्रिधातु वारणं मधु (८)

अभीममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् ।

सोममिन्द्राय पातवे (९)

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते ।

शूरो मघा च मंहते (१०)

( मं. ९, सू. १ )

इति स्वादिष्टयेति सूक्तम् । इति पाण्डुरोगहरं पृथ्वीदानम् ।

अथ शातातपोक्तं पाण्डुरोगहरम्—

“ उरगे तु हते चैव पाण्डुरोगोभिजायते—

कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय स शुद्ध्ये ” ॥

एते च गुरुलघुपक्षाः व्याधितरतमभावानुसारेण योज्याः । इति शातातपोक्तं पाण्डुरोगहरम् । अथ पाण्डुरोगहरप्रतिमादानम् । तत्र प्रतिमालक्षणमनुक्तेषु च रोगेष्वित्यादिना शूलरोगप्रतिकरणे विहितम् । अवाशिष्टविधिस्त्वातङ्को देवता तत्रेत्यारभ्य परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावुक्तः । इति पाण्डुरोगहरप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनान्मो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्ण—

स्त्रयोदशोयं प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे त्रयोदशमस्तरङ्गः ॥

## चतुर्दशस्तरङ्गः

अथान्नपीडाहराणि कर्मविपाकसमुच्चये

“ छिन्नान्यन्त्राणि जायन्ते वैश्यहन्तुस्तनः परम् ।

ज्वरौ शीतोष्णकौ दाह अपाने तन्निवृत्तये ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्याच्च शतब्राह्मणभोजनम् ।

उद्यन्तृचजपश्चस्याद्युतत्रयसङ्ख्यया ॥

आते सूक्तेन चर्वाज्यं जुहुयाच्छतमष्ट च ।

अथवा महिषीं दद्यात्प्रतिरूपेण काञ्चनीम् ” ॥

ज्वरौ शीतोष्णकावित्यादि । शीतज्वर उष्णज्वरश्च । कृच्छ्रा-  
तिकृच्छ्रस्वरूपमुद्यन्नयतृचश्च परिभाषायां द्रष्टव्यः । आते सूक्ते  
नेति । आते पित्तमूर्ता मिति सूक्तेन । एतच्च सूक्तं क्षयरोगप्रकरणे  
द्रष्टव्यम् । चर्वाज्यं च प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् । अत्र च  
सकलं सूक्तम् मन्त्रो न प्रत्यक्षम् । महिषीदानमन्त्रस्तु श्वास-  
कासप्रकरणे द्रष्टव्यः । महिषीप्रतिमायां सुवर्णपरिमाणं वित्ताद्यनु-  
सारेण कल्प्यम् । इत्यान्नपीडाहरप्रायश्चित्तं महिषीदानं च ।  
अथान्नवृद्धिहरनारायणमूर्तिदानम् । तच्च ब्रह्मप्रोक्ते-

“ यज्ञविघ्नकरो मर्त्यो जायते चान्नवृद्धिमान् ।

वक्ष्यामि नत्प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ।

कुर्यात्स्वर्णमयीं मूर्तिं शुभां नारायणस्य तु ।

व्यावहारिकनिष्काभ्यामेकेनापि तदर्द्धतः ” ॥

नारायणमूर्तिलक्षणं पञ्चरात्रागमे

“ नारायणे चतुर्बाहौ शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।

दक्षिणे तु गदां पद्मं नीलजीमूतसन्निभे ॥

वामे श्रीर्वल्लकीहस्ता पुष्टिः पद्मकराऽपर इति ” ॥

नारायणे शंखादीनि विन्यसेत् । कथमित्यत आह शङ्ख  
मित्यादि । उत्तरे वामभागे शङ्खमधस्ताच्चक्रमुपरि । दक्षिणे  
दक्षिणभागे उपरि गदां पद्ममधस्तात् । एवं चतुर्षु बाहुषु विन्यसेत् ।



वामे नारायणस्य वामपार्श्वे वल्लकीहस्ता हस्तद्वयास्थितवल्लकीयुक्ता  
लक्ष्मीः स्थापनीया । अपरे दक्षिणपार्श्वे पद्मकरैकैकपद्मशोभितहस्त  
द्वयोपेता पुष्टिः स्थापनीया । लक्ष्मीपुष्टी उभे अपि हेमयोः । एवं-  
विधां नारायणमूर्तिं वक्ष्यमाणप्रकारेण पूजयेदित्याह-

“ प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्थापयेत्कुङ्कुमोपरि ।  
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥  
उपचारैः षोडशभिराचार्यो वैष्णवः शुचिः ।  
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासु निष्ठितः ॥  
होमं च कारयेत्तत्र ह्याग्नेय्यां दिशि शास्त्रतः ।  
समिदाज्यतिलैश्चैव जुहुयान्मूलमन्त्रतः ॥  
तिलान् व्याहृतिभिर्हुत्वा सर्वरोगात्प्रमुच्यते ।  
रोगी तथार्चयेद्देवं नारायणमनामयम् ॥  
मूलमन्त्रेण विधिवन्नैवेद्यं च हरिष्यते ।  
नमोन्तनाम सौंकारं मूलमन्त्रः प्रकीर्त्ति ॥  
तत्र तां प्रतिमां दद्यात्प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।  
मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ॥  
' नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।  
पूर्वजन्मनि यज्ञादेः विघ्नाद्यद्वैकृतं मम ॥  
अन्त्रवृद्धिमहारोगं दानेनानेन तोषितः ।  
चक्रहस्त गदापाणे शमयाशु जगत्पते ' ॥  
एवं दत्त्वा तु तं देवं क्षमाप्य ब्राह्मणं ततः ।  
विप्राणां भोजनं दद्यात् स्नात्वा भुञ्जीत बन्धुभिः ॥  
एवं कृत्वा समाप्नोति नीरोगत्वं नरो भुवि ।  
आरोग्ययुक्तो नित्यन्तु सुचिरं सुखमेधते ” ॥

आग्नेय्यां दिशीत्यादि । नारायणमूर्तिपूजाप्रदेशादाग्नेय्याम् ।  
शास्त्रतइति । स्वगृह्योक्तप्रकारेणाग्निप्रतिष्ठादिविधानेनेत्यर्थः ।  
मूलमन्त्रतः समिदाज्योर्होमः । मूलमन्त्रेण नारायणमर्चयेदित्य-

न्वयः । विधिवन्नैवेयमिति । विधिवत्सन्निष्पाद्य तस्माच्चरोरुद्धन्य नैवेद्यं  
 नारायणाय दत्त्वाऽवशिष्टेन होमं कुर्यादित्यर्थः । विधिवत्सम्पादनं  
 नाम गृह्योक्तप्रकारेण निर्वापादिविधिपूर्वकं चरुश्रवणम् ।  
 मूलमन्त्रमेवाह-नमोननामेति । नमः शब्दादन्ते स्थितिः यस्य नान्मस्त-  
 तादृक् । मन्त्रस्तु 'ओं नमो नारायणाय' । अस्य मन्त्रस्य  
 नारायण ऋषिः । देवी गायत्री छन्दः । नारायणपरमात्मा देवता ।  
 विहितार्थे विनियोगः । होमसङ्ख्या चाष्टोत्तरशतादिर्देशकाल-  
 वयःशक्त्याद्यपेक्षया कल्प्या । व्याहृतीनाम्भ्यादि कूष्माण्डहोमप्रकरणे  
 तथा नवग्रहावाहनप्रकरणे च दर्शितम् । इत्यन्त्रवृद्धिहरनारायणमूर्ति-  
 दानम् । अथात्रवृद्धिमूर्तिदानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसारे-

“ अत्रवृद्धिः कृशो नित्यं मेदिनीमवलोकयन् ।

प्रालम्बधारी सततं कपालेन पिवन्मधु ” ॥

प्रालम्बधारीती । प्रालम्बशब्देनात्राण्युच्यन्ते । अथवा शिख्यादि ।  
 अन्यस्त्विनिकर्तव्यताकलापो रोगप्रतिमादानविधावातङ्को देवता  
 तत्रेत्यादिना दर्शितः । इत्यन्त्रवृद्धिमूर्तिदानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनान्मो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्ण-

श्चतुर्दशोयं प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे चतुर्दशस्तरङ्गः ॥

## पञ्चदशस्तरङ्गः

अथ व्रणहराणि । अथ शातातपप्रोक्तं मस्तकव्रणहरम् ।

जात्युत्तमस्त्रीगमनाज्जायते मस्तकव्रणी ।

तस्यातङ्कविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥

प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधाधि । इति शातातपप्रोक्तं मस्तकव्रणहरम् ।

अथ नासिकाव्रणहरम् । शातातपः—

“ श्रोत्रियस्त्रीप्रसङ्गेन जायते नासिकाव्रणी ।

आचरेत्स विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यचतुष्टयम् ॥

इति नासिकाव्रणहरम् । अथ प्रकारान्तरेण नासिकाव्रण-  
हरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

“ कर्मकाले कुक्कुटं च खरादीन्वा य ईक्षते ।

स नासिकाव्रणी च स्यादार्द्रनेत्रश्च जायते ॥

उद्यन्नद्यतृचेनाज्ये जुहुयादयुतं चरुम् ।

श्रीसूक्तं च जपेद्रक्षां दूर्वाक्षतविमिश्रिताम् ॥

शिखायां च निबध्नीयाच्छिवसङ्कल्पमन्त्रितम् ” ॥

कर्मकाल इत्यादि । कर्मकाले कुक्कुटखरचण्डालादीन् बुद्धिपूर्वकं दृष्ट्वा पश्चात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाचमनप्राणायामादीन् तत्कर्मस्वभिहितान्यो न करोति स एवं व्याधिमान् भवतीत्यर्थः । उद्यन्नद्येत्यस्यार्षादि परिभाषायां द्रष्टव्यम् । व्याधितरतमभावे-  
नायुतं तदर्द्धमधिकं वा हवनं कल्प्यम् । श्रीसूक्तजपेपि व्याध्याद्यपेक्षया सहस्राद्ययुतान्ता सङ्ख्या कल्प्या । शिव सङ्कल्पमन्त्रितां रक्षां निबध्नीयादित्यन्वयः । शिवसङ्कल्पसूक्तं तु परिभाषायां रुद्रविधाने दर्शितम् । हिरण्यवर्णां हरिणीमित्येतस्य पञ्चदशर्चस्य श्रीसूक्तस्यानन्द चिकलीत कर्दम इन्दिरासुता ऋषयः । श्रीदेवता । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः एका प्रस्तारपङ्क्तिः द्वे तृष्टुभौ । सप्तमाद्या अनुष्टुभः अन्त्या प्रस्तारपङ्क्तिः । जपे विनियोगः ।

“ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजनम्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् (२) अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुप ह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् (३) कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृसां नर्पयन्तीम् । पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् (४) चन्द्रप्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टाभुदाराम् । तां पद्मीनीमीं शरणं प्र पद्ये लक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे (५) आदित्यवर्णे नपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तवं वृक्षोथ वित्त्वः । तस्य फलानि तपसा नुदन्तु या अन्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः (६) उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे (७) क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठा मलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिश्च सर्वा निर्णुद मे गृहात् (८) गन्धद्वारां दुरावर्षां नित्यपुष्पां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोवह्वये श्रियम् (९) मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां श्रियः (१०) कर्दमेन प्रजा भूता मयि संभ कर्दमव । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् (११) आपःसृजन्तु स्निग्धानि चिकलीत वसमे गृहे ॥ नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले (१२) आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह (१३) आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह (१४) तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योश्वन्विन्देयं पुरुषानहम् ” (१५) ॥ अथास्यैव च सूक्तस्य फलश्रुतिः

“ यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् ।

श्रियः पञ्चदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥

पद्मानने पद्मविपद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि

विश्वप्रिये विष्णुमनोऽनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सं नि ध त्स्व ॥

पद्मानने पद्मऊरु पद्माक्षि पद्मसंभवे ।  
 तन्मे भजसि पद्माक्षि यंन सौख्यं लभाम्यहम् ॥  
 अश्वदायि गोदायि धनदायि महाधने ।  
 धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥  
 पुत्रपौत्रधनं धान्यं हस्त्यश्वाश्वतरी रथम् ।  
 प्रजानां वृद्धिदे माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥  
 धनमग्निं धनं वायुं धनं सूर्यो धनं वसुः ।  
 धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणो धनमुत्सृजेत् ॥  
 वैनतेय सोमं पिव सोमं पिवतु वृत्रहा ।  
 सोमं धनस्य सोमिनो महां ददातु सोमिनः ॥  
 श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छोभमानं महीयते ।  
 धनं धान्यं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥

इति श्री सूक्तम् ॥

इति प्रकारान्तरेण नासिकाव्रणहरम् । अथ हृदयव्रणहरं  
शातातपप्रोक्ते

“ स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी ।

तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

स्वजातिजायागमन इति । स्वजातिजायागमन इत्येकः समासः ।  
 अयमाभिप्रायः । ब्राह्मणादयः पुरुषा यथायोग्यं वर्णचतुष्टयेपि  
 ब्राह्मणी क्षत्रियां वैश्यां शूद्रां चेति परिणीय स्वस्वजातीयां  
 ब्राह्मण्यादिस्त्रियं पातित्यादिदोषाभावेऽप्युपभोगात्परित्यजन्ति  
 ते स्वजातीयागमना व्यपदिश्यन्त इति । तदा तेषु विहिताना-  
 चरणात् स्वजायागमनरूपेण विधारकप्रयत्नेन दुरितं पूर्वमुत्पद्यते तेन च  
 कालान्तरे हृदयव्रणवन्तो भवन्तीति । अथवा केवलस्वजातीयामेव  
 स्त्रियमुद्राह्य व्यभिचारादिरतास्तां नोपभुञ्जते तेनापि तादृशा  
 भवन्ति । स्वजातिजायागमन इत्यस्यान्योऽर्थः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणः  
 स्वजातिः । एवं क्षत्रियादेरपि क्षत्रियादिः । तस्य जाया ।  
 सवर्णपुरुषान्तरभार्येत्यर्थः । तस्या उपभोगः स्वजातिजायागमनम् ।



प्राजापत्यलक्षणस्तु कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति हृदयव्रणहरम् ।  
अथोरोव्रणहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ जलाग्न्युद्वन्धनाभिप्रायानिमित्तेन त्रियेन यः  
भवेदुरसि दुष्टं हि व्रणं तस्यापि निष्कृतिः ॥  
स दद्याद्भोजनं तस्यैव पञ्चाशद्विप्रभोजनम् ।  
दक्षिणं च यथाशक्ति हुक्तो भवति रोगतः ” ॥

अनधिकारिणाऽविहितमार्गेण जडादिमर्ग इत्यर्थः । गोदान-  
मन्त्रस्तु प्रायश्चित्तोपक्रमपञ्चनायुक्तः । इत्युरोरोव्रणहरम् । अथ  
दक्षिणाङ्गव्रणहरं शानानवप्रोक्तं

“ विदुष्वन्नाभिगमने दक्षिणाङ्गव्रणी भवेत् ।  
तेनापि निष्कृतिः कार्या अजादानेन यत्नतः ” ॥

अजादानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे द्रष्टव्यः । इति दक्षिणाङ्ग-  
व्रणहरम् । अथ वामाङ्गव्रणहरं शानानवप्रोक्ते

मातृव्वसः अभिगमने वामाङ्गे तु व्रणी भवेत् ।  
तेनापि निष्कृतिः कार्या सम्यग्दासीप्रदानतः ॥

सम्यगिति । शक्तयनुसारेणालङ्कृत्य दद्यादित्यर्थः । दासीदान-  
मन्त्रस्तु

“ इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स प्रतिपादिता ।  
सदा कर्महारी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुताम् ॥

इति वामाङ्गव्रणहरम् । अथाङ्गुलीव्रणहरं शातातपप्रोक्ते-

“ फलहारी च पुरुषो भवेच्चैवाङ्गुलिव्रणी ।  
नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने ” ॥

इत्यङ्गुलिव्रणहरम् । अथ चरणव्रणहरं शातातपप्रोक्ते

“ हीनजातिस्त्रीगमनाज्जायते चरणव्रणी ।  
तत्पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ” ॥

प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । इति चरणव्रणहरम् ।  
अथ भगव्रणहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्याविधातिनी ।

सा भवेद्ब्रणदोषेण संभोक्तुं क्षमते न च ॥

संभोगानन्तरं तीव्रवेदना पुरुषस्य च ।

दद्यान्नीलवृषान् त्रीन्वै मधुसर्पिस्तिलाद्वितान् ॥

ब्रणदोषेणेति । ब्रणदोषेण युक्ता भवेदित्यर्थः । संभोक्तुं न च क्षमत इत्यभिधानादर्यादयोनावेव ब्रणम् । च शब्दात् स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि तीव्रवेदना भवति । नीलवृषानिति

“ लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ” ॥

एवंलक्षितलक्षणाभावे तु वर्णेन नीलो ग्राह्यः । वृषदानमन्त्रस्तु नवग्रहप्रकरणे द्रष्टव्यः । इति भगव्रणहरम् । अथ भगन्दरव्रणहरं वायुपुराणे—

“ यो गृहीत्वोत्कोचकं मोहात् नियुक्तो धर्मनिश्चये ।

भगन्दरो भवेत्तस्य ह्यधर्मं वदतो मुखे ” ॥

यो गृहीत्वोति । यो मोहादुत्कोचं गृहीत्वा धर्मनिश्चये नियुक्तः सन्नधर्मं वदति तस्याधर्मं वदतो भगन्दरं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मपुराणे

“ आचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ” ।

अत्र प्रतिक्रियामाह वृद्धगौतमः—

“ माणिक्यं पद्मरागं च वज्रं वैडूर्यमेव च ।

गोमेदकं मरकतं <sup>१</sup>पद्मरागं च मौक्तिकम् ॥

हरितं च नवैतानि स्वर्णपात्रोपरि न्यसेत् ।

अथवा राजते ताम्रे गवाज्धेन प्रपूरयेत् ॥

नवग्रहाणां प्रीत्यर्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तान् प्रपूजयेत् ॥

स्वलङ्गैश्चैवमन्त्रैश्च होमः कार्यस्तु पूर्ववत् ।

ततो ब्राह्मणमाहूय सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ॥

आदित्यादिग्रहाः सर्वे नवरत्नप्रदानतः ।

विनाशयन्तु मे दृष्टा क्षिप्रमेव भगन्दरम् ॥

अनेन कर्मणा नूनं यथावद्विहितेन तु ।

नरो नैरुज्यमाप्नोति निःसन्दिग्धं भगन्दरी ” ॥

हरितं चेत्यादि । हरितं हरितरत्नम् । अथवा राजत इति । अथवेति पात्रविकल्पः । यस्मिन् स्वर्णादिपात्रे नवरत्नानि स्थापितानि तत्पात्रं गव्येनाज्येन पूरयित्वाऽऽदित्यादिग्रहाणां पुरतः स्थापयेत् । तान् ग्रहान् स्वलिङ्गै रादित्यादिप्रकाशकैर्मन्त्रैः पूर्ववत्पूजयेत् । पूजा-प्रकारस्तु परिभाषायामस्माभिर्दर्शितः । आदित्यादिग्रहाः सर्वे इति रत्नोपेतपात्रदानमन्त्रः । एवं पात्रं दत्वा पश्चान्नवग्रहयज्ञकृत्विग्भ्यो दाक्षिणां दत्वा ग्रहयज्ञोक्तप्रकारेण ग्रहयज्ञशेषं समापयेत् । इति भगन्दरहरम् । अथ प्रकारान्तरेण भगन्दरव्रणहरं शान्तानप-प्रोक्त-

“ स्वगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी ।

तेनापि निष्कृतिः कार्या मेषीदानेन यत्नतः ॥

मेषदानविधिरग्रे मन्दाग्निहरप्रकरणे दर्शयिष्यते । अयन्तु विशेषः । तत्र रजतमयो मेषोत्र प्रत्यक्षमेषीति । सुवर्णखुरत्वाद्यः सकलोपि-विधिरत्रापि ग्राह्यः । मेषीदानमन्त्रः रहः कार्यः । तद्यथा ।

“ देवानां यो मुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः ।

तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवेशेन्द्रैर्महर्षिभिः ॥

भगन्दरः पूर्वकर्मविपाकोत्थो ममास्ति यः ।

तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं सौख्यं चापि प्रवर्द्धय ” इति ॥

इति प्रकारान्तरेण भगन्दरहरम् । अथ पूयव्रणहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे

“ अतिमानादतिक्रोधा दतिस्नेहाद्व्यादपि ।

यो धर्मनिश्चयं जानन्नन्यथा कुरुते नरः ॥

स पूयशोणितवहव्रणी तच्छान्तयेऽथ तु ।  
 तसकृच्छ्रं प्रकुर्माच्च तिलप्रस्थप्रदो जपेत् ॥  
 होमश्चरुघृताभ्यां च तिलैरष्टोत्तरं शतम् ।  
 सहस्रं वा व्याहृतिभिः कुर्यात्ब्राह्मणभोजनम् ” ॥

तसकृच्छ्रलक्षणं तु कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । प्रस्थलक्षणं तु परिमाण-  
 प्रकरणेऽभ्यधायि । व्याधिगुरुलघुभावेन सहस्रं शतं वा होमः ।  
 ब्राह्मणभोजनं शक्त्यनुसारेण इति पूयव्रजधर्मम् । अथ नाडी-  
 व्रणहरमुमामहेश्वरसंवादे-

“ परेषां व्रणभेदेन मुष्टिवा तेन चैव हि ।  
 असत्यवचनाच्चैव ह्रीहाप्लीहयुतस्तथा ॥  
 नाडीव्रणी वा जायेत तद्रोगस्यापनुत्तये ।  
 चान्द्रायणं चातिकृच्छ्रं यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥  
 आते रौद्रेणसूक्तेन शतमष्टोत्तरं हुतिः ।  
 कूष्माण्डहोमः कर्तव्यः सोमारुद्राजपस्तथा ॥  
 यत्किञ्चिदग्निमान् सम्यक् जपेदयुतसङ्ख्यया ” ।

चान्द्रायणादीनि व्याधिगुरुलघुभावेन व्यस्तानि समस्तानि वा  
 योज्यानि । चान्द्रायणादीनि कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि । आते पित्तर्म-  
 रुतामिति सूक्तमसाध्यसर्वरोगहरे द्रष्टव्यम् । सूक्तेन समग्रेण  
 होमः । कूष्माण्डहोमः परिभाषायां दर्शितः । सोमारुद्रेत्यस्य सूक्तस्य  
 बार्हस्पत्यः शयु र्ऋषिः । सोमारुद्रौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । जपे  
 विनियोगः । सा जपसङ्ख्या चाष्टोत्तरसहस्रकम्

“ सोमारुद्रा धारयेथा मसुर्यं प्र वामिष्टयोरमश्रुवन्तु ।  
 दमे दमे सप्तरत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे (१)  
 सोमारुद्रा वि बृहतं विषूची ममीवा या नो गयमाविवेश । अरे  
 बाधेथां निर्कृतिं पराचै रस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु (२)  
 सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अव  
 स्यतं मुञ्चतं यज्ञो अस्ति तनूषु बद्धं कुतमेनो अस्मत् (३) तिग्मा-  
 युधौ तिग्म हेती सुशेवौ सोमारुद्रा विह सु मृळतं नः । प्र नो मुञ्चतं

वरुणस्य पाशात् गोपादनं नः सुवर्णमजाया ॥ (४) इति  
लोमारुद्रेणि सूक्तम् ॥ ( ऋ. मं. ३; मू. ३७ )

यत्किञ्चेदमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । वरुणो देवता । उगती छन्दः ।

उपे विनियोगः ।

यत् किं चेदं वरुण देव्यै नोऽविर्द्रोहं मनुष्याः । श्रवामसि ।  
अचिन्ती यत् तव धर्मा सुदारुणः नानावर्णमजादेनस्तौ देव रीरिषः  
( ऋ. मं. ७; सू. ८९; मं. ५ )

इति नाडीव्रणहरम् । अथ गण्डमालाहरे वायुपुराणे—

“ गलगण्डी गणद्रव्यहर्त्री भवति ज्ञानवती ।

इत्येनं तद्वर्णिकारं चक्ष्यादि वृक्षं भास्करम् ।

माणिक्यं पद्मरागं च धत्तं मौक्तिकमथ च ।

वैडूर्यं पुण्यरागञ्च वज्रं मरकतं तथा ॥

एभिर्मालां प्रकुर्वीत सूत्रमप्यत्र राजतम् ।

अलाभे मौक्तिकाद्यन्यतमैर्मालां प्रकल्पयेत् ॥

सर्वत्र राजतं सूत्रमिति वेदे प्रकल्पयेत् ।

ताम्रपात्रे विनिक्षिप्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥

तिलानां च परामाणं द्रोणपञ्चकमिष्यते ।

यद्वा तदर्द्धमेव स्यात् स्वशक्त्या चापि कारयेत् ॥

महाशान्तिं तथा कुर्यात्प्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

महाशान्तिर्नवग्रहशान्तिरिति चिन्तामणौ । सा चास्माभिः परि-  
भाषायां दर्शिता ।

“ आचार्यस्तु, शुचिर्दक्षः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः सर्वप्राणिहिते रतः ।

एवंविधं पूजयित्वा वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥

होमञ्च कारयेत्तेन समिदाज्यचरुत्कटम् ।

आसत्येन तथा मन्त्रः सोमं राजानमित्यपि ॥

मन्त्रेण स्विष्टकृद्दद्याद्गलगण्डी च वाग्यतः ।

मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥



‘मालेयं’ ब्रह्मदैवत्या ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ।

इन्द्रादिलोकपालैश्च तथा सर्वामरैरपि ॥

इयं मे कण्ठलग्ना या धारिता प्रीतिपूर्वकम् ।

ब्राह्मणाय प्रदत्तेयं गलगण्डं व्यपोहतु ’ ॥

ग्रहशान्तिः कृता यैस्तु तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

पुण्याहवाचनं कृत्वा भुञ्जीत सह बन्धुभिः ” ॥

होमश्च कारयेत्तेनेत्यादि । अयश्च होमो ग्रहयज्ञहोम एव न ततः पृथग्भूतः । अत एवादित्यादिप्रकाशकमन्त्रो पलक्षणार्थः । आसत्येन तथा मन्त्र ’ इत्याद्युक्तम् । मन्त्रेण स्विष्टकृदिति । स्विष्टकृद्धोम-मन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे कूष्माण्डहोमप्रकरणे च द्रष्टव्यः । गलगण्डी वाग्यतः सन् वक्ष्यमाणमन्त्रेण रत्नमालां दद्यादित्यन्वयः । मालेयमित्यारभ्य गलगण्डं व्यपोहत्वित्यन्तो दानमन्त्रः । ब्रह्मादिभिरमरैर्येयं माला कण्ठलग्ना सती प्रीतिपूर्वकं धारिता सा ब्राह्मणाय प्रदत्तेयं मे गलगण्डं व्यपोहत्वित्यन्वयः । इति गलगण्डमालाहरम् । अथ प्रकारान्तरेण गलगण्डमालाहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ अध्यापयति शिष्यांस्तु यः प्रतार्य गुरुस्तथा ।

शिष्यो गुरुं वञ्चयित्वा योऽधीते तस्य तस्य च ॥

जायते गण्डमालारूपो रोगस्तदुपशान्तये ।

तद्यथा “ अभक्षभक्षपायी वा गण्डमाली भवेन्नरः ॥

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत चान्द्रायणमथापरम् ।

अष्टोत्तरसहस्रन्तु जपेत्पुरुषसूक्तकम् ॥

सौरमन्त्रजपस्तद्व दक्षीभ्यामिति मार्जनम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या ततो रोगात्प्रमुच्यते ” ॥

कृच्छ्रादिलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । सौरमन्त्रजपस्तद्वदिति । अष्टोत्तरसहस्रमित्यर्थः । स च मन्त्रः उद्यन्नद्य तृचः पुरुषसूक्तं वा । अयं तृचश्चपरिभाषायां दर्शितः । अक्षीभ्यामिति सूक्तं च तत्रैव प्रदर्शि-

तम् । मार्जनं शिरःप्रभृति पादपर्यन्तं कुशैरवमर्शनम् । इति प्रकारा-  
न्तरेण गण्डमालाहरम् । अथ सपित्तव्रणहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ चण्डालादिवचः शृण्वन्त्यो भुञ्जानस्तथैव हि ।

भुङ्क्ते स पाटलतनुः पित्राद्रोगी स जायते ॥

व्रणवानपि, जायेत तत्पापस्यापनुत्तये ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्वीत चान्द्रायणमथापरम् ॥

यथाविभवतो दद्यात् तिलान् वेदविदे तथा ।

यमसूक्तेन विपेन्द्रं सर्पिषा मधुसूदनम् ॥

सहस्रं जुहुयादन्नं यमप्रीत्यर्थमेव च ” ।

चण्डालादिवचः शृण्वन्नित्यादि । यो भोजनकालेऽसकृत्कामत  
श्चण्डालादिवचः श्रुत्वाऽपि भोजनं न परित्यजति । अथ च तत्प्राय-  
श्चित्तमपि न करोति तस्य जन्मान्तरे पाटलतनुत्वादिरोगो भवति ।  
कृच्छ्रादि लक्षणानि कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि । यमसूक्तेनेति । यमसूक्त-  
मत्रैवाग्रे प्रदर्श्यते । यमसूक्तेन प्रत्यृचं मधुसूदनमुद्दिश्य सहस्रं  
सर्पिषा सहस्रमन्त्रेन जुहुयात् । तथा यममुद्दिश्यापि सर्पिषाऽ  
न्त्रेन च सहस्रं जुहुयात् । सहस्रमित्यष्टाधिकं सहस्रम् । सूक्तस्य  
त्रिषष्टिवारवृत्तावियं सङ्ख्या जायते । परेयिवांसं प्रवतो महीरन्विति  
षोडशर्चस्य यमसूक्तस्य यम ऋषिः । मधुसूदनमुद्दिश्य होमपक्षे  
यमगुणोपेतो मधुसूदनो देवता । यमोद्देशेन होमे तु मधुसूदनत्वगुण-  
विशिष्टो यमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । त्रयोदशी चतुर्दशी षोडशी  
चानुष्टुभः पञ्चदशी बृहती । होमे विनियोगः ।

“ परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।  
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ( १ ) यमो  
नो गातुं प्रथवो विवेद नैषा गव्यूति रपभर्तवा उ । यत्रा नः पूर्वं  
पितरः परेयु रेना जज्ञानाः, पथ्या ३ अनु स्वाः ( २ ) मातली कव्यै-  
र्यमो अङ्गिरोभि बृहस्पति ऋक्भिर्वावृधानः । याँश्च देवा वावृधुर्ये च  
देवान् त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ( ३ ) इमं यम प्रस्तरमा  
हि सीदा ङ्गिरोभिः पितृभिर्वावृधानः । आ त्वा मन्त्राः

ऋविश स्ता वह न्वेना राजन् हविषा आदयस्व (४) अङ्गिरोभि  
 रा गहि यज्ञियेभि र्यम वैरुपैरिह आदयस्व विवश्यन्तं हुवे यः पिता  
 तेऽस्मिन् यज्ञे वहिष्या निषद्य (५) अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा  
 अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमत्तौ यज्ञियाना मपि  
 भद्रे सौमनसे स्याम (६) प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभि र्यत्रा नः पूर्वं  
 पितरः परेयुः । उवा राजाना स्ववया मदन्ता यमं, पश्यासि वरुणं  
 च देवम् (७) सं गच्छस्व रितुभिः नं यमेने षडापूर्तेन परमे व्योमन् ।  
 हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः (८) अपेत  
 बीत वि च सर्पतातो ऽस्मा एतं पितरो लोकं भ्रूयन् । अहोभि-  
 रङ्गिरक्तु भिर्यक्तं यमो ददात्यवसानस्मै (९) अति द्रव सारमेथौ  
 श्वानौ चतुरक्षौ शवलौ साधुना यथा । अथा पितृ न त्सुविदत्रां  
 उपेहि यमेन ये सवमादं मदन्ति (१०) यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ  
 चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ । ताभ्यामेनं परि देहि राजन् त्वस्ति  
 चास्मा अनमीवं च धेहि (११) उरुणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य  
 दूतौ चरतो जनां अनु । तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह  
 भद्रम् (१२) यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमं ह यज्ञो  
 गच्छ त्यग्निदूतो अरंकृतः (१३) यमाय घृतवज्रवि जुहोत प्र च  
 तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमद् दीर्घमायुः प्र जीवसे (१४) यमाय  
 मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन । इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्व्येभ्यः  
 पथिकृभ्यः (१५) त्रिकटुकेभिः पततिषलुर्वीरके मिदृहत् । त्रिष्टुब्गा-  
 यत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता (१६) (ऋ. मं. १०; सू. १४)

इति यमसूक्तम् ।

इति सपित्तव्रणहरम् । अथ व्रणघ्नगजदानम् । वृद्धगौतमः—

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

कारयेद्वाहनं हैमं चतुर्दन्तं च वारणम् ॥

दन्ताःस्वर्णमयाः कार्या रत्नैर्नानाविधैर्युताः ।

सर्वाभरणसंयुक्तं करिणं चोपकारकम् ॥

आचार्यः प्रयतो भूत्वा तस्य पार्श्वे समाहितः ।

उपचारैः षोडशभि रर्चयेद्गन्धपुष्पकैः ॥

ततो ब्राह्मणमाहूय सर्वशान्त्रार्थकोविदम् ।  
 श्रुतवृत्तोपजम्पन्नबहुजगत्करं वृणात् ॥  
 भक्त्या सम्पूज्य वयस्यैर्होमं नेत्रं च कारयेत् ।  
 मन्त्रैः पौराणिकैः सम्यक् संहिताशास्त्रचोदितैः ॥  
 चत्वारो दिग्गजा ये च पुष्पदन्तादयो गजाः ।  
 सार्वभौमादयो ये च आहुत्या तोषयानि तान् ॥  
 समिदाज्यतिलैर्होमो यजस्य प्रीतये भवेत् ।  
 तस्मै हुतवते सम्यक् गजप्रीत्यर्थमावृतः ॥  
 मन्त्रेणानेन विधिवदद्याद्भक्तिसमन्वितः ।  
 प्राङ्मुखाय उद्भुजो द्याचेन्द्रस्य वाहनम् ॥  
 भैरावनश्चतुर्दन्तो गजानां नायकश्च यः ।  
 दिग्दन्तिनां पूज्यतमो व्रणं क्षपय जे प्रभो ॥  
 अनन्तरं तु सम्पूज्य नमाचार्यं सुदान्वितः ।  
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु स्वयं भुञ्जीत वाग्यनः ॥  
 एवं कृते व्रणावाधा तत्क्षणादेव नश्यति ।  
 तेनैव व्रणिभिर्नूनं कार्यमारोग्यहेतवे ॥

पलेन वा तदर्थेनेत्यादि । अत्र व्याधिनिदानं सपित्तव्रणहरोक्तमेव  
 ज्ञेयम् । पललक्षणं परिमाणप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । वाहनमितीन्द्रस्य  
 वाहनभैरावण इत्यर्थः । उपकारकमिति भूमिधारणादिना विश्वोप-  
 कारकम् । पार्श्व इतिसमीप इत्यर्थः । मन्त्रैः पौराणिकैरित्यादि ।  
 पौराणिकैरित्यादिभिः । संहिताशास्त्रचोदितैः संहिता मंत्र  
 भागो वेदः सैव संहिता शासनाच्छास्त्रम् । अथवा शास्त्रं  
 स्मृतिस्तत्र चोदितैः । एतदुक्तं भवति । वैदिकैः स्मार्तैश्च गज-  
 प्रकाशकैर्मन्त्रैरिति । ते च गणपतिप्रकाशकाः वैदिकाः स्वस्वशा-  
 खोक्ताः ग्राह्याः । तत्र केचन नवग्रह (यज्ञ) प्रकरणे दर्शिताः ।  
 तथा श्रोतःस्मार्तोपि मन्त्रो गणपतिगायत्री विनायकशान्तिप्रक-  
 रणे दर्शितः । अथवा पौराणिकैः पुराणविहितैः । तदेव प्रकटयति-  
 संहिताशास्त्र चोदितैरिति । संहिताशास्त्राणि महाभारतादीनि ।

सर्वपुराणार्थसारत्वाद्भारतादीनि पुराणान्युच्यन्ते । तत्रोदितैर्मन्त्रैः ।  
अथवा पौराणिका अन्ये संहिताशास्त्रचोदिता स्त्वपरे । तत्रैको  
मन्त्रः “ ऐरावण चतुर्दन्त ” इति गजदानमन्त्र एव पूजाहोमयोरपि  
ग्राह्यः । अपरो मन्त्रः ‘ चत्वारो दिग्गजा ये चे ’ त्यत्रैव पूर्वोक्तः ।  
मन्त्रान्तरन्तु-

“ सुप्रतीक गजेन्द्र त्वं सरस्वत्यभिषेचक ।

इन्द्रस्य वाहनं श्रेष्ठ, पूत, देवेन्द्रवन्दित ” इति ॥

एते मन्त्रा विकल्पेन ग्राह्याः । एषु, मन्त्रेषु, सुप्रतीकादीनि  
पदानीतरदिग्दन्तिनामप्युपलक्षकानि । इति व्रणघ्नगजदानम् । अथ  
पार्श्वस्फोटहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ खरकाकादिमांसानां भक्षकः स्फोटवान् भवेत् ।

पार्श्वयोस्तन्निवृत्यर्थं कृच्छ्रचान्द्रायणं तथा ॥

अतिकृच्छ्रश्च कर्तव्यो जपश्चाष्टोत्तरायुतम् ।

शिवसङ्कल्पसूक्तस्य पार्श्वस्फोटाद्विमुच्यते ” ॥

कृच्छ्रादिस्वरूपाणि कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि । शिवसङ्कल्पसूक्तं तु  
परिभाषायां रुद्रविधाने प्रदर्शितम् । व्याधितारतम्यात् कृच्छ्रवृत्तिः  
कल्पनीया । इति पार्श्वस्फोटहरम् । अथ हस्तपादतलस्फोटहरं  
कर्मविपाक सङ्ग्रहे

“ चण्डालकृतवापीषु तडागे कूपकादिषु ।

स्नात्वा पीत्वा च सर्वाङ्गदाहवान् हस्तपादयोः ॥

स्फोटयुक्तश्च स भवेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

गां हिरण्यं च वासश्च दद्याच्छक्त्यनुसारतः ” ॥

कूप एव कूपकः । चण्डालेन यजमानेन कारितः । वाप्यादिष्व-  
नातुरो ज्ञानपूर्वकमसकृन्नित्यनैमित्तिकादिस्नानादिकर्मकृत् सर्वा-  
ङ्गदाहादिमान् भवेदित्यर्थः । एतेन मसूरिकापि व्याख्याता ।  
इति हस्तपादतलस्फोटहरम् । अथ स्त्रीस्तनस्फोट हरं कर्मविपाक-  
समुच्चये



“ अवमन्य तु भर्तारं जारमालिङ्गिनेन च ।  
 साईं क्रीडानि या नारी तमेवानुस्मरत्यपि ॥  
 तस्यास्तु स्तनयोः स्फोटो जायते जननान्तरे ।  
 भगे च रक्तं स्रवते तद्रागस्य प्रशान्तये ॥  
 दद्याद्गाः पञ्च लवणं हरिद्रां धान्यमेव च ।  
 उमामहेश्वरं चैव पूजयेच्च धने सति ॥  
 निष्कद्वादशकं दद्याज्जपेता मग्निसूक्तकम् ।

अवमन्यत्वित्यादि । अवमन्य तु भर्तारमित्यस्यैव विवरणं जार-  
 मालिङ्गेत्यादिकम् । गाः पञ्च दद्यादित्यन्वयः । धने सति निष्कद्वाद-  
 शकं दद्यात् । पूर्वोक्तगवादिदानानन्तरं धनवांश्चेत् द्वादश सौवर्णानि  
 निष्काणि दद्यात् । धनरहितश्चेत् निष्कदानं यथाशक्ति कुर्यादित्यर्थः ।  
 लवणादीन्यपि विभवानुसारेण दद्यात् । तामग्निवर्णामित्यनेन  
 जातवेदस इत्ययमनुवाको लक्ष्यते । जातवेदस इत्यस्य सप्तर्चस्यानु-  
 वाक्यस्य याज्ञिका देवता उपविषदक्षयः दुर्गाग्निविष्णवो यथायोगं  
 देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । जपे विनियोगः । जपसङ्ख्या चायुतम्

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहानि वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताऽत्यग्निः (१)

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः (२)

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः (३)

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरिताऽतिपर्षि ।

अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् (४)

पृतनाजितं सहमानमुग्रमग्निं हुवेम परमात्मधस्थात् ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा क्षामदेवो अति दुरिताऽत्यग्निः (५)

प्रत्नोषि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सात्सि ।

स्वां चाग्ने तनुवं विप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमायजस्व (६)

गोभिर्युष्टमायुषो निषिक्तं नवेन्द्रविष्णो रनु संवरेत् ।  
 नाकस्य वृष्टमसि सस्वमानो वैष्णवी लोक इह मादयन्त (७)  
 इति स्त्रीस्तनस्फोटहरम् । अथ नानास्थानगतस्फोटहरं कर्म-  
 विपाकसमुच्चये-

“ अनिर्दशायाः गोः पीत्वा पयः स्फोटकवान् भवेत् ।

उपवासत्रयं कृत्वा भोजयेद्विंशतिद्विजान् ” ॥

इति नानास्थानगतस्फोटहरम् । अथ भगन्दरमूर्तिदानम् । तल्ल-  
 क्षणं कर्मविपाकसारं-

“ भगन्दरः प्रांशुशीर्णकेशो हृन्नाभिवन्धनः ।

पङ्कः पाशाङ्कुशधरः पीठासीनः ककुद्धतः ॥

ककुद्धनुषाङ्गम् । तद्विव ग्रीवा पश्चाद्भागे कृत्वा तत्र हतः प्रहार-  
 युक्तः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा ककुच्चउवदेन मस्तकं लक्ष्यते तत्र  
 हतः । एतत्पूजाविधानं परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को  
 देवता तत्रेत्यादिना प्रदर्शितम् । इति भगन्दररोगमूर्तिदानम् ।  
 अथ गण्डमालारोगप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसङ्गहे-

“ गण्डरोगः करैः षड्भिः शङ्खचक्रपरश्वधान् ।

पाशचापशरान् विभ्रन् धावन् शीर्णशिरोरुहः ” ॥

इति कर्तव्यताकलावस्तु परिभाषायां मातङ्को देवता तत्रेत्यादिना  
 रोगप्रतिमादानविधावभ्यधायि । इति गण्डमालारोगप्रतिमादानम् ।  
 अथ व्रणमात्रमूर्तिदानम् । तल्लक्षणं चानुक्तेषु च रोगेष्वित्यादिना  
 शूलरोगहरप्रकरणे निरूपितम् । पूजादिविधानं तु परिभाषायां  
 रोगप्रतिमादानविधा वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना निरूपितम् ।  
 इति व्रणमूर्तिदानम् ।

महार्णवारव्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णे ।

पूर्णेऽभवत्पञ्चदशस्तरङ्गः ॥

इति श्री विश्वेश्वर विराचिते मदनमहार्णवे पञ्चदशस्तरङ्गः ।

## षोडशस्तरङ्गः

अथ वातरोगहराणि कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ देवानां ब्राह्मणानां वा धनापहरणात्तथा ।  
स्वामिद्रोहाद्वातरोगी भवेत्तस्यापि निष्कृतिः ॥  
कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्वीत चान्द्रायणमथापरम् ।  
वात आवातु मन्त्रं च जपेद्युतसङ्ख्यया ॥  
अग्निरस्मीत्यृ चं चापि जपेच्च जुहुयादपि ” ।

कृच्छ्रादिस्वरूपाणि परिभाषायां कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि । वात आ वातु भेषजमित्यस्य वानाथन इत्युक्तं ऋषिः । वायुदेवता । गायत्री छन्दः । विहितार्थे विनियोगः ।

“ वात आ वातु भेषजं शंसु मयोस्तु नो हृदे  
प्र ण आयुषि तारिषत् ” (ऋ. म. १०, सू. १८६, ऋ. २)

अनयाऽयुतसङ्ख्यया जपस्तथाऽयुतसङ्ख्यया होमश्च । एवमग्निरस्मीत्यनयापि । अस्य देवश्रवादेववाता विति द्वावृषी । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः । विहितार्थे विनियोगः । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं स आसन् । अर्कस्त्रिवानू रजसो विमानोऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ॥ (गु. व. मा. अ. १८, मं. ६६) होमद्रव्यमाज्यम् । यथाशक्ति हिरण्यदानं कुर्वीत । इति वातरोगहरप्रायश्चित्तम् । अथ प्रकारान्तरेण वातरोगहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ गुरुप्रत्यर्थितां यातो वातरोगी भवेन्नरः ।  
नामत्रयेण कुर्वीत जपं होमश्च शान्तये ” ॥

‘अच्युताय नमः, अनन्ताय नमः, गोविन्दाय नमः’ इति नाममन्त्राः । अस्य नाममन्त्रस्य वसिष्ठकश्यपनारदा ऋषयः । महाविष्णुर्महानरसिंहो महावराहश्च देवता । अनुष्टुप् गायत्री छन्दसी । विहितार्थे विनियोगः । जपहोमयोः सङ्ख्यया तु व्याध्यनुसारेण सहस्रादिलक्षान्ता कल्प्या । होमद्रव्यं चाज्यम् । केचन लिङ्गपुराणोक्तं ‘प्रभुः शम्भुरुमापति’ इति नामत्रयं वर्णयन्ति । इति प्रकारान्तरेण वातरोगहरम् । अथोन्मादवायुरोगहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

मोहयित्वा परान्यस्तु भुङ्क्ते वस्तु विगर्हितम् ।

उन्मादवातयुक्तः स्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

जपेत् सारस्वतं मन्त्रं कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ॥

मोहयित्वेति । परानन्यान् शिक्षकत्वेन व्यवस्थितान् पित्राचार्यराजादीन् मोहयित्वा वञ्चयित्वा प्रतार्थं विगर्हितं शास्त्रनिन्दितं वस्तु लशुनादि व्याध्यपनोदनादिनिमित्तमन्तरेण यो भुङ्क्ते इत्यर्थः । कृच्छ्रादिलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । सारस्वतमन्त्रो यद्वागिति वृचः । अस्य नेम ऋषिः । वाग्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । जपे विनियोगः ।

“ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्त्रा ।

चतस्र ऊर्जे दुदुहे पयांसि कः स्विदस्याः परमं जगाम ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवा स्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषमूर्जे दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥

(मं ८; सू. १०० ऋ १०-११)

अत्रापि जपसङ्ख्या व्याध्यनुसारेणायुतादि कल्प्या । ब्राह्मणतर्पणमिति कुर्यादित्यनुषङ्गः । यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः । इत्युन्मादवायुहरम् । अथ धनुर्वातहरं कर्मविपाकसमुच्चये—

“ अनिच्छतीमक्षतां य उपभुङ्क्ते परस्त्रियम् ।

बलादाक्रम्य स नरः सर्वसन्धिषु वेदनाम् ॥

तीव्रमाप्नोत्यरुचिमान् धनुर्वातयुतो भवेत् ।

ज्वरी तदपनुत्यर्थं महिषीदानमाचरेत् ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथापरम् ।

उद्यन्नद्यजपश्चैव शक्त्या ब्राह्मणतर्पणम् ॥

नामत्रयं जपेन्मर्त्यो रोगशान्त्यर्थमात्मनः ।

सहस्रनामकं चापि स्तोत्रं सम्यग्विधानतः ॥

अच्युतानन्तगोविन्दे त्येतन्नामत्रयं द्विजः ।

अच्युतत्रितयावृत्या जपेद्रोगस्य शान्तये ॥

पुरुषसूक्तं जपेद्विद्वांस्ततो रोगात्प्रमुच्यते ।

अनिच्छनी मक्षनामित्यादि । अक्षनां अक्षनयानि पुरुषोपभोग  
रहितामिति यावत् । महिषी च सवत्सा देया । “प्रद्यान्महिषी  
कृष्णां सवत्सां पूजयेत्तनः” इति ब्रह्माण्डपुराणवचनान् । महिषी-  
दानमन्त्रस्तु श्वासकासहरं दर्शितः । कृच्छ्रादिस्वरूपं तु कृच्छ्र-  
प्रकरणे द्रष्टव्यम् । उद्यन्नद्यनृचः परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ  
द्रष्टव्याः । अत्र जपसङ्ख्याऽयुनत्रयम् । एवं सहस्रनामादीनामपि ।  
नामत्रयस्यार्षादि तु प्रकारान्तरेण वातरोगहरेऽभ्यधायि । विष्णोः  
सहस्रनामानि पुरुषसूक्तं च परिभाषायां निरूपितम् । इति धनुर्वान-  
हरम् । अथ पक्षवानहरं शान्तानपप्रोक्ते-

“ सभायां पक्षपानो च जायते पक्षवानवान् ।  
निष्कत्रयमितं हेम स दद्याच्च द्विजानये ॥  
श्राद्धं च वैष्णवं कुर्यादात्मनो हितमिच्छता ।  
सप्त धान्यानि दद्याच्च गोदानं तत्र कारयेत्” ॥

निष्कस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । श्राद्धं च वैष्णवमिति ।  
श्रद्धया दीयत इति श्राद्धम् । तदेव विष्णुदेवतात्वाद्धैष्णवं । विष्णु-  
देशेन ब्राह्मणान् यथाशक्ति भोजयेदित्यर्थः । सप्तधान्यानि व्रीह्यादीनि  
यथालाभोपपन्नानि द्रोणादनल्पपरिमाणानि देयानि । द्रोणस्वरूपं  
परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति पक्षवातहरम् । अथ हिक्काहरं  
कर्मविपाकसमुच्चये-

“ योऽकृत्वा ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्नानहोमजपादिकम् ।  
स हिक्कारोगसंयुक्तस्तत्पापस्यापनुत्तये ॥  
चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् त्रीन् कृच्छ्रांश्च समाचरेत् ।  
तामग्निवर्णामिति च जपेत्सूक्तं समाहितः ” ॥

चान्द्रायणप्राजापत्ययोस्तु स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभिहितम् । ताम-  
ग्निवर्णामिति सूक्तं तु स्त्रीस्तनस्फोटहरेऽभ्यधायि । जपसङ्ख्या तु  
व्याध्यनुसारेण सहस्राद्ययुतान्ता कल्प्या । इति हिक्काहरम् ।  
अथ वातव्याधिहरं मृगदानम् । अस्य निदानं वायुपुराणे ‘वातव्याधि-  
युतास्तेयी’ ति । शान्त्युपायमाह बौधायनः



“ हरिणं कारयेत्ताम्रं घनन्तु दशभिः पलैः ।  
 तदर्द्धेन तदर्द्धेन शृङ्गे हेममये दृढे ॥  
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।  
 आढकत्रितयं वापि तदर्द्धं वा स्वशक्तिनः ॥  
 पदेषु चतुर्षु स्थाप्यं कांस्यपात्रचतुष्टयम् ।  
 वायुदैवतमन्त्रैश्च होमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥  
 समिदाज्यं चरुं कृत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः ।  
 अष्टाविंशतिरेवाथ मन्त्रेणानेन तं दिशेत् ॥  
 ‘वायो चरसि भूनाना मन्तस्त्वं लोकपावनः ।  
 वाहनस्य प्रदानेन वातव्याधिं विनाशय’ ॥  
 अनेन कृतमात्रेण यथोक्तेन विधानतः ।  
 वातव्याधिविनिर्मुक्तो नीरुक् ससुखमेधते ” ॥

घनन्तु दशभिः पलैरित्यादि । घनं निबिडं दृढमिति यावत् ।  
 पलपरिमाणं परिमाणप्रकरणेऽभिहितम् । ब्राह्मणाय निवेदयेदिति ।  
 हरिणं ‘वायुवाहनाय नमः’ इति मन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा  
 वक्ष्यमाणहोमं च निर्वर्त्य पश्चात्तं हरिणं ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ।  
 तण्डुलपरिमाणमाह आढकत्रितयमिति । आढकस्वरूपं परिमाणप्रकरणे  
 निरूपितम् । वायुदैवतमन्त्रैरित्यत्र मन्त्रैरिति बहुवचनं वायुदैव-  
 त्यानां मन्त्राणां बहुत्वादन्येषां भिन्नशाखापरिपठितानां उपल-  
 क्षणार्थम् । अतः स्वस्वशाखोक्तमन्त्रो विकल्पेन ग्राह्यः । अथवा  
 समिदाज्यचरुणां तदपेक्षया बहुत्वम् । अतएतदुक्तं भवति ।  
 समिदादयो वायुदैवत्यैः पृथक् मन्त्रैर्होतव्य इति । तत्रैको मन्त्रो  
 वातरोगहरप्रायश्चित्ते प्रदर्शितोऽपरे च मन्त्राः नवग्रहप्रकरणे दर्शिताः ।  
 समिदाज्यचरुं कृत्वेति । ‘प्रादेशमात्राः समिध’ इति समित्करणं  
 समिधश्च याज्ञियाः । स्वगृह्योक्तविधिना आज्यसंस्कारः आज्यकरणम् ।  
 स्वगृह्योक्तविधिनैव निर्वापाद्युद्रासनप्रतिष्ठिताद्यन्तसंस्कारैश्च चरु-  
 निष्पादनं चरुकरणम् । वायोचरसीति दानमन्त्रः । इति वात  
 व्याधिहरं मृगदानम् । अथ रक्तवातहरं शातातपप्रोक्ते

“ रक्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातवान् ।  
 संवस्त्रां महिषीं दद्यात्पद्मरागसमन्विताम् ” ॥

वस्त्रमपि रक्तमेव महिषीदानमन्त्रस्तु श्वासकासहो द्रष्टव्यः ।  
इति रक्तदातशसनम् । अथ रक्तदान विनोदं लक्ष्मीनारायणदानम् ।

बृहद्यौधायनः—

- “ सुवर्णागमने रक्तवानराद् जायते नरः ।  
सुवर्णा स्त्रीगमने वायुपित्तवानपि जायते ॥
- “ लक्ष्मीनारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।  
पलेन वा तदर्धेन तद्वर्द्धीर्धनवा पुनः ॥  
लक्ष्मीनारायणं रूपं सर्वदा सर्वकामदम् ।  
पद्मासनगतं कुर्याद्देवदेवं चतुर्भुजम् ॥  
दक्षिणाशःकरे पद्मं शङ्खमूर्ध्वकरे न्यसेत् ।  
वामोर्ध्वे च करे चक्रं लक्ष्मीपृष्ठेऽपरः करः ॥  
वामोत्सङ्गता लक्ष्मीः रत्नपात्रकरा भवेत् ।  
दक्षिणश्च करो देव्या पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥  
गरुडं राजतं कुर्याद्देवदेवस्य वाहनम् ।  
पक्षौ च तस्य सौवर्णौ सुवर्णेनैव नासिका ॥  
वस्त्रेरत्यन्तरुचिरैः परिधायातिकौतुकम् ।  
मुक्तादामपरिक्षिप्तं चन्दनागरुलेपितम् ॥  
अर्चयेत्कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकम् ।  
प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरि संस्थितम् ॥  
ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम् ।  
आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥  
प्रतिग्रहनिवृत्तञ्च श्रुतिस्मृतिपथे स्थितम् ।  
स्वयं भक्त्या समानीय पूजयेद्वस्त्रकुण्डलैः ॥  
कुङ्कुमागरुकर्पूरैरुपवीताङ्गुलीयकैः ।  
पूर्वोक्तेन विधानेन होमं तत्र तु कारयेत् ॥  
मन्त्रेणानेन तं दद्यात्सर्वलोकनमस्कृतम् ।

‘ लक्ष्मीपते देवकी नन्दनेश

क्षीराब्धिशायिन् वचसामगम्य ।

गोविन्द दामोदर वातरक्तं  
विनाशयाशु क्षपितारिवर्गः ।

लक्ष्मीनारायणस्यैवं मूर्तिं दत्त्वा च भक्तितः ।

आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः ॥

पलेन वेति । पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे दर्शितम् । पूर्वोक्तेन विधानेनेति । होमं च कारयेत्तत्रे तयारभ्यान्त्र वृद्धिहरनारायणदानो-  
क्तप्रकारेणेत्यर्थः । यदा तु वातपित्तहरणार्थमिदं दानं क्रियते तदा  
लक्ष्मीपते देवकीनन्दनेत्यस्मिन् दानमन्त्रे गोविन्ददामोदर वात-  
पित्तमित्यूहः कार्यः । इति वातपित्तहरं वातरक्तहरं लक्ष्मीनारायण-  
मूर्तिदानम् । अथ वातपित्तहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ लशुनं गृञ्जनं तालफलं वाऽश्नाति यो द्विजः ।

स वातपित्तरोगी च भवेच्चान्द्रायणं चरेत् ॥

औषधव्यतिरेकेण लशुनादिभक्षणे चान्द्रायणं । कामतश्चेत्  
द्विगुणम् । चान्द्रायणलक्षणं तु कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति वात-  
पित्तहरम् ।

अथ वातरक्तदरप्रायश्चित्तम् । शातातपः-

“ रक्तवस्त्रप्रवालानां हारीं स्याद्वातरक्तवान् ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यादेतद्रोगस्य शान्तये ॥

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । इति वातरक्तहर  
प्रायश्चित्तम् । अथ प्रकारान्तरेण वातरक्तहरप्रायश्चित्तम् । बौधायनः

“ सवर्णागमने रक्तवातवान् जायते नरः ।

एतद्रोगनिवृत्त्यर्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

षडब्दकृच्छ्रे प्राजापत्यकृच्छ्राणामशीत्युत्तरं शतं भवति । इदं  
च प्रायश्चित्तं स्वल्परोगस्यापि धनवतः । अधनस्याधिकारो रोगवतो  
वा । इति प्रकारान्तरेण वातरक्तप्रायश्चित्तम् । अथ वातरोगहर-  
प्रतिमादानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसारे

“ वायुर्भयङ्करः पङ्गुः पाशी धावन् समन्ततः ।

विकीर्णकेशः पार्श्वस्थान् भर्त्सयन्नेणवाहनः ॥

पूजाविधानन्तु परिभाषायां व्याधिप्रतिमादासिद्धावायद्वा देवना  
तत्रेत्यादिना दर्शितम् । इति वानरोगप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरणे पूर्णः

पूर्णस्तरङ्गः खलु षोडशोऽयम् ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे षोडशस्तरङ्गः

## सप्तदशस्तरङ्गः

अथ पित्तहराणि कर्माविपाकसङ्ग्रहे-

“ वैद्यशास्त्रमदाद्यस्तु कृत्वौषधमथान्यथा ।  
प्रयोजयेन्नरः सोऽयं रक्तपित्तयुतो भवेत् ॥  
अष्टोत्तरायुर्तं ब्रूयादग्निदूतमिति ऋचा ।  
चर्वाज्याभ्यां प्रजुहुयाद्रक्तपित्तापनुत्तये ” ॥

वैद्यशास्त्रमहं जानामीति गर्वादौषधमन्यथा शास्त्रविरुद्धं कृत्वा  
प्रयोजयेदथवौषधं शास्त्रविरुद्धं कृत्वा शास्त्रानुक्तमार्गेण यो  
दद्यात्स रक्तपित्तवान् जायत इत्यर्थः । अथ वैद्यशास्त्रमदादिस्थे-  
नेन भिषङ्गिभ्या चरणमभिहितम् । अतो व्याधितरतमभावेन भिषङ्गि-  
भ्याचरणप्रायश्चित्तानि चान्द्रायण कृच्छ्रातिकृच्छ्रपराकादीनि व्यस्तानि  
समस्तानि वा योज्यानि । चान्द्रायणानि तथा पूर्वोक्तहोमश्चेति  
मिलित्वा द्वयमपि रोगनिवृत्तिसाधनम् । चान्द्रायणादिस्वरूपाणि  
कृच्छ्रप्रकरणेऽवगन्तव्यानि । अग्निं दूतं वृणीमह इत्यस्य ऋष्यादि  
श्वासकासहरे द्रष्टव्यम् । अयन्तु विशेषः । तत्रसूक्तं विनियुक्तमत्र  
प्रथमा ऋगेवेति । चरुणाऽयुतार्द्धमाज्येनार्द्धमित्ययुतसङ्ख्या पूर-  
णीया । अथवा व्याधिशक्त्याद्याधिक्ये चरुणाऽयुतमाज्येनायुत  
होमः । इति रक्तपित्तहरम् । अथ प्रकारान्तरेण रक्तपित्तहरं शाता-  
तपप्रोक्ते

“ मद्यपो रक्तपित्ती स्यात्स दद्यात्सर्पिषो घटम् ।

मधुनोर्द्धघटं चैव सहिरण्यं विशुद्धये ” ॥

अत्रापि मद्यपप्रायश्चित्तानि त्रैमासिकादीनि षडब्दपर्यन्तानि  
व्याधिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । एकस्मिन् मासि सार्द्धद्वयप्राजा-  
पत्यकृच्छ्रगणनया त्रैमासिकप्रायश्चित्ते सार्द्धसप्तप्राजापत्यकृच्छ्राणि  
भवन्ति । एवमन्यत्राप्युक्तम् । आज्यदानमन्त्रस्तु प्रायश्चित्तो  
पक्रमपद्धतावुक्तः । मधुदानमन्त्रस्तूष्णज्वरसहितकफश्वासकासहरेऽ-  
भिहितः । इति प्रकारान्तरेण रक्तपित्तहरम् । अथ पित्तरोगहर-



प्रतिमादानम् । नल्लक्षणं चाऽनुक्तेषु तुरोगेऽपि' त्यादिना  
शूलरोगप्रकरणोक्तमेवात्रापि ज्ञेयम् । पूजाविधानं तु परिभाषायां  
प्रतिमादानविधा वानङ्को देवता तत्रेत्यादिना प्रपञ्चितम् ।

इति पित्तरोगहरप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनाम्नो मद्नात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरणे पूर्णे

पूर्णेऽभवत्सप्तदशस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे सप्तदशस्तरङ्गः ।

## अष्टादशस्तरङ्गः

अथ श्लेष्महराणि । तत्र शातातपः

“ त्रपुहारी च पुरुषो जायते श्लेष्मलः सदा ” ।

अत्र “द्रव्याणां मल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः । चरेत्सान्त-  
पनं कृच्छ्र” मिति मनूक्तं सान्तपनं चरेत् । सान्तपनलक्षणं कृच्छ्र-  
प्रकरणेऽभितिहम् । इति श्लेष्महरम् । अथ प्रकारान्तरेण श्लेष्महरं  
शातातपोक्तं

“ त्रपुहारी च पुरुषो जायते श्लेष्मलः सदा ।

उपोष्य दिवसं सोपि दद्यात्पलशतं त्रपु ” ॥

पलप्रमाणं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति प्रकारान्तरेण  
श्लेष्महरम् । अथ चिकित्स्यकफव्याधिहरम् । यमः

“ नित्यानुष्ठानविमुखः कफरोगी भवेन्नरः ।

पराभवं समाप्नोति चेत्याह भगवान्यमः ॥

पराभवं श्लेष्मणः शत्रुभ्यश्च समाप्नोतीत्यर्थः ।

तच्छान्तये मासमेकं यावकं भक्षयेन्नरः ।

सहस्रनामपाठश्च होमश्चाष्टोत्तरायुतम् ॥

नामत्रयेण कुर्वीत चर्वाज्यं च हविर्भवेत् ” ।

यावकव्रतस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभिहितम् । एतैर्नियमैर्युक्तो मासं  
यावकं व्रतं कुर्यादित्यर्थः । विष्णुसहस्रनामानि परिभाषायां प्रदर्शि-  
तानि । नामत्रयस्यार्षादि वातरोगहरे द्रष्टव्यम् । नामत्रयेण होमः ।  
सहस्रनामस्तोत्रस्य जपः । जपसङ्ख्या च व्याध्यनुसारेणाष्टोत्तर  
सहस्रादिका कल्प्या । इति चिकित्स्यकफव्याधिहरम् । अथ श्लेष्म-  
रोगप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं तु शूल रोग हरप्रकरणेऽनुक्तेषु तु रोगे-  
ष्वित्यादिनाऽभिहितमेवात्राप्यनुसन्धेयम् । पूजाविधानं तु परिभा-  
षायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को देवतेत्यादिनाऽभिहितम् । इति  
श्लेष्मरोगप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
 मान्वातृनाम्नो मदनान्मजस्य ।  
 सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णे  
 अष्टादशो यं प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे अष्टादशस्तरङ्गः

---

## एकोनविंशस्तरङ्गः

अथापस्मारहराणि शातातपप्रोक्ते

“ धुतोऽपस्माररोगीस्यादतस्तद्दोषशान्तये ।

ब्रह्मकूर्चत्रयं कृत्वा धेनुं दद्यात्सदक्षिणाम् ” ॥

ब्रह्मकूर्चलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितम् । धेनुदानमन्त्रस्तु नवग्रह-  
यज्ञप्रकरणे दर्शितः । इत्यपस्मारहरम् । अथ प्रकारान्तरेणापस्मारहरं  
कर्मविपाकसङ्ग्रहे

“ गुरौ स्वामिनि वा यस्तु प्रतिकूलं समाचरेत् ।

सोऽपस्मारी भवेत्तत्र कुर्याच्चान्द्रायणं नरः ॥

सदसस्पतिमन्त्रेण चर्वाज्यं जुहुयात्तथा ।

कथान इति सूक्तं तु जपेत् ब्राह्मणतर्पणम् ॥

कुर्याद्विरण्यदानञ्च शक्त्या रोगस्य शान्तये ” ।

चान्द्रायणं कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । चर्वाज्यं मिलितमेव साधनं  
न पृथक् पृथक् । होमसङ्ख्या तु रोगानुसारेणाष्टोत्तरशताद्ययुतान्ता  
कल्प्या । एवं सूक्तजपोपि । सदसस्पतिमित्यस्य मेघातिथि ऋषिः ।  
सदसस्पति देवता । गायत्री छन्दः । होमे विनियोगः । सदसस्पति  
मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सन्नि मेघामयासिषम् (ऋ. मं. १; सू. १२,  
मं. ६) कथा नश्चित्र आभुवदिति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य वाम-  
देव ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । जपे विनियोगः ।

कथा नश्चित्र आ भुव दूती सदावृधः सखा । कथा शचिष्ठया  
वृता (१) कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृळ्हा  
चिदारुजे वसु (२) अभी षु णः सखीना मविता जरितृणाम् । शतं  
भवास्यूतिभिः (३) अभी न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुद्धि  
श्रृषणीनाम् (४) प्रवता हि क्रतूना माहा पदेव गच्छसि । अभक्षि  
सूर्ये सचा (५) सं यत् त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध  
त्वे अध सूर्ये (६) उत स्मा हि त्वामाहुरि न्मधवानं शचीपते ।  
दातार मविदीधयुम् (७) उत स्मा सद्य इत् परि शशमानाय सुन्वते ।  
पुरु चिन्महसे वसु (८) नहि ष्मा ते शतं चन राघो वरन्त आसुरः ।

न क्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥ अस्माँ अवन्तु मे शान मस्मान् त्सहस्र-  
 मृतयः । अस्मान् विन्दा अभिष्टयः ॥ १० ॥ अस्माँ इहा वृगीष्व सखाय  
 स्वस्तये । ब्रह्म राये दिवित्मने ॥ ११ ॥ अस्माँ अजिह्वि विश्वेहे न्द्र  
 राया परीगसा । अस्मात् विश्वमिहनिभिः ॥ १२ ॥ अस्मभ्यं तौ अपा  
 वृधि व्रजाँ अस्मैव शोभतः । नवाभिन्निद्रोनिभिः ॥ १३ ॥ अस्माकं  
 धृष्णु या रथां चुनौ इन्द्रानयच्युतः । गन्धुश्वयुरीयनं ॥ १४ ॥ अस्मा  
 कमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्ये । वरिष्ठं चा भिवो परि ॥ १५ ॥  
 ( ऋ. मं. ४ सू. ३१ )

इति कथा नश्चित्र इति सूक्तम् । इति प्रकारान्तरेणापस्मारहरम् ।  
 अपस्माररोगहरविनायकमूर्तिदानम् । तत्र बांधायनः

“ ब्राह्मणश्वासरोधेन ह्यपस्मारी भवेन्नरः ।  
 वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानहोमक्रियादिना ॥  
 पलेन वा नदूर्ध्वेन तदूर्ध्वेन वा पुनः ।  
 विनायकप्रतिकृतिं कुर्यात्स्वर्णेन शोभनम् ॥  
 राजतं च तथा नाग सुपवीनं प्रकल्पयेत् ।  
 पुष्करं पद्मरागेण हस्तान्तस्य प्रकल्पयेत् ॥  
 विनायकार्द्धधानेन आखुं देवस्य कल्पयेत् ।  
 तस्याप्यङ्गे प्रदेयानि रत्नानि विविधानि च ॥  
 माणिक्येन प्रकुर्वीत चक्षुषी तस्य शोभने ।  
 पूर्वेद्युर्मण्डपं कुर्यात् स्तम्भैः षोडशभिर्दृढम् ॥  
 यद्वा द्वादशभिः कुर्यादष्टभिर्वा प्रयत्नतः ।  
 मण्डपस्य चतुर्भागं वेदिकामपि कल्पयेत् ॥  
 रात्रौ विनायकस्यापि ह्यधिवासनमिष्यते ।  
 चतुर्भिर्ब्रह्मणैः सार्द्धमाचार्यः सर्वशास्त्रवित् ॥  
 स्वयमेव तथा कार्यो धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।  
 कुलीनस्तरुणश्चैव सर्वप्राणिहिते रतः ॥  
 रात्रौ जागरणं कृत्वा मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।  
 मत्स्यमांसेन सहितं तथा क्षीरोदनेन च ॥



आचार्यः प्रयतो भूत्वा मन्त्रेणानेन संयतः ।  
 पूर्वस्यां दिशि तं दद्याद्दलिं वै सर्वकामिकम् ॥  
 आदित्या वसवो रुद्रा देवा भूतानि सर्वशः ।  
 सर्वाः विशाचा डाकिन्यः शाकिन्यः पन्थदेवताः ॥  
 अपस्माराधिदैवं च वेताला नैर्ऋता स्तथा ।  
 वलिदानेन दत्तेन शान्तिं कुर्यन्तु सर्वतः ॥  
 ततः प्रभाते विमले स्नात्वा चाहतवाससः ।  
 कट्विजः कटकैर्वस्त्रैरुपवीताङ्गुलीयकैः ।  
 कुण्डानि दिक्षु चत्वारि मेखलासंयुतानि च ।  
 कुर्यां तेषु प्रकुर्वीत होमं मन्त्रैः स्वकैः स्वकैः ॥  
 पूर्वस्मिन् बह्वचः कुरुः समिदाज्यचरुत्कटम् ।  
 विनायकं समुच्छिश्य गणानां त्वेति मन्त्रतः ॥  
 अध्वर्युर्दक्षिणे कुण्डे होमं चैव प्रकल्पयेत् ।  
 छन्दोगः पश्चिमे कुण्डे सम्यग्घोमं समाचरेत् ॥  
 अथर्वणश्चोत्तरे कुण्डे होमं चैव प्रकल्पयेत् ।  
 विनायकाय देवाय सर्वभूतहिताय च ॥  
 समिदाज्यैश्चरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तमेव च ।  
 आचार्यः प्रतिमां तान्तु ब्राह्मणैः सह संयुतः ॥  
 आसने वेदिकामध्ये वितानेन परित्रिते ।  
 तिलानामुपरि स्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥  
 वस्त्रैर्नानाविधैः शुभ्रैः कर्पूरकटकादिभिः ।  
 उपचारैः षोडशभि नैवेद्याय च मोदकाः ॥  
 यथा देवे तथाऽऽचार्येऽप्यलङ्कारादि कल्पयेत् ।  
 आचार्यः परया भक्त्या गणेशाय प्रकल्पयेत् ॥  
 अपूपादि तथाऽन्यच्च कारयेद्भक्षकान्वितम् ।  
 निवेद्य पार्वतीञ्चापि देवदेवं महेश्वरम् ॥  
 पूजयेत्परया भक्त्या त्वाचार्यः स्वयमेव तु ।  
 तथैव रोगवान् भक्त्या संपूज्य गणनायकम् ॥

मन्त्रेण त्वेति मन्त्रेण तूष्णीं शूद्रस्तु पूजयेत्  
 ततो लघ्वन्दिने प्रातिपत्तिं दक्षिणाशुभम् ॥  
 मन्त्रेणानेन दद्याच्च न रोगी प्राप्नुय्वः स्वयम् ।  
 उद्धृष्टोपविष्टाय ब्राह्मणायानिभक्तिनः ॥  
 विनाशाय प्रपन्नानि हर विघ्नं विनायक ।  
 त्वं देवैः प्रार्थितः पूर्वं सम्यग्विघ्नपरायणैः ॥  
 ब्राह्मणश्वासरोधेन यज्जानं समं वैकुण्ठम् ।  
 पूर्वकर्मविपाकेन ह्यपस्मारोन्मदादिकम् ॥  
 जाड्यं वाप्यथ ग्राह्यं नासिक्यं चापि भाषणम् ।  
 त्वदक्षीयाः प्रदानेन रोगमाशु विनाशय ॥  
 चतुर्णां ब्राह्मणानां च दद्याच्छ्रद्धया च दक्षिणाम् ।  
 एवं कृत्वा गणपतेर्दातुं मर्त्यैः सुखी भवेत् ॥

पलेन वा नदूर्ध्वेनेत्यादि । पललक्षणं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।  
 पुष्करमिति । पुष्करं शुण्डाद्य भागः । हस्तमिति । हस्तः शुण्डादण्डः ।  
 चक्षुषीतस्येति । तस्य विनायकस्य विनायकवाहनमूषकस्यापि । मत्स्य-  
 मांसने त्यादि । मत्स्येन नांसेन क्षीरोदनेन च सहितं चित्रमन्नं बलिं  
 दद्यादित्यर्थः । बलिदानमन्त्रमाह आदित्या वसवो रुद्रा इत्यादिना  
 श्लोकद्वयेन । होममन्त्रैः स्वकैरिति । स्वकैः स्वशास्त्रोक्तैर्विनायकप्रका-  
 शकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र विनायकप्रकाशकमन्त्रा विनायकशान्तौ  
 नवग्रहयज्ञप्रकरणं प्रदर्शिताः । होमसङ्ख्या त्वष्टोत्तरशतानि सह-  
 स्रान्ता शक्त्यनुसारेण कल्प्या । पूर्वस्मिन् बहुच इत्यादि । विनायका-  
 धिवासनवेदिकानः पूर्वादिदिशो ग्राह्याः । सहितसंभवे च नसृषु  
 दिक्षु च बहुचाभिः होमः कारयितव्यः । वेदचतुष्टयविदामभावे  
 स्वशास्त्रीयब्राह्मणेन, तस्याप्यभावे नस्मिन् कर्मण्याचार्यत्वेन यो  
 वृतः तच्छास्त्रानुसारेणाधिवासनादिकादग्रेष्व्यां दिशि कुण्डादिषु  
 होमं चतुर्गुणं कारयेत् । एवमाचार्यं कृत्वा कसहितो होमं विधाय  
 पूर्णाहुत्यन्ते पूर्वाधिवासितां विनायकप्रतिमां पुनः षोडशोपचारैः  
 पूजयेदित्याह-आचार्यः प्रतिमां त्वेत्यादिना । भक्षकान्विनं अपूपादि  
 नैवेद्यार्थं कारयेदित्यर्थः । तूष्णीं शूद्रस्तु पूजयेदिति । आचार्येण

पूजितं विनायकं रोगवान्यजनानोपि पूजयेत् । स श्वेद्यजमानः शूद्रः  
 स तूष्णीं मन्त्रेण विना पूजयेदित्यर्थः । विनायकं भवन्नमर्तिहरेत्यारभ्य  
 रोगमाशु विनाशयेत्यन्तो विनायकदानमन्त्रः । त्वदर्चायाः प्रदानेने-  
ति । अर्चायाः अर्चिनायाः प्रतिमायाः । इत्यपस्माररोगहरं गणेशदा-  
 नम् । अथापस्मारमूर्तिदानम् । तल्लक्षणश्चानुक्तेषु रोगेष्वित्यारभ्य  
 शूलरोगहरप्रकरणे दर्शितम् । एवमत्रापि विज्ञेयम् । पूजाविधिस्तु  
 परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधा यातङ्को देवना तत्रेत्यादिना प्रद-  
 र्शितः । इत्यपस्मारमूर्तिदानम् ।

“ महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे  
 मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
 सत्कर्मरत्नप्रकराश्रितेऽस्मि  
 त्रेकोनविंशः प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे एकोनविंशस्तरङ्गः ।

## विंशस्तरङ्गः

अथ शिरोरोगहराणि ज्ञानानुपप्रेक्षे-

नागहारी च सननं पुरुषः शीर्षरोगवान् ।

सीसं पल्लवानं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥

नागः सीसम् । इति शिरोरोगहरं सीसदानम् । अथ प्रकारान्तर-  
रेण शिरोरोगहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ गुरुपरोधी शिरसि रोगवान् जायते नरः

कृच्छ्रानिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणनभ्यापरम् ॥

औषधानि प्रदद्याच्च तिलपात्रं नथैव च”

औषधानि वैद्यकशास्त्रे शिरोरोगहरत्वेनोक्ताणि । कृच्छ्रानिकृच्छ्र-  
योर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यवायि । इति प्रकारान्तरेण शिरोरोगहरम् ।  
अथ कर्मविपाकोक्तं शिरोरोगहरं-

“ प्रायोपवेशनादीनां व्रतानां त्यागकारणात् ।

शिरोरोगयुतो भूयात्तन्निष्कृतिरथोच्यते ॥

गोहत्यायाः व्रतं कुर्यात् पञ्चाशद्विप्रभोजनम् ।

उद्यन्नृचं जपेच्चैव होमः कूष्माण्ड एव च” ॥

भवेदिति शेषः । गोहत्याव्रतस्वरूपन्तु कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् ।  
विप्रभोजनमिति । विप्रान् भोजयेदित्यर्थः । उद्यन्नृचमिति । उद्यन्नय  
मित्रमहमिति ऋचः परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्याः ।  
एतज्जपसङ्ख्या तु रोगानुसारेणाष्टोत्तरसहस्राद्ययुतान्ता कल्प्या ।  
कूष्माण्डहोमस्तु परिभाषायामेव दर्शितः । इति कर्मविपाकसङ्ग्र-  
होक्तं शिरोरोगहरम् । अथैकांशशिरोरोगहरम् । नारदः-

“ ब्रह्मचारी यदाक्षीयाद्विन्नपात्रे विशेषतः ।

एकांशेन शिरोरोगी भवतीत्याह नारदः ॥

अक्षीभ्यां न इतीत्येतत्सूक्तमष्टोत्तरं शतम् ।

जपेचरुघृताभ्यां च जुहुयाच्च नथैव हि ॥

औषधानि प्रदद्याच्च विप्रान् द्वादश भोजयेत्”

भिन्नपात्रे विशेषत इति । सुवर्गरजतपात्रव्यतिरिक्तभिन्नपात्र-  
भोजनम् । विशेषतो भिन्नतांस्वपात्रभोजनमित्यर्थः । अक्षिभ्यां ते  
नासिकाभ्यामिति सूक्तं परिभाषायां रोगप्रतिजादानविधौ द्रष्टव्यम् ।  
जुहुयाच्च तथैवहीति । अष्टोत्तरशतमित्यर्थः । चरुणाष्टोत्तरं शतं  
घृतेन चाष्टोत्तरशतम् । अत्र समग्रं सूक्तं न तु प्रत्येकम् । औषधानि  
वैद्यकशास्त्रे शिरोरोगहरत्वेनोक्तानि । इत्येकांशशिरोरोगहरम् ।  
अथ सूर्यावर्तहरं शातातपप्रोक्ते-

“ औषधस्यापि हरणात्सूर्यावर्तः प्रजायते ।

तेन सूर्यः प्रदातव्यो निष्कैकस्य यथाविधि ” ॥

निष्कपरिमितसुवर्णनिर्मितसूर्यप्रतिमां दद्यादित्यर्थः । निष्कल-  
क्षणं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधाधि । इति सूर्यावर्तहरम् । अथ शिरोरोग-  
हरयज्ञोपवीतदानम् । एतन्निदानं पञ्चपुराणे “ब्राह्मणद्विद् शिरोरोगी”  
ति । अत्र प्रतिकृतिर्वायुपुराणे-

“ उपवीतं हिरण्येन निर्मितन्तु पलार्द्धतः ।

तदर्द्धेन तदर्द्धेन यथाविभवतोपि वा ॥

उत्तरीयं राजतं च तावत्या सङ्ख्यया कृतम् ।

ब्राह्मणाय ब्रह्मवेद श्रोत्रियाय निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवत्पूजितायाङ्गुलीयकैः ।

धाता विधाता जगतां परमात्मा चतुर्मुखः ।

विनाशयतु मे क्षिप्रं रोगवेगं शिरोगतम् ” ॥

अत्र यज्ञोपवीतदानमन्त्रे धाता विधाते त्यादि ब्रह्मप्रकाश-  
कशब्दोपादानाद्ब्रह्मपूजां षोडशोपचारसहितां ब्रह्मप्रकाशकैर्मन्त्रै  
ब्रह्मजज्ञानमित्येवमादिभिर्नमोन्तैर्नाममन्त्रैर्वा सोत्तरीये यज्ञोपवीते  
विधाय तद्यज्ञोपवीतं ब्राह्मणायोक्तप्रकारेण दद्यात् । ब्रह्मजज्ञान-  
मित्यादयो ब्रह्मप्रकाशका मन्त्रा नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शिताः ।  
पलार्द्धेनेति । पललक्षणं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । यथा विभ-  
वतोपि वेति । समृद्धधनेन पलादप्यधिकपरिमाणेन सुवर्णेन  
यज्ञोपवीतं कारयेदित्यर्थः । यावदुन्मानं यज्ञोपवीतं तावदुन्मानमु-



त्तरीयं भवति । इति शिरोरोगप्रयज्ञोपवीतदानम् । अथ शिरो-  
रोगप्रतिमादानम् । तत्तुल्यवाञ्छातुक्तं तु रोगोद्विग्न्यादिना शूलरोगह-  
रप्रकरणोक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयम् । पूजादिवाक्यत्वात्तुल्यो देवता  
तत्रेत्यादिना परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधायुक्तम् । इति शिरो-  
रोगप्रतिमादानम् ।

महार्घवाख्ये महति प्रदन्धे  
मान्यातृनान्नो मद्नात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नप्रकरेण तुङ्गो  
विंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मङ्गलमहार्णवे विंशस्तरङ्गः

## एकविंशस्तरङ्गः

अथ मुखरोगहराणि । तत्र पूतिवक्त्रहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ घर्षकर्मण्युपक्रम्य मध्ये त्यजति यो नरः ।  
अविद्यमानं दोषं वा परेषां यः प्रकाशयेत् ॥  
स भक्षेत्पूतिवक्त्रकस्तु कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।  
(धूपत्वक्?) चन्दनादीनि सुगन्धीनि च शक्तितः ।  
दद्याद्विप्राय पञ्चाशद्ब्राह्मणान् भोजयेत्तथा ॥ ”

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति पूतिवक्त्रहरम् । अथ प्रकारान्तरेण मुखरोगहरं कर्म विपाकसङ्ग्रहे-

“ परवाचां विघ्नकर्ता मुखरोगी प्रजायते ।  
मर्मोद्धादनतोऽन्येषां मुखरोगः प्रजायते ॥  
स कृच्छ्रत्रितयं कुर्यान्मन्त्रैर्व्याहृतिभिर्धृतम् ।  
जुहुयात्त्रिसहस्रञ्च दद्याद्ब्रीह्यादि काञ्चनम् ” ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । ब्रीह्यादि दद्यात्काञ्चनं दद्यादित्यन्वयः । आदिशब्देन यवगोधूमादयो गृह्यन्ते । ब्रीह्यादि स्वशक्त्यनुसारेण दद्यात् । इति मुखरोगहरम् । अथ प्रकारान्तरेण मुखरोगहरं शातातपप्रोक्ते-

“ श्वमार्जारादिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा दुर्गन्धवान् भवेत् ।  
पीत्वा त्रिरात्रं गोमूत्रं भोजयेद्ब्राह्मणत्रयम् ” ॥

दुर्गन्धवान् मुखदुर्गन्धवान् भवेत् भुक्त्वेति भोजनस्य निमित्तत्वेनोपादानात् । इति प्रकारान्तरेण मुखरोगहरम् । अथ मुखरोगहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ कूटसाक्षी भवेद्वक्त्ररोगी शोणितपित्तवान्  
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथापरम् ॥  
कुर्यात्कूष्माण्डहोमञ्च गायत्रीमयुतं जपेत् ।  
दद्याद्विरण्यं ब्रीहींश्च मुखरोगस्य शान्तये ॥”

कृच्छ्रादिलक्षणानि कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि । कृष्णाण्डहोमः परि-  
भाषायां निरूपितः । हिरण्यं त्रीहयश्च विभवाहुसंज्ञेण दानव्याः ।  
इति सुखरोगहरम् । अथ सुखरोगहरगजदानं दौषायनः-

ॐ वाग्बिरोधं गुरोः कृत्वा सुखरोगी भवेन्नरः ।  
तस्य दानेन विहितः प्रतिकारोयलुच्यते ॥  
सौवर्णं राजतं ताम्रं पलार्द्धेन पलेन वा ।  
कारयेत्करिणं सौम्यं यथाविभवतोपि वा ॥  
तस्यैव कारयेदन्तौ शुद्धेन रजतेन तु ।  
पुच्छं समौक्तिकं कुर्याद्रत्नानामक्षिणी तथा ॥  
संवेष्ट्य पीतवस्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।  
अर्चयेद्धान्यराशिस्थं धान्यं द्रोणाष्टकं मतम् ॥  
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं ब्राह्मणं संयतेन्द्रियम् ॥  
दान्तं कुलीनं धर्मिष्ठमनुदेगकरं नृणाम् ।  
आहूय परया भक्त्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥  
पूजयेत्प्रयतो भूत्वा तेनैतत्कर्म कारयेत् ।  
समिदाज्यतिलैश्चैव होमं चापि प्रवर्तयेत् ॥  
अग्निनाग्निरित्या घ्राये शुक्रज्योतिरिति क्रमात् ।  
मन्त्रा एते विनिर्दिष्टा इध्म आश्वत्थइष्यते ॥  
कृत्वा चैतत्प्रणीतांभस्ततो हस्त्यर्चनं भवेत् ।  
स्वाहान्तं कर्म कृत्वाऽथ प्रणीतामोक्षणं तथा ॥

पलार्द्धपलेन वेत्यादि । पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणेऽवगन्तव्यम् ।  
तस्यैवं कारयेदित्यादि । यो हस्ती सुवर्णेन ताम्रेण वा निर्मितस्तस्य  
शुद्धेन रजतेन कारयेत् । यदा रजतेन हस्ती निर्मितस्तदा रजतेन  
दन्तविधानं अनुपवन्नं रजतस्य प्राप्तत्वात् । द्रोणस्वरूपं धान्यमान  
प्रकरणे द्रष्टव्यम् । समिदाज्यहोमक्रमेण मन्त्रानाह अग्निनाग्निरित्यादि ।  
अग्निनाग्निरित्यस्य मेधातिथि ऋषिः । आद्यपादे निर्भथ्याग्निराहव-  
नीयाग्निश्च देवता इतरत्राग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । समिद्धोमे  
विनीयोगः

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ् जुह्वास्यः ॥

( तै. सं. १-४-४६, )

आघ्रायेऽग्निमिन्धन इत्यस्य त्रिशोक ऋषिः अग्नीन्द्रौ देवता गायत्री छन्दः । आज्यहोमे विनियोगः । आ घा ये अग्निमिन्धने स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ( तै. प्रा. २, २, १० )

शुक्रज्योति रिति मन्त्रस्य यजुषोऽग्निकाण्ड वैश्वदेवकाण्डे च समाम्नायादग्निर्विश्वे देवा ऋषयः । भक्तो देवता अथवा लिङ्गोक्ता देवता । यजुष्पात्र छन्दो नियमः । तिलहोमे विनियोगः । शुक्रज्योतिश्च चित्र ज्योतिश्च सत्य ज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्च । शुक्रश्च क्रनपाश्चात्यं हाः ॥ ( शु. य. अ. १८; मं. ९० )

इध्माश्वत्थ इष्यत इति । इध्मं इति विशेषोपादानाद्धोमसमिधः पालाशा भवन्ति । तदभावे यज्ञियकाष्ठैरिध्मादि भवति । होमसङ्ख्या चानिर्दिष्टत्वात्प्रत्येकमष्टोत्तरशतम् । कृत्वाचैव प्रणीतांभ इति । कर्मसङ्कल्पानन्तरं स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्राच्छादनानन्तरं प्रणीताम्भः प्रणीतापात्रस्थापनापर्यन्तं कृत्वा ततो हस्त्यर्चनं भवेत् । पूर्वोक्तधान्यराशिस्थं हस्तिनं षोडशोपचारैः पूजयेदित्यर्थः । हस्ती चात्र सुप्रतीको दिग्गजः । दानमन्त्रे सुप्रतीकश्रवणात् । स्वाहान्तं कर्मकृत्वेति । पूर्वोक्तप्रकारेण करिणं पूजयित्वा स्वाहान्तं कर्म समिदादिहोमकर्म निर्वृत्य पश्चात्प्रणीताविमोक्षणं पूर्वस्थापित प्रणीतापात्रविसर्जनं स्वगृह्योक्तविधानेन कुर्यादित्यर्थः । एवं पूर्वोक्तकर्मानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—

“ ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

तस्मै हुतवते दद्यात्करिणं तं सदक्षिणम् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखाय विशेषतः ।

‘सुप्रतीक गजेन्द्र त्वं सरस्वत्यभिषेचकः ॥

इन्द्रस्य वाहनेश त्वं सर्वदेवैश्च पूजितः ।

दानेनानेन दत्तेन मुखरोगं विनाशय’ ॥

ब्राह्मणान् भोजयेदन्ते सार्द्धं भुञ्जीत बन्धुभिः ” ।

इति मुखरोगहरगजदानम् । अथ जिह्वारोगहरं शातातपप्रोक्ते—

पक्षवान्नहरणे चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।

गायत्र्या स जपेत् लक्षं दशांशं जुहुयात्तिलैः ॥

जपकरणाशक्तौ गायत्र्ययुतजपस्यैककृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वाल्लक्षजप-  
स्थाने दशकृच्छ्राणि कृत्वा गायत्र्या दशसहस्राणि जुहुयात् ।  
कृच्छ्रस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति जिह्वारोगहरम् । अथ  
प्रकारान्तरेण जिह्वारोगहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ परेषां दुःखकरणात् सर्वदानृतभाषणात् ।

जिह्वाछेदात्तथाऽन्येषां पक्षपाताच्च संसदि ॥

जिह्वारोगी भवेदास्ये व्रणी चैवाभिजायते ।

पराकलितयं चैव होमः कूष्माण्डसंज्ञकः ॥

कयानश्चित्रसूक्तस्य जपो होमस्तथैव च ।

व्रीह्यादीनां तथा दानमौषधस्य च संस्मृतम् ॥”

सर्वदेति । एतच्च पदं काकाक्षिवदुभयत्रापि संबध्यते । असकृ-  
दन्येषां दुःखकरणादसकृदनुतभाषणाच्चेत्यर्थः । पक्षपाताच्चेति । पक्ष-  
पातो व्यवहारिणः पराकलक्षणं कूष्माण्डहोमश्च परिभाषायामुदीरितः ।  
कयानश्चित्र आभवदिति सूक्तमपस्माररोगहरप्रकरणे प्रदर्शितम् ।  
अनेन सूक्तेन जपो होमश्च कर्तव्यः । जपहोमयोः सङ्ख्या व्याधिशक्त्य-  
नुसारेणाष्टोत्तरशतादिका कल्प्या । सूक्तं सकलं मन्त्रः न प्रवृत्तम् ।  
व्रीह्यादीनामित्यादिशब्देन यवगोधूममुद्गादीनि सप्त लक्ष्यन्ते । एतानि  
शक्त्यनुसारेण देयानि । औषधस्यायुर्वेदे जिह्वारोगहरत्वेनाभिहितस्य ।  
इति प्रकारान्तरेण जिह्वारोगहरम् । अथ छर्दिरोगहरं ज्ञानानपप्रोक्ते-

“ विषप्रदः छर्दिरोगी गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥”

चकारादेककृच्छ्रः सौरमन्त्रजपश्च समुच्चीयते । कृच्छ्रशब्दस्नपो-  
रूपः क्लेशसाध्यः चान्द्रायणादिपरः । अतो व्याध्याद्यनुसारेण  
प्राजापत्यपराकचान्द्रायणादिष्वन्यतमो ग्राह्यः । सौरमन्त्रश्च सौराष्ट्रा-  
क्षरो बोध्यवद्यतृचो वा महासौरवर्गो वा । एते च परिभाषाया-  
मेव तत्र तत्र प्रदर्शिताः । तथा प्राजापत्यस्वरूपाण्यपि । गोदान-  
मन्त्रश्च । जपसंख्या तु व्याध्याद्यनुसारेणाष्टोत्तरशताद्ययुतान्ना  
कल्प्या । इति छर्दिरोगहरम् । अथ दन्तपीडाहरं-



आमात्रहरणे चैव दन्तपीडा प्रजायते ।

स दद्यादाश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्मितौ ॥

निष्करस्वरूपं परिभाषाप्रकरणेऽभ्यधायि । अथ वाश्विनप्रकाशकमंत्रेणाश्विनदेवतापूजां विधाय ब्राह्मणाय दद्यात् । अथ च मंत्रो नवग्रहयज्ञप्रकरणे विनायकादिपंचमंत्रेषु दर्शितः । इति दन्तपीडाहरम् । अथ श्यावदन्तहरं शातातपोक्ते-

“ सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्याष्टकं चरेत् ।

शर्कराया स्तुलाः सप्त प्रदद्यात्पापशुद्धये ॥

जपित्वा च महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलान् ।

अभिषेकश्च कर्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ” ॥

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । शर्करातुलापुरुषदानानि । आत्मानं शर्करया तालयित्वा तां शर्करां ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तुलादानमन्त्रस्तु-

“ त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणं परिकीर्तिता ।

मां तोलयसि संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते ” ॥

महारुद्रलक्षणं तु परिभाषायां रुद्रविधाने दर्शितम् । दशांश होममन्त्रविच्छेदस्तस्याहुतिसङ्ख्याविशेषश्च रुद्रविधान एव दर्शितः । वरुणदैवतैरित्युपलक्षणम् । अतः स्वस्वशाखासमाम्नातैः वारुणैरन्यैश्चाभिषेकं कृत्वा ततः स्मार्तैरभिषेकः कर्तव्यः । स्मार्ताश्च मन्त्रा नवग्रहप्रकरणे दर्शिताः । इति श्यावदन्तत्वहरम् । अथ निष्ठुरभाषित्वहरं शातातपप्रोक्ते

“ परेषां कर्कशकरणा निष्ठुरोक्तिः प्रजायते ।

खरोक्तिर्हास्यकरणा हृद्यान्मौक्तिककाञ्चनम् ” ॥

खरोक्तिर्निष्ठुरोक्तिर्नारसोक्तिर्वा गर्दभस्वनत्वं वा परोद्वेगजननस्य हास्यस्य करणात् । मौक्तिककाञ्चनयोर्दानं शक्त्यनुसारेण । इति निष्ठुरभाषित्वादिहरम् । अथ मूकत्वहरं शातातपप्रोक्ते-

“ मूको भ्रातृवधाचैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता ।

तेन पापविशुद्ध्यर्थं यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात्सुवर्णपलसंयुतम् ।

ब्राह्मणाय चतुर्वेदविदे वस्त्रेण संयुतम् ॥

इमं मन्त्रं सलुचार्य ब्राह्मणं तं विसर्जयेत् ॥

यतिचान्द्रायणलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । तथा पललक्षणं परिभाषाप्रकरणे । इमं मन्त्रं सलुचार्य पुस्तकं दद्यादित्यन्वयः । तमेव दानमन्त्रमाह—

“ सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदेवते ।

हुक्कर्मकारिणं पापाद्रक्ष मां परमेश्वरि ” ॥

इति मूकत्वहरम् । अथ मूकत्वहरतिलपद्मदानं ।

“ स्वरोपधाती वाचां च हर्ता मूकः प्रजायते ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं येनसम्पद्यते सुखम् ॥

वाचां हर्ता गुर्वनुज्ञामन्तरेण वेदादिग्राही, पुस्तकहर्ता च ।

“ कुर्यात्स्वर्णमयं पद्मं पलाद्धेन तदर्द्धतः ।

यथाविभवतः सम्यक् वित्तशाठ्यं नकारयेत्” ॥

तद्वेन पलाद्धेन वेत्यर्थः । पलस्वरूपं वक्ष्यमाणाढकस्वरूपं च परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ।

ताम्रपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः ॥

पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पात्रं तत्र विनिक्षिपेत् ।

आढकद्वितयोन्मानं तिलराशौ प्रयत्नतः ॥

उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ।

रक्तचन्दनपुष्पाद्यैर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

पद्मपूजामन्त्रमाह—

“ ब्रह्मणे च नमस्तुभ्यं विष्णोरमितनाभिजः ।

अतिप्रीतिकरं भानो स्तथा रुद्रस्य चैव हि ॥

पूजां मम गृहाण त्वं सर्वक्लेशविनाशन” ।

पूजानन्तरकर्तव्यमाह—

आग्नेय्यां दिशि वै होमः कर्तव्यो मन्त्रपूर्वकः

समिद्राज्यतिलैश्चैव सावित्राष्टाक्षरेण तु ॥

समिद्धोमं प्रकुर्वीत सर्वरोगप्रशान्तये ।  
 आज्यहोमश्च कर्तव्यं चित्रमित्यनया ऋचा ॥  
 तिलानां यत इन्द्रेति व्याहृतीभिरथापि वा ।  
 अग्नेरुत्तरदिग्भागे कलशस्थापनं भवेत् ॥  
 पूर्वोक्तेन विधानेन वाऽभिषेकादि कारयेत् ।  
 प्रणीतामोक्षपर्यन्तं कर्म कृत्वा विधानतः ॥  
 तस्मै हुतवते पद्मं दद्यात् स्मृत्वा चतुर्मुखम् ।  
 'देवानामपि सर्वेषां यतस्त्वं प्रीतिकारणम् ॥  
 विशेषतो ब्रह्मणश्च सरस्वत्या हरेरपि ।  
 यत्प्राग्वाचां निरोधेन वैरूप्यं मम देहजम् ।  
 स्वरोपघातजं तीव्रं दुःखं रोगकरं तथा ॥  
 तत्सर्वं नाशयन्त्वद्य ब्रह्मविष्णुशिवाग्रयः ।  
 त्रिदशादयश्च ये देवा हविष्मन्तस्तथा भुवि' ॥  
 एवं दत्वा तु तत्पद्ममाचार्यायातिभक्तितः ।  
 पृष्ठतः स्तमनुव्रज्य स्वरभेदाद्विमुच्यते ॥  
 एवं पद्मोद्भवः प्राह नारदाय महात्मने ॥

आग्नेय्यां दिशि वै होम इत्यादि । पद्मस्थापनप्रदेशादाग्नेय्यां  
 समिद्धोमः । सावित्राष्टाक्षरो मन्त्रः । सच परिभाषायां रोगप्रतिमा-  
 दानविधावभिहितः । समिदाज्यहोमे चित्रं देवानामिति मन्त्रः । अस्य  
 कुत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । आज्यहोमे विनियोगः ।  
 चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावा-  
 पृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत स्तस्थुवश्च ॥ ( तै. सं. १-४-४३ )  
 मन्त्रः । तिलहोमो यत इन्द्रेत्यनया व्याहृतिभिर्वा भवेत् । यतो  
 इन्द्रेत्यस्य भर्गऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः । तिलहोमे  
 विनियोगः ।

यत इन्द्रं भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छग्धि  
 तव तन्न ऊतये विद्विषो वि मृधो जहि ( तै. ब्रा. ३-६-११ )

व्याहृतीनामृष्यादि नवग्रहयज्ञे देवतावाहनप्रस्तावे प्रदर्शितम् ।  
होमसङ्ख्या प्रत्येकमष्टोत्तरशतं सहस्रं वा । पूर्वोक्तेन विधानेति ।  
अभिषेक प्रकरणोक्तेन विधानेन । तच्चास्वाभिर्नवग्रहशान्तिप्रकरणे  
दर्शितम् । प्रणीतामोक्षपर्यन्तमिति । प्रणीतापात्रस्थोदकस्य विम-  
र्जनपर्यन्तं कर्म स्वशास्त्रोक्तविधिना कृत्वेत्यर्थः । देवान्मपि सर्वेषा-  
मित्यारभ्य हविष्मन्तस्तथा सुवीत्यन्तः पद्मदानमन्त्रः । इति सूक्त-  
त्वहरं तिलपद्मदानम् । अथ स्वलद्राक्ष्यत्वहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ वेदं वा धर्मशास्त्रं वा विक्रीणीयाद्धि यो नरः ।  
अधीनं तस्य नायाति जिह्वायाः स्खलनं भवेत् ॥  
अपरिस्फुटवक्त्रा वा जिह्वायां व्रणवानपि ।  
कृच्छ्राति कृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथापि च ॥  
सूक्तं तमग्निवर्णाख्यं जपेच्चैवायुतत्रयम् ।  
दद्याद्धिरण्यं विप्रेभ्यो भोजनं च स्वशक्तिनः ” ॥

वेदं वा धर्मशास्त्रं वा विक्रीणीयादिति । भृतकाध्यापक इत्यर्थः ।  
कृच्छ्रादिलक्षणानि कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितानि । एतानि व्याधि गुरुलघु-  
भावेन समस्तानि व्यस्तानि वा योज्यानि । तामग्निवर्णामिति सूक्तं  
स्त्रीस्तनस्फोटहरे प्रदर्शितम् । इति स्वलद्राक्ष्यत्वहरम् । अथ गङ्गा-  
दत्वहरसरस्वतीदानम् । तच्च वायुपुराणे-

“ वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्गङ्गादवाङ्मुरः ।  
तस्य वक्ष्ये प्रतीकारं दानेन ऋषिभाषितम् ॥  
पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।  
सारस्वतीं तु प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयाम् ॥  
वरदां चाक्षसूत्रं च विभ्रतीं दक्षिणे करे ।  
पुस्तकं वाऽभयं वामे दधानां हंसवाहनाम् ॥  
अतिशुभ्रेण रौप्येण कूटस्वर्णेन वाऽऽसनम् ।  
प्रकुर्वीत तथा सम्यक् सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ॥

कूटस्वर्णेन ताम्रादिमिश्रितेन । रौप्येण कूटस्वर्णेन वाऽऽसनं पीठं  
विधाय तस्योपरि सौवर्णं पद्मं न्यसेदित्यर्थः ।

पद्मस्योपरि संस्थाप्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ।

मुक्तादामसमायुक्तां हृक्कलयन्त्रेण संयुताम् ॥

वागीश्वर्यादिमन्त्रेण पूजयेत्पीततण्डुलैः ।

श्वेतपुष्पैः श्वेतगन्धैः सङ्कुन्थ विधिपूर्वकम् ॥

वागीश्वर्यादिमन्त्रेणेत्यादि । यद्वाग्वदन्त्यविद्येतजानीन्मृगद्वयं

वागीश्वरीमन्त्रः । स चोन्मादवधुरोगहरे दर्शितः ।

ब्राह्मणः सर्वशाल्वज्ञस्तेन होमं समाचरेत् ।

पायसं जुहुयादष्टशतं शालिमयं तथा ॥

जुहुयात्समिधश्चापि तथाऽऽज्यं च तिलानपि ।

कृताधिवासनामेनामाचार्याय निवेदयेत् ॥

संपूज्य ब्राह्मणं सम्यग्ब्रजालङ्कारभूषणैः ।

मन्त्रेणानेनविधिवत्प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥

‘या वक्त्रे ब्रह्मणो देवी या सा वागीश्वरी परा ।

ब्रह्मविष्णुशिवैश्चान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ॥

तुष्टा भवतु दानेन दत्तेनानेन वाक् परा ।

वाग्विरोधं गुरोःकृत्वा यन्मे गद्गदभाषणम् ॥

तत्सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोकपावनी’ ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तु स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः” ॥

अष्टशतमिति । अष्टाधिकं शतम् । कृताधिवासनामित्यनेन रात्रौ जागरणं लभ्यते । अतः पूर्वद्यौ रात्रावधिवास्य जागरणं विधाय प्रातः पुनः पूजयित्वा होमानन्तरं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । या वक्त्रेत्यारभ्य लोकपावनीत्यन्तो दानमन्त्रः । इति गद्गदहरसरस्वतीदानम् । अथै-  
डमूकत्वहरं शातातपप्रोक्ते-

“ विद्यापुस्तकहारी च ण्डमूकः प्रजायते ।

इतिहासं शतं दद्याद्ब्राह्मणाय सदाक्षिणम् ॥

गुर्वनुज्ञामन्तरेण वेदाद्यध्येता विद्याहारी । उत्पत्तिप्रभृति प्रतिबद्ध  
श्रोत्रेन्द्रियस्तादृग्वागिन्द्रियश्चैडमूकः । इतिहासशतं भारतम् ।



पुस्तकदानमन्त्रस्तु सूक्तन्वहरे प्रदर्शितः । इत्येवमुक्तवहरम् । अथ  
स्खलद्वयान्वहरे ध्यातव्यमपरोक्ते -

“ शुक्रशारिकयोर्धाताहरः स्खलितवान्भवेत् ।

सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् सङ्घिषाय सदक्षिणम् ॥

प्रत्येकं शुक्रशारिकाहननं निमित्तं । सच्छास्त्राणि वेदाविरुद्धानि  
मीमांसादीनि । अत्रापि पुस्तकदाने सूक्तहरोक्तो मन्त्रो ग्राह्यः ।  
इति स्खलद्वयपत्तवहरम् । अथ साधारण्येन मुखरोगप्रतिमादानम् ।  
तल्लक्षणं चानुक्तेषु तु रोगेष्वित्यादिना शूलरोगप्रकरणोक्तमेना-  
त्रापि विज्ञेयम् । पूजाविधानं त्वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना परि-  
भाषायां रोगप्रतिमादानविधाने उक्तम् । इति साधारण्येन  
मुखरोगप्रतिमादानम् । अथ जिह्वारोगप्रतिमादानं दन्तरोग  
प्रतिमादानञ्च । तल्लक्षणं च कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

“ लम्बाकारौ स्थितौ जिह्वादन्तरोगौ द्विधाहकौ ” ।

पूजादीनिकर्तव्यनाशलापस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधा-  
त्वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना निरूपितः । इति जिह्वारोगप्रतिमादानं  
दन्तरोगप्रतिमादानं च ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णं

एकाधिको विंशतिकस्तरङ्गः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे एकविंशस्तरङ्गः

## द्वाविंशस्तरङ्गः

अथ नासिकारोगहराणि । कर्मविपाकसंग्रहे—

“ लवणस्यापहर्ता तु शीर्णघ्राणेन्द्रियादिकः ।

धर्घरस्वरवांश्चैव जायते तस्य निष्कृतिः ॥

उद्यन्नद्यतृचं सम्यक् जपेदष्टोत्तरायुतम् ।

जुहुयाच्चरुसर्पिभ्यां रक्तवासाम्भि काञ्चनम् ॥

दद्याद्देवद्विजगवां कुर्यात्पूजां स्वशक्तितः । ”

उद्यन्नद्यतृचस्यार्षादि परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्यम् । होमोप्यनेन तृचेन । होमसङ्ख्या च दशांशः । चरुणा च पृथक् सर्पिषा च पृथक् । वासांसीति बहुवचनात् त्रिभ्यो न न्यूनानि दद्यात् । काञ्चनं शक्त्यनुसारेण दद्यात् । देवद्विजगवां पूजा देवस्य सूर्यादेः सुवर्णं तिलकादिभिः पूजा । “ आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुया ” दिति याज्ञवल्क्य स्मरणात् । स्वामी स्कन्दः । द्विजपूजा स्रक्चन्दन-वासःसुवर्णादिभिः । गोपूजा आहारदानादिभिः । इति नासिका-रोगहरम् । अथ वक्रनासत्वहरं शातातपप्रोक्ते—

“ कुक्कुटे निहते चैव वक्रनासः प्रजायते ।

तेन निष्कः प्रदातव्यो ब्राह्मणाय हिरण्यमयः ” ॥

निष्कस्वरूपं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि । इति वक्रनासत्वहरम् । अथ नासिकारोगहरमूर्तिदानम् । तल्लक्षणश्चानुक्तेषु तु रोगेऽप्यवगन्तव्यम् । पूजाविधान-न्वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधाबु-दीरितम् । इति नासिकारोगहरमूर्तिदानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरांचितेऽत्र

द्वाविंश एष प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे द्वाविंशस्तरङ्गः

## त्रयोविंशस्तरङ्गः

अथ नेत्ररोगहराणि कर्मविपाकसमुच्चये-

“ परदृष्टिविधानेन भिषङ्मिथ्याचरेण च ।  
 कामात्परस्त्रियं दृष्ट्वा नेत्ररोगी भवेन्नरः ॥  
 चान्द्रायणं पराकं च पश्चाद्विप्रभोजनम् ।  
 कुर्याद्वयं सुपर्णेन चरुणा सर्पिषा नथा ॥  
 अष्टोत्तरसहस्रं तु जुहुयाद्रोगशान्तये ।  
 वर्चोदा असिमन्त्रं तु जपेदाज्यं सकाञ्चनम् ॥  
 दद्याद्विप्रायविधिव न्नेत्ररोगः प्रशान्त्यनि ” ।

भिषङ्मिथ्याचरो भिषङ्मिथ्याचरणम् । चान्द्रायणादि लक्ष-  
 णानि कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितानि । विप्रभोजनमिति । एतच्च  
 भोजनं मुद्गप्रधानम् । “ मुद्गाक्षं ब्रह्मणे दद्यान्नेत्ररोगापनुत्तय ”  
 इति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणान् । वयं सुपर्ण इत्यनया ऋचा चरु  
 वृताभ्यां पृथक् पृथगष्टोत्तरं सहस्रं जुहुयात् । इयं च ऋक् नेत्र-  
 शूलहरप्रकरणे प्रदर्शिता । वर्चोदा असीति मन्त्रोपि तत्रैव । जप-  
 सङ्ख्या तु व्याध्यनुसारेण सङ्ख्याद्युतान्ता कल्प्या । सकाञ्चनाज्ये  
 स्वस्वरूपं समीक्ष्य पश्चाद्ब्राह्मणाय दद्यात् । आज्यावेक्षणमन्त्रस्तु  
 कटिशूलहरे दर्शितः । इति नेत्र रोगहरम् । अथ नेत्रपूयहरं कर्म-  
 विपाकसङ्ग्रहे-

“ दम्पतिभ्यां प्रवृत्तं तु मैथुनं यो निरीक्षते ।  
 स नेत्रपूययुक्तः स्यादक्षिभ्यामिति मन्त्रतः ॥  
 जपहोमौ च कर्तव्यौ शक्त्या ब्राह्मणभोजनम् ।  
 सहस्रकलशस्नानं रवेः कुर्याद्विजोत्तमः ” ॥

नेत्रपूययुक्त इति । साक्षात्पूयं वा अतिप्रचुरतरदूषिका वा  
 पूयमित्यभिधीयते । अक्षिभ्या मित्यिमृङ्गन्त्रः इयं च ऋक् रोगप्रतिमा-  
 दानविधौ दर्शिता । जपहोमयोः सङ्ख्या व्याधिगुरुलघुभावेनाष्टो-  
 त्तरशताद्युतान्ता कल्प्या । जपहोमौचेति च शब्देन पुनरग्री

चक्षुरदादित्यस्य मन्त्रस्य जपहोमौ सप्तुधीयने अर्घं च मन्त्रो  
जन्म आत्मन इति इन्द्रमन्त्रप्रस्तावे कृष्णमण्डलेषु प्रदर्शितः ।  
जपहोमयोः सङ्ख्यया तु पूर्वोक्तैव । रवेः सङ्ख्यकलशस्नानं महा  
सौरेण कुर्यात् । महासौरं नाम सूर्यदेवत्या ऋचः सूक्तानि च । एतेषा-  
मार्षादि परिभाषायां प्रदर्शितम् । इदं च स्नानं सूर्यमण्डलस्य  
मूर्तेर्वा कुर्यात् । स्नात्वा ध्रुवं च दुग्वाजप्रमथिवक्षुरसपुण्यतीर्थो  
दकानि यथाशक्तपुष्पमालानि । इति नेत्रपूयहरम् । अथ प्रकारान्तरेण  
नेत्ररोगहरं शातातपप्रोक्ते-

“ घृतचोरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।

उपोष्य संप्रदद्याद्धि घृतधेनुं विधानतः ” ॥

घृतधेनुविधिश्च क्षयरोग प्रकरणे द्रष्टव्यः । इति प्रकारान्तरेण  
नेत्ररोगहरम् । अथान्धत्वहरम् । अन्धत्वं नात्र प्रतिबद्धदृष्टित्वं  
नोत्पादितनेत्रत्वम् । नक्तान्ध्यत्वं वा । शातातपप्रोक्ते-

“ पितृहा चेतनाहीनो मातृहाऽन्धः प्रजायते ।

नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥

चेतनाहीनो निश्चेष्टो निर्वुद्धिश्च । अस्यापि वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेव  
रोगनिष्कृतिहेतुः । नरकान्तेऽन्धः प्रजायत इत्यन्वयः । प्रायश्चित्त-  
माह-

“ प्राजापत्यानि कुर्वीत त्रिंशच्छास्त्रविधानतः ।

व्रतान्ते कारयेन्नावं सुवर्णपलसङ्ख्यया ” ॥

स्तम्भं रौप्यमयं चैव ताम्रपात्रं च पूर्ववत् ।

पलसङ्ख्यया पलेनेत्यर्थः । स्तम्भोऽपि पलेनैव । पूर्ववदिति । पलै-  
श्चतुर्भिर्द्वाभ्यां वा ताम्रपात्रं भवेन्नवमिति परिभाषोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।  
एतच्च पात्रं वक्ष्यमाण वासुदेवमूर्तिस्थापनार्थम् । पलस्वरूपं परि-  
भाषायां परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । तथा वक्ष्यमाणनिष्क-  
स्वरूपमपि ।

हेमनिष्केन कर्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

पट्टकूलेन संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः ॥

नौका द्विजाय दातव्या सर्वोपस्कारसंयुता ।

नौकेत्युपलक्षणम् । स्तम्भो विष्णुप्रतिमा च दानव्या । सर्वो-  
पस्कारेति । उपस्कारो नौका दण्डः । सोऽपि लोचनं च । तं वासुदेवं  
विधानतः पूजयेदित्युक्तम् । पूजाविधानं परिभाषायां कन्विधानस्य  
पुरुषसूक्तविधावस्माभिः प्रदर्शितम् । अत्रायं क्रमः । ताम्रपात्रे  
वासुदेवमूर्तिं संस्थाप्य तस्य पुरस्ताद्भावं स्तम्भं चोपनिक्षिप्य वासु-  
देवं पूर्वोक्तप्रकारेण समभ्यर्च्य नौकादिसहितां वासुदेवप्रतिमां  
ब्राह्मणाय दद्यादिति । दानमन्त्रमाह—

“ वासुदेव जगद्वन्ध सर्वभूताशयस्थित ।

पानकाण्णवमग्नं मां तारयाश्रितवत्सल ” ॥

इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणं तं विसर्जयेत् ।

इत्युदीर्य मन्त्रमुच्चार्य प्रतिसादिकं दत्त्वा प्रणम्य विसर्जयेत् ।  
अन्येभ्योपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां दिशेत् । इत्यन्धत्वहरं  
चेतनाहीनत्वहरं च । अथ नीललोचनत्वहरं शान्तातपप्रोक्ते—

“ शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः ।

ब्राह्मणाय प्रदातव्यं महानीलमणिद्वयम् ॥

इति नीललोचनत्वहरम् । अथ कपिलाक्षत्वहरं शान्तातपप्रोक्ते—

रीतिहृत्कपिलाक्षः स्यादुपोष्य दिवसद्वयम् ।

रीतिं पलशतं दद्यादलंकृत्य द्विजानये ॥

रीतिर्नाम ताम्रप्रकृतिको धातुविशेषः । पित्तलकमुच्यन्ते ।  
पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । इति कपिलाक्षत्वहरम् ।  
अथ मन्ददृष्टित्वहरं कर्मविपाकसङ्ग्रेह—

“ उच्छिष्टः सन्न आदित्यं पश्येदुद्यन्तमम्बरे ।

मध्यंगतमथाऽस्तं च यान्तमुच्छिष्ट एव सन् ।

नक्षत्राण्यथवा चन्द्रं स भवेन्मन्ददृष्टियुक् ” ।

अत्र निष्कृतिः कूर्मपुराणे—

“ घृतेन चरुणा नेत्ररश्मेर्हीनो हुताशने ।

जुहुयादयुतं सम्यगिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

दद्याद्वै रक्तवासांसि विप्राय व्याधिशान्तये ।



रोगाधिक्ये चरुगृताभ्यां प्रत्येकमधुनं तुहुयात् । रोगाल्पत्वे  
तदर्धे चरुणाऽर्धे घृतेनेति मिलित्वाऽयुनस्य सङ्ख्या पूरणीया ।  
होममन्त्रस्तु 'उद्यन्नद्यमित्र' इति तृचः । स च परिभाषायां रोगप्रतिमा  
दानविधौ दर्शितः । अन्नदानं विप्रेभ्यः स्वशक्त्या । वासांसीति  
बहुवचनात् त्रिभ्यो न न्यूनानि । इति मन्ददृष्टित्वहरम् । अथ  
तिमिरहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

“ देवद्विजगृहे तीर्थे पुण्यस्थाने च संस्थितम् ।

प्रदीपं भक्षयित्वा तु तिमिरव्याधिमान् भवेत् ॥

रूपप्रकाशकैर्मन्त्रै रभिमन्व्य जलं ततः ।

गात्राणि प्रोक्षयेत्तस्मान्मुक्तो भवति किद्विधात् ॥

सहस्रकलशस्नानमीश्वरस्यापि कारयेत् ” ।

देवद्विजगृह इति । देवगृहे द्विजगृहे । पुण्यस्थाने पुराणश्रवणा-  
दिस्थाने चतुष्पदादौ च । रूपप्रकाशकैर्मन्त्रैः । गुणवचनेन रूप-  
शब्देन रूपवचनेन प्रकृष्टप्रकाशवानादित्यो लक्ष्यते । अतः सूर्यप्रका-  
शकैर्मन्त्रै रजलमभिमन्व्य गात्राण्यङ्गानि नेत्रप्रधानानि मुखस्थितानि  
प्रोक्षयेद्याव द्रोगनिवृत्तिः । एतदुक्तं भवति । सौरमन्त्रेष्वन्यतमेन  
सलिलमष्टोत्तरशतावर्त्याऽभिमन्व्य तेन नेत्रप्रधानं मुखं प्रक्षालये-  
दिति । रूपप्रकाशकैरित्यस्यान्योर्थः । रूपप्रकाशकैः नेत्रगततेजः  
प्रकाशकैः सौरैरन्यैश्च मन्त्रैः जलमभिमन्व्य तेन नेत्रप्रधानं मुखं  
प्रक्षालयेदिति । तत्रैको मन्त्र उद्यन्नद्यतृचः सौरपरिभाषायां  
रोगप्रतिमादानविधौ प्रदर्शितः अन्यश्च महासौरः परिभाषायां निरू-  
पितः । तथा पुनरग्निश्चक्षुरदादिति कूष्माण्डहोमे मिन्दामन्त्रयोर्द-  
र्शितः । वधो मे देहीति च वयः सुवर्णोति च मन्त्रौ नयनशूलहरे प्रद-  
र्शितौ । एते च मन्त्रा विकल्पेन ग्राह्याः 'एकार्थास्तु विकल्पेन'  
न्निति न्यायात् । इति तिमिरहरम् ।

अथाक्षिवेदनाहरगरुडदानं पद्मपुराणे-

“ परेषामक्षिरोधेन जायते ह्यक्षिवेदना ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥ ”

पलेन कार्थेडेम्ना गरुडं विष्णुवाहनम् ।  
 राजतौ च तथा पक्षौ रत्नवज्रौ सुविस्तृतौ ॥  
 कर्तव्यं चाक्षियुगलं माणिक्याभ्यां प्रकल्पितम् ।  
 पादयोः स्वर्णकटकौ रत्नाभ्यां परिकल्पयेत् ॥  
रत्नाभ्याविति । रत्नद्वययुक्तौ कटकौ कुर्यादित्यर्थः ।

त्रैवेयकं स्वर्णमयं ग्रीवायामपि विन्यसेत् ।  
 नासिकायां च वैडूर्यं मौक्तिकैः परिकल्पयेत् ॥  
 मौक्तिकैर्युक्तं वैडूर्यमित्यर्थः ।

वस्त्रैर्नानाविधैर्नङ्गमलङ्कृत्य शुभाकृतिम् ।  
 स्थापयेत्पुरतो विष्णोः प्रीत्यर्थं च ग्वगाधिपम् ॥  
 वेदवेदाङ्गकुशलं वेदविद्याविशारदम् ।  
 गन्धपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैर्वृणीत ब्राह्मणोत्तमम् ॥  
 पूजयेत्स शुचिर्भूत्वा गन्धपूष्पाक्षतादिभिः ।  
 होमश्च तत्र कर्तव्यो मन्त्रैस्तद्वाचकैः शुभैः ॥  
 यद्वा गरुडगायत्र्या समिदाज्यतिलादिभिः ।  
 अग्नेः प्रतिष्ठा कार्या तु स्वगृह्योक्तविधानतः ॥

विष्णोः पुरत इति । विष्णुबालये विष्णोः पुरतः स्थापयित्वैत-  
त्कर्म कुर्यादित्यर्थः । अथवा शालिग्रामस्य पुरतः कार्यम् । मन्त्रैस्त-  
द्वाचकैरिति । तद्वाचकैर्गरुडप्रकाशकैः । मन्त्रैरिति बहुवचनं स्वस्व  
 शाखागतमन्त्रोपलक्षणार्थम् । तत्रैको मन्त्रः मनोजवा अयमान  
 इति । अस्य नेमो भार्गव ऋषिः । सुवर्णो देवता । अनुष्टुप छन्दः ।  
 विहितार्थे विनियोगः “ मनोजवा अयमान आयसी मतरत्पुरम् ।  
 दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ (ऋ. मं. ८; सू. १००; मं. ८)

गरुडगायत्री । व्यास ऋषिः । ब्रह्मा च । गायत्री छन्दः ।

गरुडो देवता विहितार्थे विनियोगः । “ पक्षिराजाय विद्महे  
 स्वर्णपक्षाय धीमहि तन्नो गरुडः प्रचोदयात् ” । समिदाज्यतिलादि-  
 भिरित्यादिशब्देन चरुयवत्रीहयो गृह्यन्ते । होमसङ्ख्या च  
 प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतम् । एवं संपूज्य हुत्वा च किं कुर्यादित्यत  
 आह—

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।  
 तस्मै पुनर्वने दद्यात् कौरिप्रीत्यर्थमाहुतः ॥  
 भक्त्या सम्पूज्य विधिवत् केयूरकटशादिभिः ।  
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥

एतच्च पुण्याहवाचनं दानानन्तरं कर्तव्यम् । दानमन्त्रमाह—

“ देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रियपरायण ।  
 वाहनस्य प्रदानेन हर कर्मविपाकजम् ॥  
 अक्षिरोगं जगन्नाथ नारायण जगन्मय ।  
 पुष्पं वा पङ्कजं वापि वातरक्तमथापि वा ॥  
 रक्तं वाप्यथ रक्ताक्षं तथार्बुदमथापि वा ” ।  
 ततो विमृज्य विप्रेन्द्रं शिष्टैरिष्टैः स्वबन्धुभिः ॥

स्नात्वा विप्रान् भोजयित्वा सुर्वी भवति मानवः ।

दानानन्तरं स्नात्वा पुण्याहवाचनं विधायाज्यावेक्षणं कृत्वा  
 विप्रान् भोजयित्वा बन्धुभिस्सार्द्धं भुञ्जीतेत्यर्थः । पुण्याहवाचनं  
 कार्यमित्यत्रैव प्राग्विहितम् । आज्यावेक्षणं तु ब्रह्माण्डपुराणे भिहितम् ।  
 “अक्षिसंभवरोगाणामाज्यं कनकसंयुतम् । दद्याद्विप्राय विधिवत्त-  
 द्रोगस्यापनुत्तये ” इति । आज्यावेक्षणमन्त्रस्तु कटिशूलहरे प्रदर्शितः ।  
 इत्यक्षिरोगहरगरुडदानम् । अथ नक्तान्ध्यहरगोपालदानं ब्राह्मे—

“ नक्तान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ।  
 करोति शूलप्रक्षेपं तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥  
 विष्णोः श्रीगोपालवेषस्य यथाशक्ति च भक्तितः ।  
 सुवर्णेन प्रतिकृतिं वेणुवादनतत्पराम् ॥  
 बर्हापीडकसंयुक्तां द्विभुजां भुवनोत्तराम् ।  
 कारयित्वा शुभाकारां प्रक्षाल्य शुचिवारिणा ॥  
 वस्त्रेण वेष्टयित्वा च गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।  
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य देवं शक्त्यनुसारतः ॥  
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ।  
 पूजां च मूलमन्त्रेण कुर्याद्देवस्य भक्तितः ” ॥

शक्त्यनुसारतो गन्धमाल्यैः सप्तर्चयेद्विष्णुम् ॥ १ ॥ पूजां च पुनः  
मन्त्रेणेति । मूलमन्त्रोच्चारणोक्तश्च मन्त्रहास्यं-

“ वृन्दामध्यगतास्नाय गोपीनां जनवधूनाः ।

गोपीजनधाराकाः क्षुभयिस्वादा सप्तर्चिणाः ॥ ”

उद्धृतमन्त्रः । कवीं वृष्णां गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय  
स्वाहा । अस्य नारद ऋषिः । वायवी छन्दः । गोपीजनवल्लभो  
देवता । विहितार्थे विनियोगः ।

होमश्च तत्र कुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि ।

इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुक मितिक्रमान् ॥

मन्त्रा गृह्योक्तमार्गेण वाग्रेः संस्थापनं भवेत् ।

जुहुयान्मूलमन्त्रेण विधिसम्पादितं चरुम् ॥

प्रणीतामोक्षपर्यन्तं कृत्वा देवं प्रपूजयेत् ।

देवस्य दद्यान्नैवेद्यं हविः सर्वं सवन्ततः ॥

इदं विष्णवादयो मन्त्राः क्रमेण समिदादिहोममन्त्रा भवन्ती-  
त्यर्थः । समिद्धोमानन्तरं पूर्वोक्तेन मूलमन्त्रेण विधिसम्पादितं  
स्वगृह्योक्तपूर्वपक्वचरुं हुत्वा पश्चाद्वाज्यादिहोमः कार्यः । होम  
संख्या प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतम् । इदं विष्णुरित्यस्य ऋष्यादि नव-  
ग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितम् । प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमित्यनयोस्तु दीर्घ  
तमा ऋषिः । विष्णुर्देवता त्रिष्टुप छन्दः । क्रमेणाज्यतिलयोर्होमे  
विनियोगः । प्रतत् मन्त्रः ।

प्रतद् विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणे ष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥

( तै. ब्रा. २; ४; ३ )

विष्णोर्नुक मन्त्रः ।

विष्णोर्नु, कं, वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सघस्थं विचक्रमाणस्त्रेघोरुगायः ॥

( तै. सं. १-२-१३ )

एवं होमं विधाय स्वगृह्योक्तमार्गेण प्रणीतावमोक्षपर्यन्तं कर्म  
कृत्वा पुनरपि देवं गोपीजनवल्लभमूर्तिं प्रपूजयेत् प्रकृष्टं यथा तथा  
पूजयेत् । अस्यां पूजायां होमार्थं सम्पादितं हविः नैवेद्यमन्यच्च

सम्पादितं सर्वमपि पक्वान्नादि । एवं दैवेद्यं दत्वा पश्चात् सम-  
न्मतो देवप्रमितः परितो दद्यात् । अष्टासु दिक्षु बलिं हरोदित्यर्थः ।  
पुर्वोक्तकर्मानन्तरं कर्तव्यमाह-

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।  
दद्याद्रोगी पूर्वमुखः प्रतिष्ठां तां सदक्षिणाञ्च ॥  
मन्त्रेणानेन विधिवज्जुः स्फुट्याथ भक्तितः ।

दानमन्त्रमाह-

“ गोविन्द गोपीजनवल्लभेश  
कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रबन्ध ।  
गोवर्धनाद्रिप्रचुरैकहस्त  
संरक्षिताशेषगवांमनकि ॥  
गोचक्षुषश्चातिनिरोधनेन  
जाताक्षिमान्वयं मम नाशयाशु ।  
त्वदीयदानं हि सुदृष्टरूपं  
नक्तान्ध्यमेतत्समपाकरोतु ” ॥  
एवं कृत्वा प्रतीकारं गोपवेषस्य दानतः ।  
अचिरादेव हि सुखी जायते नात्र संशयः ॥

इति नक्तान्ध्यहरणीपालदानम् । अथ कामिलाहरगरुडदानं ।  
वृद्धगौतमः-

“ कामिली भक्तचोरः स्यात्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।  
कुर्याच्च पक्षिराजानं विष्णोर्वाहनमुत्तमम् ॥  
सुवर्णेन यथाशक्ति पक्षयोर्मौक्तिकद्वयम् ।  
नासिकायां तथा वज्रमुत्तरीयं च राजतम् ॥  
एवं कृत्वा गरुत्मन्तं घृतद्रोणोपरि न्यसेत् ।  
द्रोणलक्षणं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्टय श्वेतमाल्यैः समर्चयेत् ॥  
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवो धर्मपाठकः ।  
ब्राह्मणस्त्वर्चितो भक्त्या यजमानेन शक्तितः ॥



उपचारैः कोडशाभिर्दिग्गन्धैर्वैश्याः ।  
 दिग्गन्धैर्वैश्याः । गरुडमन्त्रविधिः यावत् । वृत्तं वायनाः श्वेत-  
 वस्त्रादिभिर्दिग्गन्धैर्वैश्यादिभ्यः ।

आग्नेव्यां दिशि होमश्च कर्तव्यः सापिण्डे शुभे  
 समिदाज्यनिर्घ्नस्तत्र पश्चाज्यमिव । स्मृताः ।  
 मन्त्रो गरुडपायत्री समिदाज्याहुर्नो भवेत् ॥  
 निलहोमो व्याहृतिभिस्ततः स्विष्टकृतं जपेत् ।

आग्नेव्यां दिशीत्यादि । गरुडपूजास्थानादग्नेव्याम् । होमनङ्गव्या  
 तु प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतम् । गरुडपायत्री त्वक्षिवेदनाहरणमृद्वाने  
 दर्शिता । स्विष्टकृतं जपेत् । स्विष्टकृतोक्तं कर्तव्यं स्वस्वगृह्योक्त-  
 प्रकारेण । तत्र कश्चन स्विष्टकृतोक्तप्रकारः कृष्माण्डप्रकरणे  
 द्रष्टव्यः ।

स्थापये द्वाणं कुम्भं श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत्  
 निक्षिपेत्पञ्च रत्नानि मृत्तिकापि च रोचनम् ।  
 अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्सङ्गमाद्धूदान्  
 पञ्चत्वक्पल्लवानि स्युः पूरयेत्तीर्थवारिणा ।

स्थापयेद्वाणं कुम्भमिति । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः ।  
 अतो होमात्पूर्वं गरुडपूजासमय एव तदनन्तरं वा ईशान्यां दिशि-  
 कलशं स्थापयेत् । रोचना गोरोचना । पञ्चत्वगाम्राश्वत्थवटप्लक्षो-  
 दुम्बराणाम् । पल्लवान्यपि तेषामेव । अस्मिन् कलशे नवग्रहयज्ञ-  
 प्रकरणोक्तैर्वारुणमन्त्रैर्वरुणाय नम इति नाममन्त्रेण वरुणमावाह्य  
 संपूजयेत् । एवं गरुडपूजाकलशस्थापनहोमानन्तरं कर्तव्यमाह-

तेनाभिषेकं कुर्वीत आपोहिष्ठादिभिः क्रमात् ।  
 हिरण्यवर्णं इति च पवमानेन चैव हि ॥

आपोहिष्ठाभयोभुव इति च हिरण्यवर्णं इत्यादयो मन्त्राः परि-  
 भाषायां रोगप्रतिमादानविधौ द्रष्टव्याः । पवमानेन 'स्वादिष्ठये'  
 ति सूक्तेन 'पवमानः सुवर्जन' इत्यनुवाकेन च । तत्र स्वादिष्ठयेति

सूक्तं पाण्डुरोगहरपृथ्वीदाने द्रष्टव्यम् । ववमानः सुवर्जन इत्यनुवा-  
कस्तु गणहोमप्रकरणे दर्शितः । एवमभिषेकापन्तरं किं कुर्यादित्यत  
आह-

ततः स्नात्वा शुची रोगी विष्णोर्वाहनमुत्तमम् ।

सदक्षिणं मुदा युक्तः प्राङ्मुखाय निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवद्वाह्मणाय ह्युदङ्मुखः ।

‘ श्रीकृष्ण परमानन्द जगतः परिपालक ।

पूर्वजन्मनि यत्पापं भक्तचार्यं मया कृतम् ॥

तेन प्राप्तं च वैरूप्यं यन्मयात्यन्तदुःसहम् ।

कामिलोत्थमिदं देव तव वाहनदानतः

विनाशयाशु मे कृष्ण जगतां पालकोद्यसि ’ ॥

एवं गरुडदानं तु कृत्वा मर्त्यः सुखी भवेत् ।

आचार्यं भोजयित्वा तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इति कामिलाहरगरुडदानम् । अथ केकराक्षत्वशमनं । शातात-  
पप्रोक्ते-

तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः ।

दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये ॥

तरक्षुर्मृगादनः । रत्नधेनुविधिस्तु क्षयरोगहरे घृतधेनुप्रसङ्गे  
दर्शितः । इति केकराक्षत्वहरम् । अथ पिङ्गलेक्षणत्वहरं शातात-  
पप्रोक्ते-

मार्जारे निहते चैव जायते पिङ्गलेक्षणः ।

तेन वैडूर्यरत्नानि दातव्यानि स्वशक्तितः ॥

रत्नानीति बहुवचनं त्रिभ्योऽन्यूनत्वप्रतिपादनार्थम् । स्वशक्तित  
इति । त्रिष्वपि तेषु मूल्यगताल्पत्वबहुत्वद्योतनार्थं त्रिभ्योप्यधि  
कसङ्ख्याद्योतनार्थं च । इति पिङ्गलेक्षणत्वहरम् । अथ नेत्ररोग  
हरतर्पणम् । तत्रायं वैदिकमन्त्रसम्प्रदायः । तद्यथा । उद्यन्नयेति  
तृचेन पच्छोर्द्धर्चश ऋक्शः सार्द्धर्कशस्ततस्तृचेनेति । पूर्वोक्त-

मार्पाद्यत्र सौकर्यावैदमिधीयते । उद्यन्नयेनि नृपस्य काण्वः प्रक्षप्य  
ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । त्रयेणे विनियोगः ।

ॐ उद्यन्नय मित्रमहः ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ आरोहन्नुत्तरां  
दिवं ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ हृद्रोगं मम ॐ सूर्यं नर्पयामि ।  
ॐ हरिमाणं च नाशय ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ शुकेषु मे हरिमाणं  
ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ रोपणाकासु दध्मसि ॐ सूर्यं नर्पयामि ।  
ॐ अथो हारिद्रवेषु मे ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ हरिमाणं निदध्मसि  
ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ उदगादयमादित्यः ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ  
विश्वेन सहसा सह ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्  
ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ सो अहं द्विषते रधं ॐ सूर्यं नर्पयामि ।  
इति पञ्चः । अथार्द्धर्चशः । ॐ उद्यन्नय मित्रमह आरोहन्नुत्तरां  
दिवं ॐ सू० । ॐ हृद्रोगं मम सूर्यं हरिमाणं च नाशय ॐ सू० ।  
ॐ शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ॐ सू० । ॐ अथो  
हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॐ सूर्य० । ॐ उदगादय-  
मादित्यो विश्वेन सहसा सह ॐ सू० । ॐ द्विषन्तं मह्यं  
रन्धयन् सो अहं द्विषते रधम् ॐ सू० ।

इत्यर्द्धर्चशः । अथर्कशः ।

ॐ उद्यन्नय मित्रमह आरोहन्नुत्तरांदिवम् हृद्रोगं ममसूर्यं हरि-  
माणं च नाशय ॐ सूर्यं नर्पयामि । ॐ शुकेषु मे हरिमाणं  
रोपणाकासु दध्मसि अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि  
ॐ सू० । ॐ उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह द्विषन्तं मह्यं  
रन्धयन् सो अहं द्विषते रधम् ॐ सू० ।

इति ऋक्शः । अथ सार्द्धर्कशः

ॐ उद्यन्नय मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् हृद्रोगं ममसूर्यं  
हरिमाणं च नाशय शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ॐ  
सू० । ॐ अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि उदगादयमा-  
दित्यो विश्वेन सहसा सह द्विषन्तं मह्यं रन्धयन् सो अहं द्विषते  
रधम् ॐ सूर्य० ।

एवं तृचेन पुनरपि द्विः । अस्य सकलस्यापि तर्पणप्रयोगस्य  
व्याध्यनुसारेणाष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतमित्याद्यावृत्तिः कल्पनीया ।  
अत्र तर्पणे रक्ताक्षतरक्तपुष्पाणि ग्राह्याणि । अयं तर्पणप्रकारो न  
केवलं नेत्ररोगहरः अपि तु ज्वरहरोपि । इति नेत्ररोगहरतर्पणम् ।  
अथ कामिलारोगप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसारे-

पीताङ्गः कामिलारोगः कपालमुसलान्वितः

पूजाविधानं त्वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना परिभाषायां रोगप्रति-  
मादानविधावाख्यातम् । इति कामिलारोगहरप्रतिमादानम् । अथ  
साधारण्येन नेत्ररोगप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं कर्मविपाकसारे-

अक्षोक्षरोगस्तूणीरपाशभृद्धरदाभयः ।

पूजादीतिकर्तव्यताकलापस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधा-  
वातङ्को देवतेत्यादिना दर्शितः । इति साधारण्येन नेत्ररोगप्रतिमा-  
दानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नौघचिते गतोयं

ख्यातस्त्रयोविंशतया तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे त्रयोविंशस्तरङ्गः

## चतुर्विंशस्तरङ्गः

अथ कर्णरोगहराणि कर्मविपाकसमुच्चये-

मातापितृगुरुणां च देवब्राह्मणयोस्तथा ।

शृणोति विन्तां धुव्या यः कर्णभ्यां तस्य क्षीयितम् ॥

तृप्तं च दम्बदन्तस्य शान्तिः कुन्डलमुद्रयान् ।

हिरण्यरक्तवस्त्राणां दानाद्ब्राह्मणभोजनात् ॥

जपहोमश्च भवन्ति सौरमन्त्रेण शक्तिनः ॥

शक्तिन इति सर्वत्र संबध्यते । अथ कुच्छेद्यपि शक्त्यनुसारेण प्राजादत्यपराकचान्द्रायणादीनि ब्राह्मणि । एतल्लक्षणाणि कुच्छ-  
प्रकरणे प्रदर्शितानि । हिरण्यादिदानमन्यपि शक्त्यनुसारेण कुर्वीत ।  
जपहोमश्च सौरमन्त्रेणाष्टोत्तरशतादिः कार्यः । सौरमन्त्रश्चोद्यन्नद्य-  
तृचः । अस्य ऋष्यादि नेत्ररोगहरतर्पणे दर्शितम् । इति कर्णपृथ-  
शोणितहरम् । अथ कर्णकृमिहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

सर्वाचारविहीनस्तु प्रेतश्राद्धादिभोजनः ।

स भवेत्कृमिकर्णस्तु तत्पापस्यापनुत्तये ॥

दद्यान्नीलवृषाणं च यथोक्तविधिना नरः ।

नीलवृषलक्षणं भगन्दरव्रणेऽभिहितम्-

विधानतः

“ वृषदाने शुभोऽनङ्गान् सशुक्लाम्बरकाञ्चनः ” इत्यनेन प्रकारेण ।

वृषदानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञे प्रदर्शितः । इति कर्णकृमिरोगहरम् । अथ  
वायिर्यहरम् । शातातपप्रोक्ते-

स्वसृवाती च बधिरो नरकान्ते प्रजायते ।

तेन कार्यं विशुद्ध्यर्थं यतिचान्द्रायणत्रयम् ॥

व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात्सुवर्णपलसंयुतम् ।

ब्राह्मणाय चतुर्वेदविदे वस्त्रेण संयुतम् ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य ब्राह्मणं तं विसर्जयेत् ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य पुस्तकं दद्यादित्यन्वयः ।



तमेव दानमन्त्रमाह—

‘ सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदेवते ।

दुष्कर्मकारिणं पापं रक्ष मां परमेश्वरि ’ ॥

यतिचान्द्रायणलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे पलप्रमाणं परिमाणप्रकरणे  
चाभिहितम् । इति बाधिर्यहरम् । अथ कर्णकुब्जत्वहरम् ।

शातातपप्रोक्ते—

शय्यां दद्यात्स विप्राय शोपधानां सतूलिकाम् ।

शय्यादानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः । इति कर्णकुब्जत्व-  
हरम् । अथ कर्णरोगप्रतिमादानम् ।

तल्लक्षणं कर्मविपाकसारे—

कर्णरोगः क्वणद्धण्टः सकपालो जपन् स्थितः ॥

पूजाविधिस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविभावातङ्को देवता  
तन्नेत्यादिनाऽऽख्यातः । इति कर्णरोगहरप्रतिमादानम् ।

महार्णवारूपे महति प्रदन्वे ।

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ॥

सत्कर्मरत्नोपचिते गतोयं ।

ख्यातश्चतुर्विंशतया तरङ्गः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे चतुर्विंशस्तरङ्गः

## पञ्चविंशस्तरङ्गः

अथ कण्ठरोगहराणि । शातानपप्रोक्ते-

अश्वे विनिह्ने चैव वक्रकण्ठः प्रजायते ।

प्राजापत्यानि चत्वारि सप्तधान्यानि चोत्सृजेत् ॥

शतं पलानि दद्याच्च चन्दनं स द्विजायने ।

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे बोद्धव्यम् । इति वक्रकण्ठरोग-  
हरम् । अथ दीर्घगलत्वहरं शातानपप्रोक्ते-

वक्रघाती दीर्घगलो दद्याद्वां धवलां शुभाम् ।

गोदानमन्त्रो नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः । इति दीर्घगलत्वहरम् ।  
अथ कण्ठरोगहरं ब्रह्माण्डपुराणे-

अभक्षभक्षदोषात्तु कण्ठरोगः प्रजायते ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् ।

दद्याद्वा कण्ठरोगाणां कम्बलं कमलोद्भव ।

कृच्छ्रलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितम् । धेनुदानमन्त्रस्तु नवग्रह-  
यज्ञप्रकरणेऽभिहितः । कम्बलदानमन्त्रस्तु-

ऊर्णाच्छादन लोकानां शीतघातभयापह ।

सर्वदुःखक्षयो यस्मादनः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

इति कण्ठरोगहरम् । अथ विकृतस्वरत्वहरम् ।

शातानपप्रोक्ते

“ उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतस्वरः ।

स तत्पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रमेकं चरेन्नरः ॥

कर्पूरस्य पलं दद्यात् क्षरद्रव्याणि शक्तितः ।

कृच्छ्रपलयोः स्वरूपं परिभाषायां तत्तत्प्रकरणेऽभिहितम् । कर्पूर-  
दानमन्त्रस्तु-

कर्पूरं रुचिरं विप्र गृहाणेमं सुपूजितम् ।

पुण्यगन्धस्थिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥

इति विकृतस्वरहरम् । अथ कण्ठरोगप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं  
कर्मविपाकसारे-

कण्ठरोगः करालास्थो द्विभुजः पाशकुन्तधृक् ।

कपालभालादुर्दर्शः सोष्णीषो हारभूषणः ॥

पूजादीतिकर्तव्यताकलापस्तु परिभाषायामाताङ्को देवता तत्रे-  
त्यादिना रोगप्रतिमादानविधौ दर्शितः । इति कण्ठरोगप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णे

पूर्णस्तरङ्गः खलु पञ्चविंशः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे पञ्चविंशस्तरङ्गः

## षड्विंशस्तरङ्गः

अथ पाणिरोगहराणि शान्तानपप्रोक्ते-

पारावने च निहते पीनपाणिः प्रजायते ।

पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् ॥

निष्कप्रकारः परिमाणप्रकरणेऽभिहितः । इति पीनपाणिहरम् ।

अथ ह्रस्वपाणित्वहरं शान्तानपप्रोक्ते-

कन्दमूलस्य हरणात् ह्रस्वपाणिः प्रजायते ।

देवतायतने कुर्याद्दुधानं तस्य शान्तये ॥

चान्द्रायणं च कुर्वीत ब्रह्मकूर्चं विधानतः ।

चान्द्रायणब्रह्मकूर्चयोर्विधानं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । इति ह्रस्व-  
पाणित्वहरम् । अथ स्विन्नपाणित्वहरं शान्तानपप्रोक्ते-

क्षारहारी च पुरुषः स्विन्नपाणिः प्रजायते ।

स दद्याच्चैव विप्राय काश्मीरं तु पलत्रयम् ॥

काश्मीरं कुङ्कुमकेसरः । तद्दानमन्त्रस्तु विष्णुतस्वरहरोक्तः कर्पूर-  
दानमन्त्र एव । तत्र कर्पूरं रुचिरमित्यत्र काश्मीरं रुचिरमित्यूहः  
कार्यः । पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । इति स्विन्नपाणित्व-  
हरम् । अथ भुजस्तम्भशमनं शान्तानपप्रोक्ते-

अयोनौ चैव गमनात् भुजस्तम्भः प्रजायते ।

सहस्रकलशस्नानं शम्भोः पूजा यथाविधि ॥

चान्द्रायणस्याचरणा तप्तकृच्छ्राच्च निष्कृतिः ।

ईश्वरस्य सहस्रकलशस्नानप्रकारः पूजाप्रकारश्च रुद्रविधानं अभि-  
षेकप्रकरणे निरूपितः । तत्र स्नाने च रुद्रानुवाकः मन्त्रः । चान्द्रायण  
तप्तकृच्छ्रयोर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे प्रदर्शितम् । इति भुजस्तम्भशमनम् ।  
अथ कुनखित्वहरं शान्तानपप्रोक्ते-

कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् ।

स सुवर्णपलं दद्यात्कृत्वा चान्द्रायणत्रयम्

कुनखी जायत इत्यन्वयः । पलचान्द्रायणयोर्लक्षणं तत्तत्प्रकरणेऽ  
भिहितम् । इति कुनखित्वहरम् । अथ पाणिरोगहरप्रतिमादानम् ।  
तल्लक्षणं चानुक्तेषु तु रोगेष्वित्यादिना शूलरोगहरप्रकरणोक्तमेवा-  
त्राप्यनुसन्धेयम् । पूजादिविशानं तु परिभाषायामातङ्को देवता तत्रे-  
त्यादिना रोगप्रतिमादानविधौ निरूपितम् । इति पाणिरोग  
प्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णे ।

षड्विंश एष प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे षड्विंशस्तरङ्गः



## उत्तत्रिंशस्तोत्रः

अथ कृशोदरत्वहरं गानानामप्रोक्ते-

उद्वेगदावीक्षितं सुखं जायते कृमिकुक्षिस्तु ।

गोमूत्रयावकाहारः ससमायेन सुख्यति ॥

गोमूत्रयावत्स्योलेक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभिहितम् इति कृमिलो-  
दरत्वहरम् । अथ हृत्कृमिहरं गानानामप्रोक्ते-

अभक्षभक्षणे चैव जायन्ते कृमयो हृदि ।

यथावत्तद्विदुष्यर्थमुपोष्य भीष्मपञ्चकम् ॥

यथावत् व्रताङ्गवृत्तव्रतवर्षदि-पादादिशुभपुक्तमित्यर्थः । कान्ति-  
कशुकलैकादश्यादीनि मासशुक्लैकादिद्वयादीनि वा पञ्चदिनानि  
भीष्मपञ्चकमित्युच्यते । इति हृत्कृमिहरम् । अथ कृमिकुक्षित्वहरम् ।  
कर्मविपाकसमुच्चये-

गजे विनिहते चाय्वे कृमिकुक्षिस्तु जायते ।

तथा

मृते भर्तारि या नारी नीलं वस्त्रं प्रधारयेत् ।

सा मृता नरकं याति कृमिकुक्षिस्तनः परम् ॥

ततः परं नरकोपभोगानन्तरम् । मानुषशरीरमासायेत्यर्थः ॥

स नीलवृषभान् पञ्च दद्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।

कुर्यात्त्रिंशत्त्रिंशत् भोज्या दद्याच्छक्त्या तथौषधम् ॥

नीलवृषलक्षणं भगव्रणहरेऽभिहितम् । वृषभदानमन्त्रस्तु नवग्रह-  
यज्ञप्रकरणेऽभिहितः । चान्द्रायणस्वरूपं तु कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि ।  
औषधं कृमिकुक्षिहरत्वेन वै शकशास्त्रोक्तम् । इति कृमिकुक्षित्व-  
हरम् । अथ कृशोदरहरं शातातपप्रोक्ते-

भुक्त्वा चास्पृश्यसंस्पृष्टं जायते तु कृशोदरः ।

त्रिरात्रं वैष्णवं कुर्यात् पातकाद्वै स मुच्यते ॥

वैष्णवं विष्णूद्देशेन क्रियमाणं व्रतमुपवासात्मकं कुर्यादित्यर्थः ।  
इति कृशोदरत्वहरम् । अथोदरगुन्महरम् । शातातपप्रोक्ते-

इक्षोर्विकारहारी च भवेदुदरगुन्मवान् ।

गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये ॥

गुडधेनुविधिस्तु क्षयरोगप्रकरणेऽभिहितः । इत्युदरगुन्महरम् ।  
अथ वातगुन्महरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

गुरुप्रत्यर्थितां यातो गुन्मवान् जायते नरः ।

गुन्मवान् वातगुन्मवानित्यर्थः ।

आचरेत्तन्निवृत्यर्थं मासमेकं पयोव्रतम् ॥

मुश्रामित्वेन सूक्तेन प्रत्यृचं चरुसर्पिषा ।

जुहुयाद्युतं सम्यग्वात आवात भेषजम् ॥

एतत्सूक्तं जपेद्दद्याद्दन्नदानं च शक्तितः ।

पयोव्रतस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे सप्तपवर्णितम् । मुश्रामित्वेति पञ्च-  
र्चस्य प्राजापत्यो यक्ष्मनाशन ऋषिः । यक्ष्मग्री देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।  
अन्त्यानुष्टुप् । होमे विनियोगः । मुश्रामेति पञ्चर्चसूक्तम् ।  
मुश्रामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् । ग्राहि-  
र्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्री प्र मुमुक्तमेनम् । यदि क्षितायुर्य-  
दिवा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव । तमा हराभि निर्ऋतरूपस्था  
दस्पर्षमेनं शतशारदाय । सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हवि-  
षाहर्षमेनम् । शतं यथेमं शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ।  
शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् । शत-  
मिन्द्राग्री सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः । आहर्ष  
त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वाङ्ग सर्व ते चक्षुः सर्वमायुश्च  
तेऽविदम् । ( ऋ. सं. १० सू. १६१. ). चरुसर्पिषेति । चरुणाऽयुतं सर्पिषा  
चायुतम् । स्वस्ति नः वात आवातु भेषज मिति तृचस्य सूक्तस्य  
वायन उल ऋषिः । वायुर्देवता । गायत्री छन्दः । जपे विनियोगः ।  
जपसङ्ख्याप्ययुतमेव ।

“ वात आवातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृद् । प्रण आयुंषि  
तारिषत् । १ । उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा । सनो  
जीवातवे कृधि । २ । यददो वात ते गृहेऽ ३ मृतस्य निधिहितः तातो नो  
देहि जीवसे । ३ इति वात आवातु इति सूक्तम् । ( ऋ. सं. १०; सू. १६६. ).

इति दानगुन्महरम् अथ गुन्महरविनायकदानपञ्चगुणम् । गुन्महर-  
हस्तमन्त्रजपगणे । अथ शान्तिमन्त्रादौ विधाया-  
-

सौवर्गे राजनं नात्रंकार्येन्कास्थनोपि वा ।

यद्यार्कभूलेन काष्ठेन गणेशं अक्षितः नरा ।

पुष्करं कल्पयेद्धैमं सौवर्गे नोचतद्वदम् ।

गुप्तरमित्यादि राजनप्रतिमादौ द्रष्टव्यम् ।

आहुं च कल्पयेत्तस्य यथा देवो विनिर्मितः ॥

यथा येन सुवर्णेन देवो गणेशो निर्मितस्तेनैवाहुः सि द्यते-  
दित्यर्थः ।

नागवह्नीयदीपं च कल्पयेत्तस्य गुन्महारः ।

चन्दनामयस्त्राद्यैः पूजितं न विनायकम् ॥

सहिरण्यं ब्राह्मणाय स्वशक्त्या पूजिनाय च ।

कृतहोमाय शान्ताय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ॥

मन्त्रेणानेन विधिवदक्षिणाभिमुखाय च ।

दद्यादिति शेषः । विनायकं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पूजयित्वा तैरेव  
होममप्याज्येनाष्टोत्तरशतादिसहस्रान्नं व्याध्यनुसारेण विधाय  
तनस्तं विनायकं स्वशक्त्यनुसारेण हिरण्योपेनं ब्राह्मणाय दद्या-  
दित्यर्थः । दानमन्त्रमाह-

“ विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ।

पार्वतीनन्दन मम गुन्ममाशु विनाशाय ” ॥

कृतेनानेन दानेन नीरोगो जायते नरः ।

विनायरूपूजायां होमे च मन्त्रः । तत्र गायत्री विनायकशान्तौ  
दर्शिता । तथान्ये विनायकप्रकाशका मन्त्रा नवग्रहशान्तौ निरु-  
पिताः । तथान्येपि विनायकप्रकाशका मन्त्राः स्वस्वशाखोक्ता ग्राह्याः ।  
इति गुन्महरविनायकदानम् । अथ गुन्मप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं  
कर्मविपाकसारे-

गुन्मः कुञ्चितसर्वाङ्गो दण्डधारी भयङ्करः ।

दधानः किङ्किणीमालां बद्धकेशो द्विलोचनः ॥

पूजादीतिकर्तव्यता तु परिभाषायां रोगप्रतिमादापविधावातङ्को  
देवता तत्रेत्यादिना निरूपिता । इति शुद्धमतिदानम् । अथ यकृतप्लीह  
जलोदरहरं क्वातातपप्रोक्ते-

गर्भपातनञ्चा रोगा यकृतप्लीहजलोदराः ।

तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः ।

सुवर्णरौप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं स्मृतमिति । इदं कर्मविपाके सामान्यप्राप्तं षड्वार्षिक-

नित्यर्थः । एतच्च षड्वार्षिक साक्षीनिशतकृच्छ्रद इत्यनेन परिभाषायां  
दर्शितम् । प्रायश्चित्तप्रकारोपि परिभाषायामेव । जलधेनुविधानं तु  
क्षयरोगहरधेनुविधानप्रसङ्गे दर्शितम् । पलत्रयसमन्वितमिति ।  
सुवर्णस्यैकं पलं रजतस्यैकं तथा ताम्रस्या पीति मिलित्वा पलत्रयं ।  
तेन युक्तम् । पललक्षणं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति यकृत  
प्लीहजलोदरहरम् । अथ प्लीहोदरहरं । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

भृतकाध्यापको यस्तु कन्यादूषणतत्परः ।

प्लीहवान् स भवेद्विप्रो जपेच्छ्रीसूक्तमत्र हि ॥

अयुतत्रयसंख्याकं प्लीहोदरविमुक्तये ।

प्रत्यूचं च भवेद्धोमश्चरुणा सर्पिषा पृथक् ॥

श्रीसूक्तस्य ऋष्यादि नासिकात्रणहरप्रकरणेऽभ्यधायि । होमस्तु  
व्याधिशक्त्याद्यनुसारेणायुतत्रयमर्द्धदशांशो भवति । इति प्लीहो-  
दरहरम् । अथोदरव्याधिहरं कर्मविपाकसङ्ग्रह्ये-

यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमुत्तमभावतः ।

स भवेदुदरव्याधिपीडितो भुवि मानवः ॥

कुर्यात् कृच्छ्रं चातिकृच्छ्रं चान्द्रायणमथापरम् ।

सहस्रकलशस्नानमीश्वरस्य तु कारयेत् ॥

जपेदयुतसङ्ख्याकं मुद्यन्नद्यतृचं तथा ।

आतेपितरिसूक्तं च घृतेन चरुणा पृथक् ॥

अष्टोत्तरशतहस्त्रं हि जुहुयाच्च तनाः परम् ।

मधुनाऽऽज्येन संयुक्तं हिरण्यं शक्तिनो दिशेत् ॥

प्राजापत्यकुच्छ्रादिलक्षणानि कुच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि । मन्त्र-  
कलशस्नानं शनरुद्रेण । अस्य त्वार्पादि रुद्रविधाने द्रष्टव्यम् ।  
उद्यन्नद्य तृचस्यार्पादि परिभाषार्था रोगप्रतिमादानविधौ । आने  
पितरित्यस्य त्वार्पादि ऋग्विधानोक्ताऽसाध्यसर्वरोगहरे । मधु  
नाज्येन संयुक्तं हिरण्यमिति । त्रीण्यपि पृथक् पृथक् दद्यात् । अथवा  
हिरण्यं प्रधानं मधुसर्पिषी अङ्गं । यथा पृथक् पृथक् दीयते न हानम् ।  
मन्त्रा अपि पृथगेव । तत्राज्यदानमन्त्रहिरण्यदानमन्त्राः प्रायश्चित्तो-  
पक्रमपद्धतौ दर्शिताः । मधुदानमन्त्रस्तु सकृन्वाप्तहरेः । यदा तु  
हिरण्यं प्राधान्येन मधुसर्पिषी दीयेते तदा केवलहिरण्यदानमन्त्र  
सेवोच्चार्य 'मध्वाज्योपेतं हिरण्यं तुभ्यमहं संप्रदद्' इति प्रयोगः  
कार्यः । इत्युदरव्याधिहरम् । अथ जलोदरहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

राज्ञा वा तन्नियुक्तेन नियुक्तो धर्मनिश्चये ।

पुराहितः प्राङ्मुखः सचिवो वाऽन्यथा चरेत् ॥

जलोदरत्वं प्राप्नोति तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

पयसा वर्तयेन्मासत्रितयं व्रतमुत्तमम् ॥

सहस्रकलशस्नानं महादेवस्य चैव हि ।

भोजयेच्च शतं विप्रान्मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥

पयोव्रतलक्षणं कुच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । सहस्रकलशस्नानं शन-  
रुद्रेण । अस्य त्वार्पादि तथा स्नानविधिश्चरुविधाने प्रदर्शितम् ।  
इति जलोदरहरम् । अथ जलोदरहरमकरदानम् । तत्र निदानं  
पद्मपुराणे-

उदरव्याधियुक्तस्तु भवेद्गुर्वङ्गनागमे ।

उदरव्याधिर्जलोदरव्याधिरित्यर्थः । अत्र निष्कृतिमाह बौधायनः ।

कुर्यात्तु मकरं सम्यग्नाजतं ताम्रमेव च ।

पलत्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिम् ॥



पुच्छे रत्नानि दैयानि कटिं रौप्येण कारयेत् ।

नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वां रीत्वा प्रकल्पयेत् ॥

पादयोः प्रक्षिपेत्तत्र घृतपात्रं पुरो द्वयोः ।

यदा ताम्रेण निर्मितो मकरस्तदायं विशेषः । कटिं रौप्येण कारये  
दिनि । शिष्टं पक्षद्वयेषि समानम् । रीतिः पित्तलकाख्यः । पादयोः  
प्रक्षिपेदिति । अग्रिमपादद्वयस्य पुरतो घृतपात्रद्वयं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागरुचर्चितम् ॥

ताम्रे तु जलपात्रे तु स्थापयेन्मकरं शुभम् ।

ब्राह्मणं वृत्तसम्पन्नं वृद्धं दान्तमलोलुपम् ॥

वस्त्रैः कटककेयूरैः पूजयेदङ्गुलीयकैः ।

होमो वरुणदैवत्यै मन्त्रैः कार्यो यथाविधि ॥

वरुणदैवत्यैरिति बहुवचनं स्वस्वशास्त्रोक्तवारुणमन्त्रप्राप्त्यर्थम् ।  
तत्र वरुणप्रकाशका मन्त्राः 'त्वं नो अग्ने तत्वायामी' त्यादयो मन्त्रा  
नवग्रहयज्ञप्रकरणेऽष्टदिक्पालावाहनप्रस्तावे दर्शिताः । होमसङ्ख्या  
त्वष्टोत्तरशतम् । द्रव्यमाज्यम् । होमश्च वरुणपूजां मकरपूजां च  
विधाय स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य कार्यः । ततः किं  
कुर्यादित्यत्राह—

ततस्त्वौदरिको विप्रे मकरं तं निवेदयेत् ।

विप्राय दद्यादित्यर्थः । दानमन्त्रमाह—

जलानामधिदेवेश पश्चिमाशापते विभो ।

उदरव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोषितः ॥

इति जलोदरहरमकरदानम् । अथ यकृत्प्लीहप्रतिमादानम् ।  
तल्लक्षणमपि कर्मविपाकसारे—

प्लीहा यकृद्गुदकौ च वरदाभयधारिणौ ।

कृष्णाङ्गौ पाशदुष्प्रेक्षौ खड्गदण्डभयङ्करौ ॥

गुदकः गुदजो रोगः । अत्र विशेषणेषु लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः ।  
पूजाविधानं परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को देवता तत्रे-

न्यादिना प्रपञ्चिनम् । इति बहुलम्बोदप्रानेसादानम् । अथ महादेव  
प्रतिमादानम् । एतल्लक्षणमपि कर्मविषयस्तुल्यम्—

“ महोदरमय स्थूलः कूरो मद्विषपृष्ठगः ।

ग्वहुवर्मवरः कान्तस्तथा पीताम्बरावृतः ॥

पूजादीनिकर्तव्यताकलापस्तु परिभाषायां योगप्रतिमादानविषया-  
यातङ्को देवता तत्रेत्यादिनोपवर्णितः । इति महादेवप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्वातृनाम्नो मदनात्मजस्य

सत्कर्मरत्नप्रकरणे पूर्णे

पूर्णस्तरङ्गः खलु सप्तविंशः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे सप्तविंशस्तरङ्गः

## अष्टाविंशस्तरङ्गः

अथ मन्दाग्निहराणि । शातानपप्रोक्ते

मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये न वै यजेत् ॥

सति द्रव्ये कदन्नद इत्यपिपाठः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा भोजयेत्स शतं द्विजान् ।

न वै यजेदिति । नित्यनैमित्तिकानि सायं प्रातर्होमवैश्वदेव प्रायश्चित्तहोमादीन्यनापदि यो न कुर्यादित्यर्थः । प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । इति मन्दाग्निहरम् । अथ प्रकारान्तरेण मन्दाग्निहरम् । वृद्धपाराशरः —

गोमांसखादको मन्दजठाराग्निर्भवेन्नरः ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ॥

अग्निमन्त्रं जपेन्नित्यं श्रीसूक्तं च विचक्षणः ।

प्राजापत्यादिस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । अग्निरस्मीत्यग्निमन्त्रो वातरोगहरप्रायश्चित्तं प्रदर्शितः । श्रीसूक्तस्यार्षादि नासिकात्रणहरेऽभिहितम् । अनयोश्च जपो यावद्रोगशान्तिः तावत् प्रतिदिनमष्टाविंशत्यादिको भवेत् । इति प्रकारान्तरेण मन्दाग्निहरम् । अथ कर्मविपाकसङ्ग्रहे मन्दाग्निहरं—

अकारणं गरं दत्वा प्रमापयति यः पुनः ।

स मन्दाग्निर्भवेदेव मृतकल्पश्च जायते ॥

आते रुद्रेण सूक्तेन चरुश्च जुहुयात् घृतम् ।

अष्टोत्तरायुतं सम्यक् तत्पापस्यापनुत्तये ॥

तामग्निवर्णामिति च जपेत्सूक्तं सहस्रकम् ।

भोजयेद्ब्राह्मणान् सम्यक् चत्वारिंशत्सुखी भवेत् ॥

आते रुद्रेणेत्यादि । आते पितृमरुतामित्येतत्सूक्तं मृग्विधानोक्ताऽसाध्यसर्वरोगहरे प्रदर्शितम् । तामग्निवर्णामिति सूक्तं स्त्रीस्तनस्फोटहरेऽभ्यधायि । इति कर्मविपाकसङ्ग्रहोक्तं मन्दाग्निहरम् । अथ बौधायनोक्तं मन्दाग्निहरं मेषदानम् । बौधायनः—

अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य यन्मन्त्रेनाग्निविनाशकः ।  
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुनः ॥  
 पलेन च पलाडेन तदुद्धोर्धेन वा पुनः ।  
 राजनं कारयेत्सौम्यमग्नेर्वाहनमुत्तमम् ॥

अग्नेर्वाहनं मेघः ।

सौवर्णास्तुक्षुराः कार्याः श्वेनवस्त्रेण वेष्टयेत्  
 श्वेनमाल्यैः श्वेनगन्धैर्धूपं दद्यान्मधुक्कटम् ॥  
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य वाहनं पूजयेत्सुधीः ।  
 तण्डुलानां परिमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥

द्रोणस्वरूपं परिमाणप्रकरणेऽवगन्तव्यम् । एवं पूजयित्वा पूजा-  
 प्रदेशादाग्नेय्यां दिशि होमः कार्य इत्याह-

आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यनिलैरपि ।  
 आचार्येण विनीतेन सर्वशास्त्रार्थवेदिना ॥  
 बहुचेन तु कर्तव्यं स्तत्र मन्त्रानिमाञ्छृणु ।  
 अग्निर्मूर्धोति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ॥  
 अग्ने नयेत्याज्यहोमोऽप्यग्निनाग्निस्त्रिलैस्तथा ।  
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण तत्राग्नेः स्थापनं भवेत् ॥  
 प्रणीतामोक्षपर्यन्ते कृते स्नानं विधीयते ।  
 आपोहिष्ठेत्यपि तृचा हिरण्येति तृचेन च ॥  
 पवमानानुवाकेन मार्जयेद्भोगिणं शतम् ।  
 शन्नो वातानुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत् ॥  
 तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखः ह्युदङ्मुखः ।  
 सदक्षिणं पूजिताय दद्याद्वाहनमुत्तमम् ॥  
 देवानां यो मुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः ।  
 तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः ॥  
 अग्निमान्द्यं पूर्वकर्मविपाकोऽयं तु यन्मम ।  
 तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं प्रवर्द्धय ॥

एवं विप्राय यो दद्यादग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

बलवानग्निमान् मर्त्यो जीवेद्वर्षशतं पुनः ॥

ततः स्वबन्धुभिर्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जीत मानवः ।

अग्निर्भूधेत्यादि । अग्निर्भूधेत्ययं मन्त्रो नवग्रहयज्ञे मङ्गलपूजाय-  
ङ्गत्वे ऽ प्रदर्शितः । अग्निनाग्नि रित्ययं तु मुखरोगहरगजदाने । अग्ने-  
नयेत्यस्य अगस्त्य ऋषिः । अग्नि देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अज्यहोमे  
विनियोगः । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि  
विद्वान् । युयोध्य स्म जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम  
(ऋ. मं. १; सू. १८९; मं. १) मन्त्राध्यायोक्तमार्गेणेति । मन्त्राध्यायो गृह्यम् ।  
प्रणीतामोक्षः पात्रस्थोदकविसर्जनम् । एतदन्ते होमकर्मणि कृते  
सति स्नानं विधीयते । वक्ष्यमाणमन्त्रैरभिषेकः कार्य इत्यर्थः ।  
अत्राभिषेकविधानादेवाग्निवाहनपूजाप्रदेशादीशानदिग्भागे कलशं  
स्थापयित्वा तत्र वरुणं नवग्रहयज्ञप्रकरणोक्तैर्मन्त्रैर्नाममन्त्रेण  
चावाह्यं पूजयित्वा ततः पूर्वोक्तप्रकारेण हुत्वा तं रोगिणं वारुण-  
कलशोदकेनाभिषिञ्चेत् । अभिषेकमन्त्रानाह आपोहिष्ठेत्यादिना  
पवमानानुवाकेनेत्यन्तेन । तत्रापो हिष्ठा मयोभुव इति तृचो हिंण्य-  
वर्ण इति तृचश्च परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधायुदीरिताः ।  
पवमानः सुवर्जन इत्ययमनुवाको गणहोमप्रकरणे दर्शितः । शन्नो  
वातानुवाकेनेति । अनेन च स्वस्वशाखोक्ता शान्ति रूपलक्ष्यते ।  
तत्र शन्नो वात इत्यादिः तैत्तिरीयघोषशान्तिः । तथाऽश्वलायन-  
घोषशान्तिः परिभाषायामेव रोगप्रतिमादानविधौ निरूपिता । इत्य-  
ग्निमानद्यहरं बौधायनोक्तं मेषदानम् । अथाजीर्णहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

अन्नहर्ता त्वजीर्णी च भवेदस्य तु निष्कृतिः ।

उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ॥

जुहुयाच्चरुसर्पिभ्यां मग्निरस्मीत्यृचानया ।

अष्टोत्तरसहस्रं हि जुहुयाच्च जपेत्तथा ॥

उपवासत्रयप्राजापत्ययोः शरीरदाढ्याद्यनुसारेण व्यवस्था  
 विज्ञेया । चरुणा सर्पिषा च (अष्टोत्तर) सहस्रं जुहुयात् । अयं च



होमो जपानन्नरश्च । जपान्नि मृदस्त्रयम् । अग्निरग्नीन्वस्यार्थाः  
वातरोगहरप्रायश्चित्ते प्रदर्शितम् । कन्विधाने-

यस्य भुक्तं न जीयेत न निषेडा कथञ्चन ।

ध्यात्वा वाऽऽतुरमन्नस्य ह्यग्निरग्नीन्वृचं जपेत् ॥

ध्यान्वा वातुरमन्नस्य इति । अन्नस्य स्मरणतः आतुरं वान्त्यादिकं  
भवेदित्यर्थः । इत्यज्जीर्णहरम् । अथ प्रकारान्तरेणाजीर्णहरं ज्ञाना-  
नपप्रोक्ते-

पराश्रविघ्नकरणा दजीर्णमपि जायते ।

लक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥

लक्षहोम एव प्रायश्चित्तः । यदा समर्थश्चेल्लक्षहोममपि कृत्वा  
यथाविधि प्रायश्चित्तं कृच्छ्रातिहृच्छ्रचान्द्रायणादीनि व्याध्यनुसारेण  
व्यस्तानि समस्तानि वा कुर्वीत । लक्षहोमप्रकारश्च नवग्रहयज्ञ-  
प्रकारेण ग्रहपूजां कुण्डमण्डपादिकं च विधाय व्याहृतिभिर्गायत्र्या  
वा तिलव्रीहियवैर्लक्षसङ्ख्यया होमं कुर्वीत । ततो वसुधारां निवर्त-  
येत् । एतच्च सर्वं परिभाषायामस्माभिरभिहितम् । कृच्छ्रादिलक्षणा-  
न्धपि तत्रैव द्रष्टव्यानि । इति प्रकारान्तरेणाजीर्णहरम् । अथ मन्दाग्नि-  
प्रतिमादानम् । एतल्लक्षणन्त्वनुक्तेषु रोगेष्वित्यादिना शूलरोगप्रकर-  
णोक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयम् । पूजाविधानं मानङ्को देवता तत्रेत्यारभ्य  
परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावुदीरितम् । इति मन्दाग्निप्रति-  
मादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नौघनिधानमष्टा

विंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे अष्टाविंशस्तरङ्गः

## एकोनविंशस्तरङ्गः

अथ प्रज्ञाहीनत्वहराणि । अग्निमान्द्यस्यान्तः शरीराङ्गत्वेन तत्प्रती-  
कारकर्मानन्तरमान्तरत्वेन बुद्धिस्थत्वादस्य प्रकरणस्य सङ्गतिः ।  
पराशरः—

परापलापान्मर्त्यस्तु प्रतिहीनो भवेदसौ ।

अतिकृच्छ्रं तदा कुर्याच्चान्द्रायणसमन्वितम् ॥

अतिकृच्छ्रादिस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

इति प्रज्ञाहीनत्वहरम् । अथ प्रज्ञाजाड्यहरं घण्टादानं ब्रह्मवैवर्ते-

गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाध्ययनं चरेत् ।

चरेत् कुर्यादित्यर्थः । धातूनामनेकार्थकत्वात् ।

स जडः प्रज्ञया हीनः संसारे जायते नरः ॥

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं शुद्धकांस्यमयीं दृढाम् ।

शोभनां कारयेद्घण्टां शुभरेखाविभूषिताम् ॥

पलैस्तु कुर्याद्विंशत्या त्रिंशता वा तदर्द्धतः ।

सुस्वरां तामतिश्लक्ष्णां पञ्चगव्येन धावयेत् ॥

पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् । धावयेच्छोधयेत् ।

श्वेतवस्त्रेण संवीतां तण्डुलोपरि विन्यसेत् ।

तण्डुलानां परिमाणं द्रोणत्रितयमिष्यते ॥

तदर्द्धमथवा ग्राह्यं परिमाणं स्वशक्तितः ।

आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥

धर्मशास्त्रेषु कुशलो स्वाचारः संयतोन्द्रियः ।

आहूयं परया भक्त्या पूजयेत्तं विधानतः ॥

विधानत आचार्यपूजनं नाम गन्धमाल्यवस्त्रादिभिरर्चनम् ।  
वृतेनाचार्येण घण्टादिपूजा कर्तव्येत्याह—

तेनैव कारयेत्पूजां विधितः शास्त्रचोदितैः ।

उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

आवाहयेत्तु वागीशीं घण्टायां परमेश्वरीम् ।

आवाहनमन्त्रः

एन्द्रेहि देवि सर्वेणि घण्टायां मन्त्रिणि कुम्भे ।

मर्दनाच्छोरकाया न्यै शान्तुर्दे पयान्वरे ॥

एव सावाद्य नां घण्टां ब्रह्मानं चापि पूजयेत् ।

तां घण्टागिनि । अत्र घण्टाजघ्नेन यथायामावाहना सम्भवती लक्ष्यते । अस्यास्तु पूजा यद्वागिनि कृतेन । अयं च कृत्तुन्मादवानुक्तो प्रदर्शितः । ब्रह्मप्रकाशमन्त्रस्तु ब्रह्मजज्ञानामेति नवग्रहयज्ञप्रकरणेऽभिहितः । पूजानन्तरकर्तव्यतामाह—

स्वगृह्योक्तप्रकारेण प्रतिष्ठाप्य हुताशनम् ।

दोषं कुर्यात्त्रयजेन मन्त्रिण्यजनिर्दरि ॥

सैवेयं पायसं दद्यादेव्यै च ब्रह्मणे तथा ।

सरस्वति प्रेदमिति मन्त्रो वाऽत्र तु सम्मतः ॥

अत्र पूजयां होत्रकर्मणि च अयं वा मन्त्रो यद्वागिनि कृत्तो वा विकल्पेन ग्राह्यः । सरस्वतिप्रेदमवेति मन्त्रप्रश्नसम्बन्धायतदाऽस्या अग्नि ऋषिः । सरस्वती देवता । अलुष्टुप् छन्दः । पूजादिषु विनियोगः । सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवती । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । ( गारुड गृ. सू. ८. कण्डिका )

तस्मै हुतवते दद्यात् तां घण्टां पूजिनाय तु ।

मन्त्रेणाग्नेन विधिवद्रोगी पूर्वमुखः शुचिः ॥

उदङ्मुखोपविष्टाय स्मृत्वा वागीश्वरीं पराम् ।

दानमन्त्रमाह—

‘ गुरोरवज्ञया यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ।

सरस्वति जगन्मात जगज्जाड्यापहारिणि ॥

साक्षात् ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णुरुद्रादिभिः स्तुता ।

तन्मम ध्यायतोत्यर्थं<sup>१</sup> जाड्यं हर वरानने ॥

घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ’ ।

एवं दानं तु दत्वा च तमाचार्यं क्षमाप्य च ॥

अन्येभ्यः शक्तितो दद्याद्ब्रह्मणेभ्यश्च भोजनम् ।

ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं स्नात्वा मुञ्जीत मानवः ॥

एवं यः कुस्मे दानं प्रज्ञाहीनो ज्ञोपि वा ।

प्रज्ञावान् स ज्ञो यस्तु जायते वाक्पतिर्यथा ॥

इति प्रज्ञाजालव्यहरघण्टादानम् ।

अथ चेतनाहीनत्वहरं शाततपप्रोक्ते-

वितृहा चेतनाहीनो मातृहायश्च जायते ।

नरकात्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥

नरकात्ते मानुषं शरीरमाप्नाथ तत्र चेतनाहीनो जायत इत्यर्थः । प्रायश्चित्तस्वरूपं सविशेषं नेत्ररोगप्रकरणेऽनन्तरवहरे प्रदर्शितम् । इति चेतनाहीनत्वहरम् । अथ प्रज्ञाहीनत्वरोगप्रतिमादानम् । एतल्लक्षणन्तु चानुक्तेषु तु रोगेष्वित्यादिना शूलरोगहरप्रकरणोक्तमेवात्राप्यपि विज्ञेयम् । पूजाशीतिर्कर्तव्यताकं गपस्तु परिभाषायामातङ्को देवता तत्रेत्यादिना रोगप्रतिमादानविधावुक्तः । इति प्रज्ञाहीनत्वरोगप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे ।

मान्धातृनाम्नो मदनमजस्य ।

सत्कर्षरत्नौघनिधानमून ।

स्त्रिंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे एकोनत्रिंशस्तरङ्गः

## त्रिंशस्तरङ्गः

अथ मूत्रकृच्छ्रहराणि । शान्तानपरोक्ते-

गुरुजा अभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रं राजत्यने ।

तेनापि निष्कृतिः कार्या शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ॥

शास्त्रदृष्टेन वर्त्मनेत्यनेन द्विधा निष्कृति रच्यते । तत्रैका प्राजा-  
पत्यादिकृच्छ्ररूपा । सा च नरकाद्युपभोगेन कर्मणः क्षीणत्वादुरुन-  
ल्पप्रायश्चित्तस्यार्द्धं तद्वर्द्धं वा शक्त्याद्यनुसारेण कल्प्या । अयं  
निष्कृतिमाह-

स्थापयेत्कुम्भमेकं तु पश्चिमायां शुभं<sup>१</sup> दिशि ।

नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् ॥

तस्योपरि न्यसेद्देवं लोहपात्रे प्रचेतसम् ।

सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं यादसां पतिम् ॥

यजेत्पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् ।

वरुणमूर्तिस्तु पाशवरदकरा मकरवाहना च भवति ।

सामविद्ब्राह्मणेनात्र<sup>२</sup> सामवेदं समापयेत् ।

सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया ॥

दद्याद्विप्राय सम्पूज्य 'निष्पापः स्या'मिति ब्रुवन् ।

'यादसामधिपो देवो विश्वेषामपि पावनः ।

संसाराब्धेः कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे ' ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।

दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये ॥

अत्रायं प्रयोगः । स्वानुकूले शुभे दिने स्थण्डिलमुपलिप्यालङ्कृत्य  
तत्र पश्चिमदिग्भागे कलशं स्थाप्य तदुपर्याश्रितं पात्रं निक्षिप्य  
तत्रोक्तवरुणप्रतिमां विधाय तथा विंशतिनिष्कनिर्मितां सौवर्णां  
मूत्रकृच्छ्रपुत्रिकामपि निक्षिप्य ततो वरुणं पुरुषसूक्तेन षोड-  
शोपचारैः पूजयेत् । रोगप्रतिमां तु 'मूत्रकृच्छ्राधिदेवतायै नमः'



इति नाममन्त्रेणार्चयेत् । अथ सामवेदविदा ब्राह्मणेन पूजित प्रतिमा-  
सन्निधौ वेदपारायणं कारयेत् । तदभावे तु बहुचेन वा यथासम्भवं  
स्वशाखाध्यायिना वा वेदपारायणं निष्पादयेत् । रोगविवृत्तिरूप-  
दृष्टप्रयोजनस्यैवमपि निव्यत्तेः । वेदपारायणविधिः परिभाषायाम-  
भिहितः । यावत्पारायणसमाप्तिस्तावत् प्रतिदिनं पूर्वोक्तरीत्या  
वरुणं रोगप्रतिमांश्च पूजयेत् । समाप्ते च पारायणे तां रोगप्रतिमां  
ब्राह्मणाय दद्यात् । तत्रायं प्रयोगः । अमुकगोत्रायामुकशर्मणेऽमुकरोग-  
शान्त्यर्थममुकप्रतिकृतिं तुभ्यमहं संप्रददे न ममेत्युचार्याहं  
निष्पापः स्यामिति ब्रुवन् प्रतिगृहीत्वे रोगप्रतिमां दद्यादिति ।  
ततो यादसामधि इत्यनुं श्लोकमुच्चार्य वरुणप्रतिमां तस्मा अन्यस्मै-  
वा विप्राय दद्यादिति । निष्कस्वरूपं परिधानप्रकरणेऽभ्यधायि ।  
यजेत् पुरुषसूक्तेनेति । पुरुषसूक्तेन पूजाप्रकारः परिभाषायां पुरुष-  
सूक्तविधानेन निरूपितः । वेदपारायणविधिः परिभाषायामेव ।  
मूत्रकृच्छ्रप्रतिमालक्षणन्वेतत्प्रकरणान्तेऽभिधास्यते । अथ प्रकारान्त-  
रेण मूत्रकृच्छ्रहरं शाततप्रप्रोक्ते-

पशुयोनौ च गमना न्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते ।

तिलपात्रत्रयं चैव स दद्यादात्मशुद्धये ॥

तत्रैकं तिलपात्रदानप्रकारमाह विष्णुः-

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पलषोडशकल्पिते ।

सहिरण्यं स्वशक्त्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

नाशयेन्निविधं पापं बाहुनःकायसम्भवम् ।

प्रकारान्तरं तु कूर्मपुराणे-

तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजायते ।

प्रातर्दत्त्वा<sup>१</sup> तु विधिव दुःस्वप्नं प्रणिहन्ति संः ॥

तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमम् ।

ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यं परिकीर्तितम् ॥

द्विगुणं मध्यमं प्रोक्तं त्रिगुणश्चोत्तमं स्मृतम् ।

स्वर्णमेकं जघन्ये तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥

त्रिपुरं चोत्तमं तडत् सुवर्णं परिकीर्तितम् ।

सुवर्णं दक्षिणं दद्यात् सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

तलसुवर्णयोः स्वरूपं परिमाणञ्च गे निरूपितम् । इति प्रकारा-  
न्तरं मूत्रकृच्छ्रहरम् । अथ मूत्रकृच्छ्र हरान्तरं कर्मविपाकमसुवर्णे-

मत्सरी गुण्णा यश्च विषवाहनिगच्छति ।

स भवेन्मूत्रकृच्छ्री तु गुणतत्पादं माचरेत् ।

गुणतत्पादं गुणतलमप्रायश्चित्तस्यार्धं पादार्पिकं प्रायश्चित्तमाचरेत्  
इत्यर्थः । इति मूत्रकृच्छ्रहरान्तरम् । अथ मूत्रकृच्छ्रहरतिलपद्म  
दानम् । तत्र निदानं वायुपुराणे-

“सुरापो मूत्रकृच्छ्रीस्या” इति । अत्र निष्कृतंमाह बौधायनः-

सौवर्णं कारयेत्पद्मं पलेनार्द्धपलेन वा ।

यथाश्वशक्ति मतिमान् दृढमष्टदलं शुभम् ॥

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत भवेन्निष्कलमन्यथा ।

तिलद्रोणाऽदके वापि ताम्रपात्रं जलान्वितम् ॥

निदधीतेति शेषः । द्रोणपरिमिते चाढकपरिमिते वा तिल-  
राशौ जलपूर्णं ताम्रपात्रं निदधीतेत्यर्थः । पलद्रोणयोः परिमाण-  
लक्षणं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

पात्रमध्ये तु तत्पद्मं निदध्यात् कुङ्कुमान्वितम् ।

ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणम् ॥

आहूय गन्धमालयाद्यैर्विधिना चातिभक्तिनः ।

अर्चयेदिति शेषः । एवं ब्राह्मणं समभ्यर्च्य तेन च भास्करं पद्ममध्ये  
पूजयित्वाऽग्नौ हुत्वा च तत्पद्मं ब्राह्मणाय वक्ष्यमाणप्रकारेण  
दद्यात् । तथा च बौधायनप्रोक्त एव तिलपद्मदानान्तरे-

आज्येन च तिलैर्होमः कार्यश्चाष्टोत्तरं शतम् ।

पद्मे चावाहयेद्देवं भास्करं ग्रहनायकम् ॥

“ एह्येहि भगवन्देव पद्मेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।

त्रयीतनो द्वादशात्मन् सहस्रैर्हेतिभिर्वृतः ” ॥

इत्यावाहनमन्त्रः ।

आवाह्य तस्मिन् देवेशं पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।

पुष्पैश्च रक्तैरपरैः कुङ्कुमागरुचन्दनैः ॥

नैवेद्यं पायसं दद्यादलाभे क्षीरमेव च । इति ।

अज्यहोमस्तिलहोमश्च व्याहृतिभिः कार्यः । एवं सम्पूज्य किं कुर्यादित्यत आह—

ततःस्वर्णमयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतम् ।

दानमन्त्रमाह—

‘स्वर्गः पूषा पतङ्गोसौ द्वादशात्मा त्रयीतनुः ।

पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतस्तग्निरस्तु मे’ ॥

कृतेनानेन मनुजो मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ।

मूत्रकृच्छ्रातुरस्तस्मादेतत् कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

एतच्च पद्मदानमादित्यवाप्तरे कार्यम् । “पद्मदानप्रयोग आदित्येऽहनि कारये” इति बौधायनस्मरणात् । इति मूत्रकृच्छ्रहरपद्मदानम् । अथा श्मरीहरं शातातपप्रोक्ते—

मातुः सपत्नीगमने जायते चाश्मरीगदः ।

स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रायश्चित्तमत्र त्रैमासिकम् ।

दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम् ।

तिलद्रोणशतं चैव हिरण्येन समन्वितम् ॥

मधुधेनुविधानं क्षयरोगहरे प्रदर्शितम् । द्रोणस्वरूपं तु परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इत्यश्मरीहरम् । अथ बहुमूत्रत्वहरं शातातपप्रोक्ते—

दुग्धचोरस्तु पुरुषो जायते बहुमूत्रवान् ।

स दद्यादुग्धधेनुं च ब्राह्मणाय यथाविधि ॥

दुग्धधेनुविधिरपि क्षयरोगहरे गुडधेनुप्रस्तावे द्रष्टव्यः । इति बहुमूत्रत्वहरम् । अथ प्रकारान्तरेण बहुमूत्रत्वहरं कर्मविपाकसमुच्चये—

सोदर्यागामिनो रोगो जायते बहुमूत्रता ।

पराकद्वितयं कुर्याच्चत्वारिंशद्विप्रभोजनम् ॥

आ ने पुनरेव उहुयादष्टेतामहस्यकम्  
 सपिपा चरणा ने जपस्नावाद् डिजेन पु  
 सहस्रनाम्नां सूक्तस्य पुनरस्य स्वशक्तिनः  
 गायत्र्याश्च जपः कार्यस्तत्पापस्याशुक्ते ॥

पराकलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । अने पित र्देवताविन्येन-  
 सूक्तमानिसूक्तम् । एतस्यापिदि कविधावोक्तासाध्यमवीरोक्तम्  
 निरूपितम् । रोगस्याल्पत्वे प्रत्यूचं होमः आधिक्ये नक्तसूक्ताहुन्या  
 होमः । पक्षद्वयेपि चरणा पृथक् सविपा पृथक् । जपस्नावानित्यष्टोत्तर  
 सहस्रमेव । नेन आने पितरित्यनेन सूक्तेन । सहस्रनाम्नां पुनर-  
 सूक्तस्य गायत्र्याश्च जपः शक्तिनो भवति अष्टोत्तरसहस्रादधिकं न्यूनं  
 चेत्यर्थः । एते शब्दव्य दि परिभाषायास्तुदीरितम् इति प्रकारान्तरेण  
 बहुसूत्रत्वहरम् । अथ सूत्रकृच्छ्रप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं कर्मवि-  
 पाकसारे-

सूत्रकृच्छ्रमथः स्वण्डकर्तरीवज्रधृक् स्वरः ।

कर्तरणं कर्तरः छेदनं स्वण्डशः करणम् । अनेन छेदनसाधनविशेषो  
 लक्ष्यते । नदस्यास्तीति स्वण्डकर्तरी । स्वर इति । क्रूर इत्यर्थः ।  
 पूजादीति कर्तव्यताविशेषस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को  
 देवता तत्रेत्यादिना निरूपितः । इति सूत्रकृच्छ्रप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे ।

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ॥

सत्कर्मरत्नप्रकरेण तुङ्ग ।

त्रिंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्री विश्वेश्वर विरचिते मदनमहार्णवे त्रिंशस्तरङ्गः ।

## एकत्रिंशस्तरङ्गः

अथ प्रमेहहृणाणि कर्मविपाकसमुच्चये-

चाण्डालीगमनात्सर्वः प्रमेहव्याधिमान् भवेत् ।

क्षुत्पिपासातुरश्चैव जायते तस्य निष्कृतिः ॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्चवस्रध्यास्त थायरम् ।

अपरं विपीलिकामध्यचान्द्रायणत्रयं चरेदित्यर्थः ।

इदमाप इति द्वाभ्यामुदुत्तममथैकया ॥

जुहुयात्सर्पिषा चैतान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

इदमापः प्रवहत इति द्वयोर्मैधातिथि ऋषिः । आपो देवता । अन्तेऽर्द्धे चाग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । विहितार्थे विनियोगः । इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यद् वाहमभिदुद्रोह यद् वा शेष उतानृतम् । आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि । पर्यस्वानग्र आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा । ऋग्वयं मिलित्वा एको मन्त्रः । (ऋ. मं. १ सू. २३, मं. २२, २३) उदुत्तम इत्यस्याः शुनःशेष ऋषिः । असावेव देवरात इत्यभिधीयते । वरुणो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । विहितार्थे विनियोगः । उदुत्तमं वरुण पाशमस्म द्वाधमं वि मध्यमं अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवा नागसो अदितये स्याम । (ऋ. मं. १, सू. २४, मं. १५) जपहोमयोः सङ्ख्या व्याध्यनुसारेणाष्टोत्तरसहस्राद्ययुतान्ता कल्प्या । इति सर्वप्रमेहहरम् ।

अथ वातप्रमेहहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे

पर्वव्यवायी मनुजः कन्यागामी तथैव च ।

वातप्रमेहयुक्तः स्यात् कुर्याच्चान्द्रायणत्तयम् ॥

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति वातप्रमेहहरम् ।

अथ शूलप्रमेहहरं । कर्मविपाकसंग्रहे-

तिर्यग्गामी स शूलेन प्रमेहेण युतो भवेत् ।

कुर्यात् सान्तपनादीनि प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥

सान्तपनयतिसान्तपनमहासान्तपनानीत्यर्थः । एतल्लक्षणानि च कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितानि । इति शूलप्रमेहहरम्



अथ मधुप्रमेहहराणि कर्मविपाकसमुच्चये-

मधुमेही मातृगामी सततं जायते नरः ।

पितृभार्याभिगामी च जलमेही, नराधमः ॥

यो गच्छेद्भगिनीं नित्यमिश्रुमेहीति निश्चयः ।

पितृभार्या सपत्नी जनन्याः । सततं मधुमेही नित्यमिश्रुमेही-  
त्यन्वयः । एतेन रोगाधिक्यं सूच्यते ।

प्रायश्चित्तं क्रमादत्र षड्वर्षाण्यथ पञ्च च ।

व्यवदमित्याचरेत्सम्यक्ततो रोगाद्विसुच्यते ॥

षड्वदं पंचावदं व्यवदं च, क्रमान् प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः । सर्वत्र  
सौरमन्त्रेण जपहोमौ च कर्तव्यौ । सङ्ख्या चाष्टोत्तरशतम् ।  
सौरमन्त्राश्च बहव उच्यन्तेत्यादयः परिभाषायां तत्र तत्र दर्शिताः ।  
इति मधुप्रमेहादिहराणि । अथ प्रमेहघ्नं सुवर्णधेनुदानम् । वायुपुराणे

ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ।

वृद्धगौतमः

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्वेण विधिना ततः ।

पूर्वेण विधिना । पलेन तदर्द्धाद्धेनं वा पुन रित्यनेन विधिना धेनुं  
कुर्यादित्यर्थः । घृतास्यत्वादिकर्तव्यताकलापस्तु क्षयरोगप्रकरणे गुड-  
धेनुदानप्रसङ्गे निदर्शितः ।

स्वर्णशृङ्गीं च रत्नाढ्यां तथा रौप्यखुरामपि ।

तथा तत्तर्णकं कुर्यादष्टभागेन पूर्ववत् ॥

ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवं च कुडुम्बिनम् ।

आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विजशुश्रूवणोद्यतम् ॥

गृहमाहूय विधिवत् पूजयेद्भूषणादिभिः ।

यथाविभवतो भक्त्या होमं पूर्ववदेव हि ॥

पूर्ववत् स्वगृहोक्तविधिनाऽग्निप्रतिष्ठापनादि कृत्वेत्यर्थः ।

मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पलाशसमिधः स्मृताः ।

होमसङ्ख्या चाष्टोत्तरशतम् । वैष्णवमन्त्रास्तद्विष्णोरित्याद्याः ।  
तत्र तद्विष्णोरिति कूष्माण्डहोमप्रकरणे दर्शितः । अन्येपि स्वस्वशा-

खोक्तविष्णुप्रकाशका ग्राह्याः । तथा नारायणाष्टाक्षरमन्त्र आन्त्र  
वृद्धिहरनारयणपूर्तिदाने, गोमालमन्त्रस्तु वस्तुतन्त्रहरगोपालदाने  
प्रदर्शितः । होमान्ते च किं कुर्यादित्यत आह-

होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन मेहवान् ।

मन्त्रमाह-

‘ चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेऽब्जे तथैव हि ।

प्रमेहं हरतु क्षिप्रं विष्णुर्गरुडवाहनः ’ ॥

अब्जे शङ्खपद्मे । शङ्खचक्रगदापद्मधारीत्यर्थः ।

दानं प्रमेहरोगघ्न मेतत्कार्यं मनीषिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥

इति प्रमेहघ्नसुवर्णधेनुदानम् । अथ प्रकारान्तरेण प्रमेहहरम् ।  
शातातपप्रोक्ते-

तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेहो जायते गदः ।

मासं रुद्रजपः कार्यो दद्याद्भक्त्या च काञ्चनम् ॥

तपस्विनीप्रसङ्गस्तपस्विनी गमनम् । रुद्रलक्षणं परिभाषायां  
रुद्रविधाने प्रदर्शितम् । काञ्चनं सुवर्णं यथाशक्ति दद्यात् । इति  
प्रकारान्तरेण प्रमेहहरम् । अथ प्रमेहप्रतिरूपकदानम् । तल्लक्षणं च  
कर्मविपाकसारे-

“ प्रमेहः पाणिमुद्यम्य दक्षिणं पाणिभीषणः ।

पापः पार्श्वेक्षणं कुर्वन् पादघातं च गर्जति ” ॥

पूजादीतिकर्तव्यताकलापस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधा-  
वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना निरूपितः । इति प्रमेहहरप्रतिरूपक-  
दानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे ।

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ॥

सत्कर्मरत्नौघनिधानमेक ।

स्त्रिंशस्तरङ्गोय मगादगाधः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे एकत्रिंशस्तरङ्गः ।

## द्वात्रिंशस्तरङ्गः

अथ लिङ्गहानिवृषणव्याधिहराणि । तत्र लिङ्गहानिहरं शाना-  
तपप्रोक्ते-

मातृगामी भवेद्यस्तु तस्य लिङ्गं विनश्यति ।

चण्डालीगमने चैव क्षीनकुण्डः प्रजायते ॥

तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं कुम्भमुत्तरतो न्यसेत् ।

उत्तरतः शुद्धलिप्तप्रदेश उत्तरविभाग उदकाभिर्दूरितं कलशं  
स्थापयेदित्यर्थः । अथ मृत्तिकापल्लवादीनि नवग्रहयज्ञप्रकरणे कल-  
शस्थापनप्रस्तावोक्तानि स्थापयेत् ।

कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमालादिभूषितम् ।

तस्योपरि न्यसेत् कांस्यपात्रे देवं धनेश्वरम् ॥

सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं नरवाहनम् ।

यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् ॥

निष्कस्वरूपं परिमाणप्रकरणे बोधव्यम् । धनदं नरवाहनं वरदा-  
भयकरं च कुर्यात् । यजेत्पूजयेत् । पूजाप्रकारश्च परिभाषायां पुरुष-  
सूक्तविधाने निरूपितः ।

अथर्ववेदविधिवदथर्वणं समापयेत् ।

अथर्ववेदपारायणं कुर्यादित्यर्थः । अथ च यावद्भिर्दिनैर्वेदपारायण-  
समाप्तिर्भवति तावत्सु दिनेषु कुबेरपूजा वक्ष्यमाणप्रतिमापूजा च  
कार्या । पारायणविधिस्तु परिभाषायां पुरुषसूक्तविधाने निरूपितः ।  
अथर्ववेदविदोऽभावे बहुचेन वा यथालाभोपपन्नशाखाध्यायिना  
वा वेदपारायणं कारयेत् । अस्य कर्मणो रोगनिवृत्तिरूपदृष्टार्थोपयोगा-  
द्वेदान्तरपारायणेनापि इष्टार्थसिद्धेः । अथर्ववेदपारायणकथनं तु  
यक्षरक्षः पिशाचादीनां तद्वेदप्रियत्वात् । धनदस्य यक्षराजत्वं प्रसिद्ध-  
मेव । कुबेरं प्रतिदिनमावेदपारायणसमाप्तिं पूजयेदित्युक्तम् । तद्वदेव  
रोगप्रतिमामपि पूजयेदित्याह-

सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशति सङ्ख्यया ।

दद्याद्विप्राय सम्पूज्य 'निष्पापः स्या' मिति ब्रुवन् ॥

इयं च प्रतिमा रोगप्रतिमा । अथ लक्षणमेतत्प्रकरणान्ते व्युत्पाद-  
यिष्यते । अत्र च 'लिङ्गहानिप्रतिमाधिदेवतायै नमः' इत्यनेन मन्त्रेणै-  
तां प्रतिमां पूजयेत् । एवं प्रतिदिनं सम्पूज्य वेदपारायणस्यान्ते  
अनेन प्रतिमादानेनाहं निष्पापः स्या मिति ब्रुवन्निमां प्रतिमां विप्राय  
दद्यात् । यथाशक्ति दक्षिणां च । धनदप्रतिमादानमन्त्रमाह—

“ निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा ।

सौम्याधि दिक्पतिः श्रीमान्मम पापं व्यपोहतु” ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।

दद्यादेवं लिङ्गनाशी हीनकुष्ठी च शुध्यति ॥

प्रयोगप्रकारो मूत्रकृच्छ्रप्रकरणादावुपवर्णितः । इति लिङ्गहानि-  
हरम् । अथ षण्ढत्वहरम् । शातातपप्रोक्ते—

दुष्टवादी च षण्ढः स्यात् स च दद्याद्विजातये ।

रूप्यं पलत्रयं दुग्धघटत्रयसमन्वितम् ॥

पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । रजतदान मन्त्रस्तु  
प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतावुदीरितः । इति षण्ढत्वहरम् । अथ वृषण-  
व्याधिहरं कर्मविपाकसङ्गहे—

नृपो भृत्यादिहस्तादी नपराधं विनैव यः ।

छेदयेत्तस्य मुष्कस्तु भवेद्दग्ध इवाग्निना ॥

+शिलापृष्ठ सदृक्षश्च सत्रण+ श्रापिजायते ।

रुधिरं प्रस्रवेत्पश्चात्तस्येयं निष्कृतिः परा ।

शतरुद्रं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

यति चान्द्रायणं चैव कुर्याद्दद्याच्च गां ततः ।

बिष्णुरपि—

जायते वृषणे यस्य व्याधिः परमदारुणः ।

जपित्वा शतसाहस्रं मुच्यते रुद्रसंहिताम् ॥

रुद्रसंहिता रुद्राध्यायः । अष्टोत्तमस्तुतस्तु  
 व्याधिरतममनाविनेक्षया विकल्पः । अष्टोत्तमस्तुतस्तु  
 नित्यमेव च अष्टोत्तमस्तुतस्तु नित्यमेव । अष्टोत्तमस्तुतस्तु  
 रुद्रविधाने दर्शितम् । याति चान्द्रप्रकरणान्तादि क्रमोऽपि तानि  
 सर्वाप्यपि वृषणव्याधिहराणि विद्महे । यतिचान्द्रावणस्वरूपं  
 कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । गोदानमन्त्रस्तु प्रायश्चित्तोक्तपममदनायुक्तः ।  
 इति वृषणव्याधिहरम्

अथ लिङ्गहानिप्रतिमादानम् : तल्लक्षणं चानुक्तेषु तु रोगेष्वित्या-  
 दिना शूलप्रकरणहरोक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयम् ।

पूजादिविधानं त्वानङ्गो देवता मन्त्रे त्यादिना परिभाषायां रोग-  
 प्रतिमादानविधावुक्तम् । इति वृषणव्याधिप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरणे पूजे

द्वात्रिंश एष प्रथितस्तरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे द्वात्रिंशस्तरङ्गः ।



## अथ जिह्वारुजः

अथ गुदरोगहराणि शातातपप्रोक्तं

सुराख्ये जले वापि सङ्घिष्ठां करोति यः ।

गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः ॥

मासं सुरार्चनेनैव गोदानाद्विजयेन वा ।

प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः ॥

यद्यपि सुरार्चनमिति सामान्येनाभिहितं तथापि सूर्यप्राधान्येन रुद्रविष्णू पूज्यौ । 'अरोग्यं आस्करादिच्छे' इति श्रुतेः । पूजा च स्वशक्त्याद्यनुसारेण गन्धपुष्पवस्त्रालङ्कारादिभिः । सुरार्चनगोदान-प्राजापत्याचरणेषु क्रमोपि पाठकस्य एव । तद्वायकप्रमाणाभावात् । प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि गोदानमन्त्रस्तु कृच्छ्रोप-क्रमपद्धतौ । इति गुदरोगहरम् ।

अथ प्रस्रवद्गुदरोगहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

विष्णुमूत्रोत्सर्जनं कृत्वा योऽकृत्वा शौचकर्म च ।

भुङ्क्ते जन्मान्तरे मर्त्यो भवेत्स प्रस्रवद्गुदः ॥

भवेच्च दारुणा पीडा तत्र कृच्छ्रातिकृच्छ्रकौ ।

चान्द्रायणं च कर्तव्यं तथा क्षीरं च सर्पिषा ॥

अक्षीभ्यामिति सूक्तेन सहस्रं जुहुयाच्छुचिः ।

उद्यन्नद्यतृचं, चैव जपेत्पूर्वोक्तसङ्ख्यया ॥

कृच्छादिलक्षणानि कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितानि । सर्पिषा सहितं क्षीरं हविः । आज्यमिश्रितं दुग्धं जुहुयादित्यर्थः । अक्षिभ्यामिति सूक्तं परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधाबुदीरितम् । तथोद्यन्नचोपि । होमस्तु प्रत्यूचम् । इति प्रस्रवद्गुदरोगहरम् । अथांशोरोगहरं कर्म-विपाकसमुच्चये-

दत्वाथ वेतनं यो वाप्यादायापि च वेतनम् ।

अध्यापयेच्च जुहुयाज्जपेद्वाऽशौंयुतो भवेत् ॥

तन्निवृत्तौ तु कुर्वीत कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम् ।

चान्द्रायणं चैव तथा जपेत्सूक्तं च पौरुषम् ॥

उद्यन्नद्यतृचं विष्णुहृदयं च जपेत् सदा  
 ताम्रवर्णमिति च जपेन्मृतं सदादिनः ॥  
 स हिरण्यं धृतं दद्यात् कुडुं विद्यात् कुडुं विद्यात्

दत्त्वाऽथवेतनमित्यादि । मुनयश्चापि मुक्ताद्यापरुश्चन्यर्थः । यश्च  
 शास्त्र विहितं विष्णु इक्ष्वादिभ्यः निरेक्ष्य तत्परिकल्पितं भृतिं वृद्धीत्वा  
 परार्थं जुहुयाज्जपेद्वा सोऽन्यशोरो रोगघ्नः भवेदित्यर्थः । कृच्छ्रादिस्वरू-  
 पाणि कृच्छ्रप्रकरणे परिभाषायां योजयामि । पौरुषं सूक्तं पुरुषसू-  
 क्तम् । अस्य चार्षादि परिभाषायां पुरुषसूक्तविधाने गणहोमप्रक-  
 रणे दर्शितम् । उद्यन्नद्यतृचस्य तु तत्रैव रोगनिमादानविधौ । विष्णु-  
 हृदयस्तोत्रमपि परिभाषायामिव । ताम्रवर्णं नित्यं त्वार्षादिः  
 स्त्रीस्तनस्फोटहरे निरूपितम् । पुरुषसूक्तादीनां सर्वेषां जपे संख्या  
 व्याधितरतमभावेनाष्टोत्तरसहस्रादिका तथा शक्त्याद्यपेक्षया शता-  
 दिका कल्पनीया । स हिरण्यं धृतं दद्यादिति । आज्ये हिरण्यं निक्षि-  
 प्याज्यावेक्षणं कृत्वा दद्यादित्यर्थः । आज्यावेक्षणमंत्रस्तु वटिशूल-  
 हरे प्रदर्शितः । तथा श्रोत्रियाव कुडुं विने एकवर्षपर्याप्तं धनं दद्यात् ।  
 अनेनैवाभिप्रायेण ब्रह्मगीतासुवचनं समाप्नातम् । ‘श्रोत्रियार्थी  
 स्नानेय विशेषतः । असाध्यव्याधिनाग्रस्तो धनं दद्याद्विशान्तये’ इति ।  
 कृच्छ्रादी न्येतानि व्याधिशक्त्याद्यनुसारेण समस्तानि व्यस्तानि वा  
 यथाबलं योज्यानि । इत्यशोरो रोगहरम् । अथाशोरोऽग्रघ्नसुवर्णधेनु-  
 दानम् । तत्र निदानं पाद्मे “अशोवान् गोवधान्मर्त्य” इति । अत्र  
 प्रतीकारमाह बौधायनः

सौवर्णीं गां प्रकुर्वीत पलेनार्द्धेन वा पुनः ।

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत चतुर्थाशन तर्णकम् ॥

पललक्षणं परिमाणप्रकरणेऽभिहितम् । तर्णको वत्सः ।

रत्नशृङ्गी रूप्यखुरी नानावस्त्रेरलङ्कृतां ।

ग्रहाणामुपरि स्थाप्य नवधान्यानि विन्यसेत् ॥

होमस्तु पूर्ववत्कार्यो गोविन्दप्रीतये तथा ।

ग्रहाणामुपरीति । नवग्रहस्थापनाप्रदेशादुपरीत्यर्थः । एतेन नवग्रह-  
 यज्ञोपि कर्तव्य इत्युक्तं भवति । स च परिभाषायां विशेषतो

निरूपितः । सुवर्णवेनोः पुरतो नवधान्यानि नवसंख्याकानि त्रीहिय-  
वादीनि सति संभवे नूतवान्येव विन्यसेत् । होमस्तु पूर्ववदिति ।  
ग्रहयज्ञोक्तप्रकारेण ग्रहहोमः कर्तव्य इत्यर्थः । गोविन्दप्रीतय इति ।  
सुवर्णगवां दानस्य गोविन्दप्रीत्यर्थं त्वात्तदुद्देशेनापि होमस्य कर्तव्यतां  
दर्शयति । अस्मिन् होमे मन्त्रान् द्रव्याणि च दर्शयति

इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुक मिति क्रमात् ।

समिदाज्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्त एव हि ॥

इदं विष्णुरित्यस्य ऋष्यादि नवग्रहप्रकरणे दर्शितम् । प्रत  
द्विष्णुर्विष्णोर्नुक मित्यनयोस्तु नक्तान्ध्यहरगोपालदाने । इदं विष्णु-  
रित्यादयोमन्त्राः समिदादि होमेषु क्रमेण भवन्ति । होमे त्वन्य एव  
क्रमः । समिद्धोमानन्तरं चरुहोम इति । होमसङ्ख्या तु व्याधितार-  
तम्येणाष्टोत्तरशतादिका कल्प्या । पूर्णाहुत्यन्त इति । पूर्णाहुत्यन्तहोमे  
कर्मणि निवृत्त इत्यर्थः । ततः किंकुर्यादित्यत आह—

प्रयतस्तु ततो रोगी ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नं कुलीनं धर्मवादिनम् ॥

वृद्धं ज्ञानोपसम्पन्नं मनुद्वेगकरं नृणाम् ।

भक्त्या स्वयं समानीय पूजयेत् प्रीतिपूर्वकम् ॥

अङ्गुलीयकवस्त्राद्यै रुपानत्छत्रकैरपि ।

मन्त्रेणानेन तस्मै तां दद्याद्रोगी यतात्मवान् ॥

गोविन्दं मनसा ध्यायन् गवां मध्ये स्थितं शुभम् ।

मन्त्रेणानेन । 'गोविन्द गोपीजनवल्लभेति वक्ष्यमाणेन । अधुना  
गोविन्दध्यानश्लोकमाह—

बर्हीपीडकसंयुक्तवेणुवादनतत्परम् ।

गोपीजनैः परिवृतं वनपुष्पावतंसकम् ॥

दानमंत्रमाह—

गोविन्द गोपीजनवल्लभेश

कंसासुरघ्न त्रिदशेशवन्द्य ।

गोदानतृप्तः कुरु मे दयालो

अशोविनाशं क्षपितारिवर्ग ॥

दानेनानेन निरवलक्षणीयो ज्ञायते अथ ।

नस्मात् कुर्वीत प्रयत्नेन ज्ञेयार्थो येनइतीमः ॥

इत्यशोतत्रुवर्गवेतुदानम् । अथ गुदरोगप्रतिमादानमशोरोग प्रति-  
मादानं च । अत्र गुदरोगप्रतिमादानप्रत्यक्षतुल्येति प्रत्यक्षतुल्यं अशोरोग-  
प्रकरणोक्तं विज्ञेयम् । अशोरोगप्रतिमादानं तु कर्तविषयकसारे-

“अशोरोगः कुशो वक्रः श्वेदुचर्नमृदुध्वेदक्” ।

उभयत्र पूजादीनिकर्तव्यता विशेषस्तु परिभाषायां रोगप्रकरणे  
आतङ्को देवता तन्नेत्यादिना रोगप्रतिमादानविधावुदीरितः । इति  
गुदरोगप्रतिमादानमशोरोगप्रतिमादानं च ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णे

ख्यात त्रयस्त्रिंशत्पातरङ्गः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे त्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः

## चतुर्विंशस्तरङ्गः

अथातिसाररोगहराणि कर्मविपाकसमुच्चये—

स्मार्ताग्निं शमयेद्यस्तु सोतिसारयुतो भवेत् ।

अग्निरस्मीत्यृचं जप्त्वा दशांशं जुहुयात्तिलान् ॥

सर्पिषा चाहुतं दद्याद्विरण्यं ब्राह्मणाय वै ।

स्मार्ताग्निः औवासिताग्निः । अत एवाग्न्युत्सादनप्रायश्चित्तं त्रैमासिकं कर्तव्यम् । अग्निरस्मीतीयमृग्वाररोगहरे प्रदर्शिता । जपो व्याधितरतमभावेन प्रतिदिनं यावद्दोगशान्तिरष्टोत्तरं शतं सहस्रं वा कार्यः । अथवाऽयुतमयुतद्वयादिकं वा सङ्कल्प्य परिपूर्तिः कर्तव्या । दशांशहोमेऽप्येवमेव । यद्यपि प्रायशस्तिलहोमेऽन्यत्र व्याहृतयो मन्त्रा दृष्टास्तथाप्यनुष्ठितमन्त्रैर्नैव होमस्थान्याय्यत्वात् अग्निरस्मीत्येष एव होमेऽत्र होममन्त्रः । हिरण्यं च शक्त्यनुसारेण दद्यात् । इत्यतिसारहरम् । अथातिसाररोगहरं वह्निमूर्तिदानम् । तन्निदानं पाद्मे 'अतीसारी स भवति य स्त्रेताग्निं विनाशकः' इति । अत्र प्रतीकारो बौधायनीये—

सुवर्णेनाथ ताम्रेण कुर्यात् प्रतिकृतिं बुधः ।

वहेः शक्त्यनुसारेण पलेनार्द्धेन वा पुनः ॥

वह्निमूर्तिलक्षणं तु चिन्तामण्यादिषु दर्शितम् ।

तथा ज्वालाकुलां रक्तचन्दनेन विलेपिताम् ।

रक्तवस्त्रेण संवीतां मेषस्योपरि संस्थिताम् ॥

रक्तमाल्यैः सुसंछन्नां मुक्तादामपरिष्कृताम् ।

कनकाचलवर्णां तां द्वादशार्कानिभां शुभाम् ॥

ब्रह्मचर्यान्विते विप्रे कनिष्ठे वाऽग्निहोत्रिणि ।

अङ्गुलीयकवस्त्राद्यैर्भूषितां तां निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवदग्निप्रीत्यर्थमादृतः ।

विप्रे कनिष्ठे वाग्निहोत्रिणीति । अकनिष्ठ इति पदविभागः ।

अकनिष्ठे ज्येष्ठे । स्वाचारोपेत उत्तम इति यावत् । कनिष्ठ इति



पश्चिमांगे कनिष्ठेऽङ्गुष्ठे । नरुण इति यावन् । एवं विंश विंशे तां  
प्रतिमां निवेदयेत् । विशिष्टाय विप्रार इत्यादित्यर्थः । शान्तमन्त्रमाह-

‘त्रेनारूपोग्निरीज्यस्त्वमन्नश्चरन्नि वै नृणाम् ।  
त्वं वेत्थ प्राक्तनं पापमनीसारं विनाशय ॥  
एवं कृत्वा नरः स्वर्गगतीसारं व्यपोहति ।  
नीरुजस्तु सुखी नित्यं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

इत्यतीसारहरवह्निमूर्तिदानम् । अथ शान्तानपप्रोक्ताती-  
सारहरन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश ।  
दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शनं द्विजान् ॥

शर्कराधेनुविधिश्च राजयक्ष्महरे दर्शितः । इति शान्तानपप्रोक्ताती-  
सारहरम् । अथ रक्तातीसारहरं शान्तानपप्रोक्ते-

दावाग्निदायकश्चैव रक्तातीसारवान् भवेत् ।  
तेनोदपानं कर्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ॥

उदपानमिति । उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं कूपो वा निपानं  
वा प्रपा वा । इति रक्तातीसारहरम् ।

अथ ग्रहणीरोगहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

अनन्यगतिकां भार्यामदुष्टां कारणं विना ।  
परित्यजति यः सोऽथ ग्रहणीरोगवान् भवेत् ॥  
शिवसङ्कल्पसूक्तस्य जपः स्यात्तत्र शान्तये ।  
अष्टोत्तरं सहस्रं हि हिरण्यं च तथा मयु ॥  
दद्याद्वित्तानुसारेण सौरमन्त्रजपस्तथा ।

शिवसङ्कल्पसूक्तस्य चार्षादि रुद्रविधानेऽङ्गन्यासप्रस्तावे दर्शि-  
तम् । अष्टोत्तरसहस्रमित्युपलक्षणम् । व्याधितरतमभावेन सहस्रा-  
दप्यधिकं द्विगुणत्रिगुणादिकं कल्प्यम् । सौरमन्त्र उद्यन्नद्यतृचः ।  
अस्यत्वार्षादि परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधायुदीरितम् । अत्रापि  
जपसङ्ख्या पूर्ववदेव । न केवलं शिवसङ्कल्पादिजप एव अपि तु  
धेनुमपि दद्यादित्याह-

धेनुं सलक्षणां दद्याद्वत्साभरणसंयुताम् ।

पयस्विनीं गुणोपेतां ब्राह्मणाय कुडुम्बिने ॥

वत्साभरणसंयुतां वत्सेना भरणेन च संयुक्ताम् । इति ग्रहणीरोग-  
हरम् । अथ ग्रहणीहरधेनुदानम् । तत्र पद्मपुराणे “ ग्रहणीवानपत्यहे”  
ति निदानमभिहितम् । अत्र गौतमो निष्कृतिमाह—

धेनुं पयस्विनीं दद्यात् घण्टाभरणभूषिताम् ।

हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां वासोभिर्वेष्टितां नरः ॥

नवधान्यैः समायुक्तामेकैकं द्रोणपञ्चकम् ।

नवधान्यानि व्रीहियवादीनि देशकालोचितानि । धान्यपरिमाणं  
दर्शितमेकैकमित्यादिना ।

सहिरण्यन्तु तान्दद्याद् ब्राह्मणाय कुडुम्बिने ।

अलोलुपाय शान्नाय धर्मज्ञाय विशेषतः ॥

होमश्च पूर्ववत्कुर्यात्समिदाज्यचरूत्कटम् ।

सहिरण्यमिति क्रियाविशेषणम् । दक्षिणार्थं यथाशक्ति सुवर्णं दद्या-  
दित्यर्थः । पूर्ववदिति । रूप्यवृषदानवदित्युक्तं हेमाद्रौ । अत्रायमभि-  
प्रायः । तत्र यथा स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निस्थापनं समिद्धोमानन्तरं  
चरुहोम एवमत्रापि सर्वं कार्यमिति । यद्यपि तत्र होममन्त्रा रौद्रास्त-  
थाप्यत्र वैष्णवाः स्वस्वशाखोक्ता द्रष्टव्याः । तत्रेदं विष्णुरिति मन्त्रः  
कूष्माण्डहोमप्रकरणे दर्शितः । प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमिति द्वौ मन्त्रौ  
नक्तान्ध्यहरगोपालदाने दर्शितौ । एते त्रयो मन्त्राः समिच्चर्वाज्य-  
होमेषु क्रमेण ग्राह्याः । अत्र वैष्णवमन्त्रग्रहणेऽयं हेतुः । देवकीपुत्रे-  
त्यादिना दानमन्त्रेण विष्णोर्देवतात्वप्रतीतिः । तथाऽऽचार्येण मन्त्रे  
वर्णिका देवता भवतीत्युक्तम् ।

“ तद्धितेन चतुर्थ्या च मन्त्रवर्णेन चेष्यते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परमिति ” ॥

होमसङ्ख्या तु प्रत्येकमष्टोत्तरशतादिका शक्त्याद्यनुसारेण  
कल्प्या ।

तस्मै हुनवने इयान् राजिनायाहुर्जीवईः ।  
गां कृष्णां विश्वरूपेण च अन्धेनानिभो गेहवाह ॥

मन्त्रमाह—

“ देवकीपुत्र चाणूरुचंशालिष्ठविनाशन ।  
नाशय ग्रहणीं कृष्ण बोधोजनजनोन्मसव” ॥  
कृतेनानेन दानेन ग्रहणीशान्तिमृच्छति ।  
तस्मादेतत्तु कर्तव्यं ग्रहणीरोगिणा सदा ॥

इति ग्रहणीहरधेनुदानम् । अथानीसाररोगप्रतिमादानं ग्रहणी-  
रोगप्रतिमादानम् । तत्रानीसारप्रतिमादानं भगवन्तु तं तु रोगेप्वि-  
त्युपक्रम्य शूलरोगहरप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । उभयत्रेनिकर्तव्यताकल-  
पस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावानङ्को देवता तत्रेत्यादिना  
निरूपितः । इत्यनीसाररोगप्रतिमादानं ग्रहणीरोगप्रतिमादानं च ।

महार्णवाख्ये सहति प्रबन्धे  
मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
सत्कर्मरत्नप्रकरेण पूर्णे  
ख्यातश्चतुस्त्रिंशतयातरङ्गः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे चतुस्त्रिंशस्तरङ्गः

## पञ्चविंशस्तोत्रः

अथ पादरोगहराणि । तत्र खञ्जत्वहरं स्तब्धपादत्वहरं च । शानातपः

हरिणे निहते खञ्जः सृणाले स्तब्धपादकः ।

अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्गो निष्कसम्मितः ।

निष्कलक्षणं परिमाणप्रकरणे द्रष्टव्यम् । निष्कपरिमितेन सुवर्णे-  
नान्वं कारयित्वाऽश्विनमन्त्रेणाश्वं पूजयित्वा ओत्रियाय दद्यादित्यर्थः ।  
अश्विनोरश्वाधिदेवतात्वादाश्विन एव मन्त्रो ग्राह्यः । अश्विना  
यज्वरीरिष इत्यस्य तृचस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अश्विनौ देवता ।  
गायत्री छन्दः । विहितार्थे विनियोगः ।

अश्विना यज्ज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती ।

पुरुभुजा चनस्यतम् ।

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ।

धिष्ण्या वनतं गिरः ।

दस्त्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः ।

आ यातं रुद्रवर्तनी । ( ऋ. मं. १, सू. ३ ).

उपलक्षकमेतत् । अश्विनीप्रकाशकाः स्वस्वशास्त्रोक्ता मन्त्रा  
ग्राह्याः । अश्वदानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः । इति खञ्जत्व-  
हरं स्तब्धपादत्वहरं च । अथ वक्रपादत्वहरं शानातपप्रोक्ते—

जायते वक्रपादस्तु निहते शुनि मानवः ।

निष्कत्रयमितं दद्यात् स सौवर्णं विशुद्धये ॥

स सुवर्णं विशुद्धये इत्यपि पाठः । अस्मिन् पाठे सुवर्णनिष्कत्र-  
यस्यैव दानम् । निष्कलक्षणन्तु परिमाणप्रकरणेऽभ्यधाधि । प्रथम-  
पाठे तु सौवर्णमिति तद्धितश्रवणात् निष्कत्रयपरिमितसुवर्णं  
निर्मितश्वानं देवशून्या सरमायाः प्रकाशकैर्मन्त्रैः सम्पूज्य ब्राह्म-  
णाय दद्यात् । इन्द्रस्य दूतीरिति सरमाप्रकाशकस्य मन्त्रस्य कश्यपो  
भूतांश ऋषिः । सरमा देवता त्रिष्टुप् छन्दः । सरमापूजायां विनियोगः ।

इन्द्रस्य दूतीरिषितां चरामि मह इच्छन्ती पणयो निधीन् वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत् तथा रसाया अतरं पयांसि ।

( ऋ. मं. १०, सू. १०८, मं. २ )

अन्येपि स्वस्वशान्वोक्ताः सरमादेवतान्नकाशका मन्त्रा ग्राह्याः।  
इति वक्रपादत्वहरम् । अथाधिकाङ्गत्वहरं ज्ञानानप्रोक्ते-

अजाभिवानने चैव अधिकाङ्गः प्रजापते ।

अजा तेन प्रदानव्या विचित्रवसनान्विता ॥

अजायाः प्राजापत्यत्वात् प्रजापतिप्रकाशकेन मन्त्रेण सम्पूज्य  
प्रजापत्युद्देशेन तामजां यथाशक्ति दक्षिणान्वितां ब्राह्मणाय दद्यात्।  
प्रजापते न त्व इत्यादयः प्रजापतिप्रकाशका मन्त्राः त्वग्रहयज्ञ-  
प्रकरणे प्रदर्शिताः। अजाज्ञानमन्त्रोपि तत्रैव प्रकाशितः। इत्यधिका-  
ङ्गत्वहम् । अथ पादरोगहरं ज्ञानानप्रोक्ते-

“ मार्गहा पादरोगी स्यादश्वदानं समाचरेत् ” ।

अत्रापि त्वग्रहरोक्तप्रकारेणाश्विनोः पूजां कृत्वाऽश्वं ब्राह्मणाय  
दद्यात्। अयं तु विशेषः। तत्र सौवर्गाश्वेऽश्विनोः पूजा अत्र  
तु अक्षतपुंजादिष्वश्विनावावाह्य पूजयेदिति । इति पादरोगहरम् ।  
अथ वल्मीकरोगहरम् । ब्रह्मगीतासु-

पतितेन तु सम्पर्के वल्मीकव्याधिमान् भवेत् ।

गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति ॥

सहिरण्यं घृतं दद्यात्तत्पापस्य विशुद्धये ।

यावकग्रतस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । घृतदानमन्त्रस्तु  
प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ दर्शितः । विशेषान्तर माह-

“ जायते यदि तत्रापि कृमिर्ब्रह्मविदां वर ।

प्रतिरूपं प्रदद्याद्वै रोगशान्त्यर्थमात्मनः ” ॥

आत्मनो रोगशान्त्यर्थं व्याधिप्रतिरूपं प्रतिमां दद्यादित्यर्थः।  
प्रतिमालक्षणं तु प्रकरणान्तेऽभिधास्यते । इति वल्मीकरोगहरम् ॥  
अथ प्रकारान्तरेण श्लोपदरोगहरं कर्मविपाकसङ्गहे-

“ स्वगोत्रस्याभिगमनात् श्लोपदी जायते नरः ।

योन्यामसृक् प्रस्रवति तत्र चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासं पयोव्रतं चैव तस्माद्रोगाद्विमुच्यते ” ।



स्वगोत्रस्येत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् । शोनिशब्देन च मैथुनसाधन-  
मिन्द्रियं लक्ष्यते । अतः स्त्रीपुंल्लयोरुभयोरपि रोगिणोरेतत्कर्म रोग-  
हरं भवति । चान्द्रायणपयो व्रतयोर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । इति  
श्लीपदरोगहरम् । अथ श्लीपदरोगप्रतिमादानम् । तल्लक्षणं च कर्म-  
विपाकसङ्ग्रहे-

“ श्लीपदस्त्रिपदः कुण्ठः पतन् क्षुरधनुर्द्धर ” इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को  
देवतेत्यादिना निरूपितः । इति श्लीपदरोगप्रतिमादानम् । अथ  
पादरोगप्रतिमादानम् । एतल्लक्षणन्तवनुक्तेषु तु रोगेष्वित्यादिना  
शूलरोगहरप्रकरणोक्तमत्रापि द्रष्टव्यम् । पूजादीतिकर्तव्यता तु  
परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को देवता तत्रेत्यादिना  
निरूपिता । इति पादरोगहरप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नोपचितोत्र पञ्च

त्रिंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे पञ्चत्रिंशस्तरङ्गः

## षट्विंशस्तरङ्गः

अथ त्वद्गोरक्षस्य कर्मविपाकसङ्ग्रहः—

हीनजात्याभिगमनाद्गुरुत्वं गुरुन् प्रति ।

परं भाषतेऽप्येवं स त्वद्गोरक्षस्य भवेत् ।

चान्द्रायणश्रयं कुर्यात्तद्व्याधौषधानि च ।

वैद्यकोक्तानि विप्राय शक्त्या ब्राह्मणभोजनम् ॥

वैद्यशास्त्रोक्तानि औषधानि चकर्मदकादीनि । चान्द्रायणस्वरूपं  
कुच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । इति त्वद्गोरक्षहरम् । अथ दुश्चर्महरं कर्म-  
विपाकसङ्ग्रहे—

गुरुतत्पद्मदोषाच्च गवि सैधुनदोषतः ।

दुश्चर्मा स्यादसौ कुर्याद्गुरुतत्पद्मनिर्देशतः ॥

प्रायश्चित्तं यथाप्राप्तं ततो दोषात् प्रमुच्यते ।

गुरुतत्पद्मनिर्देशतः प्राप्तं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्वयः । षड्वार्षिकं  
कुर्यादित्यर्थः । व्याधिगुरुत्वे सम्पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् ।  
कार्यस्य व्याधिर्गुरुत्वेन कारणस्य पापस्याभ्यासादिना गुरुत्वावगतेः ।  
प्रायश्चित्तोपक्रमप्रकारस्तु प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ निरूपितः । इति  
दुश्चर्मत्वहरम् । अथ पामाहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

अनुलुम्पति योऽन्येषां विषयान् पूर्वजन्मनि ।

सोऽन्यजन्मनि पामावान् भवेत्स्रग्गति शोणितम् ॥

सपूयं तन्निवृत्त्यर्थमुपवासत्रयं भवेत् ।

भोजयेच्च द्विजान् दान्तान् पञ्चाशत्सङ्ख्ययाऽन्वितान् ॥

अत्रापि व्याधिगुरुलघुभावेन न्यूनाधिकभावः परिकल्पनीयः ।  
अनुलुम्पनं विनाशनमपहारो वा । विषयाः स्रक्चन्दनानुलेपनादयः ।  
इति पामारोगहरम् । अथ दद्रुरोगहरं उमामहेश्वरदानम् । तत्र  
वौधायनः—

ब्राह्मणानथ यो हिंस्याद्दुरोगी भवेन्नरः ।

तस्योपशमनं वक्ष्ये सुवर्णेन तु कारयेत् ।

हिंस्यादापीडयेदित्यर्थः । सुवर्णः षोडशमाषात्मकः । माषप्रमाणं च परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि ।

सुवर्णाद्धेन वा कुर्यात् पादेनाप्यथवा पुनः ।

उमामहेश्वरं रूपं वृषभाधिष्ठितं परम् ॥

चतुर्भुजन्तु द्विभुजासुतां कुर्याद्विचक्षणः ।

एकवक्तो भवेत्तत्र त्रिनेत्रश्च महाभुजः ॥

अक्षमालां त्रिशूलं च तस्य दक्षिणहस्तयोः ।

देवीपृष्ठगतस्त्वेको वरदश्चापरः करः ॥

वामोत्सङ्गे गता देवी शिवपृष्ठैकपाणिका ।

वृषभो रूप्यतः कार्यो घण्टयाऽलङ्कृतो भवेत् ॥

रूप्यतः रूप्येण । स्वशक्त्या वित्तशाख्यं तु कुर्वतो निष्फलं भवेत् ।

तस्मिन्नारोप्य देवेशमुमया सहितं प्रभुम् ।

वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैर्मूलमन्त्रेण पूजयेत् ॥

मूलमन्त्रः शैवश्चाक्षरः । स च शूलरोगहरे त्रिशूलदाने दर्शितः । होमे रुद्रगायत्री । ‘मन्त्रश्च रुद्रगायत्री सर्वत्रेति विनिश्चितः’ । इति अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । सर्वत्रेति सर्वशब्दस्य पूजाव्यतिरिक्तो होमो विषयः । अथवा मूलमन्त्रो रुद्रगायत्री । अतः सर्वत्र पूजादावपि विकल्पेनाङ्गभावं भजते । यतो होमे विकल्पेन मन्त्रा विधास्यन्ते । पूजानन्तरकर्तव्यमाह—

ततो ब्राह्मणमाहूय दरिद्रं धर्मकोविदम् ।

श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं शान्तं चैवात्मवेदिनम् ॥

वस्त्राङ्गुलीयकैस्तस्य पूजां भक्त्या प्रकल्पयेत् ।

होमं च कारयेत्तेन समिदाज्यतिलैरपि ॥

मन्त्रश्च रुद्रगायत्री सर्वत्रेति विनिश्चयः ।

रुद्रगायत्री लिङ्गपुराणेऽभिहिता ।

“ सर्वेश्वराय विद्महे शूलहस्ताय  
धीमहि । तन्नोरुद्रः प्रचोदयात् ” ।

अस्याः श्रीवेदव्यास ऋषिः । श्रीरुद्रो देवता । गायत्री छन्दः ।  
विहितार्थे विनियोगः । एवं रुद्रगायत्री पूजार्थं होमे च सर्वत्रापि  
विनियोज्या । समिदाज्यनिलहोमेषु क्रमेण मन्त्रान्तरा अपि विकल्पेन  
विनियुक्ताः—

यद्रा त्र्यम्बकेनैव समिद्धोमं जुहुयात्सुधीः ।

कद्रुद्राय मन्त्रेण जुहुयादाज्यमादृतः ॥

तिलांश्च मूलन्त्रेणे त्येवं मन्त्रक्रमो भवेत् ।

होमसङ्ख्या प्रत्येकमष्टोत्तरशतम् । त्र्यम्बकमन्त्रस्यार्षाद्युष्णज्वरे  
दर्शितम् । कद्रुद्रापेत्यस्याः ऋषव ऋषिः । रुद्रो देवता । गायत्री  
छन्दः । आज्यहोमे विनियोगः ।

“ कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टयाय

तव्यसे । वोचे म, शन्तमं, हृदे ” ॥ (ऋ. सं. १, सू. ४३, मं. १)

मूलमन्त्रः पञ्चाक्षरो वा रुद्रगायत्री । होमानन्तरकर्तव्यतामाह—

तथा ब्रह्मोद्वासनान्ते मिथुनं ब्राह्मणाय तु ।

वृषभोपरि विन्यस्तं भक्त्या तु विनिवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवद्दुरोगी जितात्मवान् ।

ब्रह्मोद्वासनं नाम स्वगृह्योक्तप्रकारेण ब्रह्मण ऋत्विजो विसर्जनम् ।  
मिथुनमुमामहेश्वरात्मकम् । दानमन्त्रमाह—

‘ कैलासवासी भगवानुमया सहितः परः ।

त्रिनेत्रश्च हरो ददुरोगमाशु व्यपोहतु ’ ॥

ततश्च ब्राह्मणान् सम्यक् प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

एवं दत्वा महादानं ददुरोगात् प्रमुच्यते ।

इति ददुरोगहरमुमामहेश्वरदानम् । अथ लूतकित्वहरं  
शातातपः—

गोत्रहा लूतकी चैव प्राजापत्यशतं चरेत् ।

व्रतान्ते मेदिनीं दद्याच्छृणुयाच्चैव भारतम् ॥

भूमेऽभावे मेदिनीप्रतिनिधित्वेन गौं यमस्विनीमलङ्कृतां दद्यात् ।  
गोदानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः । प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्र-  
प्रकरणेऽभिहितम् । भारतश्रवणप्रकारस्तु महाभारत एव प्रदर्शितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारत ।  
याच्यमानेतु विप्रेभ्यो राजन् पर्वणि पर्वणि ॥  
स्वस्ति वाच्य विधानादौ ततः कार्यं प्रवर्तते ।  
समाप्ते पर्वणि ततः स्वशक्त्या तर्पयेत् द्विजान् ॥  
आदौ तु वाचकं पूज्य रसगन्धसमन्वितम् ।  
विधिवत्भोजयेद्राजन् मधुपायसमुत्तमम् ॥  
ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा ।  
आस्तीके भोजयेत्प्राज्ञं दद्याच्चैव गुडोदनम् ॥

स्वस्ति वाच्येत्यादि । विधिर्विधानं पुराणपाठः । तस्यादौ स्वस्ति  
वाच्यं स्वगृह्योक्तप्रकारेण स्वस्तिवाचनं विधाय । ततः कार्यं प्रवर्तते ।  
पुस्तकपूजानन्तरं भारतपाठरूपं कार्यं प्रवर्तते । यत् पर्वणोऽशस्य  
यत्खण्डस्यवा श्रोतुमिच्छा तत्पाठयेदित्यर्थः । ततः कार्यं प्रवर्तते  
इत्यनेनैव कार्यान्तरमपि सूच्यते । स्वस्तिवाचनं विधाय ततस्तदनन्तरं  
कार्यं कृत्यं स्रक्चन्दनवस्त्रताम्बूलालङ्कारादिभिर्वरणरूपं कार्यं  
प्रवर्तते । ततः पुराणपाठ इति । एतच्च सर्वपुराणसाधारणम् । तथा  
समाप्तौ ब्राह्मणभोजनं स्वशक्त्या । पुराणपाठकपूजा च सर्वपुराण-  
साधारणम् । आदौ तु वाचकं संपूज्येति । समाप्त्यनन्तरमादौ  
प्रथमतः वाचकं पाठमात्रप्रवक्तारं संपूज्य । पश्चात्तदर्थव्याख्यातारं  
पूजयित्वा तत इतरान् द्विजान् तर्पयेत् । उक्तप्रकारेण पूजयेत्भोजये-  
चेत्यर्थः । आस्तीक इति । पूर्वोक्तमधुपायसाध्यास्तीके दद्यादित्यन्वयः ।  
आस्तीक इत्यत्रैकवचनमविवक्षितम् । प्राज्ञं विद्वांसम् । अत्राप्ये-  
कवचनमविवक्षितम् । एवमादिपर्वण्यभिधाय सभापर्वदिषु  
क्रमेणाह—

अथ धूपैश्च दीपैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।  
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेत् द्विजान् ॥



हविष्यं त्रीहिणीधूमहृद्गुण्यपायसादि ।

आरण्यके मूलकलैः सर्पयेच्च द्विजोपमान् ।

आरण्यपर्व चासाय जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥

तर्पणानि च सुख्यानि धान्यसूतकलानि च ।

तर्पणानि स्रक्चन्दनानि द्राक्षान्वर्जगदोवि ।

सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ।

विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च ॥

तथेत्यनेन ब्राह्मणभोजनमनुकृत्यते ।

उद्योगं भरतश्रेष्ठ सर्वकामसमन्वितम् ।

भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ॥

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्याद्दानजनुत्तमम् ।

अनुत्तमं दानं गोदानादि ।

ततः पर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।

द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाचितम् ॥

शराश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा ।

कीर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ॥

विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यक् दद्यात्संयतमानसः ।

शल्यपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुडोदनैः ॥

सधूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ।

गदापर्वण्यपि तथा सुद्गमिश्रं प्रदापयेत् ॥

सौप्तिके च समावृत्ते सदन्नैर्भोजयेत् द्विजान् ।

स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैः स्तर्पयेद्विधिवत् द्विजान् ॥

ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।

शान्तिपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ॥

तथाग्र्यमणिवासांसि हविष्यं भोजयेत् द्विजान् ।

अग्र्यमणिवासांसि दद्यादित्यर्थः ।

मौसले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ।

हरिवंशे तथा पार्थ पायसं चरुभोजनम् ॥

पारणे पारणे राजन्यथावत् भरतर्षभ ।

पारणे पारण इति । इतर सर्वपारणे पारणे पाठे पाठे यथावत्  
पूर्वोक्तप्रकारेण वस्त्राभ्युहारभोज्यादिभिर्विधाशक्ति भोजयेदित्यर्थः ।

समाप्य सर्वं प्रथमः संहितां शास्त्रकौविदः ।  
शुभे देशे निवेद्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृतम् ॥  
शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचि भूत्वा स्वलङ्कृतः ।  
अर्चयेत्तु यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ॥  
संहितापुस्तकं तत्र प्रथमः सुसमाहितः ।  
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पूषैश्च कौतुकैर्विविधैः शुभैः ॥  
हिरण्यं च सुरौष्यं च दक्षिणां तत्र दापयेत् ।

पूपैः अपूपैः । कौतुकैर्गीतनृत्यादिभिः । सुवर्णं षोडशमाषात्मकम् ।  
एतच्च पुराणश्रावयितुर्दक्षिणा । तथा स्वशक्त्यनुसारेण हिरण्यं  
तस्मा अन्येभ्यश्च दक्षिणां दद्यात् ।

देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणौ तथा ।  
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥  
तर्पयेद्विविधैः कामैर्धान्यै रत्नाधिकैस्तथा ।  
भुक्तवत्सु च विप्रेषु यथावत् संप्रवाचयेत् ॥  
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलङ्कृतम् ।  
ब्राह्मणेषु प्रसन्नेषु प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥  
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ।  
ततो विवरणं कार्यं संहितानां च भारत' ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेष्वित्यारभ्य विवरणं कार्यं संहितानां भरतर्षभ  
इत्यनेन पुराणोपक्रमप्रकारोऽभिहितः । इतरपुस्तकपूजाद्युपक्रमो-  
पसंहारायो र्यथोचितं योजनं कार्यम् ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।  
संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा तु भारते ॥  
तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा श्रुत्वा तु भारतम् ।

श्राद्धया दीयत इति श्राद्धानि । तानि च पर्वोपक्रमोपसंहारयोर्य  
थोचितं समाप्तौ च पूर्वं दर्शितानि ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दद्यात् भरनर्षभ ।  
 महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ॥  
 गावः कांस्योपदोहाश्च सबत्साः कुननेदराः ।  
 सर्वकामगुणोपेताः यानत्रि विविधानि च ॥  
 भूषणानि विचित्राणि भूमिं यालांसि काञ्चनम् ।  
 वाहनानि च देयानि हृद्या जत्ताश्च वारणाः ॥  
 शयनं शिविका श्रैव स्यन्दनाश्च स्वलङ्घनाः ।  
 यद्यदृहे वरं किञ्चित् किञ्चिदस्ति महदसु ॥  
 तत्तद्देयं द्विजानिभ्य आत्मा दासाश्च सूनवः ।  
 श्रद्धया परया दद्यात् क्रनशः पाठपारगः ॥

आत्मा दासाश्च सूनव इति । एतच्च कैमुतिकन्यायेनेतरवस्तूनां  
 कुडुम्बाविरोधेन देयत्वप्रतिपादनार्थम् । न त्वात्मसून्वो देयत्वप्रति-  
 पादनाय । अथवाऽऽत्मा अन्तःकरणं तस्य दानमवंचनम् । दासा-  
 श्चसूनवः पुत्रसमा दासा इत्यर्थः ।

भक्तितः सन्मना भूत्वा सुश्रुतश्च विमत्सरः ।  
 एवं करोति यो विद्वान् दानं पर्वप्रतिष्ठितम् ॥  
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य स देवैः सह मोदते ।  
 यश्चानेन प्रकारेण भारतं आवयेन्नरः ॥  
 तथा दानस्य माहात्म्याल्लोकानुद्धरते ह्यसौ ॥

लोकान् स्वर्गादिलोकानुद्धरत आत्मसात्करोतीत्यर्थः । इति महा  
 भारतहरिवंशेतरपुराणानां च श्रवणविधिः । इति लूतिकत्वहरम् ।  
 अथ बर्बराङ्गत्वहरं शातातपः

लोहहारी च पुरुषो जायते बर्बराङ्गकः ।  
 लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥

पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि । लोहदानमन्त्रस्तु नवग्रह-  
 यज्ञप्रकरणे दर्शितः । इति बर्बराङ्गत्वहरम् । अथ कृष्णरूक्षाङ्गत्वहरं  
 शातातपः—

कारूणां च वधे कृष्णो रूक्षाङ्गश्च प्रजायते ।  
 तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दद्याद्वै वृषभं सितम् ॥

कारवः शिल्पिनः । वृषदानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः ।  
इति कृष्णरुक्षाङ्गत्वहरम् । अथ कण्डूतिरोगहरम् ।

तैलचौर्येण भवति नरः कण्डूयनः सदा ।

उपोष्य सोपि विप्राय त्रयास्तैलघट्टयन् ॥

इति कण्डूतिरोगहरम् । अथ शीर्णाङ्गत्वहरं शातातपः-

वस्त्रहारी च शीर्णाङ्गः प्रदद्याच्च सुशोभनम् ।

हेम निष्कत्रयमित्रं वस्त्रयुग्मं छिजानये ॥

हेमनिष्कत्रयं च वस्त्रयुग्मं च दद्यादित्यर्थः । निष्कस्वरूपं  
परिमाणप्रकरणे प्रदर्शितम् । वस्त्रयुग्मं पीतवर्णम् । दानमन्त्रे  
तादृशल्लिङ्गदर्शनात् । हिरण्यदानमन्त्रो नवग्रहयज्ञप्रकरणे वर्णितः ।  
वस्त्रदानमन्त्रमाह-

पीतवस्त्रयुगं यस्मा द्रासुदेवस्य वल्लभम् ।

प्रदानात्तस्य मे विष्णो अतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

सह समभिव्याहारात् सुवर्णमपि वासुदेवप्रीत्यर्थमेव दद्यात् ।  
इति शीर्णाङ्गत्वहरम् । अथ दद्रुमण्डलहरम् । शातातपः-

स्वाम्यंगनाभिगमनाञ्जयते दद्रुमण्डलम् ।

कृत्वा लोहमयीं धेनुं पलघटिप्रमाणतः ॥

कार्पासभारलयुक्तां सप्तधान्यसमन्विताम् ।

दद्याद्विप्राय विदुषे 'पापं मे क्षीयता' मिति ॥

पलस्वरूपं भारस्वरूपं च परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । अत्र  
यद्यपि सामान्यतः पापं मे क्षीयता मित्युक्तं तथापि दद्रुमण्डलनिदान-  
भूतं यत्पापं तत्कार्यभूतो रोगो वा क्षीयतामित्युच्चार्य कार्पासादि-  
समन्वितां लोहमयीं धेनुं दद्यात् । इति दद्रुमण्डलहरम् । अथ  
गजचर्मत्वहरं शातातपः-

विश्वस्तभार्यागमने गजचर्म प्रजायते ।

तत्पापस्य विनाशाय प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

विश्वस्तभार्यागमने गुरुतल्पप्रायश्चित्तातिदेशात् षड्वार्षिकं प्राय-  
श्चित्तं कर्तव्यम् । प्रायश्चित्तशब्देन निष्कृतिरभिधीयते । सा च  
कृच्छ्रादिरूपा दानरूपा च । तदुभयमपि प्रायश्चित्तशब्देनोपात्तम् ।

तत्र व्याधिगुरुलघुभावेन द्वयोः सलुचयोः विकल्पश्चावगन्तव्यः ।  
प्राजापत्यादिस्वरूपं कुच्छूप्रकरणे निरूपितम् । प्रायश्चित्तोपक्रम-  
प्रकारस्तु प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ दर्शितः । एवं प्राजापत्यादिस्वरूपां  
निष्कृतिं तत्पर्यन्तोऽभिवायेऽतरां विविच्य दर्शयति-

कृत्वा रूपमयीं धेनुं निष्कविंशतिसङ्ख्यया ।

पूर्वोपस्कारसंयुक्तां चोपानहसंयुताम् ॥

दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

सर्वोपस्कारसंयुक्तामिति । सुवर्णशृङ्गादय उपस्कराः । ते च  
ग्रहणीहरधेनुदाये प्रदर्शितः । तथान्ये चोपस्कराः क्षयरोगहर-  
प्रकरणे गुडधेन्वादिविधिषु दर्शिताः । यद्यप्युपस्करेषु रूप्यखुराणा  
मपि परिगणनं तथापि धेनो रजतमयीत्वात्तद्वयवानां खुराणामपि  
रजतमयत्वसिद्धौ न पृथग्रूप्यखुरापेक्षेति उपस्कररूपखुरालोपः ।  
दानमन्त्रमाह-

सुरभी वैष्णवीमाता नित्यं विष्णुपदान्विता ।

गोदानं तु मया दत्तं मम पापं व्यपोहतु ॥

इति गजचर्मत्वहरम् । अथ बभ्रुमण्डलत्वहरं शातातपः-

नकुलस्यापि हनने जायते बभ्रुमण्डलम् ।

निष्कद्वयमितं दद्यान्नकुलं स विशुध्यति ॥

निष्कलक्षणं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि । शक्त्यनुसारेण सुवर्ण-  
राजतौ निष्कौ भवतः । विशेषानुपादानात् । इति बभ्रुमण्डलहरम् ।  
अथ कृष्णमण्डलत्वहरं शातातपः-

मयूरे धातिते चैव जायते कृष्णमण्डलः ।

निष्कत्रयमितो देय स्तेन स्वर्णमयः शिखी ॥

निष्कप्रमाणं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । इति कृष्णमण्डलत्व-  
हरम् । अथ श्वेतमण्डलहरम् । शातातपप्रोक्ते-

हंसघाती भवेद्यस्तु तस्य स्याच्छ्वेतमण्डलम् ।

रौप्यं पलत्रयमितं हंसं दद्याद्विशुद्ध्ये ॥



पललक्षणं परिमाणप्रकरणे वर्णितम् । इति श्वेतमण्डलत्वहरम् ।  
अथ विसर्पहरम् । कर्माविपाकसमुच्चये-

अलेध्यस्य प्रदाता तु विसर्पव्याधिमान् भवेत् ।

मासं पयोव्रतं कुर्याद्दद्यादन्ते पयस्विनीम् ॥

गोदानमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणेऽभिहितः । पयोव्रतरूपं कृच्छ्र-  
प्रकरणे दर्शितम् । इति विसर्पहरम् । अथ विसर्पहरं नागदानम् ।  
बौधायनः-

सर्पास्तु यः खादयति स विसर्पी भवेन्नरः ।

दानेनोपशमः कार्यो होमेन च विशेषतः ॥

वक्ष्यमाणेन नागदानेन होमेन चेत्यर्थः ।

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

कुर्यान्नागं च सौवर्णं फणपञ्चकसंयुतम् ॥

माणिक्यानि च देयानि प्रत्येकं फणपञ्चके ।

रत्नं पुच्छे तथा देयं वज्रं लोचनयोस्तथा ॥

एवं कृत्वा शुभं नागं कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।

रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ॥

पात्रस्य च परीमाणं पलनामष्टकं विदुः ।

उपचारैः षोडशभिरर्चयेन्नागमुत्तमम् ॥

पललक्षणं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । अर्चयेत् । वक्ष्यमाण-  
होममन्त्रेष्वन्यतमो ग्राह्यः ।

आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रविशारदः ।

होमं चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः शुभैः ॥

नमोस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा त्वष्टोत्तरशतं तु वा ॥

अष्टाविंशतिरेवाथ परिमाणं पृथक् भवेत् ।

प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रादि भवेदित्यर्थः । नमोस्तु सर्पेभ्य इत्यासां  
तिसृणां अग्नि ऋषिः । सर्पो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । क्रमेण  
समिदाज्यतिलहोमे विनियोमः ।

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवी मनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि  
तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः १ येऽदे रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।  
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः २ या इषवो यातुधानानां ये  
वा वनस्पतीननु । ये वा वटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ३ (ऋ. खिल)

एभिर्मन्त्रैः समिदाज्यहोमो भवति । तत्राप्याज्यहोमेऽयमपरो  
विशेषः । हुत्वा हुत्वा सुवावशिष्टानाज्याविन्दून् पात्रान्तरे स्थापयेत् ।  
ते च विन्दवः सम्पाता इत्युच्यन्ते । तेन च सम्पाताज्येनाचार्यो  
रोगिणोऽङ्गान्यभ्यञ्ज्यादिति । तदेतदाह—

हुत्वा चाहुतिसम्पातैः पात्रे चैकीकृतं स्वयम् ।

आचार्योऽङ्गानि चाभ्यञ्ज्याद्रोगिणं तु विसर्पिणम् ॥

अत्र कुशादिभिः सम्मार्जयेदित्यध्याहारः । सम्मार्जने मन्त्रमाह—  
'अग्निस्तु सर्पराज्ञीभिर्भूमिर्भूम्नादिभिः क्रमादिति । भूमिर्भूम्नादिभिः  
क्रमादिति । भूमिर्भूम्नेतीमामृचमारभ्य क्रमात्तिसृभि ऋग्भिरित्यर्थः ।  
यथासौ रोगी स्वस्थो नीरोगो भवतीति संक्षेपेण कथनम् । एतदेव  
विविच्य कथयति 'गात्राण्यप्यपरोगत' इति । गात्राण्यङ्गानि यथा  
रोगतो रोगादपगतानि भवन्ति तथा मार्जयेदित्यर्थः । सर्वानवय-  
वानपि यथायोग्यं सम्मार्जयेदिति तात्पर्यम् । भूमिर्भूम्नामित्यासां  
तिसृणां सर्पराज्ञी ऋषिः । अग्निर्देवता । द्वितीयतृतीययोरात्मा सूर्यो  
वाऽग्निर्वा देवता । सर्वत्र लिङ्गोक्ता देवता । आद्यानुष्टुप् इतरे गायत्र्यौ ।  
सम्मार्जने विनियोगः ।

भूमिर्भूम्ना द्यौ र्वरिणान्तरिक्षं माहित्वा ।

उपस्थे ते देव्यादिते अग्निमन्त्राद मन्त्राद्या याऽऽदधे ॥

आऽयं गौः वृदिनरकम्पीदसनन्म्रातरं पुनः । पितरं च प्रयन्तसुवः ।  
त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय शिश्रिषे । प्रत्यस्य वहयुभिः ।

( तै. सं. १५-३ )

सम्मार्जनानन्तरकर्तव्यमाह—

गुग्गुलुं च सुगन्धश्च मूतिदारु च निक्षिपेत् ।

प्रकल्प्य कलशं कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥

नमोस्तु सर्पेभ्य इति सार्द्धं तल्लिङ्गैरपि ।

हिरण्यवर्णा शुचयः पवमानानुवाकतः ॥

आपोहिष्ठा मय इति शन्नो वातसुदीयेत् ।

गुग्गुलुंचे त्यादि । गुग्गुलुः प्रसिद्धः । सुगन्धः कर्पूरादिः । पूतिदारु-  
देवदारुसर्जरसवृक्षौ । अतस्तच्छकलान्यत्र गृह्यन्ते । एतान्यभिषेक-  
कलशे विन्यसेत् । प्रकल्प्य निक्षिप्य च तं कलशमभिषेकोपयुक्तै-  
स्तीर्थादिभिर्जलैः परिपूर्णं कुर्यात् । नागपूजाप्रदेशात् पश्चिमभागे  
कलशं संस्थाप्य तीर्थोदकेन पूरयित्वा गुग्गुल्यादींस्तत्र निक्षिप्य  
नागस्वर्णप्रतिमां पूजयित्वा पूर्वस्थापिते कलशे नवग्रहयज्ञोक्तप्रका-  
रेण वरुणमावाह्य सम्पूज्य नमोस्तु सर्पेभ्य इत्यादि मन्त्रैस्तदुदक-  
मष्टाविंशत्याद्यावृत्त्याऽभिमन्त्र्य पूर्वोक्तप्रकारेण होमं विधाय सम्पा-  
तै रोगिणोऽङ्गानि सम्भृज्य पश्चादभिषेकं कुर्यादिति क्रमः । तत्राभि-  
षेकमन्त्रानाह—नमोस्तु सर्पेभ्य इत्यादिनाऽऽपोहिष्ठा मय इत्यन्तेन ।  
अत्राभिषिञ्चेदित्यध्याहारः । तल्लिङ्गै रभिषेकप्रकाशकैः हिरण्यवर्णा  
इत्यादिभिः । सार्द्धं नमोस्तु सर्पेभ्य इति तृचेनाभिषिञ्चेदित्यर्थः ।  
अयं च तृचः सांप्रतमत्रैव प्रदर्शितः । हिरण्यवर्ण इत्यापोहिष्ठा मय  
इति चर्चौ परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावुपवर्णितौ । पवमाना  
नुवाकस्तु गणहोमप्रकरणे दर्शितः । शन्नो वातसुदीति । एतेन  
स्वस्वशाखोक्तः शान्तिपाठ उपलक्ष्यते । शन्नो वातः पवता मित्यादि  
तैत्तिरीयशान्तिस्तथाऽश्वलायनघोषशान्तिः परिभाषायां दर्शिता ।  
अयं च शान्तिपाठोभिषेकानन्तरं कार्यः । ततः किं कुर्यादित्यत आह ।

उत्सादिताङ्गं रुचिरं लिम्पेदगरुचन्दनैः ।

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥

स्वयं समर्चयेन्नागं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

सर्पदैवतमन्त्रेण आचार्योपि समर्चयेत् ॥

अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्याय निवेदयेत् ।

उत्सादिताङ्ग इत्यादि । उत्सादिताङ्गः प्रोज्झिताङ्गः । वस्त्रेणापाकृत-  
शरीरसलिल इत्यर्थः । तं रुचिरं यथा भवति तथाऽगरुणा श्रीचन्द-  
नादिभिश्च लिम्पयेत् । स्वयमिति । रोगी । एतच्च समर्चनं दानकालेपि

## सप्तत्रिंशस्तरङ्गः

अथ कुष्ठरोगहराणि शातातपप्रोक्ते-

ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत तन्पानकविशुद्धये ॥

प्रायश्चित्तं षड्वार्षिकं कुर्वीत । पापस्योपभोगेन क्षीणत्वात् । प्राय-  
श्चित्तोपक्रमप्रकारस्तु प्रायश्चित्तोपक्रमवृत्तादुद्दीरितः । एवं कृत-  
प्रायश्चित्तस्य तदनन्तरकर्तव्यतामाह-

चत्वारः कलशाः कार्याः पञ्चपल्लवसंयुताः ।

पञ्चरत्नसमायुक्ताः सितवस्त्रेण वेष्टिताः ॥

अश्वत्थानादिद्विहस्तुक्तास्तोथोदकसुपूरिताः ।

कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः ॥

सर्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं ततः ।

पञ्च पल्लवा आम्नाश्वत्थवटप्लक्षोदुम्बराणाम् । मृदश्च गजाश्व-  
रथ्यावल्मीकनदीसङ्गमद्गोकुलेभ्यो ग्राह्याः । कषाया अप्याम्ना-  
श्वत्थादीनां त्वचः । प्रतिदिशं पूर्वादिदिक्षु । एवं चतुरः कलशान्  
स्थापयित्वा तन्मध्ये परं कलशं स्थाप्य तस्योपरि अष्टदलं रौप्यं  
पद्मं निधाय तत्र वासुदेवं स्थापयेदित्याह-

रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् ।

तस्योपरि न्यसेद्देवं पुण्डरीकं चतुर्भुजम् ॥

पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्मितम् ।

यजेत्पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् ॥

यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ।

पूर्वादिकुम्भेषु तथा ब्राह्मणान् ब्रह्मचारिणः ॥

पारयेयुः स्वकान् वेदानृग्वेदप्रभृतीन् शनैः ।

दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरस्सरम् ॥

तत्र कुण्डं विधातव्यो घृताक्तैश्च तिलैर्यवैः ।

द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः ॥

भद्रासने यजमानस्याभिषेकं समाचरेत् ।

पूर्वकृतपूजातो न्यदेव । सर्पदैवत्यो मन्त्रोऽग्रेव होमास्त्येन दर्शितः ।  
अधुना नागदानमन्त्रमाह—

‘ यो धत्ते पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवज्रजाननाम् ।  
ह्रीराव्यौ यश्च शय्या च वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥  
स्वीयदानेन नागोसौ तुष्टो व्याधिमपोहतु ।  
वैसर्पिकविकारं वा त्वद्गोषजनकं तथा ॥  
रक्तदोषोद्भवं चापि मातृतः पितृतो यवा ।  
अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतं विकारं मे व्यपोहतु ॥ ’ इति  
एवं दत्त्वा तु तन्नागमाचार्याय सदक्षिणम् ।  
भूसौ प्रणम्य शिरसाशनैः शतपदं व्रजेत् ॥

आचार्यमनुव्रजेदित्यर्थः । आचार्य इत्युपलक्षणम् । प्रतिगृहीन्ननु-  
व्रजनं कुर्यादिति यावत् ।

आचार्येण ह्यनुज्ञातो गृहं सम्प्रविशेत्सुधीः ।  
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥

इति विसर्पहरनागदानम् । अथ दुर्गन्धाङ्गत्वहरम् । शातातपः—

सौगन्धिकस्य हरणादुर्गन्धाङ्गः प्रजायते ।

लक्षमेकं तु पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसे ॥

सौगन्धिकं कल्हारं सुगन्धिद्रव्यं च । जातवेदस इत्यनेन जातवे-  
दसे सुनवाम सोमं इत्यृष उपादानम् । अतो होममन्त्र इयमे  
वर्क । अस्या ऋष्यादि शीतज्वरहर उक्तम् । इति दुर्गन्धाङ्गत्वहरम् ।  
अथ वस्तगन्धत्वहरम् । शातातपः—

मधुचौरस्तु पुरुषो जायते वस्तगन्धवान् ।

स दत्त्वा मधुधेनुं च उपोष्याथ द्विजातये ॥

मधुधेनुविधानं तु क्षयरोगहरप्रकरणे शुद्धधेनुविधाने दर्शितम् ।  
च शब्दात् प्रायश्चित्तं समुचीयते । तच्च व्याध्यनुसारेण चान्द्रायणादि  
कल्प्यम् । चान्द्रायणादि स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभिहितम् । इति वस्त-  
गन्धन्वहरम् । अथ त्वग्दोषरोगप्रतिमादानम् । एतल्लक्षणं चानुक्तेषु  
तु रोगेष्वादिना शूलरोगप्रकरणाभिहितमेवात्रापि विज्ञेयम् ।



इतिकर्त्तव्यताकलापस्तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावातङ्को  
देवता तत्रेत्यादिना निरूपितः । इतित्वग्दोषहरं प्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्पुजस्य ।

अगादगाधो रुचिरः समार्तिं

ख्यात(स्तु) षट्त्रिंशतया तरङ्गः ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे षट्त्रिंशस्तरङ्गः ।

पलाङ्गिप्रमाणेनेति । पललक्षणं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् ।  
 पलेन पलाङ्गेन वा पलचतुर्थांशेन वेत्यर्थः । यजेत् पुरुषसूक्तेनीत ।  
 यजेत् पूजयेत् । पूजाप्रकारश्च परिभाषायां पुरुषसूक्तविधाने दर्शितः ।  
 द्वादशदिनसाध्यमेतत्कर्म । तत्र प्रतिदिनं प्रातर्भध्यन्दिने सायं-  
 कालेऽप्याचार्येण पूजितं देवं यजमानो गन्धपुष्पादिभिः पूजयेत् ।  
 तथा पूर्वस्थापितेषु चतुर्षु पूर्वादिकुम्भेषु ऋग्वेदादीन् पारयेयुः ।  
 ऋग्वेदा दिवेदचतुष्टयपारायणं कारयेदित्यर्थः । पूर्वकुम्भ ऋग्वेदं  
 दक्षिणकुम्भे यजुर्वेदं पश्चि कुम्भे साम वेदमाथर्वाङ्गिरसमुत्तर-  
 कुम्भे पाठयेत् । वेदचतुष्टयविदामभावे यथासंभवशास्त्राध्यायिभिः  
 चतुर्भिर्ब्राह्मणैश्चत्वारि वेदपारायणानि कारयेत् । दृष्टार्थत्वादस्य  
 कर्मणः । रोगनिवृत्तिश्च दृष्टं प्रधानप्रयोजनम् । अवान्तरप्रयोजनं च  
 दुरितपूर्वनिवृत्तिः । सा च वेदपारायणचतुष्टयसाध्या । वेदानामपि  
 चातुर्विध्यं स्वतः सिद्धं ऋग्वेदादिपारायणकथनम् । पारायणप्रकारस्तु  
 परिभाषायां निरूपितः । यद्यपि सामसु पठ्यमानेषु वेदान्तराणां  
 मनध्यायो वेदान्तरेषु साम्नां । तथापि वेदचतुष्टयपारायणविधिबला-  
 देकत्र कुम्भस्थापनविधानाच्च यावता परस्परसञ्चारोऽधिकरणाहतिश्च  
 न भवेत्तावति भूभागे कलशचतुष्टयं स्थापयित्वा मध्ये वासु-  
 देवाधिष्ठानकलशं स्थापयेत् । दशांशेन होम इति । यस्मिन् यावान्  
 वेदपाठो जायते तावन्तं ग्रन्थसङ्ख्यया गणयित्वा तदंशांशहोमो  
 व्याहृतिभिः कार्यः । अत्रादिभं परिगणनादिप्रकार माह । मन्त्रब्राह्मणे  
 मिलित्वा यस्मिन् वेदे यावन्तो ग्रन्थास्तावन्तं द्वादशधा विभज्य  
 प्रतिदिनमेकैकांशसङ्ख्यया व्याहृतिहोमः कार्य इति । होमद्रव्यं च  
 घृताक्तास्तिलाः यदा वा । एषु दिनेषु प्रथम दिन एव । ग्रहयज्ञोक्त  
 प्रकारेणेत्यादि । ग्रहान् प्रतिदिनं गन्धपुष्पादिभिः समर्चयेत् । कर्मान्ते  
 दक्षिणादीन् दद्यात् । ग्रहपूजाप्रकारश्च परिभाषायां दर्शितः ।  
 द्विजपुङ्गव इति । द्विजपुङ्गव आचार्यः । भद्रासन इति । भद्रासनस्वरूपं  
 विनायकशान्तौ दर्शितम् । अभिषेकं समाचरेदिति । एवंविधभद्रा-  
 सनोपविष्टस्य रोगिणोऽभिषेकमाचार्य इतर ब्राह्मण सहितो

वैदिकैर्मन्त्रैः स्नानं कुर्यात् । अभिवेकसमये च वासुदेवाधिष्ठान-  
कलशोदकं नवग्रहयज्ञकलशोदकं वेदपारायणोदकं चैकस्मिन् पात्रे  
निधाय विनायकशान्तौ नवग्रहयज्ञे चोक्तप्रकारेण यजमानमभि-  
षिञ्चेयुः । ततः किं कुर्यादित्यत आह-

ततो दद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् ।

ब्राह्मणेभ्यः तया देवमाचार्याय निवेदयेत् ॥

देवं पूर्वोक्तचतुर्भुजवासुदेवस्य प्रतिमाम् । एतत्प्रतिमादानमन्त्र-  
माह-

“ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ।

प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥

इत्युदीर्य सुहृर्भक्त्या तमाचार्यं क्षमापयेत् ।

एवं विधानैर्विहितैः श्वेतकुष्ठी विशुध्यते ” ॥

इति शातातपप्रोक्ते कुष्ठीपाण्डुहस्म् । अथ प्रकारान्तरेण कुष्ठहरं  
शातातपप्रोक्ते-

कुष्ठी गोवधकारी स्यान्नरकान्ते च निष्कृतिः ।

स्थापयेत् घटमेकं तु पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् ॥

समनन्तरप्रोक्तपाण्डुकुष्ठहरे यानि पञ्चपल्लावादीनि द्रव्याण्यभि-  
हितानि तैर्युक्तमेकं कलशं स्थापयेदित्यर्थः । तत्र कलशालङ्कारादौ  
विशेषमाह-

रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरावृतम् ।

रत्नगर्भं तु तं कृत्वा स्थापयेदक्षिणां दिशम् ॥

कुण्डस्य दक्षिणदिग्भाग इत्यर्थः ।

ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलपूर्णं सुपूजितम् ।

तत्रेति कलशे ।

तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमितं यमम् ।

यजेत्पुरुषभूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति ॥

निष्कस्वरूपं परिमाणप्रकरणे न्यगादि । यममूर्तिस्तु दक्षिणहस्ते  
दण्डधारिणी कामहस्तेनाभयदा महिषारूढा च भवति । पुरुष-  
भूक्तेन यजेत् पूजयेत् । पूजाप्रकारस्तु परिभाषायां सूक्तविधाने

निरूपितः । पापं मे शाम्यतामिति । पापं शरीरे वर्तमानं रोगमयं  
तन्निदानभूतं दुरितं च शाम्यतामिति सङ्कल्प्येत्यर्थः ।

सामपारायणं कुर्यात् कलशे तत्र कामतः ।

दशांशं सर्पिषा हुत्वा पावमान्याभिषेचने ॥

विहिते धर्मराजं तमाचार्याय निवेदयेत् ।

साम वादयेत् । सामवेदविदोऽभावे बृहच्च वा यथालाभोपपन्नं  
शाखाध्यायिनं वा । आवेदपारायणसमाप्तिं च प्रतिदिनं यमं पूर्वोक्त-  
प्रकारेण पूजयेत् । होममन्त्रा व्याहृतयः । दशांशज्ञानप्रकारश्च  
पाण्डुकुष्ठरोगहरोक्तरीत्या विज्ञेयः । पावमान्येति । पवमानः सुवर्जनः  
स्वादिष्ठयेत्याद्या स्वस्वशाखोक्तपावमान्यो ग्राह्याः । पवमानः  
सुवर्जन इत्यनुवाको गणहोमप्रकरणे दर्शितः । स्वादिष्ठयेति सूक्तं  
पाण्डुरोगहरपृथ्वीदाने दर्शितम् । दानमन्त्रमाह—

‘यमो महिषमारूढो दण्डपाणिर्भयावहः ।

दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु’ ॥

इत्याचार्यं विसृज्यैनं मासं गोभक्तिमाचरेत् ।

ब्रह्मगोवधयो रेषा स्यादन्या नास्ति निष्कृतिः ॥

ब्रह्मवधस्य समनन्तरपूर्वोक्तकर्म गोवधस्यैतदिति विभागः । इति  
प्रकारान्तरेण श्वेतकुष्ठहरम् । अथापरं कुष्ठहरं शिवगाथायाम् ।

यो नरो हन्ति वै जन्तून् कुष्ठरोगी भवेत्तु सः ।

सान्तपन्नं प्रकुर्वीत भगवानाह शङ्करः ॥

सान्तपनलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । क्षुद्रजन्तोस्तु हनन इदं  
प्रायश्चित्तम् । तत्रापि व्याधेरल्पत्वे । एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि  
गुरुणीति गौतमवचनात् । इत्यपरं कुष्ठहरम् । अथ कुष्ठरोगहर-  
वृषभदानं वायुपुराणे ‘कुष्ठी स्तेयी नरो भवे’दित्युपक्रम्याभिहितम् ।

अथ कुष्ठहरं वक्ष्ये वृषदानमनुत्तमम् ।

यः कुर्यात् कुष्ठरोगार्तः शरीरं सुखकारकम् ॥

पलैस्त्रिभिस्तु कुर्वीत द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

राजतं वृषभं शुभ्रं हेमशृङ्गखुरं तथा ॥

महेश्वरेणोमया च कुर्वीत तमधिष्ठितम् ।

पल्लवक्ष्यं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि । महेश्वरस्योमायाश्च प्रतिमं  
द्वे सुवर्णस्य पलैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेन वा कारयेदित्याह-

यथाविभवमानेन वित्तशास्त्रं न कारयेत् ।

अत्र वृषभदानस्य प्राधान्यादुमानहेश्वरप्रतिमे विहितपलत्रि-  
तयादिपरिमाणादपि न्यूनपरिमाणेन सुवर्णेन कृतेऽपि दोषाय नेत्ये-  
तत्सूचयति । वित्तशास्त्रमित्यनेन वृषभप्रतिमा तूक्तपरिमाणेनैव  
कार्या प्रधानत्वात् ।

पलाष्टके कांस्यपात्रे स्थापयेत्तं विचक्षणः ।

श्वेतपुष्पैरक्षताद्यैः श्वेतवस्त्रैरलङ्कितम् ॥

एवं विधं तं वृषभं कांस्यपात्रे विक्षिपेदित्यर्थः ।

ब्राह्मणं विद्यया युक्तं स्वाचारं विजितेन्द्रियम् ।

सर्वशास्त्रप्रवक्तारं प्रतिग्रहपराङ्मुखम् ॥

दान्तं कुलीनं धर्मज्ञमनुद्वेगकरं नृणाम् ।

क्रोधलोभविहीनं च सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ॥

गृहमाहूय भक्त्या तं यथाविधि समर्चयेत् ।

केयूरमुकुटैर्वस्त्रैर्माल्यैश्चैवाङ्गुलीयकैः ॥

होमं च पूर्ववत्कुर्यान्मन्त्रैर्महेश्वरैस्तथा ।

पूर्ववदिति । स्वगृहोक्तप्रकारेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिच्चर्वाज्यतिल-  
होमानष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्यया कुर्यादित्यर्थः । महेश्वरमन्त्रा रुद्रप्रका-  
शकास्ते च स्वस्वशास्त्रोक्ता ग्राह्याः । तत्र त्र्यम्बकमितिमन्त्रो  
दर्शितः लृष्णज्वरहरे । कद्रुद्रायेति दद्रुहरे महेश्वरप्रदाने । अत्रैव  
रुद्रगायत्र्यपि । शूलरोगहरत्रिशूलदाने शैवपञ्चाक्षरो दर्शितः ।  
पूर्वोक्तगुणविशिष्टेन ब्राह्मणेन तं वृषभं वक्ष्यमाणदानमन्त्रस्थिता  
'ष्टमूर्तेरधिष्ठान' मित्यनेन श्लोकेन पूजयित्वा तथा तत्रस्थितेनैव  
'सर्वकर्मविपाकोत्थ' मित्यनेन श्लोकेनोमामहेश्वरपूजां कारयित्वा  
ततो होमं निवर्तयित्वाऽथ विशिष्टं वृषभं ब्राह्मणाय दद्यात् । दान  
प्रकारमाह-



उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ ।

प्राङ्मुखो व्याधिमान्दद्यान्मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥

दानमन्त्रमाह—

अष्टमूर्तेरधिष्ठानं कृपया वृषभ ध्वज ।

श्वेतमौदुम्बरं सर्वमथवा श्वित्रमेव च ॥

त्वग्दोषजनितं यच्च मण्डलान्यथवा हर ।

सर्वकर्मविपाकोत्थं पार्वतीनाथ सर्वग ॥

कुष्ठहा भव सर्वेश रक्ष मां पार्वतीपते ।

वृषभध्वजेति । ध्वजेति सुबुध्यन्तं भिन्नपदम् । अष्टमूर्तेर्ध्वजेति वृषभविशेषणम् । इति कुष्ठहरवृषभदानम् ।

अथ हीनकुष्ठरं शातातपः—

मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति ।

चण्डालीगमने चैव हीनकुष्ठः प्रजायते ॥

अत्र च प्रतिक्रिया लिङ्गहानिहरे प्रसङ्गात् पूर्वदर्शितेति नात्र लिखिता । इति हीनकुष्ठहरम् । अथ रक्तकुष्ठहरं शातातपप्रोक्ते—

दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते रक्तकुष्ठवान् ।

तत्पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यचतुष्टयम् ॥

कुर्वीतेति शेषः । एतच्च प्रायश्चित्तं रोगस्याल्पत्वे । लघुप्रायश्चित्तत्वात् । रोगाधिक्ये तु त्रैमासिकमुपपातकप्रायश्चित्तं द्वैगुण्येन कार्यम् । प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । इति रक्तकुष्ठहरम् । अथ रक्तकुष्ठहरं पीतकुष्ठहरं च शातातपप्रोक्ते—

स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठः प्रजायते ।

भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठः प्रजायते ॥

तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं पूर्वतः कलशं न्यसेत् ।

पूर्वतः पूर्वदिग्भागे होमस्थानापेक्षयेत्यर्थः । कलशे च पाण्डुकुष्ठहराण्युक्तानि पञ्चपल्लवादीनि स्थापयेत् । यस्मिंश्च दिवसे यावद्रक्ष्यमाणवेदपारायणं जायते तद्दशांशहोमो व्याहृतिभिः कार्यः ।

होमद्रव्यं घृताक्तास्तिला यवा घृतमेव वा । अग्निस्थापनं च स्वगृह्यो-  
क्तमार्गेण । दशांशहोमे दशमांशपरिकल्पनाप्रकारस्तु पाण्डुरोग-  
हरेऽभिहितः । पूर्वतः कलशमित्युक्तंअधुना तत्कलशालङ्करणप्रकार-  
माह-

पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम् ।

रक्तकुण्डे तु रक्तवस्त्रादिभूषितं कलशं स्थापयेत् । पीतकुण्डे  
पीतवस्त्रादिभिर्भूषितमिति भेदः ।

तस्मिन् कलशे वक्ष्यमाणगुणोपेतमिन्द्रं स्थापयेदित्याह-

तस्योपरिन्यसेद्देवं होमपात्रे सुरेश्वरम् ॥

सुवर्णानिष्कषट्केन निर्मितं वज्रधारिणम् ।

यजेत्पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् ॥

सर्वौषधियुते कुम्भे ऋग्वेदं तु समापयेत् ।

वज्रधारिणमित्यादि । इन्द्रमूर्तिस्तु वज्राभयकरा वज्रध्वजा  
ऐरावणसमारूढा च भवेत् । यजेत्पुरुषसूक्तेनेति । यजेत् पूजयेत् ।  
पूजाविधानं तु परिभाषायां पुरुषसूक्तविधानेऽभिहितम् । ऋग्वेदं  
समापयेदिति । ऋग्वेदपारायणं कुर्यादित्यर्थः । ऋग्वेदविदभावे यथा  
सम्भवशाखाध्यायिना वेदपारायणं कारयेत् । यावद्वेदसमाप्तिं च  
प्रतिदिनमिन्द्रं तत्प्रकाशकैर्वैदिकैः स्वशाखोक्तैः पूजयेत् । इन्द्रप्रका-  
शकमन्त्रस्तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः । तथा वक्ष्यमाणरोगप्रतिमापि  
प्रतिदिवसं पूजनीया । रोगप्रतिमालक्षणं चात्रैव प्रकरणान्ते व्युत्पा-  
दयिष्यते । अत्र प्रयोगक्रमस्तु मूत्रकृच्छ्रहोमवस्त्रमूर्तिदानप्रोक्तो  
विज्ञेयः । कलशस्थापनादिविशेषोऽत्रैव दर्शितः । 'रक्तकुण्डाधिदे-  
वतायै नमः, पीतकुण्डाधिदेवतायै नमः' इति च रोगप्रतिमापूजायां  
मन्त्राव्यूहौ । अधुना तामेव रोगप्रतिमामाह-

सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु ।

दद्याद्विप्राय सम्पूज्य 'निष्पापः स्या'मिति ब्रुवन् ॥

एकः सुवर्णशब्दो द्रव्यवाची । अपरः परिमाणवाची । सुवर्णलक्षणं  
तथा पूर्वोक्तनिष्कलक्षणं च परिमाणप्रकरण उपवर्णितम् । निष्पापः

स्यामिति । अनेन रोगप्रतिमादानेन निष्पापः स्यामिति ब्रुवन्  
रोगप्रतिमां दद्यादित्यर्थः । साम्प्रतमिदं प्रतिमादानमन्त्रमाह—

‘ देवानामधिपो देवो बज्री ब्रह्मनिकेतनः ।

शतशः सहस्राक्षो मम पापं व्यपोहतु ’ ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।

दद्याद्देवं सहस्राक्षं स्वपापस्योपशान्तये ॥

इति रक्तकुष्ठहरं पीतकुष्ठहरं च । अथ गुन्मकुष्ठहरं कृष्ण-  
कुष्ठहरं च । शातातपः—

भातृजायाभिगमने गुन्मकुष्ठं प्रजायते ।

स्ववधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते ॥

स्ववधूः स्वपुत्रभार्या ।

तेन कार्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव च ।

दशांशहोमः सर्वत्र घृताक्तैः क्रियते तिलैः ॥

प्रागुक्तस्यार्द्धमिति । प्राक् षड्वार्षिकं प्रस्तुतं तदार्द्धं त्रैवार्षिकम् ।

प्रायश्चित्तोपक्रमप्रकारस्तु प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ परिभाषायां निरू-  
पितः । प्रागुक्तस्यार्द्धमित्यस्यान्या व्याख्या । समनन्तरकुष्ठहरो-  
क्तस्यार्द्धम् । तद्यथा । कलशस्थापनप्रकारः पूर्वोक्त एव । सुवर्ण-  
निष्कत्रयेणेन्द्रप्रतिमा सुवर्णपञ्चकेन रोगप्रतिमा । ऋग्वेदे तदभावे  
वेदान्तरे वा संहितामात्रस्यैव पारायणमिति पूर्वोक्तार्द्धकल्पना ।  
पूजाप्रकारस्तु तद्वदेव । इति गुन्मकुष्ठहरं कृष्णकुष्ठहरं च । अथ  
कटिकुष्ठहरम् । शातातपः—

पितृव्यपत्नीगमनात् कटिकुष्ठं प्रजायते ।

निष्कृतिस्तेन कर्तव्या कन्यादानेन यत्नतः ॥

उत रोगानुसारेण त्रिवर्षादि समाचरेत् ।

कन्यादानासम्भवेऽन्यं धनादिना प्रलोभ्य तस्मात् कन्यादानफलं  
ग्राह्यम् । कन्यादानजनितसुकृतापनोद्यत्वादस्य दुष्कर्मणः । उतेति  
पक्षान्तरे । तच्च त्रैवार्षिकादिप्रायश्चित्ताचरणम् । प्रायश्चित्तोपक्रम-

प्रकारस्तु परिभाषायां प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ दर्शितः । इति कटि-  
कुण्डहरम् । अथ नेत्रकुण्डहरम् । शातातपः-

मातुलान्यास्तु गमनात् इष्टिकुण्डं प्रजायते ।

कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

यदगम्यासु संबद्धं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

तदेव मुनिभिः प्रोक्तं नियुतं कर्तुमास्तपि ॥

पूर्वोक्तत्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तं समाचरेदित्यर्थः । कृष्णाजिनदानं  
तु विष्णुस्मृतौ “अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णाजिनं सखुरं  
सशृङ्गं सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गुलभूषितं कृत्वाऽविके वस्त्रे  
प्रसारिते प्रसारयेत् । ततस्त्रिलैः प्रच्छादयेत् । सुवर्णनाभं कुर्यात् ।  
अहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् । सर्वरत्नगन्धैश्चालंकुर्यात् ।  
चतुसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीरदधिसर्पिःपूर्णानि  
दद्यादाहिताग्नये ब्राह्मणायालङ्कृताय वासोयुगेन प्रसादयेत्” इति ।  
अस्यायमर्थः । वैशाख्यां पौर्णमास्यामिति । एतच्च कालान्तराणा-  
मप्युपलक्षणार्थम् ।

ते च काला मात्स्ये प्रदर्शिताः ।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं शशिसूर्ययोः ।

पौर्णमासी तथा माघी आषाढी कार्तिकी तथा ॥

उत्तरायणे द्वादश्यान्तु तस्यां दत्तं महाफलम् । इति ।

व्याधिनिमित्तः कालः शातातपवचने प्राक् दर्शितः । कृष्णाजि-  
जिनं सखुरं सशृङ्गं सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गुलभूषितं कृत्वाऽ  
विके वस्त्रे प्रसारिते प्रसारयेदिति । गोमयलिप्ते शुद्धौ देश आविकं  
वस्त्रं कम्बलमास्तीर्य तत्र स्वभावसिद्ध खुरशृङ्गसहितं पुनश्च रौप्यखुर  
हेमशृङ्गरजतदन्तालं कृतं मौक्तिकयदिनपुच्छयुतं विद्रुमालङ्कृत-  
पुच्छोपेतं वा नेत्रयो मौक्तिकशोभितं कृष्णाजिनमास्तीर्य प्रसारयेत् ।  
कम्बले कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्य खुरादिषु रौप्यखुरादीनि स्थापये-  
दित्यर्थः । तथा च मत्स्यपुराणे-

गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।  
आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ॥  
ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरेत् कृष्णमार्गणम् ।

कृष्णमार्गणं कृष्णमृगसम्बन्धि चर्मैत्यर्थः ।

कर्तव्यं रुक्मशृङ्गं तद्रौप्यदन्तं तथैव च ॥

लाङ्गुले विद्रमं चैव नेत्रयोर्मौक्तिकं तथा । इति ।

ततस्तैलः प्रच्छादयेत् । सुवर्णेनालङ्कुर्यात् । अहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् । सर्वगन्धैश्चालङ्कुर्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीरदधिसर्पिःपूर्णानि दद्यादिति । तिलैः प्रच्छादयेद् जिनं । तिलैः रात्मसमं राशिमजिने कुर्यादित्यर्थः । तत्र राशौ सुवर्णं षोडशमाषात्मकं वा सुवर्णं हेम वा शक्त्यनुसारेण नाभिस्थाने मध्ये निक्षिपेत् । एतदेव सुवर्णनाभत्वम् । अहतं वासो नूतनम् । अत्र वस्त्रद्वयमुपात्तम् । अन्यत्रैकमेवाभिहितम् । अतो वस्त्रविषये विकल्पः । कृष्णाजिनस्य चतसृषु दिक्षु क्षीरादिपरिपूरितानि तैजसानि पात्राणि सौवर्णराजतादीनि पात्राणि शक्त्यनुसारेण निदधीत । तैजसपात्रेषु सर्वथा अशक्तिश्चेत् मृण्मयानि वा क्षीरादिपरिपूरितानि स्युः । सति सम्भवे तैजसानां मृण्मयानां च ससुचयः । अन्यथा शक्त्यपेक्षो विकल्पः । एतदभिप्रायेणैव मत्स्यपुराणे—

तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाऽऽच्छादये ब्रुधः ।

सुवर्णनाभं तत्कुर्यादलंकुर्याद्विशेषतः ॥

रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्ति तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ।

धातुपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमम् ॥

मृण्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिक्क्रमणेन तु ।

घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति विष्णुवचनादिष्ठाहिताग्नये कृष्णाजिनं दद्यादित्यस्ति । अत आहिताग्नेर्मुख्यं सम्प्रदानं । तदभावेऽन्योप्यनुत्सन्नाग्निर्ग्राह्यः । अत्रदाने फलश्रुतिर्विष्णुस्मृतावेवोक्ता । अत्र गाथा भवन्ति—



यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शङ्खसंयुतम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

कृष्णाजिने तिलान् क्षिप्त्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यस्तु विद्वेभ्यः सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति कृष्णाजिनदानविधिः । इति नेत्रकुष्ठहरम् । अथ श्वेतोष्ठहरं शातातपः-

ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतोष्ठः सम्प्रजायते ।

दक्षिणासहितं दद्यात् स वैदूर्यमणित्रयम् ॥

इति श्वेतोष्ठत्वहरम् । अथ चित्रकुष्ठहरं शातातपप्रोक्ते-

रूप्यहृन्नरकस्यान्ते जायते चित्रकुष्ठवान् ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा देयं रूप्यपलत्रयम् ॥

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । पललक्षणं तु परिमाण-  
प्रकरणेऽभिहितम् । इति चित्रकुष्ठहरम् । अथोदुम्बरकुष्ठहरं शातातपः-

औदुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते ।

प्राजापत्यशतं कृत्वा ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥

प्राजापत्यपलयोर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे परिमाणप्रकरणे चाभिहितम्  
इत्यौदुम्बरकुष्ठहरम् । अथ कुष्ठरोगप्रतिमादानम् । नल्लक्षणं कर्म-  
विपाकसारे-

कुष्ठः कुंचितसर्वाङ्गः शूलयज्ञोपवीतघृक् ।

धावन् प्राणहरः क्रुद्धः त्रिनेत्रः किङ्किणीयुतः ॥

पूजाविधानं त्वातङ्को देवता तत्रेत्यादिना परिभाषायां रोगप्रति-  
मादानविधायुक्तम् । इति कुष्ठरोगप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेऽत्र सप्त

त्रिंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे सप्तत्रिंशस्तरङ्गः ।

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृङ्गसंयुतम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

कृष्णाजिने तिलान् क्षिप्त्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यस्तु विप्रेभ्यः सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति कृष्णाजिनदानविधिः । इति नेत्रकुष्ठहरम् । अथ श्वेतोष्ठहरं  
शातातपः-

ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतोष्ठः सम्प्रजायते ।

दक्षिणासहितं दद्यात् स वैदूर्यमणिद्वयम् ॥

इति श्वेतोष्ठत्वहरम् । अथ चित्रकुष्ठहरं शातातपप्रोक्ते-

रूप्यहृन्नरकस्यान्ते जायते चित्रकुष्ठवान् ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा देयं रूप्यपलत्रयम् ॥

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । पललक्षणं तु परिमाण-  
प्रकरणेऽभिहितम् । इति चित्रकुष्ठहरम् । अथोदुम्बरकुष्ठहरं  
शातातपः-

औदुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते ।

प्राजापत्यशतं कृत्वा ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥

प्राजापत्यपलयोर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे परिमाणप्रकरणे चाभिहितम्  
इत्यौदुम्बरकुष्ठहरम् । अथ कुष्ठरोगप्रतिमादानम् । नल्लक्षणं कर्म-  
विपाकसारे-

कुष्ठः कुंचितसर्वाङ्गः शूलयज्ञोपवीतघृक् ।

धावन् प्राणहरः क्रुद्धः त्रिनेत्रः किङ्किणीयुतः ॥

पूजाविधानं त्वातङ्गो देवता तत्रेत्यादिना परिभाषायां रोगप्रति-  
मादानविधावुक्तम् । इति कुष्ठरोगप्रतिमादानम् ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

सत्कर्मरत्नप्रकरेऽत्र सप्त

त्रिंशस्तरङ्गोयमगादगाधः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे सप्तत्रिंशस्तरङ्गः ।

## अष्टत्रिंशस्तरङ्गः

अथापुष्पवतीत्वहराणि । तत्र पितामहः

क्षुत्पिपासातुरं नारी भर्तारमवमन्य या ।  
मिष्टान्नं स्वयमश्नाति न सा पुष्पवती भवेत् ॥  
मिथुनानि च पञ्चाशद्भोजयेत्तन्निवृत्तये ।  
दद्यात् सौभाग्यवस्तूनि तेभ्यः शक्त्यनुसारतः ॥  
इक्षवस्तवराजश्च हरिद्रा चैव धान्यकम् ।  
विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्भं कुङ्कुमं तथा ॥  
लवणं चाष्टमं चैतत् सौभाग्याष्टकमुच्यते ।

तवराजः सौभाग्यकं सुवर्णद्रावकद्रव्यमुच्यते । कर्पूरो वा शर्करा वा । विकारवच्च गोक्षीरमिति । क्षीरनिर्मिता मक्षादयो विकाराः । दध्यादयो वा । तद्युक्तमित्यर्थः । इक्षवस्तवराजश्च निष्पावा चैव धान्यकमित्यपि पाठः । निष्पावा धान्यविशेषः । 'इक्षवस्तवराजश्च जीरकं चैव धान्यकमित्यपि पठ्यते । अत्र च प्रतिबन्धाधिक्ये शक्त्यनुसारेणोक्तकर्मण आवृत्तिर्द्रष्टव्या । इत्यपुष्पवतीत्वहरम् । अथ बन्ध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानम् । तथाच

विप्ररत्नापहारी च अनपत्यः प्रजायते ।  
तेन कार्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् ॥  
मृतवत्सोदितः सर्वो विधिरत्र विधीयते ।  
दशांशहोमः कर्तव्यः पालाशेन यथाविधि ॥  
महानद्याः समायोगे आचार्यः शास्त्रयुक्तितः  
स्नापयेदेकवस्त्रेण दम्पती मन्त्रपूर्वकम् ॥  
रत्नानि तत्र देयानि फलानि च विशेषतः ।

इत्यनपत्यताहरविधिः । तथा बन्ध्यात्वे वायुपुराणे गौतमः-  
चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वत्सवियोजनात् ।  
अथवात्रविकल्पः 'अश्वापत्यवियोजनात्' ।

वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारं तत्स्वरूपं निबोध मे ।  
 हिरण्येन यथाशक्ति सवत्सां कारयेत् द्वादशम् ॥  
 धेनुं पलेन वत्सं च पादेन गुरुरब्रवीत् ।

हिरण्येन यथाशक्त्येति । पलेन तदर्धेन तदूर्ध्वार्धेन वा दृढरिति  
 परिभाषास्तत्राद्येन शक्त्यनुसारेण कुर्यादित्यर्थः । पलद्रव्यरूपं परि-  
 माणमकरणे निरूपितम् ।

धेनुं रूप्यखुरां रत्नं पुच्छे तस्या नियोजयेत् ।  
 घण्टां गले निबध्नीयात् सवत्सां प्राङ्मुखः शुचिः ॥  
 चन्दनागरुकर्पूरगन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।  
 उपचारैः षोडशभिर्निवेद्य पायसं भवेत् ॥  
 मोदकं च तथाऽपूपं गुडं लवणमेव च ।  
 जीरकं च सुविस्तीर्णं शूर्पं वेणुमये दृढे ॥  
 धेनुरेवं प्रदातव्या ब्राह्मणस्त्रीषु चैव हि ।  
 षडष्ट दश वा दद्यात्तदनन्तरमेव च ॥

उपचारैः षोडशभिरित्यादि । पूजयेदिति शेषः । मोदकादिभिः  
 परिपूरितमेकं शूर्पं धेनोः पुरस्तात् स्थापयित्वा तत्र द्रव्यपरिपूरितानि  
 शूर्पाणि षडष्ट दश वा सभर्तृकाभ्यो ब्राह्मणीभ्यो दद्यादित्यर्थः ।

ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थकुशलं धर्मवेदिनम् ।  
 विद्याविनयसम्पन्नं शान्तं चैव यतेन्द्रियम् ॥  
 अलोलुपं सर्वजनप्रियं कल्मषवर्जितम् ।  
 आहूय भक्त्या सन्पूज्य यश्चाद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥  
 तेनैव कारयेत् पूजामादृतो धेनुवत्सयोः ।  
 होमं च कारयेत्तत्र समिदाज्यचरुत्कटम् ॥

पूजायां होमे च मन्त्रमाह—

सोमो धेनुमिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः ।

अस्या गौतम ऋषिः धेनुर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । विहितार्थं  
 विनियोगः । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीर्यं कर्मण्यं

ददाति । सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥  
 ( ऋ. सं. १, सू. ११, सं. २० ) सोमे विनियुक्ताया अव्यवस्था संयोगपृथक्-  
 त्वन्यायेनात्र धेनुरेव देवता । होममुत्कटं कारयेदित्यभिधानात्  
 समिदादिभिः प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रं कुर्यात् । धेनुदानप्रकारमाह-

प्राङ्मुखायोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ।

मन्त्रेणानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं निधाय च ।

दानमन्त्रमाह सार्द्धश्लोकद्वयेन-

‘ धेनुर्याङ्गिरसां सत्रे प्रविष्टा सुरभेश्च या ।

दुहिता या तथा भानो रग्रेश्च वरुणस्य च ॥

याश्च गावः प्रवर्तन्ते वनेषूपवनेषु च ।

प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रपौत्रप्रदाः सुखम् ॥

प्रयच्छन्तु दिवारात्रमविच्छेदन्तु सन्ततेः’ ।

एवं दत्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

‘वन्ध्यात्वं काकवन्ध्यात्वं कन्याप्रसव एव च ।

तथैव मृतवत्सा च दोषं मम? चतुर्विधम् ॥

इति वन्ध्यात्वहरसुवर्णं धेनुदानम्<sup>१</sup> ।

अथ गर्भस्त्रावहर यज्ञोपवीतदानम् । अत्र निदानं बृहद्गौतमः-

स्त्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विषैः ।

वायुपुराणे-

यज्ञोपवीतं कुर्वीत काञ्चनं तु स्वशक्तितः ।

अत्यन्तवर्णयुक्तं च राजतं चोत्तरीयकम् ॥

अत्यन्तवर्णयुक्तं काञ्चनमित्यन्वयः । उत्कृष्टमित्यर्थः । तेन का  
 श्वनेन वक्ष्यमाणपलादिमितेन स्वशक्तितो यज्ञोपवीतं कुर्वीत कारयेदि-  
 त्यर्थः । तथा समीचीनं राजतमुत्तरीयं च । उभयत्र द्रव्यप्रमाणमाह-

पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनापि वा पुनः ।

ग्रन्थिप्रदेशे देयं तु मौक्तिकं वज्रमेव तु ॥

१ ‘वन्ध्यात्वं’ मित्यारम्भ ‘चतुर्विधं मित्यन्तमन्यत्र न दृश्यते ।

२ एतदन्तरं ‘अत्रच कर्मणि स्त्रीपुंसयोर्मिलितयोः प्रत्येकं त्रा यथानिमित्तमधिकारः’ इति ख, ग,  
 पुस्तकयोर्दृश्यते



पललक्षणं वक्ष्यमाणद्रोणलक्षणं च परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि ।  
यज्ञोपवीतस्य ग्रन्थिस्थाने मौक्तिकं उत्तरीयस्य तु वज्रमिति विवेकः ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने ।

द्रोणप्रमाणं तस्मिन् निक्षिपेद्दधि मध्यतः ॥

आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितम् ।

गन्धदुग्धाक्षनैर्धूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तितः ॥

पञ्चगव्यस्नाने गायत्र्या मन्त्रत्वेनोपादानादेव शिष्टपूजायामपि  
स एव मन्त्रः । एवं प्रक्षालितमुपवीतमुत्तरीयं च ताम्रभाजने  
निक्षिपेत् । कथमित्यत आह- द्रोणप्रमाणमित्यादि । अयमर्थः । द्रोण  
प्रमाणं दधि तस्मिन् ताम्रभाजने मध्यतः मध्ये निक्षिपेत् । दध्ना  
उपर्याज्यम् । तत्प्रमाणं यथालाभोपवन्नप्रमाणं वा स्थापयेत् । श्रुत  
द्रोणप्रमाणपरित्यागे कारणाभावात् तत्प्रमाणत्वमाज्यस्य । आज्यस्यो-  
परि संस्थाप्यमुपवीतमित्यत्र वाज्यसंबन्धित्वेन परिमाण श्रवणात्  
द्रोणपरिमिताज्याऽसंभवे यथालाभोपवन्नप्रमाणमाज्यमिति व्यवस्था ।

तत्रचाज्य उपवीतमुत्तरीयं च निक्षिपेत् । तदुपवीतं सुपूजितं  
कुर्यात् । युक्तं चतत् । उपवीतस्य गर्भस्थानीयत्वात् । दध्यादेश्च  
जराय्वादस्थानत्वाच्च । उपवीतं सुपूजितमित्यत्रोपवीतशब्दः सह  
चरितमुत्तरीयमपि लक्षयतीति तत्सहचरितमेवोत्तरीयसहितं सुपवीतं  
निक्षिप्य पूजयेदिति । पूजानन्तरं कर्तव्यमाह-

ततो ब्राह्मणमाह्वय होमं तत्र च कारयेत् ।

तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् ॥

होममन्त्राः व्याहृतयो गायत्री वा । व्याहृतीनामृष्यादि  
नवग्रहयज्ञप्रकरणे ग्रहाद्यावाहनप्रस्तावे दर्शितम् । गायत्र्यास्तु  
कूष्माण्डहोमप्रकरणे ।

तस्मै हुतवते देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ।

मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखायोपवीतकम् ।

मन्त्रमाह-

उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

भवनौकाऽस्य दानेन गर्भं सन्धारये ह्यहम् ॥

अत्र द्वितीयाहस्यायमर्थः । भवनौका संसारे द्विजकर्मनिष्पाद-  
कत्वेन यतस्तारयितुमुपवीतं अतो नौरिव नौका । अथवा भव उत्पत्तिः ।  
अपत्योत्पत्तिविरहितानामपत्योत्पत्तिदायकत्वेन पुंनामादिनरकोत्तार-  
कत्वान्नौरिव नौका । शिष्टं स्पष्टम् ।

धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाऽचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

गर्भस्त्रावकरादोषादेवं कृत्वा विमुच्यते ।

अस्मिन् कर्मणि स्त्रियामधिकारः । इति गर्भस्त्रावहरयज्ञोपवीत-  
दानम् । अथ प्रस्रवद्योनिशोणितहरम् । तत्र कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

मासोपवासिनी नारी रेतः प्रास्त्रावयेद्यदि ।

यतिसम्पर्कदोषेण जायते सान्यजन्मनि ॥

स्रवद्रक्ता सदा योनौ तन्निष्कृतिरिहोच्यते ।

मासोपवासं कुर्वीत तथा मासं पयोव्रतम्

मासोपासविधानं पयोव्रतस्वरूपं च कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् ।  
इति स्रवद्योनिशोणितहरम् । अथ स्त्रीस्तन्याक्षरणहरं कर्मविपाक-  
समुच्चये-

क्षीरं मुष्णाति या नारी पूर्वजन्मनि सुव्रता ।

जन्मान्तरे तु तस्या वै क्षीरं न क्षरतः स्तनौ ॥

क्षीरान्नं भोजयेद्विप्रान् साज्यं समधुमण्डकम् ।

क्षीरान्नमध्वाज्यसहितान्मण्डकांश्च विप्रेभ्यो दद्यात् । विप्रानिति  
बहुवचनात् त्रयोऽवश्यं भोजनीयाः । तदुपरि शक्त्यनुसारेण ।

अनुलिम्पेच्च तेनैव तूच्छिष्टान्नेन भुक्तितः ।

विप्रपादोदकैश्चापि क्षालयेत् कुचमण्डलम् ॥

सुरामांसक्षौद्रघृताऽपूपान्नैर्गन्धपुष्पकैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दद्यात् भूतान्यत्र च संशृणु ॥

मधुश्च नवनीतश्च पिण्डसालोढ्यचित्तकः ।

भूतभव्यः सशक्तिश्च भूतानां पञ्चकं त्विदम् ॥

लक्ष्मिणि मध्वादीनां पञ्चानां विशेषणम् । अत्र सुरादीनि  
वल्लिद्रव्याण्यभिहितानि । तेषु ब्राह्मणादिभिरनिषिद्धान्येव ग्राह्याणि ।  
इति स्वीकृत्यमहर्ष्यम् ।

महार्णवाख्ये मंहति प्रबन्धे

मान्धातृनान्नो मदनात्मजस्य ।

सत्यवर्त्तव्यकथने पूर्णोऽ

पृत्रिंशस्तरङ्गोयत्तनाइत्यर्थः ।

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे अष्टत्रिंशस्तरङ्गः

## एकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः

अथ प्रकीर्णकप्रकरणमारभ्यते । तत्र रक्तावुदहरम् । उन्नामहेश्वर-  
संवादे-

विधवागमनेनापि नित्यं नारद वै यतिः ।  
रक्तावुदी भवेत् कुर्यात् प्रायश्चित्तं प्रशान्तये ॥  
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि च ।  
एवमेवापि विधवा प्रकुर्याद्रोगशान्तये ॥

कृच्छ्रादीनि व्याधिगुरुलघुभावेन समस्तानि वा द्विगुणानि वा  
योज्यानि । एतल्लक्षणानि च कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितानि । इति रक्ता-  
वुदहरम् । अथ प्रकारान्तरेण रक्तावुदहरम् । शातातपः-

रक्तावुदी वैश्यहन्ता जायते धर्ममाचरेत् ।

तमेव धर्ममाह-

प्राजापत्यानि चत्वारि सप्तधान्यानि चोत्सृजेत् ।

ब्राह्मणेभ्य इति शेषः । सप्तधान्यानि ब्रीहियवादीनि यथालाभोप-  
पन्नानि । प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधापि । इति प्रकारान्तरेण  
रक्तावुदहरम् । अथ प्रदररोगहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

मात्रा वा गुरुणा वापि यो नरः शास्त्रनिर्णये ।

स्पर्द्धतेऽसौ प्रजायेते प्रदरव्याधिमान् नरः ॥

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम् ।

तद्विष्णोरिति जपे द्युतत्रयसङ्ख्यया ॥

सर्पिर्मधुसमायुक्तमण्डकान्नेन भोजयेत् ।

विप्रान् तत्पादसलिलान्मार्जयेत् प्रदरं तथा ॥

मात्रा चेत्यादि । मात्रा गुरुणा पित्रा तथाऽऽचार्यादिभिश्च यो  
नरः शास्त्रनिर्णये शास्त्रविचारविषये स्पर्द्धते कुतर्केण तदुक्तमन्यथा-  
नयन् विवदते स एवंव्याधियुक्तो भवतीत्यर्थः । चान्द्रायणादीनां  
स्वरूपाणि कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितानि । तद्विष्णोरित्यत्र ऋग्व्यं

मन्त्रः । अयं च मन्त्रः कर्णशूलहरे प्रदर्शितः । विप्रांस्त्रिचतुरादीन्  
स्वशक्त्यनुसारेण भोजयेदित्यर्थः । इति प्रदररोगहरम् । अथासृग्दरहर-  
धेनुदानम् । एतन्निदानं पद्मपुराणे-

असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्यादृथा पशून् ।

वृद्धबौधायनस्तु-

असृग्दरी दारयति यो वृक्षानानि विस्तृतान्

अत्र निष्कृतिमाह गौतमः-

धेनुं पयस्विनीं दान्तां लोहितां हेमशृङ्गिकाम् ।

तथा रूप्यखुरां रक्तवस्त्रेण समलङ्कृतम् ॥

ब्राह्मणायाग्निवर्णाय दद्यात् सत्कृत्य मानवः ।

अग्निवर्णाय कपिलवर्णाय । तदभाव आरक्तवर्णाय ।

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

सुवर्णेन युतां शुभ्रां यथास्वविभवेन तु ॥

द्विजोत्तमाय श्रेष्ठाय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ।

धेनुं तामतिसंहृष्टो मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

दद्यादिति पूर्वेणान्वयः । पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि ।

गोदानमन्त्रमाह-

गावो मे वाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

देवानां त्वं च सुरभिः क्षपयासृग्दरं मम ।

विनाशयति गोदानमपि दीर्घमसृग्दरम् ।

तेनेदं यत्नतः कुर्यादसृग्दरगदार्दितः ॥

इत्यसृग्दरहरधेनुदानम् । अथाकस्मिककाश्यहररुद्रमूर्तिदानम् ।

वायुपुराणे-

अन्नचोरी भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानहोमाभिषेचनैः ॥

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

सुवर्णेन प्रतिकृतिं कुर्याद्भुद्रस्य भक्तितः ॥

पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् ।



मन्त्रः । अयं च मन्त्रः कर्णशूलहरे प्रदर्शितः । विप्रांस्त्रिचतुरादीन्  
स्वशक्त्यनुसारेण भोजयेदित्यर्थः । इति प्रदररोगहरम् । अथासृग्दरहर-  
धेनुदानम् । एतन्निदानं पद्मपुराणे-

असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्यादुधा पशून् ।

वृद्धबौधायनस्तु-

असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान्

अत्र निष्कृतिमाह गौतमः-

धेनुं पयस्विनीं दान्तां लोहितां हेमशृङ्गिकाम् ।

तथा रूप्यखुरां रक्तवस्त्रेण समलङ्कृताम् ॥

ब्राह्मणायाग्निवर्णाय दद्यात् सत्कृत्य मानवः ।

अग्निवर्णाय कपिलवर्णाय । तदभाव आरक्तवर्णाय ।

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

सुवर्णेन युतां शुभ्रां यथास्वविभवेन तु ॥

द्विजोत्तमाय श्रेष्ठाय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ।

धेनुं तामतिसंहृष्टो मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

दद्यादिति पूर्वेणान्वयः । पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि ।

गोदानमन्त्रमाह-

गावो मे वाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

देवानां त्वं च सुरभिः क्षपयासृग्दरं मम ।

विनाशयति गोदानमपि दीर्घमसृग्दरम् ।

तेनेदं यत्नतः कुर्यादसृग्दरगदार्दितः ॥

इत्यसृग्दरहरधेनुदानम् । अथाकस्मिककाश्यहररुद्रमूर्तिदानम् ।

वायुपुराणे-

अन्नचोरी भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानहोमाभिषेचनैः ॥

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

सुवर्णेन प्रतिकृतिं कुर्याद्बुधस्य भक्तितः ॥

पलस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् ।

यथाविभवसारेण त्रिनेत्रं चतुराननम् ।

चतुर्बाहुं ध्यानपरमुपविष्टं सुखासने ॥

व्याघ्रचर्मपरीधाने नागयज्ञोपवीतिनम् ।

सौवर्णेन राजतेन वा नागयज्ञोपवीतिनं कुर्यादित्यर्थः ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्टय तण्डुलोपरि विन्यसेत् ।

तण्डुलानां परीमाणं द्रोणानां तु चतुष्टयम् ॥

यद्वा स्वविभवेनैव तत्र पूजां प्रकल्पयेत् ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिः श्वेतैर्नानाविधैरपि ॥

उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ।

मूलमन्त्रेण कार्यं च सर्वं रुद्रस्य चार्चनम् ॥

मूलमन्त्रः शैवपञ्चाक्षरो रुद्रगायत्री वा । आद्यः शूलरोगहरत्रि-  
शूलदाने दर्शितः । द्वितीयस्तु दद्रुसोगहरोमामहेश्वरदाने ।

होमश्च तत्र कर्तव्यः स्थण्डिले सुपरिष्कृते ।

स्वगृह्योक्तविधानेन चाग्नेः संस्थापनं भवेत् ॥

समिदाज्यतिलैर्मन्त्रानिमांस्तत्र निशामय ।

त्र्यम्बकं कद्रुद्रायेति आतेपितरिति क्रमात् ॥

सङ्ख्या चाष्टोत्तरशतं प्रत्येकमिह दृश्यते ।

हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे कुर्याद्विधानतः ॥

त्र्यम्बकं यजामह इत्यस्यार्षाद्युष्णज्वरहरेऽभिहितम् । कद्रुदाये-  
त्यस्यास्तु दद्रुहरोमामहेश्वरदाने । आते पितरि स्रुत्वामित्यस्या  
ऋग्विधानोक्तासाध्यसर्वरोगहरे । सम्पातानिति । आज्यहोमं कृत्वा  
प्रत्याहुति सम्पातान् सुखादिस्थितनाज्यविन्दून् पृथक् पृथक् पात्रे  
कुर्यात् । एभिः सम्पातैराज्यविन्दुभी रोगिणः शरीरं वक्ष्यमाणे  
समयेऽभ्यञ्जयेत्-

अग्नेः पूर्वोत्तरे देशे स्थापयेत् कलशं दृढम् ।

वाससा वेष्टयित्वा च पञ्चपल्लवसंयुतम् ॥

पल्लवानि चाम्नाश्वत्थवटप्लक्षोदुम्बराणाम् ।

अश्वस्थानात् मज्जस्थानात्तद्वल्मीकात्सङ्गमाद्भूदान् ।

प्रक्षेप्तव्या मृत्तिका च रोचना गुग्गुलुस्तथा ॥

तेनाभिषेकं कुर्वीत होमान्तेऽभ्यज्य तं गुरुः ।  
 आशोहिष्ठादिभिस्तद्वत् हिरण्यादिभिरेव च ॥  
 पवमानानुवाकेन शन्नो वाकेन चैव हि ।

तेन कलशस्थोदकेनाभ्यज्य पूर्वोक्तैः सम्पातवाच्यैराहुति  
 विन्दुभिः । तं रोगिणं गुरुराचार्यः । आपो हिष्ठेत्यूचौ हिरण्यवर्णा  
 इति ऋचश्च परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ दर्शिताः । पवमाना-  
 नुवाको गणहोमप्रकरणे । शन्नोवाकेनेति । अनेन च स्वस्वशास्त्रोक्ता  
 शान्तिरूपलक्ष्यते । तत्र शन्नो वातः पवता मिति तैत्तिरीयशान्ति  
 स्तथा नो भद्राः क्रतव इत्याश्वलायनशान्तिश्च परिभाषायां दर्शिता ।  
 अभिषेकानन्तरकर्तव्यमाह—

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।  
 मूलमन्त्रेण च पुन स्तस्मै हुतवतेऽर्थिने ॥  
 दद्यात्तां देवदेवस्य प्रतिमां शङ्करस्य च ।  
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥

मूलमन्त्रेणेति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षरेण रुद्रगायत्र्या वा । पूर्वमाचार्येण  
 षोडशोपचारपूजितां रुद्रप्रतिमां पुनर्यजमानः सम्पूज्य हुतवते  
 तस्मा आचार्यायाऽर्थिने दद्यात् । अर्थिन इति विशेषणसामर्थ्या  
 दद्यादाचार्यो न प्रतिगृहीयात् तर्ह्यन्यस्मै ओत्रियाय कुडुम्बिने  
 दद्यादिति गम्यते । श्लोकद्वयेन दानमन्त्रमाह—

देवदेव महेशान वृषभध्वज शङ्कर ।  
 अन्नचौर्येण यत्पापं कृतं जन्मान्तरे मया ॥  
 तेन तज्जनितं कार्श्यमसह्यं मम देहजम् ।  
 तव दानेन दत्तेन प्रीतो मां रक्ष पापिनम् ॥  
 एवं यो विधिनानेन शङ्करप्रतिमां नरः ।  
 ददाति विप्रवर्याय स कार्श्याद्विप्रमुच्यते ॥  
 पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।

इति कृशत्वहररुद्रमूर्तिदानम् । अथास्थिरोगहरम् । कर्मविष क-  
 समुच्चये—

न करोति महायज्ञानस्थिरोगी स जायते ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्याच्छक्त्या विप्रांश्च भोजयेत् ॥

ईप्सितान्नेन दद्याच्च हिरण्यं च स्वशक्तितः ।

वात आवात मन्त्रं हि जपेद्रोगाद्विमुच्यते ॥

महायज्ञान् पञ्चमहायज्ञान् । कृच्छ्रचान्द्रायणयोर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे वर्णितम् । अनयोराचरणानन्तरं विप्रांश्च शक्त्यनुसारेण भोजयेत् । येभ्यो निमन्त्रितेभ्यो विप्रेभ्यो यदन्नं रोचते तेन । तेभ्यश्च हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् । वात आवातु भेषज मित्यमुं मन्त्रं कृच्छ्राद्याचरणदिनेषु प्रतिदिनमष्टोत्तरसहस्रं जपेत् । अयं च मन्त्रो वातरो गहरप्रायश्चित्ते दर्शितः । यदि कृच्छ्रादिकं प्रत्याम्नायभूतगवादिद्वारा निष्पादयति तदा कृच्छ्रचान्द्रायणयोर्दिनानि परिगण्यतावन्ति सहस्राणि जपेत् । इत्यस्थिरोगहरम् । अथ मेदोवृद्धिहरम् । शातातपः-

दधिचैरस्तु पुरुषो युक्तो भवति मेदसा ।

दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥

दधिधेनुविधानन्तु शातातपप्रोक्तराजयक्ष्महरेऽभ्यधायि । इति मेदोवृद्धिहरम् । अथ मृतभार्यत्वदुष्कर्महरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

ज्येष्ठभ्रातर्यनूढे तु योऽनुजोऽद्वहन्ति स्त्रियम् ।

स भवेन्मृतपत्नीक उष्णज्वरसमन्वितः ॥

प्राजापत्यत्रयं कुर्यादैन्दवत्रयमेव वा ।

तामग्निमितिचाज्येन चरुणाष्टोत्तरायुतम् ॥

जुहुयात् भोजयेद्विप्रानेवं पापात् प्रमुच्यते ।

प्राजापत्यत्रयमित्यादि । सकृन्मृतभार्यः प्राजापत्यत्रयं द्विश्रेत् चान्द्रायणत्रयं पुनः पुनश्चेत् प्राजापत्यत्रयं चान्द्रायणत्रयं च । अत एव वा शब्दोऽव्यवस्थितविकल्पार्थे । तामग्निवर्णामित्यस्य सूक्तस्यर्षिदेवतादि स्त्रीस्तनस्फोटहरेऽभिहितम् । अर्द्धं चरुणाऽर्द्धमाज्येन । प्रथमं चरोः पश्चादाज्यस्य । ततः पाठक्रमो न विवक्षितः । प्रत्यूचं च होमः । अग्निस्थापनं च गृह्योक्तप्रकारेण । इति मृतभार्यत्वदुष्कर्महरम् । अथ प्रकारान्तरेण मृतभार्यत्वदुरितहरं शातातपप्रोक्ते-

१पौत्रभार्याभिगामी च मृतभार्यः प्रजायते ।  
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥  
इति प्रकारान्तरेण मृतभार्यत्वदुरितहरम् ।

स्त्रीणान्तु विपरीतविधिः ।

भर्तारं वञ्चयित्वा तु मृतभर्ता प्रजायते ।  
तस्या वैधव्यनाशाय प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥  
ऐन्दवत्रयमेवाथ विप्रोद्वाहनपूर्वकम् ।  
गोदानं च तं दद्याद्यथाशक्त्यभिरोभिताम् ॥  
अस्य कर्मक्षयं कृत्वा न पुनर्जायते भुवि ।

इति मृतभर्तृप्रायश्चित्तं ।

अथ स्त्रीविरक्तिहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

धर्मपत्न्यां सुव्रतायां मुखे मैथुनकारिणः ।  
पत्न्यां विरक्तिर्भवति सुवर्णकलशेन सः ॥  
उमामहेश्वरं देवं रुद्रैकादशिनीं जपन् ।  
स्नापयेत् श्रद्धया युक्तो ह्यविच्छिन्नाम्बुधारया ॥  
त्र्यम्बकेण च मन्त्रेण जुहुयाच्च जपेदपि ।

उमामहेश्वरमित्यादि । यदि क्वचन देवतायतन उमामहेश्वरप्रतिमा लभ्यते तर्हि तत्रैवाभिषेकः । अथ कथमपि न लभ्यते तदा स्वशक्त्या सुवर्णेनोमामहेश्वरप्रतिमां राजतवृषभारूढां कारयित्वा तत्रोमामहेश्वरावावाह्याभिषेकं कुर्यात् । रुद्रैकादशनीलक्षणं परिभाषायां रुद्रविधाने दर्शितम् । तथाभिषेकप्रकारोपि । अविच्छिन्नाम्बुधारयेत्यम्बुग्रहणं प्रदर्शनार्थं । रुद्रविधान अभिषेकविधौ क्षीरेक्षुरसादीनां प्रदर्शितत्वात् । होमे त्र्यम्बकमन्त्रः । स चोष्णज्वरे दर्शितः । अनेनैव जपः । जपहोमयोश्च सङ्ख्या अनुक्तत्वादष्टोत्तरायुतमष्टोत्तरसहस्रं च । एवमभिषेकानन्तरं तां सुवर्णप्रतिमां कलशं च ब्राह्मणाय दद्यात् । इति स्त्रीविरक्तिहरम् । अथ मृतवत्सत्वहरं शातातपप्रोक्ते-



बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ।  
 ब्राह्मणोद्वाहनं चैव कर्तव्यं तेन शुध्यति ॥  
 स्त्रीबालघातिनीनारी त्रियन्तैऽस्याः सुताः शुभाः ।  
 तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं विप्रोद्वाहन पूर्वकम् ॥  
 दद्यात्स्वर्णमयीं नारी पुत्रैर्युक्तां स्वशक्तितः ।  
 अन्यत्सर्वं पुंवत् ।

श्रवणं हरिवंशस्य कर्तव्यं च यथाविधि ॥  
 महारुद्रजपं चैव कारयेच्च यथाविधि ।  
 जुहुयात्तद्दशांशेन दूर्वाभाज्यपरिष्ठुताम् ॥  
 एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याश्च दक्षिणा ।  
 एकादश पशूश्चैव दद्याद्वित्तानुसारतः ॥  
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ॥  
 स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ।  
 आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च ॥

ब्राह्मणोद्वाहनं चैवेत्यादि । ब्राह्मणोद्वाहनं चैव कर्तव्यं तेन शुद्ध-  
 तीति ब्राह्मणोद्वाहनस्यैव पापविमुक्तिहेतुत्वाभिधानादेतत्स्वतन्त्र-  
 तया निष्कृतिः । तेन शुध्यतीत्येतत् काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते ।  
 अतः श्रवणं हरिवंशस्येत्युत्तरवाक्यस्यापि तेन शुध्यतीत्येवं विशेषः ।  
 तथा च हरिवंशस्य श्रवणं द्वितीया निष्कृतिः । हरिवंशश्रवण-  
 विधिस्तु त्वग्दोषहरप्रकरणे लूतकित्वहरे निरूपितः । विशेषप्रयोग-  
 क्रमस्त्वत्र निरूप्यते । तद्यथा । दम्पत्योरनुकूले शुभे दिने स्वस्तिवाचनं  
 कृत्वा स्वशक्त्यनुसारेण विनायकशान्तिपूजां विधाय विभवानु-  
 सारेण पुत्रकामनया ' हरिवंशश्रवणं करिष्यावहे करिष्य ' इति वा  
 सङ्कल्पयेत् । दम्पत्योः श्रवणकर्तृत्वे करिष्यावह इति प्रयोगोऽन्यतर  
 कर्तृत्वे करिष्य इति । एवं सङ्कल्प्य श्रुताध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं विभ-  
 वानुसारेण वस्त्रमुद्रिकाकुण्डलताम्बूलादिभिस्सम्पूज्य तं श्रावणे  
 वृणीत । ' एभिश्चन्दनताम्बूलादिभिर्हरिवंशश्रावणे त्वामहं वृण ' इति प्रयोगः । तत्र प्रतिदिनमसत्यात्यन्तिकप्रतिबन्धे स्नानालङ्कृतौ  
 दम्पती तदेकाचित्ततया शृणुयाताम् । प्रतिदिनमाचार्यं पुस्तकं च

पूजयेत् । अन्ते च स्वलङ्कृतां गां पयस्विनीं सबत्सां सुवर्णशृङ्गीं  
रौप्यसुरां ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहनां सबत्सां स दक्षिणां च दद्यात् ।  
गोदानमन्त्रश्चासुगदरहरधेनुदाने प्रदर्शितः । विनायकशान्तिस्तु  
परिभाषायां दर्शिता ।

प्रकृतमनुससमः । ब्राह्मणोद्गाहनमेकं प्रायश्चित्तमपरं हरिवंश-  
श्रवणम् । परिशेषान्महारुद्रजपोपि तृतीयं प्रायश्चित्तम् । अत एवा  
नवस्थिताश्चशब्दार्थाः । एतानि त्रीण्यपि शक्त्याद्यपेक्षया व्यस्तानि  
समस्तानि वा योज्यानि । महारुद्रजपलक्षणं दशांशहोमप्रकारो रुद्रा-  
नुवाकानामुच्यते च सर्वं परिभाषायां रुद्रविधाने समुपवर्णितम् ।  
निष्कलक्षणं परिमाणप्रकरणेऽभ्यधायि । एकादश पशूंश्चैवेति ।  
पशुरत्र गौः रुद्राय गामिति श्रुतेः । वरुणदेवता मन्त्राः कस्यनूनं  
कृतमस्यामृतानामित्यादयः । तथा स्वस्वशास्त्रोक्ता वारुणमन्त्राः  
तथा पवमानः सुवर्जन इत्यादयश्चात्राभिषेके ग्राह्याः । पवमानः  
सुवर्जन इत्ययमनुवाको गणहोमप्रकरणे दर्शितः । कस्य नूनमित्यस्य  
पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्याजीगर्तः शुनःशेष ऋषिः । असावेव वैश्वा-  
मित्रो देवरात इति चोच्यते । वरुणो देवता । आद्या कावी । द्वितीयाऽ  
त्रेयी च तृतीयाद्यास्तिस्त्रसावित्र्यश्च । पञ्चमी भगदैवत्या च । त्रिष्टुप्  
छन्दः । तृतीयाद्यास्त्रिस्रो गायत्र्यः । विहितार्थे विनियोगः ।

कस्य नूनं कृतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

का नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च १

अग्ने वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम ।

स नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च २

अभि त्वा देव सवित रीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे ३

अश्विद्वि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्रेषो हस्तयोर्दधे ४

भगभक्तस्य ते वय सुदशेम तवावसा । भूर्धानं राय आरभे ५

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्ती न ये वातस्य प्रमिनन्त्यम्बम् ६

अबुधे राजा वरुणो वनस्यो ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्थुरपरि बुध्न एषा मस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ७

उहं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।  
 अपदे पादा प्रतिधातवेऽक रुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ८  
 शतं ते राजन् भिषजः सहस्रं सुवीं गभीरा समतिष्ठे अस्तु ।  
 बाधस्व दूरं निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ९  
 अमी यक्रक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुह चिद् दिवेयुः ।  
 अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति १०  
 तत् त्वा यामि ब्राह्मणा वन्दमानस् तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।  
 अहेळमानो वरुणेह बोध्यु रुशंस मान आयुः प्र मोषीः ११  
 तदिन्नक्तं तद् दिवा मद्यमाहुस् तदयं के तो हृद् आ वि चष्टे ।  
 शुनः शेषो यमहद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु १२  
 शुनः शेषो ह्यहद् गृभीतस् त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।  
 अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद् विद्वाँ अदब्धो विमुमोक्तु पाशान् १३  
 अव ते हेळो वरुण नमोमि रव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।  
 क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि १४  
 उदुत्तमं वरुण पाशमस्म द्वाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।  
 अथा वयमादित्य व्रते तवा नागसो अदितये स्याम १५

( ऋ. मं. १, सू. २४ )

इति कस्य नूनमिति सूक्तम् । इति मृतपुत्रत्वहरम् । अथानपत्य-  
 त्वहरं शातातपः—

विप्रो रत्नापहारी यः सोऽनपत्यः प्रजायते ।

तेन कार्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् ॥

आदिशब्दः प्रतिलोमाभिप्रायेण हरिवंशश्रवणब्राह्मणोद्वाहने  
 लक्षयति । ते च प्रागेव मृतपुत्रत्वहरे दर्शिते । अमुमेवाभिप्रायमा-  
 विष्करोति—

मृतवत्सोदितः सर्वो विधिरत्र विधीयते ।

दशांशहोमः कर्तव्यः पालाशेन यथाविधि ॥

दशांशहोमो महारुद्रजपो महारुद्रलक्षणं दशांशहोमस्तत्र  
 मन्त्रविभागप्रकारश्चेत्येतत्सर्वं परिभाषायां रुद्रविधाने निरूपितम् ।

दशांशहोमे इत्यन्माह पातनकत्वेनेति । दन्तापातनकत्वेनेति । एक-  
वचनं जात्यभिप्रायेण । इत्यनपत्यत्वहरम् । अथ मृतपुत्रत्वविशिष्ट-  
चर्मकीलत्वहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

अष्टकादिपितृश्राद्धहीनो निःशङ्कयातकः ।  
प्राणिनां लब्धमेवा गुरुद्वेषी तथापरः ॥  
भक्षको मृतपुत्रो नरकान्नेऽन्यजन्मनि ।  
मृतपुत्रश्चर्मकीलः प्राधियुक्तो भवेन्नरः ॥  
दुर्मनाश्चैव जायेत तस्येयं निष्कृतिः परा ।  
कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्याद्धोमः कूष्माण्डमन्त्रः ॥  
गणहोमं चार्णहोमं मूनिदानं तथापरम् ।  
कन्यादानं च पञ्चम्यां श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः ।  
सहस्रनामजापी च भवेदेवं विमुच्यते ॥

अष्टकादीत्यादि । अधिकारे सत्यष्टकादि पितृश्राद्धरहितः । प्राणिनां  
निःशङ्कयातकः इत्यन्वयः । एतान्यष्टकादिपितृश्राद्धरहितत्वादीनि  
पञ्चापि पृथक् पृथक् निमित्तानि । कृच्छ्रचान्द्रायणयोर्लक्षणं कृच्छ्र-  
प्रकरणे निरूपितम् । कूष्माण्डहोमो गणहोमश्च परिभाषायां दर्शितः ।  
पञ्चम्यां श्राद्धमित्यन्वयः । सहस्रनामजापीति ताच्छील्ये णिनिः ।  
अतो यावद्व्याधिप्रमोकस्तावत्सहस्रनामस्तोत्रं जपेत् । अस्य  
चार्णादि परिभाषायामेवाभ्यधायि । कृच्छ्रादीन्येतानि व्याधिगुरु-  
लघुत्वापेक्षया शक्त्याद्यपेक्षया वा व्यस्तानि वा समस्तानि वा  
योज्यानि । इति मृतपुत्रत्वविशिष्टचर्मकीलत्वहरम् । अथ दन्ता  
पातनकत्वहरं शातानपप्रोक्ते-

दन्तापातनकायुक्तः शूद्रहन्ता भवेन्नरः ।

दन्तपातनमेव दन्तपातनकं तेनाऽयुक्तः । अथवा दन्तापातनकमिति  
रोगान्तरम् । दण्डापतनकमित्यपि पाठः । अत्र निष्कृतिमाह-

प्राजापत्यं चरेदेकं दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । धेनुदानमन्त्रस्तु नव-  
ग्रहयज्ञप्रकरणे दक्षिणादानप्रस्तावेऽभिहितः । इति दन्तापातनकत्व-  
हरम् । अथ सर्वाङ्गवेदनाहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

श्रुतिस्मृतिनिषिद्धानि यानि दानानि सन्ति वै ।

अजाश्वमहिषादीनां तत्प्रतिग्रहकारणात् ॥

निषिद्धयोषिद्गमनात् द्विजाग्र्यस्य वधादपि ।

वेदस्य च परीक्षायां दस्युव्याघ्रादिभिर्नृतौ ॥

विषोढन्धनशस्त्रादिमरणात् गुर्वधः कृतेः ।

तडागादेश्च भङ्गाच्च बाह्यशास्त्रोपजीवनात् ॥

बाह्यणस्वापहरणात्सर्वाङ्गेषु प्रजायते ।

वेदना दारुणा तद्वत् ज्वरस्तद्वत्पशान्तये ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथापरम् ।

गोभूहिरण्यवासांसि दद्यात्कुर्याज्जपं तथा ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रस्य दृचस्यात्रायुतत्रयम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानां स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् ।  
गोदानादिदानमन्त्राः प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ निरूपिताः । तद्विष्णो-  
रिति दृचः कर्णशूलहरे ।

ब्रह्मपुराणे

पानीयं पायसं मुद्गाः शर्कराघृतसंयुताः ।

इदमावश्यकं देयं सर्वरोगोपशान्तये ॥

इति सर्वाङ्गवेदनाहरम् । अथाप्रतिष्ठितत्वहरं शातातपप्रोक्ते—

प्रतिमाया भङ्गकारी त्वप्रतिष्ठः प्रजायते ।

संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं सोऽहुवासरम् ॥

उद्वाहयेत्तमश्वत्थं समं शम्या विधानतः ।

अश्वत्थश्चात्र सेकरोपित एव ग्राह्यः । यदि शमी स्वतः समी-  
पस्था भवति तर्हि तथा सह । अथ न लभ्यते तदा वृषोत्सर्ग इव  
वत्सां शमीशाखां तदभावे कुशस्तम्बं वा समानीय विधानतो  
विवाहः कार्यः । शिष्टाचारग्राह्यविधानं त्वेतत् । शुभे दिने चन्द्राद्यनु-  
कूलेऽश्वत्थं शमीं च वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य स्वगृह्याक्तविधिनाऽग्निं  
प्रतिष्ठाप्य व्याहृतिभिस्तिलानाज्यं च पृथक् पृथगष्टोत्तरशतं सहस्रं  
वा हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादिति ।  
एवमश्वत्थोद्वाहनं विधाय तत्र विनायकमश्वत्थमूले संस्थाप्य  
पूजयेदित्याह—



अत्र संस्थापदेदेवं विघ्नराजं सुपूजितम् ।

अत्राश्वत्थमूले समीपे वा विनायकमूर्तिं दार्वीदिभिर्निर्माय  
तस्य च यथाविश्वनाथं विधाय तत्र विनायकं व्याहृतिभिः  
संस्थापयेत् । तत्रायं प्रयोगः । ' ओं भूर्भुवः स्वः विनायक इहागच्छेह  
तिष्ठे ' ति मन्त्रमुच्चार्यैः प्रतिमायामावाहयेदिति । ततश्च षोड-  
शोपचारैः पूजां कुर्यात् । अत्र च विनायकप्रकाशका मन्त्रा ग्राह्याः ।  
ते च मन्त्रा नवग्रहचक्रकारणे विनायकशान्तौ च दर्शिताः । अत्रापि  
तिलानाज्यं च जुहुयात् । व्याहृतिभिरश्वत्थविवाहो विनायकमभिष्टा-  
चेति द्वे कर्मणी । उभयोर्मिलितयोः प्रयोगक्रमः । शुभे दिनेऽश्वत्थसमीपे  
ब्राह्मणानुपवेश्य स्वगृह्योक्तप्रकारेण स्वस्तिवाचनं विधायानि  
प्रतिष्ठाप्याश्वत्थं शमीं च पूर्वोक्तप्रकारेण चालहृत्य विनायकं  
पश्चामृतैः स्नापयित्वा तस्यालये स्थाप्य पूर्वोक्तरीत्याऽवाह्य प्रति-  
ष्ठाप्य पूजयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दद्यादिति ।  
इत्यप्रतिष्ठितत्वहरम् । अथ पुण्डरीकरोहणं शातातपप्रोक्ते-

कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः ।

कांस्यं शतपलं दद्यादुपोष्य दिवसं नरः ॥

पलपरिमाणं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । इति पुण्डरीकत्वरोह-  
हरम् । अथ कुब्जत्वहरं । शातातपप्रोक्ते-

कुब्जो मूलकहा दद्यात्सप्तधान्यं सकाश्वनम् ।

अत्र परिमाणं विशेषानभिधानाच्च स्वयंदिनां राशीकृतं ग्राह्यम्  
तच्च व्रीहियवादिकं यज्ञियम् । सप्तधान्यमित्येकवद्भावात् सप्तचित्तदेव ।  
काश्वनं शक्त्यनुसारेण धान्यराशौ स्थापनीयम् । सकाश्वनमित्युक्त-  
त्वात् । दक्षिणा च वृथ्वदातव्या । दानाङ्गत्वात्तस्याः । इति कुब्जत्वहरम् ।  
अथ निकृष्टत्वहरं । शातातपप्रोक्ते-

अनिवेद्य सुरादिभ्यो भुञ्जानो जायतेऽधरः ।

स भोजयेत्सहस्रन्तु शतं वापि द्विजोत्तमान् ॥

सुरादिभ्यः हरिहरादिभ्यो वैश्वदेवकर्म देवताभ्यश्च । आदिशब्दा-  
दनिधिपुत्रादिभ्यश्च । अधरः निकृष्टो दरिद्र इति यावत् । शतसहस्र-

सङ्ख्याविकल्पः शक्त्याद्यनुसारेण । इति निकृष्टस्वहरम् । अथ  
सदादुःखहरं कर्मविपाकमङ्गहे-

सर्वदा दुःखचित्तः स्यात्परचित्तविनाशकः ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यादुदुत्यं जातवेदसम् ॥

एतत्सूक्तं जपन् नामत्रितयं च विमुच्यते ।

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । उदुत्यं जातवेदस  
मित्यस्य त्रयोदशर्चस्य सूक्तस्य प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । आद्या  
नव गायत्र्योऽन्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । जपे विनियोगः । एतत्सूक्तं पाठनः  
परिभाषायां महासौरवर्गेषु दर्शितम् । नामत्रयस्यादि वातरोगहरे  
द्रष्टव्यम् । अनयोश्च जपश्चान्द्रायणाचरणादिनेषु दिवा कर्माविरो-  
धिनि काले कर्तव्यः । प्रत्याम्नायद्वारा चान्द्रायणकरणे प्रत्येकमयुतं  
जपेत् । इति सर्वदुःखहरम् । अथ सर्वकार्यासिद्धिहरं शातात  
पप्रोक्ते-

सर्वकार्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः ।

प्रासादं कारयेत्तत्र गणनाथस्य भक्तितः ॥

अथवा गणनाथस्य मन्त्रं लक्षं जपेदधुः ।

दशांशहोमः पुष्पैश्च गणशान्तिपुरस्सरम् ।

प्रासादो देवालयः । गणनाथस्य मन्त्रो गणानां त्वेत्यादिः । अस्य  
मृतसमद ऋषिः । गणपतिर्देवता । गायत्री छन्दः । जपे विनियोगः ।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आनःशृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥

( तै. २, ३, १४ )

आतून इन्द्र इति तु नवग्रहयज्ञप्रकरणे दर्शितः । गणपतिगायत्रीं  
वा जपेत् । इयन्तु विनायकशान्तौ दर्शिता । अथवा स्वस्वशाखा  
समाम्नाता विनायकप्रकाशका वा स्वोपदेशानुसारेण वक्रतुण्ड-  
गणपतिमन्त्रादयो वा ग्राह्याः । पुष्पाणि करवीरादीनि श्वेतानि  
रक्तानि वा । गणशान्तिः विनायकशान्तिः । इयं परिभाषायामुदी-  
रिता । गणशान्तिः द्यौवशान्तिः । गण संघः शान्तिप्रतिपादक

अन्तरिक्षाय इति यावत् । अनेन च स्वस्वशास्त्रोक्ता शान्तिरूप  
लक्ष्यते । तत्र आनो भद्र इत्याश्वलायनशान्तिः शानो वात इति च  
तैत्तिरीयशान्तिरपि परिभाषायां द्रष्टव्या । इति सर्वकार्यासिद्धि-  
हरम् । अथ देशान्तरगतस्यातिष्ठेशहरम् । कर्मविपाकसमुच्चये-

भयभीतलक्षेणः सुसन्निपातुरं स्वयम् ।  
शक्तः सन् सर्वदा जन्तुकन्यसो बन्धवृत्तिकः ॥  
निषिद्धवृत्तिजीवी च जातो वै श्रीमतां कुले ।  
देशादेशान्तरं याति क्लेशयुक्तो भवेत्सदा ॥  
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।  
जुहुयाच्चरुसर्पिभ्यां श्रीसूक्तान् प्रत्यृचं तथा ॥  
होमः प्रोक्तो व्याहृतिभिर्जपेत्सूक्तं च वारुणम् ।  
दद्याच्च दक्षिणां स्वर्णं तिलादीन्यपि निर्दिशेत् ।

स्वयं शक्तः सन् न रक्षेदित्यन्वयः । चान्द्रायणस्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्य  
च लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । चरुणा सर्पिषा च प्रत्येकमष्टोत्तर-  
शतं सहस्रं वा श्रीसूक्तान्कर्त्तव्यमिति ऋग्भिः प्रत्यृचं जुहुयात् । तथा  
व्याहृतिभिरपि पूर्वोक्तसङ्ख्ययैव जुहुयात् । श्रीसूक्तव्याहृदि  
नासिकाव्रणहरे दर्शितम् । व्याहृतीनान्तु कूष्माण्डहोमे नक्षत्रहृत्पञ्चे  
च दर्शितम् । जपेत्सूक्तं च वारुणमिति । वरुणदैवत्यं सूक्तं वारुणम् ।  
ततश्च स्वस्वशास्त्रासमाप्नातेष्वन्यतमं ग्राह्यम् । तत्र कस्य नूनं कत-  
मस्यामृतानामिति सूक्तं मृतपुत्रत्वहरे प्रदर्शितम् । तिलादीन्यपि  
निर्दिशेदिति । निर्दिशेत् दद्यात् । आदिशब्देन यज्ञार्हा त्रीत्यादयो  
गृह्यन्ते । तिलादीनि यथाशक्ति दद्यात् । इति देशान्तरगतस्यातिक-  
लेशहरम् । अथ दारिद्र्यहरधनदमूर्तिदानम् । वायुपुराणे-

दरिद्रो जायते मर्त्यो दानविघ्नं करोति यः ।  
ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ॥  
पलेन वा तदङ्गेन चतुर्थीशेन वा पुनः ।  
धनदस्य प्रतिकृतिं कुर्याद्वैममर्षी शुभाम् ॥

द्विभुजां वाहनोपेतां नयनानन्दकारिणीम् ।  
 शङ्खपद्मनिधिभ्यां च युक्तां तां पार्श्वयोर्याद्वयोः ॥  
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ।  
 तण्डुलानां परीमाणं भवेत् द्रोणतण्डुलम् ॥  
 तदर्द्धार्द्धं तदर्द्धं वा वित्तशायं न कारयेत् ।  
 श्वेतमाल्यैस्तथा गन्धैरनुलेप्य तु पूजयेत् ।  
 आग्नेय्यां दिशि होमं समिदाज्यतिलैर्भवेत् ।  
 मन्त्रो राजाधिराजायेत्येष योज्यः स्वलिङ्गकैः ॥  
 तिलहोमो व्याहृतिभिः कर्तव्यो धनकाक्षिभिः ।

पलार्द्धेनेत्यादि । पलद्रोणयोः स्वरूपं परिज्ञायमानो निरूपितम् ।  
 द्विभुजां वरदाभयकरां । वाहनोपेताम् । कुबेरस्य वाहनं मनुष्यः ।  
 नरवाहन इति प्रसिद्धेः । द्वयोः पार्श्वयोः शङ्खपद्मनिधिभ्यां युक्ता  
 मित्यन्वयः । शङ्खेन कमलेन चोद्भासितोत्तमाङ्गौ शङ्खपद्मनिधी  
 भवतः । शङ्खनिधिमूर्तेर्मूर्ध्नि शङ्खचिह्नं पद्मनिधिमूर्तेर्मूर्ध्नि पद्मचिह्नं  
 मित्यर्थः । आग्नेय्यां दिशीति । धनदप्रतिकृतिपूजास्थानादाग्नेय-  
 दिग्विभागे । अनुक्तसङ्ख्याकत्वात् प्रत्येकं समिदाज्यतिलानष्टोत्तर  
 शतं सहस्रं वा जुहुयात् । पूजायां च मन्त्रमाह—

मन्त्रो राजाधिराजायेति । स्वलिङ्गकैः कुबेरनामद्योतकैः पदैर्युक्त  
 इत्यर्थः । मन्त्रश्चायं षडवसानः । अस्याहणा कषयः । विश्वेदेवा वा  
 कषयः । कुबेरो देवता । अतिशक्वरी यष्टिर्वा छन्दः ।

राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने । नामो वयं  
 वैश्रवणाय कुर्महे । स मे कामान् कामका  
 माय मह्यम् । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु ।  
 कुबेराय वैश्रवणाय । महाराजाय नमः ।

( तै. आरण्यक. प्रवा. १, अनु. ३१, ६ )

एवं पूजादौ मन्त्रमभिधाय तिलहोमे विशेषमाह—तिलहोमो  
 व्याहृतिभिरिति । व्याहृतीनामृष्यादि नक्षत्रहयजमकरणे देवतावाह-  
 नप्रस्तावे दर्शितम् । पूर्वोक्तं कर्म केन कारयेदित्याह—

आचार्यः सर्वज्ञात्मानो विनीतः सर्वसम्मतः ।

महाकृपावान् धर्मज्ञः सत्यवान् भवेत् ॥

कायेनैव तेन धनदस्यातिभक्तितः ।

तदैवतस्य सन्त्रेण स च कामीश्वरो भवेत् ॥

तदैवतस्य पूर्वोक्तस्य राजाधिराजायेत्यनेन । स च कामीश्वरो  
भवेत् स च धनं तिदाता कामी धनकामी ईश्वरो भवेत् ।  
अस्मिन् दाने कृते सति सत्कृतो भवेत् ।

तस्मै होमं कृतवते तदासाद प्रतिमां तु नाम् ।

सन्त्रेणानेन विधिपूर्वकं वायुवेदेन ॥

दानसन्त्रमाह—

उत्पन्नान्तो देव कुबेर वरदाहन ।

पद्मशङ्खनिधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठवल्लभः ॥

अदानेन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं समहुःखदम् ।

तत्सर्वं तव दानेन पापमाहु विनाशय ॥

एवं कुबेरदानं यः करोति विधिपूर्वकम् ।

धनदेन सतो सर्वसन्त्राणादेव जायते ॥

तत्क्षणादेवेत्यर्थमादौ वायुवेदेऽपिष्ठा देवतेतिवत् । क्षिप्रफलदायकं  
कर्मेत्यर्थः । इति दारिद्र्यहरणवद्वर्तिदानम् । अथ प्रकारान्तरेणा-  
धनित्वादिहरं सर्वविशक्तसमुच्चये—

ऋणं दत्त्वाऽधिकां वृद्धिं दृष्टीयाद्यश्च यो भयम् ।

उत्पादयति चान्येषां पाषाणेन प्रहारदः ॥

तलप्रहारकुचैव जातोऽपि धनिनां कुले ।

धनेन रहितः प्रायो देशान्तरगतो भवेत् ॥

महाक्लेशी च हृद्रोगी उदावर्ती भवेन्नरः ।

अतिवृद्धिग्रहणं नाम शास्त्रनिषिद्धवृद्धिग्रहणम् । भयमुत्पादय-  
तीति । निमित्तजननेन भयोत्पादनम् । तथा पाषाणप्रहारादि ।  
तलप्रहारो मुष्टिप्रहारश्च पेठादानं वा । उदावर्तीति । ऊर्ध्वमावर्तत  
इत्युदावर्ती । दानवद्वानित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तमाह—



कृच्छ्रः कृच्छ्रातिकृच्छ्रश्च चान्द्रायणस्य परम् ।  
 कुर्यादाज्यचरुभ्यां च होमो व्याहृतिभिस्तथा ॥  
 यत्किञ्चेदमिदं सूक्तमयुतं वारुणं जपेत् ।

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्य चान्द्रायणस्य च लक्षणानि  
 कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितानि । निमित्ततारतम्येन नैमित्तिकानि कृच्छ्रा-  
 दीनि व्यस्तानि समस्तानि वा योज्यानि । आज्यचरुभ्यां च प्रत्येक-  
 मष्टोत्तरं होमः । व्याहृतीनामृष्यादि नवग्रहयज्ञप्रकरणे देवताऽवाहन-  
 प्रस्तावे निरूपितम् । यत्किञ्चेदमित्यनेन मोषु वरुणमृन्मयमित्येतत्  
 सूक्तं लक्ष्यते । तस्या ऋच एतत्सूक्तान्तः पातित्वात् । अस्य सूक्तस्य  
 वसिष्ठ ऋषिः । वरुणो देवता । गायत्री छन्दः । अन्त्या जगती ।  
 जपे विनियोगः ।

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ।  
 यदो मि प्रस्फुरन्निवं दृतिर्न द्मातो अद्रिवः । मृळा सुक्षत्र मृळय । २  
 क्रत्वः समह दीनता प्रतीमं जगमा शुचे । मृळा सुक्षत्र मृळय । ३  
 अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुक्षत्र मृळय । ४  
 यत् किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।  
 अचित्ती यत् तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५

( ऋ. सं. ७ सू. ८९ )

इति मोषु वरुणेति सूक्तम् । इति प्रकारान्तरेणाधनत्वादिहरम् ।  
 अथ ब्रह्मराक्षसरूपपिशाचत्वहरम् । कर्मविपाकसमुच्चये-

अन्यायवृत्तिनृपतेः सेवनाद्विप्रहिंसनात् ।  
 महादानसमादानात् गुरुभार्याविमर्दनात् ॥  
 दंष्ट्रीभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणाद्गुरुनिन्दया ।  
 वेदबाह्यस्य शास्त्रस्य पठनात् कर्मसेवनात् ॥

अवैदिकशास्त्रपाठादवैदिककर्मकरणाच्चेत्यर्थः ।

विषोढन्धनशस्त्राद्यैर्मरणादपि शौनक ।  
 जननीमैथुनाच्चैव परस्त्रीगमनात्तथा ॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नः श्रोत्रियब्राह्मणस्य तु ।  
उदासीनः सभामध्ये कृत्वा भङ्गं सुदारुणम् ॥  
वेदाध्ययनमभूत्कलहानाद्विशेषतः ।

श्रुताध्यापनभृतकाध्ययनादित्यर्थः ।

देवब्राह्मणराज्ञान्तु कर्मापहरणास्तथा ॥

अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षसः ।

ब्रह्मराक्षसत्वं निशाचरवृत्तान्तुपलक्षणम् । श्रुताध्ययनसम्पन्न  
उक्तनिमित्तेष्वन्यतरनिमित्तवांश्चेन्मृतः सन् ब्रह्मराक्षसो भवति ।  
श्रुताध्ययनादिरहित उक्तनिमित्तेष्वन्यतरनिमित्तवांश्चेन् मृतः स  
पिशाचो जायत इति भेदः । अत्र निष्कृतिर्वृहन्मनुनोक्ता तत्पु-  
त्रादिभिः कार्या ।

गयाश्राद्धं तु कृत्वापि जपहोमादिभिस्तथा ।

ब्रह्मस्वार्पणतस्तस्य जपनादेव नित्यशः ॥

देवतातीर्थसेवाभिः कन्यादानेन चैव हि ।

ब्रह्मराक्षसपैशाचान्मुच्यते मनुरब्रवीत् ॥

जपहोमादिभिरिति । जपो वेदपारायणं पवमानादिसूक्त  
जपश्च । तथा सहस्रनामादिस्तोत्रजपश्च । होमोऽयुतहोमादिः । स च  
नवग्रहयज्ञोक्तप्रकारेण । तत्र द्रव्यं तिलव्रीहियवादयः । मन्त्रो  
व्याहृतयो गायत्री वा । आदिशब्देन दानमभिधीयते । तच्च गोभू-  
तिलहिरण्यानां । परिमाणं च शक्त्यनुसारेण कल्प्यम् । गवादिदान  
मन्त्रास्तु प्रायश्चित्तोपक्रमपद्धतौ दर्शिताः । ब्रह्मस्वार्पणत इति ।  
उपलक्षणं चैतत् । यस्य देवस्य वा ब्राह्मणस्य वा राज्ञो वा द्रव्यमप-  
हृतं तस्मै यथायोगं तत्पुत्रादेर्वा दत्वेत्यर्थः । जपनादेव नित्यश इति ।  
नित्यजपादित्यर्थः । षण्मासान् वत्सरं वाऽवधीकृत्य पुरुषसूक्त  
पवमानादीनां स्वस्वशाखासमाप्नातानां शाखान्तरपरिपठितानां  
शतरुद्रीयादीनां वान्यतमं प्रतिदिनं शक्त्यनुसारेण जपेदिति  
यावत् । पूर्वोक्तानि नैमित्तिकानि गयाश्राद्धादीनि शक्त्याद्यपेक्षया  
व्यस्तानि समस्तानि वा योज्यानि । वेदपारायणविधिः विष्णु-

नामानि च नवग्रहयज्ञः प्रायश्चित्तोपक्रमप्रकारः शतद्रव्यविधिश्च  
परिभाषायां दर्शितः । इति ब्रह्मराक्षसत्वहरं पिशाचत्वहरं च ।

महार्णवाख्ये महति प्रबन्धे

मान्धातृनाम्नो मदनात्मजस्य ।

तरङ्गमालासु मनोहरासु

नवाधिका त्रिंशदियं समाप्ता ॥

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे एकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

इति प्रकीर्णकप्रकरणम्

## चत्वारिंशस्तरङ्गः

अथ ग्रहप्रकरणमारभ्यते । कर्मविपाकसमुच्चये-

रजस्वलागामिनं च तदुच्छिष्टस्य भोजिनम् ।

प्रजाग्रहः प्रगृह्णाति नतः स ज्वरवान् भवेत् ॥

अतीसारी च कुण्ठी च गात्रे सर्वत्र वातवान् ।

स्त्री चेत् गर्भदिनाशः स्यादप्रेयं निष्कृतिः परा ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यात्सान्तपनव्रतम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु सर्पिषा जुहुयात्तथा ।

पुनर्मामैतु मन्त्रेण जपेत्पुरुषसूक्तकम् ।

प्राजापत्यकृच्छ्रादीनां लक्षणानि कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितानि । पुनर्मामैतु मन्त्रेण जुहुयादित्यन्वयः । पुनर्मामैत्विन्द्रियमिति द्वादश वाक्यानुवाकस्यारूपा ऋषयः । अरूपा एव देवता । यजुष्ट्वान्न छन्दोनियमः । अथवाऽयं तृचोऽनुष्टुभः । द्वितीयास्वराडनुष्टुप् । होमे विनियोगः ।

पुनर्मामैत्विन्द्रियम् । पुनरायुः पुनर्भगः ।

पुनर्ब्राह्मणमैतु मा । पुनर्द्रविणमैतु मा ॥ १ ॥

मन्मेद्य रेतः पृथिवीमस्कान् । यदोषधीरप्यसरद्यदापः ।

इदं तत्पुनराददे । दीर्घायुत्वाय बर्चसे ॥ २ ॥

यन्मे रेतः प्रसिच्यते । यन्म आजायते पुनः ।

तेन माममृतं कुरु । तेन सुप्रजसं कुरु ॥ ३ ॥

( ते. अरण्य. प्र. १ अ. ३० )

पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादि परिभाषायामभिहितम् । जपसङ्ख्या सहस्रम् । जपहोमयोरनन्तरं बलिदानप्रकारमाह-

कांस्यपात्रे नवे ब्रीहितण्डुलानाढकोन्मितान् ।

निक्षिप्य जलकुम्भेन साधर्दे नीत्वा चतुष्पथम् ॥

गन्धपुष्पादिभिस्तत्र समभ्यर्च्य बलिं क्षिपेत् ।

आढकस्वरूपं परिमाणप्रकरणे निरूपितम् । बलिदानमन्त्रमाह-

प्रगृहीष्व बलिं चेमं प्रजाग्रह महाबल ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाग्रह ॥

इति प्रजाग्रहहरम् । अथ ज्वरग्रहहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

रजस्वलां च चण्डालीं यो गच्छेत्तं ज्वरग्रहः ।

गृह्णाति तेन सन्तापज्वरी भवति मानवः ॥

चान्द्रायणं सान्तपनं कुर्याच्च मधुमिश्रितैः ।

रसालपल्लवैर्होमो जातवेदस मन्त्रतः ॥

नाम्नां सहस्रं तु जपेद्युतं जातवेदसम् ।

शक्त्या हिरण्यदानं च ब्राह्मणान् भोजयेदथ ॥

चान्द्रायणसान्तपनयोः स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । मधु-  
मिश्रितैः मध्वाक्तैराभ्रपल्लवैर्होमः । होमसंख्या त्वष्टोत्तरसहस्रं ।  
जातवेदसमन्त्रतः । जातवेदसे सुनवाइत्यनेन मन्त्रेण । अस्यत्वष्ट्यादि-  
शीतज्वरहरेऽभिहितम् । नाम्नां सहस्रं विष्णुसहस्रनामानि । एतानि  
परिभाषायां दर्शितानि । अयुतमित्युभयत्र सम्बध्यते । अतो सहस्र-  
नामस्तोत्रजातवेदसे सुनवामेत्यनयोः प्रत्येकमयुतसङ्ख्याको  
जपो भवति । एतच्च व्याधिगुरुत्वे । लघुत्वे तु सहस्रद्विसहस्रादि  
कल्प्यम् । जपानन्तरं पूर्वोक्तहोमः कार्यः । एवं होमानन्तरं बलि-  
दानप्रकारमाह—

पायसं कांस्यपात्रे तु ध्वजैः श्वेतैः परिस्तृतम् ।

निक्षिप्य गन्धपुष्पाद्यैर्ग्रहपूजां विधाय च ॥

देवालये क्षिपेत् यद्वा निक्षिपेच्च चतुष्पथे ।

अथ मन्त्रमाह—

प्रगृहीष्व बलिं चेमं दाहरूप महाज्वर ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाग्रह ॥

इति ज्वरग्रहहरम् । अथैकाहिकादिज्वरग्रहहराणि कर्मविपाक-  
सङ्ग्रहे—

तस्करो यो वृथा प्राणिहिंसको निर्दयश्च यः ।

आचाररहितो यश्च परधर्मस्य निन्दकः ॥



अधर्मनिरतो यश्च तानेतान् ज्वरसंज्ञकः ।  
 ग्रहो गृह्णाति तन्मात्रादेकरात्रज्वरी भवेत् ॥  
 द्विरात्रेण त्रिरात्रेण चतुरात्रज्वरेण च ।  
 शीतज्वरेण सततज्वरेणोऽष्णज्वरेण च ॥  
 युतो भवति तस्येयं निष्कृतिः शास्त्रचोदिता ।  
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत कुर्यात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ॥  
 आज्यहोमो व्याहृतिभिरशोकासहस्रकम् ।  
 सहकारप्रवालैश्च मध्वाक्तैर्जुहुयात्तथा ॥  
 जातवेदसमन्त्रेण दद्याद्धोमं च शक्तितः ।  
 सहस्रकलशस्नानमीश्वरस्य तु कारयेत् ॥

चान्द्रायण कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । व्याहृ-  
 तीनामृष्यादि नवग्रहयज्ञप्रकरणे देवताऽवाहनप्रस्तावे दर्शितम् ।  
 जातवेदसमन्त्रेण जुहुयादित्यन्वयः । अस्य त्वष्ट्यादि शीतज्वरहरे  
 निरूपितम् । तथेत्यनेन पूर्वोक्ताशोत्तरसहस्रसङ्ख्या चानुकृष्यते ।  
 सहस्रकलशाभिषेकन्तु रुद्रानुवाकै रुद्रस्य कुर्यात् । रुद्रानुवाकाना-  
 मृष्यादि तथाभिषेकप्रकारश्च परिभाषायां रुद्रविधानेऽभ्यधायि ।  
 बलिप्रकारमाह-

कांस्यपात्रे मध्वपूयपापसाज्यसुशर्कराः ।  
 निक्षिप्याच्छध्वजैर्जातीकुसुमैः श्वेतवाससा ॥  
 गन्धपुष्पादिभिश्चैव स्थाने देशे शुचीं ग्रहम् ।  
 पूजयित्वा सहस्रं तु जलकुम्भेन संयुतम् ॥  
 मध्वादिकं बलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन संयतः ।

अच्छध्वजैः शुभ्रध्वजैः । साहचर्याज्जातीकुसुमान्यपि श्वेता-  
 न्येव । बलिदानमन्त्रमाह-

प्रगृहीष्व बलिं चेममैकाहिक महाज्वर ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाग्रह ॥  
 द्विरात्रादिषु ज्वरेषु बलिदानस्थाने विशेषमाह-  
 व्याहिकाख्यज्वरे मातृस्थानं शुद्धं बलिं क्षिपेत् ।  
 व्याहिके चन्द्रिकेशस्य समीपे वृषभस्य च ॥  
 विष्णोरायतने दद्याच्चातुर्यिकमहाज्वरे ।

बलिदानमन्त्रे द्याहिकारव्यमहाज्वरेस्यूहः कार्यः । एवं त्रिरात्र-  
ज्वरे द्याहिकारव्येति । तथा चातुर्थिके ज्वरे चातुर्थिकमहाज्वरे  
स्यूहः । द्याहिकारव्यमहाज्वरयोः पूर्वाह्न एव बलिः । चातुर्थिकज्वरे  
बलिविशेषमाह-

विष्णोरायतने कृत्वा मण्डलं तत्र पीठकम् ।  
अतुष्टपदं स्थापयित्वा ग्रहं सम्पूज्य यत्नतः ॥  
कुम्भं संस्थापयेत्तत्र पीठस्योपरि संयतः ।  
तस्मिन् कुम्भे बलिं दद्यात्कृशरापूपपायसम् ॥  
लाजान् मधु सुरां चैव सर्पिः पिण्याकमेव च ।  
रक्तवासो रक्तपुष्पं गृहीयादर्चनाविधौ ॥  
गन्धधूपादिकं रक्तं दद्याद्रोगस्य शान्तये ।

यज्जातीयानां या सुरा निषिद्धा तज्जातीयैः सा बलिकर्माणि न  
ग्राह्या । शीतज्वरे तु विशेषः ।

विष्णोरायतने यद्वा मूलेऽश्वत्थद्रुमस्य वा ।  
शीतज्वरे विधानेन संयतश्चाहरेत् बलिम् ॥  
बलिहर्ता कृष्णवस्त्रः कृष्णवर्णोत्तरीयकः ।  
कृशरां पायसं चैव तिलांश्चैव च तण्डुलान् ॥  
कांस्यपात्रे विनिक्षिप्य स्वर्णं तदुपरि न्यसेत् ।  
पूर्णकुम्भेन सहितं बलिं तत्र विनिक्षिपेत् ॥  
पूजयित्वा ग्रहं धूपदीपादिभिरतन्द्रितः ।

बलिदानमन्त्रमाह-

‘ प्रगृहीष्व बलिं चेमं ज्वरितस्य ज्वरापहम् ।  
पक्षिवाहन गोविन्द वराहवदन प्रभो ।  
असुरघ्न सुरश्रेष्ठ नारसिंह गदाधर ’ इति ।

उष्णज्वरे विशेषमभिदधाति-

उष्णज्वरे महेशानसमीपे बलिमाहरेत् ।  
राजवृक्षस्य मूले वा बलिः पूर्वोक्त एव हि ॥

पूर्वोक्तः शीतज्वरहरोक्तः । अत्र मन्त्रः ।

‘ गोक्षीरधवलाकार त्रिशूलधर गोपते ।  
 भस्मोज्ज्वलित देवेश त्रिनेत्र शिव शङ्कर ॥  
 प्रगृहीष्व बलिं चेमं ज्वरितस्य महाग्रह ।  
 प्रयच्छ त्वं सुखं सिद्धिं ज्वरं चाशु विमोचय ’ इति ।

सततज्वरे विशेषमभिधत्ते-

सततज्वर ईशानस्यालये बलिमाहरेत् ।  
 पूर्वत्र कथितेष्वन्यतमो बलिरुदाहृतः ॥

ये पूर्वं कथितास्तेषु । बलिदानमन्त्रमाह-

‘ प्रगृहीष्व बलिं चेमं हर त्वं सततज्वरं ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ’ ॥ इति ।

इत्यैकाहिकादिज्वरहराणि । अथ प्रतुण्डग्रहहरम् । कर्मविपाक-  
 सङ्ग्रहे-

अशुचिर्यः स्पृशेद्देवं ब्राह्मणं बुद्धिपूर्वकम् ।  
 तं गृह्णाति प्रतुण्डारूयो ग्रहस्तद्वहणात्ततः ॥  
 ज्वरी मूर्च्छाश्रमी पक्षधाती चैव प्रजायते ।  
 कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यात्तद्रोगस्यापनुत्तये ॥  
 वात आवात सूक्तं च जपेद्युतसङ्ख्यया ।  
 स्वशक्त्या हेमदानं तु कुर्यादेवं विमुच्यते ॥

कृच्छ्रचान्द्रायणयोः स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । वात आवातु  
 भेषजमित्यस्य सूक्तस्य ऋष्यादि वातगुन्मप्रकरणेऽभ्यधायि । बलि-  
 दानप्रकारमाह —

तिलपिष्टेन सहितमन्नं लाजाश्च भाजने  
 कस्मिंश्चित् स्थापयित्वा तु गन्धपुष्पादिभिर्ग्रहम् ॥  
 चतुष्पथे पूजयित्वा मन्त्रेणानेन निक्षिपेत् ।  
 ‘ प्रगृहीष्व बलिं चेमं प्रतुण्डारूय महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ’ ॥

इति प्रतुण्डग्रहहरम् । अथ कामिलग्रहहरम् । कर्मविपाकसमुच्चये-

अप्रक्षालितपात्रे य अप्रक्षालितपयुगः ।

मुहुः<sup>क्त</sup>ऽपराहे तं कालग्रहो गृह्णाति मानवम् ॥

अन्तर्मेही पीतनेत्रः पीतविण्मूत्रको भवेत् ।

स कुर्यादुपवासं च प्राजापत्यमथापरम् ॥

बलिस्तु पायसापूपलाजैः सम्पूज्य च ग्रहम् ।

देवो जलाशयाभ्यर्णे मन्त्रेणानेन संयतः ॥

‘प्रगृहीष्व बलिं चेमं कामिलारव्य महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ’ ॥

प्राजापत्यस्वरूपं परिभाषायां कृच्छ्रप्रकरणे द्रष्टव्यम् । इति कामिलग्रहहरम् । अथ कालनायकग्रहहरम् । कालनायको लोकनायकश्चेति नाम्नि विकल्पो नतु कर्मणि । कर्मविपाकसमुच्चये-

आदित्यादिग्रहेष्वष्टमादिस्थानस्थितेषु यः ।

न कुर्यात् ग्रहयज्ञं तं कालनायकसंज्ञकः ॥

ग्रहो गृह्णाति चिह्नानि तत्रेमानि भवन्ति हि ।

मुहुर्मुहुर्वक्तृशोषो स्वरो भवति दारुणः ॥

त्रिमध्वाक्तै रसालस्य पल्लवैर्जातवेदसा ।

अष्टोत्तरसहस्रं हि जुहुयाच्च तथा पुनः ॥

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हेमदानं च शक्तितः ।

त्रिमध्वाक्तैरिति । त्रिमधूनि शर्कराज्यमधूनि । ‘त्रिमध्वाक्तैः पलक्षतरोः पल्लवैः जातवेदसा’ इत्यपि पाठः । अतः पलक्षाम्रपल्लवा विकल्पेन होमद्रव्यम् । ‘जातवेदसा । ‘जातवेदसे सुनवाम सोम’ मिति-मन्त्रेण । अस्य चर्ष्यादि शतित्वरहरे द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे । बलिदानप्रकारमाह-

चतुष्पथे रक्तगन्धपुष्पाद्यैर्ग्रहमर्चयेत् ।

बलिस्तु पिष्टलाजाश्च पिण्याकं च तिलास्तथा ॥

हिरण्यं च यथाशक्ति पात्रे कांस्यमये नवे ।

इत्यादिति शेषः । अत्र मन्त्रमाह-

‘ प्रगृहीष्व बलिं चेमं लोकनाथ महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ’ ॥

लोकनायक इति ग्रहनामाङ्गीकारे लोकनाथ इत्येव पाठः ।  
कालनायक इति ग्रहनामधेयत्वे कालनाथ महाग्रहेत्यूहः कर्तव्यः ।  
इति कालनायकाख्यग्रहहरम् । अथ पितृग्रहहरम् । कर्मविपाक-  
सङ्ग्रहे-

परस्य जनसङ्ख्यां कुर्याद्यवहरन् मृषा ।

पितृग्रहगृहीतः स्यात् तत्र चिह्नानि वै शृणु ॥

व्याधिना परिभूतः स्यात् प्राणसन्देहकारिणा ।

दरिद्रश्च भवेत् कार्यं चाध्यायनिर्दोष्यने ॥

श्रीसूक्तेन चरोहोममष्टोत्तरशतं भवेत् ।

बलिं पूर्वोक्तरीत्यैव रात्रौ दद्याच्चतुष्पथे ॥

चान्द्रायणलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । श्रीसूक्तस्यर्ष्यादि नासि-  
काव्रणहरे दर्शितम् । प्रत्यूचं होमः । सूक्तस्य सप्तवाङ्मृत्या पञ्चोत्तरं  
शतं भवति । ततः पञ्चभिः पञ्चभिः ऋग्भिरेकैकाहुतिरिति तिस्रः ।  
ता एवं मिलित्वाष्टोत्तरशतं । पूर्वोक्तरीत्येति । कालनायकग्रह-  
हरोक्तरीत्या । तत्र बलिदानमन्त्रे पितृग्रहेत्यूहम् । इति पितृग्रह-  
हरम् । अथ लोकायतग्रहहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

पुण्यां शिलां तं देवालयार्थं दद्यात् सुश्रुति ।

मूत्रं पुरीषमथवा तं गृह्णाति नरं ग्रहः ॥

लोकायताभिधस्तत्र चिह्नानि स्युरमून्यथ ।

अतिमूत्रपुरीषः स्याद्रक्तनेत्रस्तथा पुनः ॥

पित्ताद्रोगी च वदने देहे चैव व्रणी भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।

व्याधिलघुगुरुभावे निमित्तवशान्नैमित्तिकयोरपि गुरुलघुप्राय-  
श्चित्तयोर्व्यवस्था विज्ञेया ।

तिलहोमो व्याहृतिभिरुद्यन्नद्यजपस्तथा ।

शीतलं सलिलं हेम दद्याद्वित्तानुसारतः ॥



होमसङ्ख्या सहस्रं जपे त्वयुतम् । व्याहृतीनामृष्यादि नवग्रह  
यज्ञप्रकरणे देवताऽवाहनप्रस्तावेऽभ्यधायि । उद्यन्नद्यमित्रमह इत्यस्य  
तु परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधावुदीरितम् । बलिप्रकारमाह—

पायसं गुडलाजान्नं पिण्याकं शर्करां क्षिपेत् ।

चतुष्पथे समभ्यर्च्य वस्त्राद्यैर्ग्रहमादरात् ॥

अत्र बलिदानपात्रस्यानभिहितत्वाद्यथासम्भवं पात्रं ग्राह्यम् ।  
तथा च कालश्च । बलिदानमन्त्रमाह—

‘ प्रगृहीष्व बलिं चेमं लोकायत महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ’ ॥

इति लोकायतग्रहहरम् । अथापस्तम्बग्रहहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

अनर्हः सन् स्वयं गर्वादादायोत्तमभाजनम् ।

पङ्क्तौ विशेषभोजी यस्तमापस्तम्बसंज्ञकः ॥

ग्रहो गृह्णाति तन्मात्राद्दृढोदरशोषवान् ।

जायते तन्निवृत्त्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणं नरः ॥

पूर्ववद्बलिदानञ्च ततो रोगाद्विमुच्यते ।

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे समुपवर्णितम् । पूर्ववदिति ।  
कामिलालयग्रहहरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । बलिदानमन्त्रे आपस्तम्ब  
महाग्रहेत्यूहः कार्यः । इत्यापस्तम्बग्रहहरम् । अथ वृत्रग्रहहरं कर्म-  
विपाकसङ्ग्रहे—

वृत्रग्रहः प्रगृह्णाति परदाराभिमर्शिनम् ।

कटिः प्रशुष्येच्च नरः प्राजापत्यं चरेत्ततः ॥

गायत्र्यां च तिलान् हुत्वा गायत्रीमयुतं जपेत् ।

दद्याद्धेम स्वशक्त्या च बलिः पूर्वोक्तवद्भवेत् ॥

प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । होमसङ्ख्या सहस्रम् ।  
जपानन्तरं होमः । पूर्वोक्तवदिति । आपस्तम्बग्रहहरोक्तरीत्या ।  
बलिदानमन्त्रे वृत्रग्रह महाबलेत्यूहः । इति वृत्रग्रहहरम् । अथ  
महाज्वरग्रहहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

महाग्रहज्वरस्तं वै गृहीयाद्यो व्रजेत् स्त्रियम् ।  
 रजकादेस्ततः पादतलदाही भवेन्नरः ॥  
 चान्द्रायणं सान्तपनं कुर्यात्तद्रोगशान्तये ।  
 जातवेदसमन्त्रेण मध्वाक्तानाम्रपल्लवान् ॥  
 अष्टोत्तरसहस्रं तु जुहुयाज्जातवेदसि ।  
 जपः सहस्रनाम्नां तु दद्याद्धेम स्वशक्तितः ॥

रजकादेरित्यादि । ' रजकश्चर्मकारश्च नटो वरट एव च । कैवर्त-  
 मेदभिल्लाश्च ससैतेऽन्त्यावसायिनः ' । इति स्मृत्यन्तरोक्तचर्मकारा-  
 दयो रजकादेरित्यादिशब्देन गृह्यन्ते । जातवेदसमन्त्रर्षादि  
 शीतज्वरहरे द्रष्टव्यम् । विष्णुसहस्रनामानि परिभाषायां दर्शितानि ।  
 जपसङ्ख्या व्याधिगुरुलघुभावेनाऽष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतमित्यादि  
 क्रमेण कल्प्या । बलिदानप्रकारमाह-

मृत्पात्रे पिष्टपिण्याकलाजान् कृत्वा तिलांस्तथा ।  
 पूजयित्वा ग्रहं रक्तगन्धाद्यैश्च चतुष्पथे ॥  
 निशि क्षिपेद्बलिं विद्वान्मन्त्रेणानेन संयतः ।  
 ' प्रगृहीष्व बलिं चेमं महाग्रह महाज्वर ॥  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ' ॥

इति महाज्वरग्रहहरम् । अथ कुम्भकग्रहहरम् । जम्भकग्रह  
 इत्यपि नाम । कात्यायनः-

अन्त्यजागामिनं चैव परस्त्रीगामिनं तथा ।  
 कुम्भकाख्यः प्रगृहाति ततस्तु ज्वरवान् भवेत् ॥  
 असंबद्धप्रलापी च श्वासकासी च जायते ।  
 अत्र चान्द्रायणं कुर्याज्जुहुयाच्चरुसर्पिषी ॥  
 मन्त्रा व्याहृतयः प्रोक्ता जपेत्सूक्तं च पौरुषम् ।  
 सावित्रीं च हिरण्यं च दद्याच्छक्त्यनुसारतः ॥

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । चरुसर्पिषीति । चरुं  
 पृथक् जुहुयात् सर्पिश्च पृथक् । सङ्ख्या त्वष्टोत्तरसहस्रम् । व्याहृती  
 नामृष्यादि नवग्रहयज्ञप्रकरणे देवताऽवाहनप्रस्तावेऽभिहितम् । पौरुषं

सूक्तं पुरुषसूक्तम् । अस्य चर्यादि परिभाषायां दर्शितम् । सावित्री  
गायत्री । अस्या ऋष्यादि कूष्माण्डहोमे । जपसंख्याऽष्टोत्तरसहस्र-  
मयुतं वा व्याधिगुरुलघुभावेन कल्प्या । बलिदानप्रकारमाह-

अन्नं तिलाश्च पिष्टं च पिण्याकं पायसं मधु ।  
तैलं च मृणमये पात्रे कृत्वा गन्धादिभिर्ग्रहम् ॥  
पूजयित्वा पूर्णकुम्भं वस्त्रहेमसमायुतम् ।  
बलिं चतुष्पथे रात्रौ मन्त्रेणानेन निक्षिपेत् ॥  
'प्रगृहीष्व बलिं चेमं कुम्भकारव्य महाग्रह ।  
आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल' ॥

इति कुम्भकग्रहहरम् । अथ कपिलग्रहहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

निष्ठीवेद्यो हुतभुजि प्रसवेद्वापि तं ग्रहः ।  
कपिलाख्यः प्रगृह्णाति ततो जठरशूलवान् ॥  
सर्वाङ्गदाहवांश्चैव भवेत्पीतविलोचनः ।  
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् तद्रोगस्यापनुत्तये ॥  
सोमारुद्रेति च जपेत् सूक्तं त्वयुनसङ्ख्यया ।  
हिरण्यं च यथाशक्ति दद्यादथ बलिं क्षिपेत् ॥

सोमारुद्रेति सूक्तमग्रे प्रदर्श्यते । बलिदानप्रकारमाह-

लाजांस्तिलांश्च पिण्याकं पिष्टं रुधिरमेव च ।  
मांसं च तलपक्वं च कृत्वा मृणमयभाजने ॥  
रात्रौ चतुष्पथे कुर्याद्वस्त्राद्यैर्ग्रहपूजनम् ।  
हिरण्यसहितेनाथ पूर्णकुम्भेन संयुतम् ॥  
बलिं तत्र क्षिपेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन संयतः ।  
'प्रगृहीष्व बलिं चेमं कपिलाख्य महाग्रह ।  
आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल' ॥

सोमा रुद्रेति चतस्रर्चस्य सूक्तस्य भरद्वाजः शंयु ऋषिः । सोमा-  
रुद्रौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । जपे विनियोगः ।

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमभुवन्तु ।  
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे १

सोमारुद्रा वि बृहत्तं विषूची ममीवा या नो गयमाविवेश ।  
 आरे बाधेधां निर्कृतिं पराचै रस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु २  
 सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।  
 अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ३  
 तिग्मायुधौ तिग्महेती सुवेशौ सोमारुद्राविह सु मृळनं नः ।  
 प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद् गोपायतं नः सुमनस्यमाना ४

( ऋ. सं. ६; सू. ७४ )

इति सोमारुद्रेति सूक्तम् । इति कपिलग्रहहरम् । अथ शिवपाद-  
 ग्रहहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

मातुः पितुर्देवताया गुर्वादेर्यस्तु गर्वतः ।  
 अवज्ञां कुरुते तन्तु शिवपादाभिधो ग्रहः ॥  
 गृह्णाति तत्क्षणान्मूर्ध्नि जठरे रोगवान् भवेत् ।  
 पाददाही ज्वरी चैव जायते तत्र निष्कृतिः ॥  
 चान्द्रायणं भवेदाते सूक्तेन जुहुयाच्चरुम् ।  
 घृतं चाष्टाधिकशतं बलिर्देयो यथाविधि ॥

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभिहितम् । आते पितर्मरुतामिति  
 सूक्तमृग्विधानोक्ताऽसाध्यसर्वरोगहरेऽभ्यधायि । चरोरपि पृथक्  
 होमः । तथा घृतस्यापि । समग्रसूक्तावृत्या होमो न प्रत्युचम् ।  
 बलिदानप्रकारमाह-

पिष्टं तिलांश्च पिण्याकं लाजान् कृत्वाथ मृणमये ।  
 मार्गद्वयसमायोगे वस्त्राद्यैर्ग्रहमर्चयेत् ॥  
 ततो बलिं क्षिपेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन संयतः ।  
 प्रगृहीष्व बलिं चेमं शिवपाद महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

बलिदाने सन्ध्यादिकालविशेषस्यानभिहितत्वाद्वैच्छिकः कालो  
 ग्राह्यः । इति शिवपादग्रहहरम् । अथोऽर्ध्वकेशिग्रहहरं कर्मविपाक-  
 समुच्चये-

निष्कारणं परद्रव्यहारिणं दुःखकारिणम् ।  
 कर्णेजपं त्वोर्ध्वकेशिग्रहो गृह्णाति मानवम् ॥

स्फोटास्ततः प्रजायन्ते तस्याङ्गेष्वखिलेष्वपि ।  
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत कृच्छ्रं वा रोगशान्तये ॥  
 आते सूक्तेन जुहुयाच्चरुमाज्यं पृथक् पृथक् ।  
 होमो व्याहृतिभिश्चैव दद्यात् स्वर्णं च शक्तितः ॥

चान्द्रायणं प्रकुर्वीतेत्यादि । रोगस्याधिक्ये चान्द्रायणम् । अल्पत्वे  
 प्राजापत्यकृच्छ्रः । अनयोश्च लक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । आते  
 सूक्तेनेति । आते पित्तमरुतामित्येतत्सूक्तं प्रतीकेनाते सूक्तमित्यु-  
 क्तम् । अस्य च ऋष्यादि ऋग्विधानोक्ताऽसाध्यसर्वरोगहरे प्रदर्शितम् ।  
 होमसङ्ख्यात्वष्टोत्तरसहस्रम् । अत्र प्रत्युचं होमो न सूक्तेन ।  
 व्याहृतिहोमेऽपीयमेव सङ्ख्या । व्याहृतिहोमे द्रव्यं तिलाः ।  
 व्याहृतीनामृष्यादि कूष्माण्डहोमे दर्शितम् । बलिदानप्रकारमाह-

पायसं च पलं कन्दं लाजांश्चापूपकं दधि ।  
 ताम्रपात्रे विनिक्षिप्य सोदकं कुम्भमेव च ॥  
 चतुष्पथे क्षिपेदस्त्रैर्गन्धाद्यैर्ग्रहमर्च्य च ।

बलिदानमन्त्रमाह-

‘ प्रगृहीष्व बलिं चेममूर्ध्वकेशिन् महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ’ ॥

इत्यूर्ध्वकेशिग्रहहरम् । अथ विष्टम्भग्रहहरम् । अस्यैव विवृताक्ष  
 इति संज्ञान्तरम् । कात्यायनः-

स्वकीयाचारविभ्रष्टान् ब्राह्मणप्रभृतीन्नरान् ।  
 विष्टम्भनामा गृह्णाति ग्रहः शीतज्वरी ततः ॥  
 हस्तपादतले दाही नाम्ना कुञ्चितपाणिपत् ।  
 स्फोटयुक्तश्च जायेत हस्तयोः पादयोस्तथा ॥  
 विषूची बधिरश्चैव जायते तस्य निष्कृतिः ।  
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत घृताक्तैरात्रपल्लवैः ॥  
 अष्टोत्तरसहस्रं हि होमः स्याज्जातवेदसि ।  
 सहस्रशीर्षा सूक्तं च जपेद्युतसङ्ख्यया ॥



विष्णोर्नामसहस्रं च सहस्रं चाष्ट वै जपेत् ।

सहस्रकलशस्नानं वासुदेवस्य कारयेत् ॥

दद्याद्धिरण्यदानं च बलिर्देयो यथाविधि ।

चान्द्रायणस्वरूपं वृच्छप्रकरणेऽभ्यधायि । जातवेदसेति । जात-  
वेदसमन्त्रस्यर्ष्यादि शीतज्वरेऽभिहितम् । सहस्रशीर्षा पुरुष इति  
सूक्तस्य ऋष्यादि गणहोमप्रकरणे दुरुषसूक्तविधानेऽभ्यधायि । विष्णु-  
सहस्रनामानि परिभाषायां दर्शितानि । वासुदेवस्य सहस्रकलश-  
स्नानं पुरुषसूक्तेन । स्नानद्रव्यं तु दुग्धं मध्वाज्यमिक्षुरसं दध्यम्बु-  
चेति शक्त्याद्यपेक्षया वैकल्पिकम् । हिरण्यदानं च शक्त्यनुसारेण ।  
बलिदानप्रकारमाह-

पायसं पिष्टगुलिका मधु पृषं पयो दधि ।

ताम्रपात्रे शुभे कृत्वा पूर्णकुम्भं सहेमकम् ॥

नीत्वा चतुष्पथे तत्र ध्वजाद्यैर्ग्रहमर्च्य च ।

विद्वाननेन मन्त्रेण संयतो निक्षिपेद्बलिम् ॥

प्रगृहीष्व बलिं चेमं विष्टम्भाख्य महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

इति विष्टम्भग्रहहरम् । एतदेव विवृताक्षग्रहहरमपि । अथ  
महाजिह्वग्रहहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

मुसलोलूखलादीनि तथा यज्ञायुधान्यपि ।

आयुधान्यपि पादाभ्यां लङ्घयेद्यो नरस्तु तम् ॥

कालक्रमात् प्रगृह्णाति महाजिह्वाभिधो ग्रहः ।

ततो गद्गदवागास्यः सोऽपि जिह्वाव्रणी भवेत् ॥

कम्पयुक्तः प्रजायेत त्रिरात्रं व्रतमाचरेत् ।

आज्यहोमो व्याहृतिभिरुच्यन्नचतुर्वं जपेत् ॥

गायत्रीं चान्नदानं च दद्याच्छक्त्यनुसारतः ।

व्रतमुपवासः । होमसङ्ख्या त्वष्टोत्तरसहस्रम् । व्याहृतीनां  
ऋष्यादि नवग्रहयज्ञप्रकरणे देवतावाहनप्रस्तावे दर्शितम् । उच्यन्नय-

तृचस्य तु ऋष्यादि परिभाषायां रोगप्रतिमादानविधौ गायत्र्यास्तु  
कूष्माण्डहोमप्रकरणे निरूपितम् । प्रत्येकमनयोर्जपश्चाद्युतम् । बलि-  
प्रकारमाह-

पक्वान्मत्स्यांस्तथा पक्वतिलमिष्टं सुरा दधि ।

रुधिरापूपशाकान्नं शूर्पे कृत्वा चतुष्पथे ॥

वस्त्राद्यैर्ग्रहमभ्यर्च्य बलिं दद्याद्विचक्षणः ।

सुरादीन्यधिकारिणा देयानि । बलिदानमन्त्रमाह-

प्रगृहीष्व बलिं चेमं महाजिह्व महाबल ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाग्रह ' ॥

इति महाजिह्वग्रहहरम् । अथ नवग्रहहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

सख्युस्तपस्विनो वापि गुरोर्वा स्वामिनोऽथवा ।

स्त्रीगामिनं सङ्क्रमते ग्रहः कामं नवग्रहः ॥

ततः स्फोटी मेढूदाही चाध्मानी नेत्ररोगवान् ।

जायते निष्कृतिस्तत्र तसकृच्छ्रद्वयं भवेत् ॥

अतिकृच्छ्रश्च कृच्छ्रश्च चान्द्रायणमथापि वा ।

कूष्माण्डैर्जुहुयात् सर्पिर्धेनुं दद्याद्विजातये ॥

पौरुषं च जपेत्सूक्तं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।

लाजैः पर्युषितान्नैश्च पताकाध्वजसंयुतैः ॥

पूर्णकुम्भेन सहितैर्बलिर्देयश्चतुष्पथे ।

अत्रमन्त्रः-

प्रगृहीष्व बलिं चेमं नवग्रह महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ' ॥

अतिकृच्छ्रः प्राजापत्यः । तसकृच्छ्रादिलक्षणानि कृच्छ्रप्रकरणे  
द्रष्टव्यानि । व्याधिगुरुलघुभाववशात् तानि व्यस्तानि समस्तानि  
वा योज्यानि । कूष्माण्डहोमः परिभाषायां निरूपितः । तथा पुरुष-  
सूक्तस्य ऋष्यादि गणेशहोमे पुरुषसूक्तविधाने च परिभाषायामेव  
निरूपितम् । लाजादयो बलिद्रव्यम् । तत्र पताकाः स्थूलाः । सूक्ष्मा  
ध्वजाः । इति नवग्रहहरम् । अथ वासवग्रहहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

वन्मीकग्वननायेन [चैव] सर्पबाधां करोति यः ।  
 सर्पाणां हननं कृत्वा तेषां क्लेशकरो हि यः ॥  
 तं वासवग्रहो नाम गृहीयात्तेन स ज्वरी ।  
 आध्मानी च विसर्पी च जायते तस्य निष्कृतिः ॥  
 प्राजापत्यं भवेदाज्यहोमो व्याहृतिभिस्तथा ।  
 अग्निरस्मीत्यृचं जप्त्वा यत्किञ्चेदं जपेदृचम् ॥  
 दद्याद्रुक्मं यथाशक्ति बलिर्देवो विचक्षणैः ।  
 अन्नं बहुविधं कृत्वा समादाय चतुष्पथे ॥  
 निक्षिपेद्विविधैर्गन्धैः पुष्पैर्नानाविधैर्ध्वजैः ।  
 ग्रहमभ्यर्च्य विधिना मन्त्रेणानेन संयतः ॥  
 प्रगृहीष्व बलिं चेमं वासवाख्य महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । व्याहृतीनामृष्यादि  
 नवग्रहयज्ञे देवताऽवाहनप्रस्तावे निरूपितम् । होमसङ्ख्या त्वष्टोत्तर  
 सहस्रम् । अग्निरस्मीत्यस्य ऋष्यादि वातरोगहरे द्रष्टव्यम् । यत्किञ्चेदं  
 वरुणेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । वरुणो देवता । जगती छन्दः । जपे-  
 विनियोगः ।

यत् किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मा युयोषिमा मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥

( तै. सं. ३. ४. ११ )

जपसङ्ख्या प्रत्येकमयुतम् । रुक्मं हिरण्यं । तद्यथाशक्ति दद्या-  
 दित्यन्वयः । अन्नं बहुविधमिति । बहु प्रकारं नानावर्णञ्च । एवं  
 गन्धान्यपि नानावर्णानि गृह्याणि । इति वासवग्रहहरम् । अथ वायस-  
 ग्रहहरं कर्मविपाकसमुच्चये-

देवद्विजगृहारामतडागादिषु मोचनम् ।

विष्ठायाः कुरुते यस्तु ग्रहो गृह्णाति वायसः ॥

आध्मानी चाप्यरुचिमान् पाददाही च जायते ।

कृच्छ्रमेकं चरेदाज्यहोमो व्याहृतिभिस्तथा ॥

अष्टाधिकसहस्रं च कार्यो दद्याच्च काञ्चनम् ।

कृच्छ्रः प्राजापत्यः । तत्स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । व्याहृती-  
नामृष्यादि नवग्रहयज्ञप्रकरणे देवतावाहनप्रस्तावे कथितम् । बलिस्तु  
वासवग्रहहरोक्त एवाऽत्रापि । बलिदानमन्त्रे वायसाख्य महाग्रहेत्यूहः  
इति विशेषः । इति वायसग्रहहरम् । अथ क्षेत्रपालग्रहहरं कर्मवि-  
पाकसमुच्चये-

देवतानिन्दनात् क्षेत्रपालः सङ्क्रमते ग्रहः ।  
ततो भवेन्मुखे शोषो जिह्वायां च भवेद्व्रणः ॥

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत क्षेत्रपालाभिषेचनम् ।  
शतरुद्रेण कुर्याच्च महाजिह्वग्रहोदितः ॥

बलिर्देयस्तु विधिना मन्त्रपूर्वं समाहितः ।

प्राजापत्यस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितम् । शतरुद्रो नाम रुद्रानु-  
वाकः । तेषामृष्यादिस्तथाऽभिषेकप्रकारश्च परिभाषायां रुद्रविधाने  
समुपवर्णितः । महाजिह्वग्रहहरं कर्म प्राक्दर्शितम् । बलिदानमन्त्रे  
क्षेत्रपाल महाग्रह इत्यूहः कार्यः । इति क्षेत्रपालग्रहहरम् । अथाच-  
लग्रहहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

उपकर्तरि बन्धौ वाऽनुपकार्यपवादकैः ।

तत्स्करैर्वा सख्यकारी तं गृह्णात्यचलग्रहः ॥

उपकर्तरि बन्धौ वेत्येकं वाक्यम् । अपवादकैस्तत्स्करैर्वा सख्य  
करीत्यपरम् । अनयोरपि प्रत्येकं वा शब्दश्रवणात् उपकर्तरि वा  
बन्धौ वा अनुपकारीत्यावृत्याऽवान्तरवाक्यद्वयम् । एवं द्वितीय-  
वाक्येपि-

अचलग्रहसंस्पृष्टे ज्वरी श्वासी च कासवान् ।

सर्वाङ्गारोग्यामदोषी मन्दाग्निश्च प्रजायते ॥

कृच्छ्रं चान्द्रायणं वापि कुर्यात्कूष्माण्डहोमकम् ।

कया नश्चित्र इत्येतदष्टोत्तरशतं जपेत् ॥

अग्निरस्मीत्यृचं वापि सहस्रं चाष्ट वै जपेत् ।

प्राजापत्यकृच्छ्रचान्द्रायणयोः स्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे दर्शितम् ।  
अनयोश्च रोगाल्पत्वमहत्वापेक्षया वा विकल्पः । कूष्माण्डहोम

प्रकारः परिभाषायां निरूपितः । कयानश्चित्र इत्येतदिति नपुंसक-  
लिङ्गनिर्देशात् सूक्तं गृह्यते । अस्य सूक्तस्य ऋष्याद्यपस्पमारोगहरे  
कथितम् । अग्निरस्मीत्यस्यास्तु वातरोगहरे । बलिदानप्रकारमाह-

निलचूर्णयुतं चान्नं दधि क्षीरं च सक्तवः ।  
अपूपा रुधिरं चैव सुरा चेत्येष वै बलिः ॥  
वस्त्राद्यैर्ग्रहमभ्यर्च्य पूर्णकुम्भयुतं बलिम् ।  
चतुष्पथे निक्षिपेत्तु मन्त्रेणानेन संयतः ॥  
प्रगृहीष्व बलिं चेममचलाख्य महाग्रह ।  
आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

अत्र बलिकालस्यानभिहितत्वात् कर्मान्त एव कालः । तत्रा-  
समाप्ते सुरादीन्यधिकारिणा देयानि । इत्यचलग्रहहरम् । अथ  
हस्तिपादग्रहहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

देवद्रव्यं तु यो भुङ्क्ते गामग्निं ब्राह्मणं तथा ।  
पात्रं स्थानं च निर्मात्यं लङ्घयेद्यस्तु तं नरम् ॥  
गृह्णाति हस्तिपादाख्यः चिह्नान्यत्र निबोधत ।  
वल्मीकव्याधिमत्पादः पीतच्छविविलोचनः ॥  
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत होमो व्याहृतिभिर्भवेत् ।  
हिरण्यं च यथाशक्ति दद्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

प्राजापत्यलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेभ्यधायि । व्याहृतीनामृष्यादि  
नवग्रहयज्ञे देवतावाहनप्रस्तावे दर्शितम् । होमद्रव्यभाज्यम् ।  
ग्रन्थान्तरेषु तथा दर्शनात् । सङ्ख्या त्वष्टोत्तरसहस्रम् । बलिस्त्व-  
चलग्रहोक्तप्रकारेण देयः । बलिदानमन्त्रे हस्तिपाद महाग्रहेत्येता-  
वानेव विशेषः । इति हस्तिपादग्रहहरम् । अथ कर्णग्रहहरं कात्यायनः-

देवस्वमुपभुङ्क्ते यो ग्रहस्तं कर्णसंज्ञकः ।  
गृह्णाति तेन जिह्वा तु न चलत्यस्य कर्णयोः ॥  
बाधिर्यं जायते चाङ्गं कण्डूनिर्महती भवेत् ।  
अत्र चान्द्रायणं कुर्याद्दोमो व्याहृतिभिस्तथा ॥



वृषामदेति सूक्तं च सहस्रं चाष्ट वै जपेत् ।

चान्द्रायणस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । व्याहृतीनामृष्यादि  
नवग्रहयज्ञप्रकरणे देवतावाहनप्रस्तावे दर्शितम् । द्रव्यमाज्यं तिला  
वा । सङ्ख्यात्वष्टोत्तरसहस्रम् । वृषामदेति सूक्तमग्रे निरूप्यते ।  
बलिदानप्रकारमाह—

तिलपिष्टं सुरा मांसमन्नं लाजास्तथा दधि ।

कन्दश्चेत्यखिलं ह्येतत् बलिरत्र प्रशस्यते ॥

ध्वजैर्गन्धादिभिर्धूपैर्ग्रहमभ्यर्च्य यत्नतः ।

चतुष्पथे निक्षिपेद्धि बलिं मन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

मन्त्रमाह—

प्रगृहीष्व बलिश्चेमं कर्णाख्य त्वं महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

वृषामदेति दशर्चस्य सूक्तस्य बार्हस्पत्यो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो  
देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । जपे विनियोगः ।

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थै र्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विवेताः श्रोता हवं गृणात उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदधे दाति वाजम् ॥ २ ॥

अक्षो न चक्र्योः शूर बृहन्न प्रतेमहा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वाः ॥ ३ ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचकिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषाऽर्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठा दुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

त्वं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वः ॥ ६ ॥

न यं जरन्ति शरदो म सासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।

वृक्षस्य चिद् वर्धतामस्य तनः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

ने वीळवे नमते न स्थिराय न शर्घते दस्युजूताय स्तवान् ।  
 अज्जा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधमस्मै ॥ ८ ॥  
 गम्भीरेण न उरुणामत्रिन् प्रेषो यन्धि सुतपावन वाजान् ।  
 स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊर्ता अरिषण्यन्नक्तोव्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥  
 सचस्य नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।  
 अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

( ऋ. मं. ६ सू. २४. )

इति वृषामदेति सूक्तम् । इति कर्णग्रहहरम् । अथ धनग्रहहरम् ।

कात्यायनः—

तपस्विनीसखिस्वामिस्त्रीगामी गर्भिणीगमः ।  
 यस्तं धनग्रहः क्षिप्रं गृहीयात्तत्र लक्षणम् ॥  
 आस्यस्यन्दो मूत्रकृच्छ्रमाध्मानमुपजिहिका ।  
 जायन्ते तन्निवृत्त्यर्थं तप्तकृच्छ्रद्रव्यं चरेत् ॥  
 धेनुं दद्यात्तथा होमं कूष्माण्डाख्यं समाचरेत् ।  
 जपेच्च पौरुषं सूक्तं सहस्रायुतसङ्ख्यया ॥  
 इदमापः प्रवहत यत्किञ्चेदमृतं तथा ।  
 जले स्थित्वा जपेद्धोमं दद्याच्छक्त्यनुसारतः ॥

तप्तकृच्छ्रस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणे निरूपितम् । धेनुदानमन्त्रस्तु नव-  
 ग्रहयज्ञप्रकरणे दक्षिणादानप्रस्तावे दर्शितः । कूष्माण्डहोमस्तु परि-  
 भाषायां निरूपितः । पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादि गणहोमे पुरुषसूक्तविधाने  
 चाभिहितम् । सहस्रायुतसङ्ख्ययेति । सहस्रसङ्ख्ययाऽयुतसङ्ख्यया  
 वा जपो भवेदिति विकल्पः । व्याधिगुरुलघुभावापेक्षया जपे गुरुलघु  
 भावपक्षाश्रयणम् । इदमापः प्रवहतेत्यस्याः काण्वो मेधातिथि ऋषिः ।  
 आपो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । जपे विनियोगः ।

इदमापः प्रवहत यद् किं च दुरितं मयि ।

यद् वाहमभिदुद्रोह यद् वा शेष उतानृतम् ।

( ऋ. मं. १ सू. २३ )

यत्किञ्चेदमित्यस्य ऋष्यादि वासवग्रहहरे वर्णितम् । एवं पूर्वोक्त  
 मुक्द्रव्यं जलमध्ये स्थित्वा सहस्रसङ्ख्यया अयुतसङ्ख्यया वा  
 जपेत् । अत्रापि विकल्पः पूर्ववत् द्रष्टव्यः । बलिदानप्रकारमाह—

अन्नं पर्युषितं लाजा धत्तूरकुसुमानि च ।  
 सहिरण्यः पूर्णकुम्भो बलिरत्रविधीयते ॥  
 चतुष्पथे बलिमिमं निक्षिपेन्मन्त्रतो नरः ।  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्ग्रहं यत्नेन संयतः ॥

मन्त्रतः मन्त्रेण । मन्त्रमाह-

प्रगृहीष्व बलिं चेमं धनग्रह महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

इति धनग्रहहरम् । अथावतोलग्रहहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-  
 बन्धौ च दोषवक्तारं निषिद्धद्रव्यविक्रयम् ।  
 कुर्वन्तं चापकर्तारमुपकर्तारि मानवे ॥  
 गृह्णात्येतैर्निमित्तैस्तमवतोलाभिधो ग्रहः ।  
 ततः श्वासी च कासी च विगतेच्छो जलान्नयोः ॥  
 सर्वाङ्गरोगी भवति मृतकल्पश्च जायते ।  
 कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत विष्णोः पुरुषसूक्ततः ॥  
 सहस्रकलशस्नानं कुर्यात्कुष्माण्डसंज्ञकः ।  
 होमः कार्यः कथानश्च सहस्रं चाष्ट वै जपेत् ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्वरूपं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । पुरुषसूक्तस्य ऋ-  
 ष्यादि पुरुषसूक्तविधाने गणहोमे च दर्शितम् । कुष्माण्डहोमः परि-  
 भाषायाम् । कथा न श्वित्र आशुव इत्येतत्सूक्तमष्टोत्तरसहस्रं जपेत् ।  
 अस्य च ऋष्याद्यपस्माररोगहरे निरूपितम् । बलिदानप्रकारमाह-

अन्नं पर्युषितं पिष्टं दधि क्षीरमपूपकम् ।  
 रुधिरं च सुरां चैव जलपूर्णं घटं तथा ॥  
 रात्रौ चतुष्पथे दद्याद्वस्त्रगन्धादिभिर्ग्रहम् ।  
 अर्चयित्वा विधानेन मन्त्रेणाऽनेन संयतः ॥  
 प्रगृहीष्व बलिं चेममवतोल महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

इत्यवतोलग्रहहरम् । अथ कृशग्रहहरम् । कृशग्रहस्यैव शशि-  
 ग्रह इत्यपि नामान्तरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

सूर्यचन्द्रोपरागे तु यो भुङ्क्ते तं कृशग्रहः ।  
 प्रगृह्णाति ततः कम्पी कृशो गद्गदकण्ठकः ॥  
 श्वासी शूली विवर्णश्च पीतनेत्रो भवेन्नरः ।  
 पिपीलिकामध्यरूपं कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ॥  
 अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेत्सूक्तं च पौरुषम् ।  
 अष्टोत्तरशतं वा स्यादाते सूक्तं तथैव च ॥  
 अग्निरस्मीत्यृचं चापि जपेत् पूर्वोक्तसङ्ख्याया ।

पिपीलिकामध्यचान्द्रायणलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभ्यधायि । पुरुष-  
 सूक्तस्य ऋष्यादि गणहोमे पुरुषसूक्तविधाने दर्शितम् । आतेपितर्मरु-  
 तामित्यस्य सूक्तस्य ऋग्विधानोक्ताऽऽप्तव्यसर्वयोगहरे । जपसङ्ख्यायां  
 विकल्पः रोगाधिक्याद्यपेक्षया व्यवस्थितः । अग्निरस्मीत्यस्य ऋष्यादि  
 वानरोगहरे वर्णितम् । बलिदानप्रकारमाह-

माषपुत्तलिकां वस्त्रगन्धायैरभिपूज्य च ।  
 दद्यान्नैवेद्यमथ तदुपर्यारोप्य काञ्चनम् ॥  
 चतुष्पथे क्षिपेदेतां मन्त्रेणानेन संयतः ।  
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं कृशनाम महाग्रह ॥  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ।

इति कृशग्रहहरम् । अथ स्कन्दग्रहहरम् । कर्मविपाकसङ्ग्रहे-

बालग्रहयुतं बालमादायोऽच्छिष्टभुक् स्वयम् ।  
 अग्निं स्पृशन्तं स्कन्दाख्यग्रहः सङ्क्रमते ततः ॥  
 पादयोर्हस्तयोश्चैव विकारो वायुजो भवेत् ।

बलिदानप्रकारमाह-

तिलपिष्टदधिक्षीरकृशरापूपसक्तवः ।  
 राजमाषाश्च मुद्गाश्च निष्पावाः कन्दमूलकम् ॥  
 पक्वमांसं सुरा चेति पूर्णकुम्भयुतो बलिः ।  
 तिलपिष्टादिकं कांस्यपात्रे कृत्वाथ वेष्टयेत् ॥  
 वस्त्रद्वयेन कलशं रक्तसूत्रेण चैव हि ।  
 क्वचिच्च पुण्यायतने कुङ्कुमादिरसैः शुभैः ॥

चतुरस्रं चतुर्हस्तं मण्डलं परिकल्पयेत् ।

तत्र दद्याद्बलिं मध्यरात्रे मन्त्रेण संयतः ॥

रक्तमाल्याम्बरैः स्कन्दग्रहमभ्यर्च्य यत्नतः ।

बलिदानमन्त्रमाह—

‘ बालाधीश स्कन्द महद्रक्तमाल्याम्बरप्रिय ।

प्रगृहीष्व बलिं चेमं पूजाभिः सह पुष्टिमान् ’ ॥

बलिमेवं विधानेन दत्वा चागत्य मन्दिरम् ।

अग्निं प्रतिष्ठाप्य ततः स्वाहाकृत्याख्यदेवताः ॥

यष्टव्याः स्वीयमन्त्राभ्यां हविः क्षीराज्यसर्षपान् ।

स्वाहाकृतयः इत्याख्या नामधेयं यासां तास्तादृश्यः । स्वाहा-  
कृत्यारव्यदेवता उद्दिश्य स्वीयमन्त्राभ्यामग्रे वक्ष्यमाणाभ्यां क्षीराज्य-  
संयुक्तान् सर्षपानष्टोत्तरं शतं सहस्रं वा जुहुयादित्यर्थः । अथ  
स्वीयमन्त्राभ्यामित्यनेनोपलक्षितौ मन्त्रौ ‘ स्वाहा देवेभ्य ’ इत्येकः ।  
‘ देवेभ्यः स्वाहे ’ त्यपरः । एतयोर्विश्वे देवा ऋषयः । स्वाहाकृतयो  
देवता । यजुष्ट्वात् न छन्दोनियमः । होमं विनियोगः । एवं बाल  
ग्रहगृहीतं बालमादायोच्छिष्टः सन्नग्निं यः स्पृशेत्तस्य रोगशान्त्यर्थं  
पूर्वोक्तं कर्म कृत्वा पश्चात् बालकरक्षणांर्थं वक्ष्यमाणं बलिं दद्यात्—

द्रोणमात्रं तु पक्वान्नमपक्वानां तथा त्रयम् ।

पक्वमांसं दधि तथा तिलपिष्टं च शोणितम् ॥

हिरण्यं च बलिं दद्यात् प्रदोषे वृक्षमूलके ।

रक्तचन्दनरक्तस्रग्वस्त्राद्यैः परिपूजयेत् ॥

अत्र मन्त्रानभिधानात्तूष्णीमेव बलिदानम् । इति स्कन्दग्रहहरम् ।  
अथ स्कन्दापस्मारग्रहहरं कर्मविपाकसमुच्चये—

उत्सर्गं कुरुते यस्तु वह्नौ मूत्रपुरीषयोः ।

ग्रहः सङ्क्रमते तं वै स्कन्दापस्मारसंज्ञकः ॥

ततो दशेत्स्वजि न्तु फेनिलास्योपि जायते ।

पूर्ववदिति । समनन्तरोक्तस्कन्दग्रहहरविधानेन बालकरक्षार्थं  
मुक्तबलिव्यतिरेकेणान्यत्सर्वं कर्म कुर्यादित्यर्थः । इति स्कन्दापस्मार-  
ग्रहहरम् । अथ प्रकारान्तरणं स्कन्दग्रहहरं कर्मविपाकसमुच्चये—



अग्नेः परिसरे शेते योऽशुचिर्बालकैः सह ।

स्कन्दग्रहः प्रगृह्णानि तं ततः पाणिपादयोः ॥

आस्ये च वाग्जडो दोषो जायते चानिदारुणः ।

बालकैरित्यत्र बहुवचनमविवक्षितम् । अत्र च तमित्यत्राप्येक-  
वचनमविवक्षितम् । अत्र च तमित्यनेन यश्च शेते यश्च बालकस्तयो-  
र्द्वयोरपि परामर्शः । अत एव बलिदानमन्त्रेषु शिशुं विकारान्मुञ्चेत्या-  
दीनि लिङ्गानि दृश्यन्ते । यत्तच्छब्दयोर्नित्यसम्बन्धायः शेते सोपि  
लभ्यते । अथ बलिदानप्रकारमाह-

नवहस्तमितं कृत्वा स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ।

चतुरस्रं चतुष्कोणं ।

उपलिप्य श्वेतचूर्णैः स्वस्तिकादीनि विन्यसेत् ॥

श्वेतचूर्णानि पिष्टस्वस्तिकादीन्युपलभ्यन्ते । स्वस्तिकादीनि शङ्ख-  
पद्मादीनि विन्यसेत् ।

द्वाराणि तत्र चत्वारि चतुर्दिक्षु प्रकल्पयेत् ॥

तेषु शक्तिं च पाशं च मुसलं तोमरं लिखेत् ।

मध्ये चाष्टदलं पद्मं लिखित्वा तदनन्तरम् ॥

चतुष्कोणेषु विन्यस्य पूर्णकुम्भान् समाहितः ।

पूर्णकुम्भानिति । बहुत्वे चत्वारः कुम्भाः सजलाः सवस्त्राः कार्याः ।

मध्ये तत्र बलिं दद्यात् स्कन्दग्रहविमुक्तये ॥

बलिस्वरूपादि दर्शयति ।

कृशराक्षं च पिष्टं च क्षीरं दधि घृतं मधु ।

अपूपं सक्तवो मुद्गा निष्पावा राजमाषकाः ॥

चणकाश्च मसूराश्च सुरा मांसं तथैव च ।

रथं कुक्कुटसंयुक्तं छत्रं मेषेण संयुतम् ॥

रक्तवस्त्रं च रक्ताक्षं रक्तचन्दनमेव च ।

रक्तपुष्पाणि घृषाश्च पूर्णकुम्भाः सकाञ्चनाः ॥

अन्यानि यानि वस्तूनि शिशुक्लीडनकानि च ।

एतत्सर्वं कदम्बस्य मूले वा प्लक्षमूलके ॥

स्कन्दस्य भवने वापि मन्त्रेणानेन निक्षिपेत् ।

अत्र कदम्बमूलादिषु शेषेष्वपि स्थानेषु बलिदानविधानात् तत्रैव  
पूर्वाक्तं स्थण्डिलं परिकल्पयेत् । स्कन्दभवनं स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य  
देवस्याऽलयः । बलिदानस्य श्लोकानाह

‘ बालभानुद्युते दिव्य देव गंगाधरप्रिय ।  
सुरसेनापते स्कन्द षण्मुख क्रौञ्चसूदन ॥  
रोहिताङ्ग महाभाग कालतुल्य गणेश्वर ।  
द्वादशाक्ष महावीर्य द्विषड्भुज महाबल ॥  
कृत्तिकानां सुनेज्येष्ठ शक्त्यायुध शिखिध्वज  
बालभास्करसङ्काश रक्तमाल्याम्बरप्रिय ॥  
प्रगृहीष्व बलिं चेमं पूजाद्यैः सह बुद्धिमन् ।  
शिशुं विकारान्मुञ्चाद्य शिवपुत्र शिवङ्कर ॥  
गत्वा चिरं देव रक्ष भगवन् त्वममुं नरम् ॥  
दत्त्वा बलममुं बालमायुषा चाभिवर्द्धय ।  
अलक्ष्मीं नाशयाऽशु त्वं ग्रहविघ्नविनाशन ॥  
पालय त्वं वर्षशतं बलिमादाय बालकम् ।  
अथ बर्हिं प्रतिष्ठाप्य तत्र क्षीरं तथा दधि ।  
पृषदाज्यं च जुहुयान्मन्त्राभ्यामाहुतिद्वयम् ॥

मन्त्राभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां प्रतिद्वयमाहुतेर्द्वयं द्वयं जुहुयात् ।  
पृषदाज्यं नाम दधियुक्तमाज्यमुच्यते । अथ मन्त्रौ । ‘ अग्नये  
स्वाहा ’ अयमेको मन्त्रः । ‘ कृत्तिकाभ्यः स्वाहा ’ इत्यपरः । अनयो-  
र्मन्त्रयोरग्नि ऋषिः । अग्निः कृत्तिकाश्चेति क्रमेण देवते । यजुष्ट्वाङ्ग  
छन्दोनियमः । अथ प्रार्थनामन्त्रः ।

त्वय्यद्य तोषिते स्कन्द बलिभिस्तूपकर्तृभिः ।

तेन माहेश्वरस्तुष्टंस्त्वमव्याः सततं शिशुम् ॥

त्वमव्याः सततं नरमिति वा पाठः ।

इति प्रकारान्तरेण स्कन्दग्रहहरम् । अथ रीत्यन्तरेण स्कन्दग्रहहरं  
कर्मविपाकसमुच्चये-

उच्छिष्टं बालमादाय शयानं व्रतभङ्गिनम् ।

प्रगृह्णाति ग्रहः स्कन्द आध्मानी ज्वरवान् भवेत् ॥

श्वामवान् रक्तनयनो बहुमूत्रपुरीषवान् ।

पार्श्वद्वये परीतापस्तत्रैवं बलिमाहरेत् ॥

उच्छिष्टं बालमादायेति । उच्छिष्टमिन्धेनदालमित्यस्य विशेष-

षणम् । तथा बालमादाय शयानमिति विशिष्टवाक्यस्यापि ।

बलिमाहरेदित्युक्तम् । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

मेषकुक्कुटमांसं च पायसं सक्तवस्तथा ।

रुधिरं च हिरण्यं चेत्येतन्मूले वटस्य हि ॥

विनिक्षिपेदर्द्धरात्रे रक्तवस्त्रादिभिर्ग्रहम् ।

अभ्यर्च्य बध्यमाणेन मन्त्रेणानेन संयतः ॥

‘ बालाधीश स्कन्द महन्नरक्तमाल्याम्बरप्रिय ।

प्रगृहीष्व बलिं चेमं पूजाभिः सह तुष्टिमान् ’ ॥

इति रीत्यन्तरेण स्कन्दग्रहहरम् । अथ शिशुग्रहहरं कर्मविपाक-  
समुच्चये—

देवब्राह्मणगुर्वार्यगोतीर्थागवमानिनम् ।

शिशुग्रहः सङ्क्रमते ततो ज्वरयुतो भवेत् ॥

अतीसारी चास्यशोषी पाणिपादप्रकम्पवान् ।

तत्र लाजाः पायसं च मांसं कुक्कुटमेषजम् ॥

सहिरण्यं पूर्णकुम्भो बलिर्भवति शान्तिदः ।

रक्तवस्त्रादिभिः सम्यग्ग्रहमभ्यर्च्य यत्नतः ॥

वटमूले बलिर्देयो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

‘ प्रगृहीष्व बलिं चेमं शिशुग्रह महाग्रह ॥

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल । ’

इति शिशुग्रहहरम् । अथ मेषग्रहहरं कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

बालग्रहसमायुक्तं बालमादाय यः पुनः ।

भस्मना ताडनं कुर्वन् यदि निद्राति तं नरम् ॥

मेषग्रहः सङ्क्रमते ततः स ज्वरवान् भवेत् ।

वायुप्रकोपः सर्वाङ्गे नेत्रे चोन्मीलिते सदा ॥

फेनिलास्यो नभोदृष्टिरेकभ्रूमङ्गवेष्टितः ॥

पाणिपादप्रकम्पी च जायते तत्र शान्तये ।

हिरण्यं श्वेतवस्त्रं च पायसं सक्तवस्तथा ॥

लाजाश्चापूपमित्येतद्वलिः पूर्णघटोपि च ।  
 गन्धाद्यैर्ग्रहमभ्यर्च्य शस्त्रपाणिर्निशीथके ॥  
 मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन पूर्वोक्तं च बलिं हरेत्

पूर्वोक्तं चेत्यनेन स्कन्दग्रहहरे बालरक्षार्थमुक्तं द्रोणमात्रं तु  
 पक्वान्नमित्यादिवलिरपि समुच्चीयते । अतो मेषग्रहगृहीतस्य तद्दोष-  
 शान्तये हिरण्यं श्वेतवस्त्रं चेत्यादिना अत्रोक्तो बलिर्देयः । बाल-  
 रक्षार्थं तु द्रोणमात्रं तु पक्वान्नमित्यादिना स्कन्दग्रहहरोक्तः ।  
 मेषग्रहोद्देशेन बलिदाने मन्त्रमाह-

प्रगृहीष्व बलिं चेमं मेषग्रहं महाग्रह ।  
 आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥  
 इति मेषग्रहहरम् ।  
 महार्णवेऽस्मिन् महति प्रबन्धे  
 मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
 सत्कर्मरत्नप्रकरेण शास्त्रे ॥  
 दशाधिकस्त्रिंशतया तरङ्गः ।

इति श्री विश्वेश्वरविरचिते मदनमहार्णवे चत्वारिंशस्तरङ्गः  
 ॥ शुभं भवतु ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः  
 परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।  
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया  
 दिव्यं व्यासारण्यप्रवरमुनिद्वित्यस्य भणितिः ॥

इति श्री पण्डितपारिजातकण्ठरमल्लेत्यादिविरचिताजिबिराजमानश्री पण्डितमदनपालपुत्रस्य मान्धातुर्निबन्धे  
 महार्णवाभिधाने कर्मत्रिपाके ग्रहप्रकरणं समाप्तम् ।

महार्णवाख्ये महिते प्रबन्धे  
 मान्धातुनाम्नो मदनात्मजस्य ।  
 तरङ्गमात्रासु मनोहरासु  
 दशाधिका त्रिंशदियं समाप्ता ॥ इति ख, पुस्तके  
 ग, पुस्तके ' समाप्त ' मित्यनन्तरं  
 कविराधुनिकः चिरन्तनो वा  
 न विशेषः क्वचिदस्ति सज्जनानाम् ।  
 इयतेषां जितं मया यदेषा  
 मतिलोकेषु गुणेषु पक्षपातः ॥ इत्यपि दृश्यते ।

## Index of authors and works cited in the text

अगस्त्यप्रोक्त	२१८
अङ्गिराः	८, २२३, २३८, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१
आपस्तम्ब	२२२
आयुर्वेद	६३
उमामहेश्वरसंवाद	२७८, ३००, ४२४
ऋग्विधान	२१६, ३६७
कर्मविपाक	३२५,
कर्मविपाकसङ्ग्रह	२६८, २६९, २७०, २७१, २७४, २८०, २८२, २८४, २८७, २९४, २९७, २९९, ३०२, ३०६, ३०८, ३०९, ३१६, ३२०, ३२८, ३३५, ३३७, ३३९, ३४१, ३५१, ३५८, ३६०, ३६१, ३६४, ३६६, ३७६, ३८०, ३८२, ३८७, ३९१, ३९२, ३९३, ४२२, ४२४, ४२८, ४३३, ४३६, ४४४, ४४७, ४४९, ४५०, ४५६, ४५८, ४५९, ४६२, ४६३, ४६७
कर्मविपाकसमुच्चय	२६९, २७०, २८४, २८७, २९१, २९७, ३०३, ३०६, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१४, ३२५, ३२८, ३३१, ३३९, ३४२, ३५१, ३५७, ३६०, ३६३, ३७३, ३७४, ३७६, ३७७, ३८२, ३८६, ३९३, ४०२, ४२२, ४२७, ४२९, ४३३, ४३७, ४३९, ४४०, ४४३, ४४७, ४४८, ४५२, ४५३, ४५५, ४५७, ४५८, ४६४, ४६६, ४६७
कर्मविपाकसार	९, २६०, २७७, २७२, २८६, २९३, ३०८, ३१४, ३५०, ३५२, ३५४, ३५९, ३६२, ३७५, ३७८, ३८५, ४१७
कात्यायन	४५१, ४५४, ४५९, ४६१
कूर्मपुराण	३४१
गार्ग्य	२७४
गोमिलीयनवग्रह	१९९
गौतम	२२८, ३८८, ४२५
चतुर्विंशतिमत	२४१, २४२, २४३, २४
चिन्तामणि	९०, ९२, १९५, १९७, २०८, २३२, २६६, ३०१
जमदग्नि	१०, ११, १२
जाबाल	२२७, २३८
त्रिकाण्डी	२२०
देवल	२४६, २५०
धर्मविवर्ति	२४७
नारद	३२५
पद्मपुराण	२५९, २७५, २८१, ३४२, ३५९, ३६१, ३८८, ४२५
पराशर	२२२, २२४, २२५, २३८, २४०, २४१, २४९, २७५, ३६८



पराशरनिबन्ध	२४४
पितामह	४१८
वृहन्मनु	४४१
वृहस्पति	२२१
बोधायन	११, २८, ९२, २३९, २४५, २५९, २८१, ३११, ३१४, ३२१, ३२९, ३५९, ३६४, ३७३, ३८३, ३९३, ४०२
बौधायनकारिका	२१८
बौधायनीय	३८६
ब्रह्मगीता	३९१
ब्रह्मप्रोक्त	२९१
ब्रह्माण्डपुराण	२६०, ३५३
ब्रह्मवैवर्त	३६८
ब्राह्म	३४४
भविष्यत्पुराण	२२०
मत्स्यपुराण	९१, १९६, १९८, २०५, २०७, २०८, २१४, २१५, २१६, २२१, २६३, ४१५, ४१६
मदनपारिजात	४३२
मनु	२१९, २२२, २२३, २२४, २३८, २४७, २४८
मरीचि	२२६, २५४
मन्त्रशास्त्र	३४५
महाभारत	३९६
मार्कण्डेयपुराण	२२१, २२८
मिताक्षरा	२२५, २४०, २४१,
माहेश्वरतन्त्र	२७४
यम	२२७, २३९, २२३, ३१८
याज्ञवल्क्य	१८७, १९३, २०७, २०८, २१८, २१९, २२१, २२४, २२५, २२७, २३०, २३१, २३७, २४५, २४७, २५९, २६६
लिङ्गपुराण	१२२, २५३, ३९४
वराहपुराण	२२०
वासिष्ठ	२२१, २२२
वायुपुराण	२७८, २९८, ३०१, ३११, ३२६, ३३५, ३७३, ३७७, ४१८, ४२०, ४२५, ४३७
विश्वामित्र	१२३
विष्णु	२४९, ३८०
विष्णुवर्मोत्तर	१२३
● वृद्धगौतम	२९८, ३०४, ३४६
वृद्धपाराशर	३६४
वृद्धबौधायन	२८४, ३१३

वृद्धशातातप

२५०, २६९

वैशम्पायन

२३९

शङ्ख

२२६, २२७, २३९, २४०

शातातप

७६, २६२, २७२, २७५, २८१, २९०, २९४, २९६, २९७,  
 २९९, ३११, ३१२, ३१४, ३१६, ३१८, ३२०, ३२५,  
 ३२६, ३२८, ३३०, ३३१, ३३२, ३३६, ३३७, ३३८,  
 ३४०, ३४१, ३४८, ३५१, ३५२, ३५३, ३५५, ३५७,  
 ३६०, ३६४, ३६७, ३७०, ३७१, ३७२, ३७४, ३७८,  
 ३७९, ३८०, ३८२, ३८७, ३९०, ३९१, ३९५, ३९९,  
 ४००, ४०१, ४०५, ४०७, ४०९, ४१२, ४१४, ४१७,  
 ४२४, ४२८, ४२९, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६

शातातपीयकर्मविपाक

४, ५, ६, ९

शिवगाथा

४१०

शौनक

२८७

षड्विंशन्मत

२३९, २४१, २४३

सङ्ग्रहकार

२०२, २५७

सुमन्तु

२५१

स्कान्दपुराण

९०, ९१, १९४, १९५, १९६, १९७, २००, २०५, २१९

हारीत

२३९

## Corrigenda

Page	Line	For	Read
४	२३	जन्मनि	जन्मानि
६	२६	दद्यामपपेषु	दद्यात्पापेषु
८	२३	दिजेभ्यो	दिजेभ्यो व
४४	३	०च्छन्ति	०च्छान्ति
५३	१५	महा	माह-अ
६१	४	प्रतिक्रियेत्यर्थः ?	प्रक्रियेत्यर्थः
६३	१५	मधं	मधं
"	१६	०दियिरपि	०दिभिरपि
"	१८	रपतीयं	रपनीय
६७	३	पितृन्	पितृन्
६८	४	त्वचो	तृचो
"	१७	नृचं	तृचं
७५	१५	०वेकेषु	०वाकेषु
७८	१६	सङ्ग्रह	सङ्ग्रह प्र
८०	२	द्वारा	द्वारा
८१	४	रूपकाणां मेक	रूपकाणामेक
९०	२१	दिरभाग	दिग्भागे
९१	९	द्वितीया	द्वितीया व
९३	१२	मोकारान्तु	मोकारन्तु
१००	५	“ इदं प्रामादिकं ” इति प्रतिभाति in foot note	
१०८	११	द्ययिधीयते	द्यभिधीयते
११०	the lines 29th after नमो नमः and 30th are foot notes		
११४	१७	एवाटशरेखा to यपुस्तकेपि न is foot note	
११७	९	नामके	नमके
११९	१५	अत्का	अक्ता
१२३	१०	आश्रित	आश्रित
"	१८	अतेनैव	अननैव
१२६	८	चस्य	तृचस्य
"	१४	त्रचं	तृचं
"	२०	सिद्धवेषः प्र०	सिद्धवेषप्र०
"	२७	०द्वर्षत्रयात्सा पूः	०द्वर्षत्रयात्सा भुः
१२९	१	स्यात्द०	स्याद०
१३९	३	कृच्छ्र	कृच्छ्र
१४४	२२	पक्ति	पङ्क्ति
१४८	२	यस्म	भस्म
"	११	ध्यात्व	ध्यात्वा
"	१२	जुहुयात्	जुहुयात्
"	१९	वस्तुनि	वस्तुनि
१५५	१२	कृच्छ्र	कृच्छ्र

Page	Line	For	Read
१५५	१२	जपेत्	जपेत्
१५७	२१	इत्यारभ्य	इत्यारभ्य
"	२२	यन्त्र	मन्त्र
१५८	२०	इत्यत्रोक्तो	इत्यत्रोक्तो
१६३	२३	मृषिमुनिः	मृषि मुनिः
१६४	२	त्रिणि	त्रीणि
१६६	१५	सहस्र	सहस्र
१७०	४	श्चतु०	चतु०
१७१	५	०शब्दवो	०शब्दवो
१८१	५	यस्त्रं	अस्त्रं
१८७	८	रुद्रजपी	रुद्रजाप्ये
"	८	त्र्यम्बकम्	हि त्र्यम्बकम्
"	९	जपाद्गुहाद्	जपेद्गुहा न्द०
"	२३	०धीयते ॥ न	०धाय तेन
"	foot note	पुस्त न	पुस्त० न
१८९	१३	मूलकन्दाकारो	मूलकं कन्दाकारो
१९४	७	पैष्टिकं	षाष्टिकं
१९४	१२	तिलं	तिल
१९५	१२	वक्त्रं	वक्त्रं
"	१४	कुण्डं	कुण्ड
"	२४	तद्वद्दि	तद्वद्दि
१९६	१३	वप्र	वप्र
"	२५	त्रिकोणां	त्रिकोणां
१९७	२	निऋच्छ	निरृ
"	२८	वर्तल	वर्तुल
१९८	१०	विद्यात्	विद्यात्
"	११ & १२	विद्या०	विद्या०
१९९	१	रक्त	रक्त
२००	२२	ताथान्नय	तथान्नय
२१०	२३	शाखावोक्तं	शाखोक्तं
२१८	१८	०युक्तमथादि	०युक्तं (निष्का?)दि
२२०	२४	त्रिकाण्डयादि निखंडौ	त्रिकाण्डादिनिघण्टौ च
		च ष्पाद्या निघाण्टवै (?)	
२२३	९	कृच्छं	कृच्छं
"	१७	इति ॥	इति
"	१८	मनु	मनु
२२४	...	कृच्छं	कृच्छं
"	४	विंशतिः	विंशतिम्
"	६	यत्र	पत्र
२२५	८	श्वेताथा	श्वेता या
२२७	११	दशाहं	दशाहः
२२८	...	कृच्छं	कृच्छं

Page	Line	For	Read
२२९	१७	इत्येतानि	इत्येताभिः
"	१८	होमे	होमः
"	१८	पश्चानुमन्त्र	चानुमन्त्रण
"	१८	चन्द्रमासा	चन्द्रमसो
"	२१	इत्येते	इत्येतैः
"	२२	करण	कण
"	२३	पाया	पयो
२३७	२३	व्रतम्	व्रतम्
२३८	१६	स्तान्यना०	स्तान्य०
२४५	११	कृच्छं मम	कृच्छं मास
"	२२ & २३	कृच्छातिकृच्छे & कृच्छातिकृच्छे	कृच्छातिकृच्छे & कृच्छाति
"	...	कृच्छे	कृच्छे whole page
२४७	१८	पर्वत्रै०	पर्वत्रै०
२५५	१४	मचरेत्	माचरेत्
२५६	१७	व्याधि	व्याधि
"	"	०क्षया	०क्षया
२६०	१९	जातरूप	जातरूप
२६१	७	विरुग्विधाने	विरुग्विधाने
२६३	९	यावदि	यावद्भि
२६७	११	हिंसा०	हिंसा०
२६९	१८	पराक्रं	पराक्रं
२७१	२१	परस्त्रियां	परस्त्रियं
२७४	२०	शित	शतं
२८१	१३	अथ	इति
"	२४	सम्यग्बद्ध	सम्यग्बद्ध
२८७	४	चन्द्रे	चान्द्रे
"	१०	सहे	सङ्गहे
३०३	३	भुञ्जान	भुञ्जान
"	४	पित्रा०	पित्ता०
३०५	२६	श्रोतः	श्रोतः
३०८	१७	विभ्रत्	विभ्रत
"	१८	परिभाषायां	परिभाषाया
"	२८	पञ्च	पञ्च
३१४	१६	हर०	हर०
३५०	१०	अक्षोक्ष०	अक्षोक्षि०
३६२	२२		

After जलोदरहरमकरदानम् add. " अथ गुल्मप्रति-  
मादानं । तल्लक्षणं कमवेयाकसारे । गुल्मः कुञ्चिततर्वाङ्गो  
दण्डधारी भयङ्करः । दधानः किङ्किणीमालां बद्धकेशो द्विलोचनः ।  
पूजादीतिर्कृत्यव्यता तु परिभाषायां प्रतिमादानविधावातङ्को  
देवता तन्नेत्यादिनोपवर्णितः " ।



Page	Line	For	Read
३६२	२४	०दकौ	०दजौ
”	२६	गुदकः	गुदक
३६३	३	महोदरमय	महोदरमयः
३६४	१६	मदामि	मन्दामि
३७२	१५	शाततप	शातातप
३८२	...	त्रयत्रिंश०	त्रयस्त्रिंश०
”	१२	०दद	०दद
३८३	१५	श्रोत्रियाम	श्रोत्रियाथ
”	२८	ग्रहणा	ग्रहाणा
४१२	११	कुष्ठरं	कुष्ठहरं
४१४	९	भातृ	भ्रातृ
४१७	९	श्वेतोष्ठः	श्वेतोष्ठः
४२३	८	अष्टास्त्रिंश०	अष्टत्रिंश०
४३३	३	विपास०	विपाकस०
४३८	२	पार्श्वयोस्थद्वयोः	पार्श्वयोर्द्वयोः
४५४	११	मृष्यादि	मृष्यादि
४६४	२६	स्वजि Iन्तु	स्वजिह्वान्तु
४६५	६	मुं ज्ञे०	न्मुञ्चे०

# Gaekwad's Oriental Series

## CATALOGUE OF BOOKS

1953



ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

## SELECT OPINION

---

Sylvain Levi : The Gaekwad's Series is standing at the head of the many collections now published in India.

Asiatic Review, London : It is one of the best series issued in the East as regards the get up of the individual volumes as well as the able editorship of the series and separate works.

Presidential Address, Patana Session of the Oriental Conference : Work of the same class is being done in Mysore, Travancore, Kashmir, Benares, and elsewhere, but the organisation at Baroda appears to lead.

Indian Art and Letters, London : The scientific publications known as the "Oriental Series" of the Maharaja Gaekwar are known to and highly valued by scholars in all parts of the world.

Journal of the Royal Asiatic Society, London : Thanks to enlightened patronage and vigorous management the "Gaekwar's Oriental Series" is going from strength to strength.

Sir Jadunath Sarkar, Kt. : The valuable Indian histories included in the "Gaekwad's Oriental Series" will stand as an enduring monument to the enlightened liberality of the Ruler of Baroda and the wisdom of his advisers.

The Times Literary Supplement, London : These studies are a valuable addition to Western learning and reflect great credit on the editor and His Highness.

# GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Critical editions of unprinted and original works of Oriental Literature, edited by competent scholars and published at the Oriental Institute, Baroda

## I. BOOKS PUBLISHED

Rs. A.

1. **Kāvyamīmāṃsa** ( काव्यमीमांसा ) : a work on poetics, by Rājas'ekhara (880-920 A.D.): edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. Reissued, 1924. Third edition, revised and enlarged, by K. S. Ramaswami Shastri, 1934, pp. 52 + 314 ... 2-0
2. **Naranārāyaṇānanda** ( नरनारायणानन्द ) : a poem on the Paurāṇic story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Girnar by Minister Vastupāla : edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916, pp. 11 + 92 + 12. *Out of print.*
3. **Tarkasaṅgraha** ( तर्कसङ्ग्रह ) : a work on Philosophy (refutation of Vaiśeṣika theory of atomic creation) by Ānandajñāna or Ānandagiri (13th century) : edited by T. M. Tripathi, 1917, pp. 36 + 142 + 13 ... *Out of print.*
4. **Pārthaparākrama** ( पार्थपराक्रम ) : a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virāṭa by Prahlādanadeva, the founder of Pālanpur : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 8 + 29 ... *Out of print.*
5. **Rāṣṭraudhavaṃśa** ( राष्ट्रौदवंश ) : a historical poem (Mahākāvya) describing the history of the Bāgulas of Mayūragiri from Rāṣṭraudha, the originator to Nārāyaṇa Shāh by Rudra Kavi (A.D. 1596) : edited by Embar Krishnamacharya, with Introduction by C. D. Dalal, 1917, pp. 24 + 128 + 4 ... *Out of print.*
6. **Lingānus'āsana** ( लिङ्गानुशासन ) : on Grammar by Vāmana (8th-9th century) : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9 + 24 ... *Out of print.*
7. **Vasantavilāsa** ( वसन्तविलास ) : a contemporary historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Gujarat by Bālachandrasūri (A.D. 1240) : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 16 + 114 + 6... *Out of print.*

8. **Rūpakasatka** (रूपकषट्क): six dramas, by Vatsarāja, Minister of Paramardideva of Kalinjara (12th-13th century): edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12 + 191  
*Out of print.*
9. **Mohaparājaya** (मोहपराजय): an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Gujarat, to Jainism, by Yaśaḥpāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla (A.D. 1229 to 1232): edited by Muni Chaturvijayaji, with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32 + 135 + 20. *Out of print.*
10. **Hammīramadamardana** (हम्मीरमदमर्दन): a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejahpāla and their King Viradhavala of Dholka, by Jayasimhasūri: edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15 + 98 ... *Out of print.*
11. **Udayasundarikathā** (उदयसुन्दरीकथा): a Campū, by Sodḍhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chchittarāja, Nāgarjuna and Mumunirāja, successive rulers of Konkan: edited by C. D. Dalal and Embar Krishnamacharya, 1920, pp. 10 + 158 + 7 ... *Out of print.*
12. **Mahāvidyāvidambana** (महाविद्याविडम्बन): a work on Nyāya Philosophy by Bhaṭṭa Vādīndra (13th century): edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44 + 189 + 7 *Out of print.*
13. **Prācīnagurjarakāvyaśaṅgraha** (प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह): a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D.: edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140 + 30 ... *Out of print.*
14. **Kumārāpalapratibodha** (कुमारपालप्रतिबोध): a biographical work in Prākṛta by Somaprabhācārya (A.D. 1195): edited by Jinavijayaji, 1920, pp. 72 + 478  
*Out of print.*
15. **Ganakārikā** (गणकारिका): a work on Philosophy (Pāśupata School), by Bhāsarvajña (10th century): edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 10 + 57 ... *Out of print.*
16. **Saṅgītamakaranda** (सङ्गीतमकरन्द): a work of Music by Nārada: edited by M. R. Telang, 1920, pp. 16 + 64  
*Out of print.*



17. **Kavindrāchārya List** ( कविन्द्राचार्यग्रन्थसूची ) : list of Sanskrit works in the collection of Kavindrāchārya, a Benares Pandit ( 1656 A.D. ) : edited by R. Anantakrishna Sastry, with a Foreword by Dr. Ganganath Jha, 1921, pp. 20 + 34 ... .. *Out of print.*
18. **Varāhaḡrhyasūtra** ( वाराहमिह्यसूत्र ) : Vedic ritual of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamasastri, 1920, pp. 5 + 24 ... .. *Out of print.*
19. **Lekhapaddhati** ( लेखपद्धति ) : a collection of models of State and private documents ( 8th to 15th centuries ) : edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondekar, 1925, pp. 11 + 130 ... .. *Out of print.*
20. **Bhavisayattakaha** or **Pañcamīkaha** ( भविसयत्तकहा ) : a romance in Apabhraṃśa language by Dhanapāla ( c. 12th century ) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69 + 148 + 174 ... .. *Out of print.*
21. **A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important paper MSS. in the Bhandars at Jessal-mere** ( जेसलमेरभाण्डागारीय-ग्रन्थसूची ), compiled by C. D. Dalal and edited by L. B. Gandhi, 1923, pp. 70 + 101  
*Out of print.*
22. **Paras'urāmakalpasūtra** ( परशुरामकल्पसूत्र ) : a work on Tantra with the commentary of Rāmeśvara : edited by A. Mahadeva Sastry, 1923, pp. 23 + 390. Second revised edition by Sakarlal Shastri ... .. 19-0
23. **Nityotsava** ( नित्योत्सव ) : a supplement to the Paraśurāmakalpasūtra by Umānandanātha : edited by A Mahadeva Sastry, 1923. Second revised edition by Trivikrama Tirtha, 1930, pp. 22 + 252. Reprinted, 1948, pp. 24 + 196 4-0
24. **Tantrarahasya** ( तन्त्ररहस्य ) : a work on the Prābhākara School of Pūrvamīmāṃsā by Rāmānujāchārya edited by Dr. R. Shamasastri, 1923, pp. 15 + 84. Second revised edition by K. S. Ramaswami Shastry ... *Shortly*
- 25, 32. **Samarāṅgana** ( समराङ्गण ) : a work on architecture, town-planning and engineering by King Bhoja of Dhāra ( 11th century ) : edited by T. Gaṇapati Shastri, 2 vols., vol. I, 1924, 39 + 290 ; vol. II, 1925, pp. 16 + 324 ... .. *Out of print.*

- 26, 41. **Sādhana-mālā** ( साधनमाला ) : a Buddhist Tāntric text of rituals, dated 1165 A. D., consisting of 312 short works, composed by distinguished writers : edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated. 2 vols., vol. I, 1925, pp. 23 + 342 (*out of print*); vol. II, 1928, pp. 183 + 295 ... .. *Out of print.*
- 27, 96. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda** ( वडोदराराजकीयग्रन्थसूची ) : 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakṣaṇa and Upaniṣads), compiled by G. K. Shrigondekar and K. S. Ramaswami Shastri, with a Preface by Dr. B. Bhattacharyya, 1925, pp. 28 + 264; Rs. 6-0; vol. II (Śrauta Sūtras and Prayogas), compiled by K. S. Ramaswami Shastri, 1942, pp. 18 + 95 (folia) + 301. Rs. 6-4 ... .. 12-4
- 28, 84. **Mānasollāsa or Abhilasitarthacintāmaṇi** ( मानसोल्लास ) : an encyclopædic work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court by Someśvaradeva, a Chalukya king of the 12th century : edited by G. K. Shrigondekar, 3 vols., vol. I, 1925, pp. 18 + 146; (*Out of print*). vol. II, 1939, pp. 50 + 304 ... .. 5-0
29. **Nalavilāsa** ( नलविलास ) : a drama by Rāmchandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurāṇika story of Nala and Damayantī : edited by G. K. Shrigondekar and L. B. Gandhi, 1926, pp. 40 + 91. *Out of print.*
- 30, 31. **Tattvasaṅgraha** ( तत्त्वसङ्ग्रह ) : a Buddhist philosophical work of the 8th century by Śāntarakṣita, with Pañjikā by his disciple Kamalaśīla : edited by Pandit Embar Krishnamacharya, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharya, 2 vols., 1926, vol. I, pp. 157 + 80 + 582; vol. II, pp. 4 + 353 + 102. *Out of print.*
- 33, 34. **Mirat-i-Ahmadi** ( मिरात-इ-अहम्मदी ) : by Ali Muhammad Khan, the last Moghul Dewan of Gujarāt : edited in the original Persian by Syed Nawab Ali, 2 vols., illustrated, vol. I, 1926, pp. 416; Rs. 6-8; vol. II, 1928, pp. 632; Rs. 13-0 ... .. 19-8

35. **Mānavagrhyasūtra** (मानवग्रह्यसूत्र) : a work on Vedic ritual of the Yajurveda with the Bhāṣya of Aṣṭāvakra : edited by Rāmakrishna Harshaji Śāstri, with a Preface by B. C. Lele, 1926, pp. 40 + 264 ... *Out of print.*
- 36, 68. **Nātyasāstra** (नाट्यशास्त्र) : of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir : edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. I, illustrated, 1926, pp. 27 + 397 (*Out of print*); vol. II, 1934, pp. 23 + 25 + 464 ... 5-0
37. **Apabhraṃśakāvya-trayī** (अपभ्रंशकाव्यत्रयी) : consisting of three works, the Carcarī, Upadeśarasāyana and Kālasvarūpakulaka by Jinadatta Sūri (12th century), with commentaries : edited by L. B. Gandhi, 1927, pp. 124 + 115 ... *Out of print.*
38. **Nyāyapraves'a** (न्यायप्रवेश), Part I (Sanskrit Text) : on Buddhist Logic of Dinnāga with commentaries of Haribhadra Sūri and Pārśvadeva : edited by A. B. Dhruva, 1930, 39 + 104 ... *Out of print.*
39. **Nyāyapraves'a** (न्यायप्रवेश), Part II (Tibetan Text) : edited with introduction, notes, appendices, etc. by Vidhusekhara Bhattacharyya, 1927, pp. 27 + 67 ... 1-8
40. **Advayavajrasaṅgraha** (अद्वयवज्रसंग्रह) : consisting of twenty short works on Buddhism by Advayavajra : edited by Haraprasad Sastri, 1927, pp. 39 + 68 ... 2-0
- 42, 60. **Kalpadrūkos'a** (कल्पद्रुकोश) : Standard work on Sanskrit Lexicography by Keśava : edited by Rāmāvatāra Sharma with an index by Srikant Sharma, 2 vols., vol. I (text), 1928, pp. 64 + 485; Rs. 10-0; vol. II (index), 1932, pp. 283; Rs. 4-0 ... 14-0
43. **Mirat-i-Ahmadi Supplement** (मिरात-इ-अहम्मदी परिशिष्ट) : by Ali Muhammad Khan. Translated into English from the original Persian by C. N. Seddon and Syed Nawab Ali. Illustrated. Corrected reissue, 1928, pp. 15 + 222 ... 6-8
44. **Two Vajrayāna Works** (वज्रयानग्रन्थद्वयम्) : comprising Prajñopāyavinīścayasiddhi of Anāṅgavajra and Jñāna-siddhi of Indrabhūti : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1929, pp. 21 + 118 ... 3-0

45. **Bhāvaprakāś'ana** ( भावप्रकाशन ) : of Śāradātanaya, a work on Dramaturgy and Rasa (A. D. 1175-1250) : edited by Yadugiri Yatiraja and K. S. Ramaswami Shastri, 1929, pp. 98 + 410 ... Out of print.
46. **Rāmacarita** ( रामचरित ) : of Abhinanda, court poet of Hāravarṣa, probably the same as Devapāla of the Pāla Dynasty of Bengal (c. 9th century A. D.) : edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1929, pp. 29 + 467 ... 7-8
47. **Nañjarājayas'obhūṣana** ( नञ्जराजयशोभूषण ) : by Nṛsimha-kavi *alias* Abhinava Kālidāsa, a work on Sanskrit Poetics relating to the glorification of Nañjarāja, son of Virabhūpa of Mysore : edited by E. Krishnamacharya, 1930, pp. 47 + 270 ... 5-0
48. **Nātyadarpana** ( नाट्यदर्पण ) : on dramaturgy by Rāmacandra Sūri with his own commentary : edited by L. B. Gandhi and G. K. Shrigondekar, 2 vols., vol. I, 1929, pp. 23 + 228 ... Out of print.
49. **Pre-Dinnāga Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources** ( प्राचीनबौद्धतर्कग्रन्थाः ) : containing the English translation of *S'ataśāstra* of Āryadeva. Tibetan text and English translation of *Vigraha-vyāvartanī* of Nāgārjuna and the re-translation into Sanskrit from Chinese of *Upāyahṛdaya* and *Tarkaśāstra* : edited by Giuseppe Tucci, 1930, pp. 30 + 40 + 32 + 77 + 89 + 91 ... 9-0
50. **Mirat-i-Ahmadi Supplement** ( मिरात-इ-अहम्मदी परिशिष्ट ) : Persian text giving an account of Gujarāt by Ali Muhammad Khan : edited by Syed Nawab Ali, 1930, pp. 254 ... 6-0
- 51, 77, 108. **Trisastis'alākāpuruṣacaritra** ( त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र ) : of Hemacandra : translated into English with copious notes by Dr. Helen M. Johnson, 5 vols., vol. I (*Ādiśvaracaritra*), 1931, pp. 19 + 530, illustrated; Rs. 15-0; vol. II, 1937, pp. 22 + 396; Rs. 11-0; vol. III, 1949, pp. XXVII + 387; Rs. 27-0 ... 53-0
52. **Dāṇḍaviveka** ( दण्डविवेक ) : a comprehensive Penal Code of the ancient Hindus by Vardhamāna of the 15th century A. D. : edited by Kamala Krishna Smṛtitirtha, 1931, pp. 34 + 380 ... 8-8

53. **Tathāgataguhyaka or Guhyasamāja** ( गुह्यसमाज ) :  
the earliest and the most authoritative work of the  
Tantra School of the Buddhists (3rd century A.D.):  
edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 39 + 210  
*Out of print.*
54. **Jayākhyasamhitā** ( जयख्यसंहिता ) : an authoritative  
Pāñcarātra work of the 5th century A. D. : edited by  
Pandit E. Krishnamacharya of Vadtal with a Foreword  
by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 78 + 47 + 454 ... 12-0
55. **Kāvyalāṅkārasārasaṅgraha** ( काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रह ) : of  
Udbhaṭa with the commentary, probably the same  
as Udbhaṭaviveka of Rājānaka Tilaka (11th century  
A.D.): edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1931,  
pp. 48 + 62 ... 2-0
56. **Parānanda Sūtra** ( पारानन्दसूत्र ) : an ancient Tāntric  
work of the Hindus in Sūtra form: edited by Swami  
Trivikrama Tirtha, with a Foreword by Dr. B. Bhatta-  
charya, 1931, pp. 30 + 106 ... 3-8
- 57, 69. **Ahsan-ut-Tawārikh** ( आहसान-उत्-तवारिख ) : history  
of the Safawi Period of Persian History, 15th and 16th  
centuries by Hasani-Rumlu: edited by C. N. Seddon,  
2 vols. ( Persian text and translation in English )  
vol. I, 1932, pp. 36 + 510; vol. II, 1934, pp. 15 + 301. 19-8
58. **Padmanānanda Mahākāvya** ( पद्मानन्दमहाकाव्य ) : giving the  
life-history of Ṛṣabhadeva, the first Tirthāṅkara of  
the Jains by Amarachandra Kavi of the 13th  
century: edited by H. R. Kapadia, 1932, pp. 99 + 667 14-0
59. **S'abdaratnasamanvaya** ( शब्दरत्नसमन्वय ) : an interesting  
lexicon of the Nānārtha class in Sanskrit, compiled  
by the Maratha King Śāhaji of Tanjore: edited by  
Viṭṭhala Śāstri, with a Foreword by Dr. B. Bhatta-  
charya, 1932, pp. 31 + 605 ... 11-0
- 61, 91, 104. **S'aktisaṅgama Tantra** ( शक्तिसङ्गमतन्त्र ) : comprising  
four books on Kālī, Tārā, Sundarī and Chhinnamastā:  
edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vol. I,  
Kālīkhaṇḍa ( कालीखण्ड ) 1932, pp. 13 + 179 (*Out of print*);  
vol. II, Tārākhaṇḍa ( ताराखण्ड ), 1941, pp. 12 + 271;  
(*Out of print*); vol. III, Sundarīkhaṇḍa ( सुन्दरीखण्ड ),  
1947, pp. 15 + 146 ... 3-0



62. **Prajñāpāramitā** ( प्रज्ञापारमिता ) : commentaries on the Prajñāpāramitā, a Buddhist philosophical work : edited by Giuseppe Tucci, 2 vols., vol. I, Abhisamayālaṅkāra of Haribhadra, 1932, pp. 55 + 589 12-0
63. **Tārīkh-i-Mubārakhshāhī** ( तारिख-इ-मुबारकशाही ) : contemporary account of the kings of the Saiyyid Dynasty of Delhi : translated into English from original Persian by Kamal Krishna Basu, with a Foreword by Sir Jadunath Sarkar, 1932, pp. 13 + 299 ... 7-8
64. **Siddhāntabindu** ( सिद्धान्तबिन्दु ) : on Vedānta philosophy by Madhusūdana Sarasvatī, with the commentary of Puruṣottama : edited by P. C. Divanji, 1933, pp. 142 + 93 + 306 ... 11-0
65. **Istasiddhi** ( इष्टसिद्धि ) : on Vedānta philosophy by Vimuktātmā, disciple of Avyayātmā, with the author's own commentary : edited by M. Hiriyanna, 1933, pp. 36 + 697 ... 14-0
- 66, 70, 73, 103. **S'hābara-Bhāṣya** ( शाबरभाष्य ) : on the Mīmāṃsā Sūtras of Jaimini : translated into English by Dr. Ganganath Jha, in 3 vols., 1933-1936, vol. I, pp. 15 + 705; Rs. 16-0, vol. II, pp. 20 + 708; Rs. 16-0; vol. III, pp. 28 + 1012, Rs. 16-0; Index by Dr. Umesha Mishra, 1945, pp. 6 + 29; Re. 1-0 ... 49-0
67. **Sanskrit Texts from Bāli** ( बालिद्वीपग्रन्थाः ) : comprising religious and other texts recovered from the islands of Jāva and Bāli : edited by Sylvain Levi, 1933, pp. 35 + 112 ... 3-8
71. **Nārāyaṇa S'ataka** ( नारायणशतक ) : a devotional poem by Vidyākara, with the commentary of Pītāmbara : edited by Shrikant Sharma, 1935, pp. 16 + 91 ... 2-0
72. **Rājadharmā-Kaustubha** ( राजधर्मकौस्तुभ ) : an elaborate Smṛti work on Rājadharmā by Anantadeva : edited by Kamala Krishna Smṛtītīrtha. 1935, pp. 30 + 506 ... 10-0
74. **Portuguese Vocables in Asiatic Languages** ( पोर्तुगीज-शब्दकोश ) : translated into English from Portuguese by A. X. Soares, 1936, pp. 125 + 520 ... 12-0

75. **Nāyakarātna** (नायकरत्न) : a commentary on the Nyāyaratnamālā of Pārthasārathi Miśra by Rāmānuja of the Prābhākara School : edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1937, pp. 69+346 ... 4-8
76. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan** (पतनभाण्डागारीयग्रन्थसूची) : edited from the notes of the late C. D. Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 72+498 ... 8-0
78. **Gaṇitatilaka** (गणिततिलक) : of Śrīpati, with the commentary of Siṃhatilaka, a non-Jain work on Arithmetic with a Jain commentary : edited by H. R. Kapadia, 1937, pp. 81+116 ... 4-0
79. **The Foreign Vocabulary of the Quran** (कुरानशब्दकोश) : showing the extent of borrowed words in the sacred text : compiled by Arthur Jeffery, 1938, pp. 15+311 12-0
- 80, 83. **Tattvasaṅgraha** (तत्त्वसङ्ग्रह) : of Śāntarakṣita with the commentary of Kamalaśīla : translated into English by Dr. Ganganath Jha, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 8+739; Rs. 17-0; vol. II, 1939, pp. 12+854; Rs. 20-0 ... 37-0
81. **Haṃsa-vilāsa** (हंसविलास) : of Haṃsa Miṭṭhu : on mystic practices and worship : edited by Swami Trivikrama Tirtha and Hathibhai Shastri, 1937, pp. 13+331 ... 5-8
82. **Sūktimuktāvalī** (सूक्तिमुक्तावली) : an Anthology, of Jalhana, a contemporary of King Kṛṣṇa of the Northern Yādava Dynasty (A. D. 1247) : edited by E. Krishnamacharya, 1938, pp. 66+463+85 ... 11-0
85. **Bṛhaspati Smṛti** (बृहस्पतिस्मृति) : a reconstructed text of the now lost work of Bṛhaspati : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 1941, pp. 186+546 ... 15-0
86. **Parama-Saṃhitā** (परमसंहिता) : an authoritative work of the Pāñcharātra system : edited by S. Krishnaswami Aiyangar, 1940, pp. 45+208+230 ... 8-0
87. **Tattvopaplava** (तत्त्वोपप्लव) : a masterly criticism of the opinions of the prevailing Philosophical Schools by Jayarāśi : edited by Sukhalalji Sanghavi and R. C. Parikh, 1940, pp. 21+144 ... 4-0

- 88, 105. **Anekāntajayapataṅkā** (अनेकान्तजयपताङ्का) : of Haribhadra Sūri (8th century A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri : edited by H. R. Kapadia, in 2 vols., vol I, 1940, pp. 32 + 404; Rs. 10-0; vol. II, 1947, pp. 128 + 344 + 28; Rs. 18-0 ... .. 28-0
89. **S'āstradīpikā** (शास्त्रदीपिका) : a well-known Mīmāṃsā work : the Tarkapāda translated into English by D. Venkatramiah, 1940, pp. 29 + 264 ... .. 5-0
90. **Sekoddes'atīkā** (सेकोद्देशटीका) : a Buddhist ritualistic work of Naropa describing the Abhiṣeka or the initiation of the disciple to the mystic fold : edited by Dr. Mario Carelli, 1941, pp. 35 + 78 ... .. 2-8
- 92, 98, 100, 101, 102, 106, 110, 111, 112. **Kṛtyakalpataru** (कृत्यकल्पतरु) of Lakṣmīdhara, Minister of King Govindacandra of Kanauj ; one of the earliest Law Digests : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar ; 14 vols. :
- Vol. I, No. 106, Brahmācāri-kāṇḍa (ब्रह्मचारीकाण्ड) ; 1948, Rs. 11-0.
- Vol. II, No. 101, Gṛhastha-kāṇḍa (गृहस्थकाण्ड) ; 1944, Rs. 12-0.
- Vol. III, No. 111, Niyatakāla-kāṇḍa (नियतकालकाण्ड) ; 1950, Rs. 19-8.
- Vol. IV, No. 110, Śrāddha-kāṇḍa (श्राद्धकाण्ड) ; 1950, Rs. 15-0.
- Vol. V, No. 92, Dāna-kāṇḍa (दानकाण्ड) ; 1941, Rs. 9-0.
- Vol. VIII, No. 98, Tīrthavivecana-kāṇḍa (तीर्थविवेचनकाण्ड) ; 1942, Rs. 8-0.
- Vol. X, No. 112, Śuddhi-kāṇḍa (शुद्धिकाण्ड) ; 1950, Rs. 9-6.
- Vol. XI, No. 100, Rājadharmā-kāṇḍa (राजधर्मकाण्ड) ; 1944, Rs. 10-0.
- Vol. XIV, No. 102, Mokṣa-kāṇḍa (मोक्षकाण्ड) ; 1945, Rs. 12-0. 105-14

93. **Mādhavānala-Kāmakandalā** ( माधवानलकामकन्दला ) : a romance in old Western Rajasthāni, by Gaṅgapati, a Kāyastha from Amol: edited by M. R. Majumdar, in 2 vols., vol. I, 1942, pp. 13+5+509 ... 10-0
94. **Tarkabhāṣa** ( तर्कभाषा ) : a work on Buddhist Logic, by Mokṣākara Gupta of the T. and M. monastery: edited with a Sanskrit commentary by Embar Krishnamacharya, 1942, pp. 7-114 ... 2-0
95. **Alamkāramahodadhī** ( अलङ्कारमहोदधि ) : on Sanskrit Poetics composed by Narendraprabha Sūri at the request of Minister Vastupāla in 1226 A. D.: edited by L. B. Gandhi, 1942, pp. 45-415 (with two plates) 7-8
- 97, 114. **An Alphabetical List of MSS. in the Oriental Institute, Baroda** ( ग्रन्थनामसूची ) : compiled from the existing card catalogue by Raghavan Nambiyar, 2 vols., vol. I, 1942, pp. 12+742; Rs. 9-0; vol. II, 1950; pp. 12+743-1653; Rs. 27-8 ... 36-8
99. **Vivāda Cintāmani** ( विवादचिन्तामणि ) : of Vācaspati Miśra: an authoritative Smṛti work on the Hindu Law of Inheritance: translated into English by Ganganath Jha, 1943, pp. 28+348 ... 10-4
107. **Pañcapādikā** ( पञ्चपादिका ) : the famous Vedānta work of Padmapāda, a direct disciple of Śaṅkarācārya: translated into English with copious notes and a detailed conspectus by the late D. Venkataramiah of Bangalore, 1948, pp. 46+414 ... 17-0
109. **Nispannayogāvalī** ( निष्पन्नयोगावली ) : describing 26 maṇḍalas or magic circles with full descriptions of more than 600 deities of the Buddhist pantheon, written by Abhayākaragupta of the Vikramaśīla monastery: edited by B. Bhattacharyya, 1949, pp. 90+94+16 ... 7-0
113. **Hetubindutīkā** ( हेतुबिन्दुटीका ) : commentary of Arcāṭa on the famous work of Dharmakīrti on Buddhist logic: edited from a single MS. discovered at Pattan by Sukhalalji Sanghavi, 1949... 11-0
115. **Aparājita-prcchā** ( अपराजितप्रश्ना ) : a voluminous work on architecture and fine-arts: edited by P. A. Mankad. 18-0

116. **Dvādas'āranayacakra** ( द्वादशारनयचक्र ) : an ancient polemical treatise of Mallavādi Sūri, with a commentary by Simhasuri Gani : edited by Caturvijayaji and continued after his death by L. B. Gandhi, vol. I ... 12-12
117. **Madana Mahārṇava** ( मदनमहार्णव ) : a Smṛti work principally dealing with the doctrine of Karmavipāka composed during the reign of Māndhātā, son of Madanapāla : edited by Embar Krishnamacharya and Raghavan Nambiyar ... .. *Shortly*
118. **Gurjararāsavalī** ( गुर्जररासवली ) : a collection of several old Gujarāti Rāsas : edited by B. K. Thakore, M. D. Desai and M. C. Modi ... .. *Shortly*
119. **Kṛtyakalpataru** ( कृत्यकल्पतरु ) : of Lakṣmīdhara, Minister of king Govindachandra of Kanauj : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar : Vyavahāra Kāṇḍa ... *Shortly*
120. **Paramānandakāvya** ( परमानन्दकाव्य ) : a Sanskrit account of king Sambhāji; edited by G. S. Sardesai with a Foreword by Jadunath sircar ... .. 10-0
121. **Dhūrtasvāmibhāṣya on the S'rautasūtra of Āpastamba** edited by Mm. Chinnaśvami Sastri, vol. I *Shortly*
122. **Rihla of Ibn Batuta** : translated into English with critical notes by Dr. Agha Mehdi ... .. *Shortly*

## II. BOOKS IN THE PRESS

1. **Nāṭyas'āstra** ( नाट्यशास्त्र ) : edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. III.
2. **Kṛtyakalpataru** ( कृत्यकल्पतरु ) : of Lakṣmīdhara, Minister of King Govindachandra of Kanauj : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar : Vrata-Kāṇḍa.
3. **Trisastis'alākāpuruṣacaritra** ( त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र ) : of Hemachandra : translated into English by Dr. Helen Johnson, 5 vols., vol. IV.
4. **Nāṭyas'āstra** ( नाट्यशास्त्र ) : of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta : second revised edition by K. S. Ramaswami Shastri, Vol. I.



## III. BOOKS UNDER PREPARATION

1. **Paramānanda Tantra** ( परमानन्दतन्त्र ) : an authoritative work of Hindu Tāntric School, edited by H. O. Shastri of Lakhtar, Kathiawad.
2. **S'aktisaṅgama Tantra** ( शक्तिसङ्गमतन्त्र ) : comprising four books on Kālī, Tārā, Sundarī and Chhinnamastā : edited by B. Bhattacharyya, 4 vols; vol. IV.
3. **Nāṭyadarpaṇa** ( नाट्यदर्पण ) : introduction in Sanskrit on the Indian drama and an examination of the problems raised by the text by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.
4. **Kṛtyakalpataru** ( कृत्यकल्पतरु ) : one of the earliest Nibandha works of Lakṣmīdhara : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 14 vols., Pratiṣṭhā, Pūjā, Śānti Kāṇḍas.
5. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda** ( वडोदाराजकीयग्रन्थसूची ) : compiled by the Library Staff, 12 vols., vol. III ( Gṛhya and Dharma MSS. )
6. **Mānasollāsa** ( मानसोल्लास ) : or Abhilaṣitārthasatātmanāḥ : edited by G. K. Shrigondekar, 3 vols., vol. III.
7. **Mirat-i-Ahmadi** : the Persian text translated into English by Syed Mujtaba Ali, 2 vols.
8. **Chhakkammuvaeso** ( छक्कम्मवुवएसो ) : an Apabhraṃsa work of the Jains containing didactic religious teachings : edited by L. B. Gandhi.
9. **Anu Bhāṣya** ( अनुभाष्य ) : a standard work of the Suddhādvaita School : translated into English by G. H. Bhatt.
10. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan** ( पत्तनभाण्डागारीयग्रन्थसूची ) : edited from the notes of the late C. D. Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.
11. **Nāṭyasāstra** ( नाट्यशास्त्र ) : of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta : edited by Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. IV.

12. **Samrat Siddhanta** (सम्राटसिद्धान्त) : the well-known work on Astronomy of Jagannātha Pandit : critically edited with numerous diagrams by Kedar Nath, Rajajyotisi.
13. **Rāsasaṅgraha** : (राससंग्रह) : a collection of 14 old Gujarāti Rāsas, composed in the 15th and 16th centuries : edited by M. R. Majumdar.
14. **Parasīkakosasaṅgraha** (पारसीककोषसंग्रह) : a collection of four Persian Sanskrit lexicons : edited by K. M. Zaveri and M. R. Majumdar.
15. **Kalacakra Tantra** (कालचक्रतन्त्र) : the first book of the Kālacakra School attached to the Mahāyāna System of Buddhism : edited by B. Bhattacharyya.
16. **Smrtisara** (स्मृतिसार) : an interesting digest of Hindu Law : edited by Mahāmahopādhyāya Dr. Umesha Mishra.
17. **Dhūrtasvāmī Bhāṣya** on the Śrauta Sūtra of Āpastamba : edited by Mm. Chinnaswami Shastri, vol. II.
18. **Nītikaḥpataru** (नीतिकल्पतरु) : the famous Nīti work of Kṣemendra : edited by Sardar K. M. Panikkar.

### THE GAEKWAD'S STUDIES IN RELIGION AND PHILOSOPHY

1. **The Comparative Study of Religions** : by Alban G. Widgery, M.A., 1922 ... .. 15-0
2. **Goods and Bads** : by Alban G. Widgery, M.A., 1920 ... 3-0
3. **Immortality and Other Essays** : by Alban G. Widgery, M.A., 1919. (Cloth Rs. 3) ... .. 2-0
4. **Confutation of Atheism** : a translation of the Hadis-i-Halila or the tradition of the Myrobalan Fruit : translated by Vali Mohammad Chhaganbhai Momin, 1918 0-14

## KIRTI MANDIR LECTURE SERIES

1. **Studies in Rāmāyana** : by Dewan Bahadur K. S. Ramaswami Shastri, 1944 ... .. 7-8
2. **Some Aspects of the Hindu View of life according to Dharmas'āstra** : by K. V. Rangaswami Aiyangar, 1952 ... .. 6-3

THE MAHARAJA SAYAJIRAO III GOLDEN JUBILEE  
MEMORIAL LECTURE SERIES

1. **Rāga anē Rasa** : by Pandit Omkāranāth Thākur ( in Gujarāti ) ... .. 1-12
2. **Gujarāti Pīṅgala navī Dr̥ṣṭie** : by Ramnarayana Visvanath Pathak ( in Gujarāti ) ... .. 1-6

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY  
ORIENTAL SERIES :

**Tāmbūlamanjari** : edited by J. S. Pade, M.A.

## PRĀCHĪNA GURJARA GRANTHAMĀLĀ

1. **Sastis'ataka Prakarana of Nemicandra Bhandārī** ( with three Bālāvabodha ) : edited by B. J. Sandesara, M.A., Ph.D. ... .. 5-0

## OTHER IMPORTANT PUBLICATIONS

1. **Conduct of the Royal Servants** : being a collection of verses from the Viramitrodaya with their translations in English, Gujarati and Marathi : by B. Bhattacharya, M.A., Ph.D. ... .. 5-4
2. **Gaekwad Cenotaphs** : an account of the numerous cenotaphs dedicated to the past rulers of the Gaekwad family by Mrs. Taramati Gupte, printed in art paper with numerous illustrations ... .. 12-0

## OTHER MĀLĀ PUBLICATIONS

(in Gujarati, Marathi and Hindi)

1. Shree Sayaji Sahityamala	Nos. Published	314
2. Shree Sayaji Balajnanamala	„	195
3. Shree Sayaji Gramavikasamala	„	18
4. Shree Matus'ri Jamnabai Smaraka Granthamala	„	2
5. S'is'ujnanamala	„	3

**JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE :** published  
in every September, December, March and June.  
vol. I, Nos. 1 to 4; 1951-52. Subscription Rs. 15/-  
(Post Free) (Inland); 25s (for Europe); 3.50 c. (for  
America).

For further particulars please  
communicate with—  
THE DIRECTOR,  
Oriental Institute, Baroda.

## Selling Agents of the Gaekwad's Oriental Series

### *England*

Messrs. Luzac & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.I.

Messrs. Arthur Probsthain, 41, Great Russel Street, London, W.C. I.

Messrs. Deighton Bell & Co., 13 & 30, Trinity Street, Cambridge.

### *America*

Paragon Book Gallery, 857, Lexington Avenue, New York 21 N.Y.

### *Calcutta*

Messrs. The Book Co. Ltd., 4/3, College Square.

Messrs. Thacker Spink & Co., 3, Esplanade East.

### *Banares City*

Chowkhamba Sanskrit Series Office, Post Box No. 8, Banares.

Messrs. Braj Bhusan Das & Co., 40/5, Thathari Bazar.

Messrs. Motilal Banarsidass, P. B. 75, Chowk.

### *Delhi-7*

Messrs. Mehar Chand Munshi Ram, Nai Sarak.

### *Ludhiana*

Messrs. Synglesons & Compony, Samrala Road.

### *Bombay*

Messrs. Taraporevala & Sons, Kitab Mahal, Hornby Road.

Messrs. Gopal Narayan & Co., Kalbadevi Road.

Messrs. N. M. Tripathi & Co., Kalbadevi Road.

Narayan Mulji Sanskrit Pustakalaya, 229, Kalbadevi Road.

### *Poona-2*

Oriental Book Agency, 15, Shukrawar Peth.

Oriental Book House, 330 A, Sadashiv Peth.

### *Ahmedabad*

Saraswati Pustak Bhandar, Ratan Pole, Hathikhana.

### *Baroda*

N. C. Athavale, Bookseller, Raopura.